

“तत्प्रोक्तं मरुतोविमोदं कुम् — पद्यतस्तम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

(उत्तरार्द्ध)

भ्वाद्यात्मकः चतुर्थः खण्डः

श्रीकमुदरञ्जन—भिर्योग्यैर्यथा---

कृतभाषान्तरः तत्कृतयोः निमित्तोऽयं समाख्यया

व्याख्यायां लब्धः ।

1772 355

BHATTOSI-DIKSHITA'S
Siddhanta Kaumudi

Vol IV

(Bhvadi-Prakaranam)

119

With English Translation & Sanskrit Commentary

By

Kumudranjan Ray, M. A., Bhishagacharyya.,

Author of Laghu-Kaumudi, Evolution of Gita,
Philosophy of Ayurveda etc etc.

D. 2121

Published by

K. Ray.

7, Bhawani Datta Lane,

Calcutta.

PREFACE.

The Uttarardham of Siddhanta-Kaumudi is being published before its last Vol i.e., Vol III (on Taddhita) completing the Purvardham, owing to the pressing requests of some of my M A —Students here, though incompetent for the work still I cherish the hope to finish the whole of this Siddhanta-Kaumudi by and by as health and wealth will permit, as it was the unfinished glory of my father's works,

The Uttarardham is to be completed in some four volumes of which this is the first

My gratitude goes to Pt Hatipada Sarman for having materially helped me in writing out the manuscript Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work So the author will be obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next Edition

CALCUTTA,
December, 1936

}

KUMUDRANJAN RAY.

Dedicated to the ever green memory of
my father—

Late Principal

SARADARANJAN RAY,

The author of numerous Sanskrit and
Mathematical works and my guide in the field
of literary career

INTRODUCTION.

(*Date of Panini on a new line*).

We have said all about the growth, merits, defects etc, of Siddhanta-Kaumudi in our Vol. I i.e., the part on Sandhi. Now we say a few words on the date, place, and views and influence of Panini in Sanskrit Literature etc.

Here however first we shall deal with the date of Panini the grammarian ; for on this date also depend much of our sanskrit chronological conclusions. Grammar though was studied in Vedic and Brahmanic times for correct recitation etc (cp ‘चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादाः’ ‘सुदेवोऽग्निं वरुणं यस्य ते सप्त सिन्धवः’ &c—Rigveda quoted in भाष्य, and ‘वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्’—तैत्तिरीयब्राह्मण, “ओंशिच्चां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः”—तैत्तिरीय उपनिषत् । “वाग्वै बृहतो तस्या एष पतिः” &c—छान्दोग्य etc.), and found partial development in Yaska’s Nirukta (? 800 B. C.) and in grammarians like Sakatayana, still it was made perfectly scientific by Panini, so he is said as the greatest of grammarians. Though he is also said as a कवि being the author of जाम्बवतो-विजय (cp “स्वस्तिपाणिनये तस्मै यम्य रुद्रप्रसादतः । आदौ

व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतोजयम्”—Rajshekhara) still the point is controversial, for the poem जाम्बवतौ-द्विजय contains प्रयोग that are directly contrary to Panini-rules etc.

Now the date of this great grammarian is not yet a settled fact. Mr. Pischel identified Panini with the poet of that name also mentioned in Vallabhadeva's Subhashitavali and assigned him before 5th century B. C. Mr. Weber and Maxmuller put down Panini in 4th century B. C. ; but Dr. Goldstucker and Bhandarkar have tried to place Panini not later than 500 B. C. Mr. Vincent Smith and Dr. Belvelkar place him in 7th century B. C.

Now it is a certain fact that Patanjali the great writer of Bhashya on Panini flourished in the 2nd century B. C. at the latest, and he refuted remarks on Panini ; now placing Katyayana in the 4th century B. C. we may safely place Panini in some 6th century B. C. if not earlier ; for a gap of more than a century must have elapsed from one writer to another for their books being regarded as authoritative ; and because between Panini and Katyayana, and Katyayana and Patanjali several grammarians rose as well. Thus Katyayana makes mention of grammarian Pauskarasadi etc., not noticed in Panini, and

Patanjali also mentions Bharadvajiyas etc., not named by Katyayana. Also Patanjali takes Panini as "Acharyya" who writes, enjoins from revelation (cp. "आचार्यः पश्यति" "प्रतिड इति प्रतिषेधं गास्ति" "आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति" etc.—in महाभाष्य). Thus also a big gap passed between Panini and Patanjali. Kathasaritsagara makes Katyayana as co-eval and even anterior to Panini; but this is to be taken as an exaggeration. For omissions of Panini filled up by Katyayana in majority of his sutras clearly suggest Panini's anteriority. Further Katyayana's use of 'तुल्यकालत्वात्' under Panini-sutra "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" 4.3.105. shows that Katyayana takes Panini as coeval with "Purana Rishi" much anterior to him (adopted from Dutta's Aryanisation of India). Again from Panini's 'सङ्खलादिभ्यश्च' 4. 2. 75, Mr. Viswanath Kasinath Rajavade says that here Panini referred to the city सङ्खला (? Greek.—Sangala) completed by Sankala. This city Alexander razed to the ground in vindication of the resistance put forward by its defenders. So Panini's reference to it suggests that he lived much prior to 4th century B. C. Again in the sutra "पर्खादियोधेयादिभ्योऽणञौ" 5. 3.117, the Parsus (Persians perhaps) are referred to as an आयुधजीविसंज्ञ i. e., a group of mercenary warriors similar to the Greeks of the 4th century B. C.

Now the Persians were blotted out as a political force in 326 B. C. So Panini's reference to these places him much prior to 4th century B. C. Similarly sutras "आयुधजौविभ्यश्च" 4. 3. 91. 'आयुधजौवी-संघात् ज्यङ्वाहीकेषु अब्राह्मणराजन्यात्" 5. 3. 114. refer to perhaps mercenary fighters other than Indians, so also Panini goes much before fourth century B. C. The sutra "वासुदेवार्जुनाभ्याम्बुन्" 4.3.98, shows that Panini was aware of the inseparable companionship of Krishna and Arjuna, also of their followers, and the word वासुदेव is placed first being the इष्टदेव of a religious sect and of Arjuna as well. So Panini came immediately after the original Mahabharata which was written in 6th century B. C. and from which time कृष्ण was the इष्टदेव of a religious line. Panini's knowledge with the Yavanas (Ionians) is very meagre, he refers to Yavanas in "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र ऋद्धिमारख्ययवयवनसातुलाचार्याणामानुक्" 41.46 in an indefinite way. So Katayana fills it up as "यवनास्त्रिप्याम्" । This proves that Panini was not aware of any script of the Greeks. i. e., he was before Alexander's Invasion. On the other hand we know that the Persians under Cyrus came in contact with the Ionians after the fall of Croesus in 546 B. C., and first resistance to Darius came from the Ionians who burned Sardis in 600 B. C. Thus Panini was a

man of about 500 B C and he was a man of the Punjab (cp the sutras “उदक् च विपाश” 4 2 74 and “सिन्धुतक्षगिलादिभ्योऽणञौ” 4 3 93 &c) Thus Prof Keith says “If it is borne in mind that Panini was a native of Gandhara according to Huen Tsang, a view confirmed by the references in his grammar it will not seem farfetched to consider that it was most probably from the older tradition that the name Yavanani was derived” (Aitareya Aranyaka), and this seems to support our above remark. Goldstucker shows that Panini’s “निर्वाणोऽवाते” 8 2 50, using निर्वाण in a general sense and not in its special Buddhistic sense, and “भक्ति” 4 3 95 in the general early sense of ‘object of worship’ (or ‘reverence’ as in Ramayana and not in its special sense of ‘love and devotion’ found in the Buddha Jatakas (the Pali form of भक्ति being “bhatti”), show that he lived before 480 B C —(the time when Buddha’s preaching took all captive) Thus he was perhaps at the beginning of 6th century B C For there is no direct reference to Buddha or to his preachings in Panini’s sutras That Panini was after Manava-sutra is proved from his clear knowledge of Smṛiti-laws and reference to Sutras in his own rules (cp “वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति,” “पारायणं तुरायणं चान्द्रायणं वर्त्तयति,” “तदस्य ब्रह्मचर्यम्,” “आहमनेनभुक्तम्”

&c. and “ऋतूक्यादिसूत्रान्तात् ठक्,” “सूत्राच्च कोपधात्,” “संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु,” “दाशगोष्ठी सम्प्रदाने” &c.). he wrote also after Nyaya and Charaka of 7th century B. C., and his inclusion of the words Agnivesha and *Bhisaj* (physician) in his गर्गादि list corroborates this point. Lastly the tracing of the development of religious ideas as re-actionary states one after another will also help us in determining Panini's date. As said before the Charvakas who rose as a set off against excessive monism of Upanishads were replaced by *Jnana* system of Sankhya, Yoga and Nyaya &c., which again were put in back ground by Jaimini's Karma-system and by the theories of Dharma Sutrās (based on everyday-life-duty) like that of Manu etc., *. Then

* That Yoga followed Sankhya and then came Jaimini, Manu and Vadarayana is apparent from Santiparvan Moksha-dharma chapter 318, slokas 67, 101 etc, where after सांख्यप्रश्न, योगप्रश्न is raised, and सांख्य and योग are everywhere spoken of together. Then after these the question is of यतिधर्म i. e., of both Mimamsas and Dharma sutras (cp. “सांख्यानं योगिनां चापि यतीनां आत्मवेदिनाम्”—Idid 347, 92 ; also compare the gradual order of questions there up to chapter 352). In Mahabharat चिकित्सा and रसायन are put after सांख्य, and योग ; compare Bhagvat as well I. 3 9-13 where also we see सांख्य चिकित्सा, आन्वीक्षिकी (न्याय), यज्ञधर्म, सन्यासधर्म following in order of evolution. Mahabharat there in chapter 346, 11 also says that वैमिनि, सुमन्त, पैल and शुक्र were व्यासशिष्य, so वैमिनि's and व्यास's sutras came one after another in

after Manu when offerings of animals in यज्ञ were wantonly going on in the name of Dharma, prevalence of diseases led to Charaka's revision of Agniveshatantra, and for re establishing Vedic rites, sages taught Vedas to people and thus Panini wrote for the right understanding of the vedas, for as we shall see below vedic theories are perhaps reflected indirectly in Panini sutras. In every work the writer reflects his own view indirectly in his writings, thus we see John Milton and Kalidasa in every lines of Paradise Lost and Sakuntalam etc respectively. Thus in his sutra "हनो वध लिङि"—Panini indirectly says that "वध (slaughter) was going on as a matter of sanction (विधि १, e, लिङ्) in place of killing (हन) by way of criminal punishment" (?) Panini might have combined the sutras "हनो वध लिङि" २ ४ ४२ and "लुङि च" २ ४ ४३ into one as 'हन्तेर्वधलुङ्लिङो.' whence the above inference of us would have been rather illogical, still his separate use warrants our conclusion. Panini by vindicating ज्ञान also tried to revert this vicious tide by trying to replace वेदाभ्यास (recitation of vedas) which was almost obsolete (लुप्त) then, cp, Panini sutra "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" ७ ४ ५८—वेदाभ्यास

quick succession. So our determination of dates on religious lines as above seems to be correct and natural

elided in his time) “, and by saying that these customs were illegal, hence were not in vogue (i.e. असिद्ध) in early eras (पूर्वेत्र). Compare his Sutra “पूर्वेत्रासिद्धम्” 8. 2. 1. for this indirect reference. When this immoral practice stifled the atmosphere and displeased the good, Buddhadeva rose with his Abimsa-dharma. Again the अनित्यता of वर्ण and शब्द vindicated by the Nayaya-system was modified by Jaimini advocating that शब्द-s are eternal, and the vedas are so; this view Panini revised saying that letters are not eternal—they are manifestations of sound (नाद) and originated with Prajapati the creator, but the impression of each letter contained in words, sentences etc. producing a meaning is eternal (cp. ‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ having this internal suggestions—‘स्वरादीनां नादानां निपातः’ (? म्) उत्पत्तिः आगतिः ‘अव्ययम्’ अव्ययात्मनः आगतत्वात्)। This Panini’s followers call as स्फोट that which clears the meaning [?] (see also Madhava’s सर्व-

* His गुरुनिर्देश of लोपोभ्यासस्य in place of अभ्यासलोपः is also significant. The use of लोपोभ्यासस्य is not for अनुवृत्ति of अभ्यासस्य in the following rules only, but has significant reference perhaps, अनुवृत्ति of अभ्यास only turned into अभ्यासस्य from the compound अभ्यासलोप would have been possible on the analogy of अनुवृत्ति of धातु only made into धातोः from the compound ‘अधातुभ्युवाम्’ in the rule “अचिन्नुधातुभ्युवाम्—” etc. (6. 4. 77). Compare ‘पूर्वसूत्रे अधातुभ्युवाम् इति इहनिर्देशेपि धातोरिति पृथक्कृत्य पष्ठान्तमनुवर्तते”—Balmanorama under the rule “एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य” (6. 4. 82).

दर्शनसंग्रह and स्फोटचिन्तामणि for advance studies) Thus also Panini came after Jaimini but before Buddha of 5th century B C That these are natural reactionary religious developments will be evident from repetition of history also , for we see how Sankara in the middle ages and Chaitanyadeva (some four hundred years ago) arose to establish sastras and Vaishnavadharma etc , when Bengal was pining for want of *Sastra-Jnana* and for being led astray by garbed voluptuousness of Tantras Similarly arose the Brahmodharma started by Raja Rammohan Ray as a reactionary state in the eighteenth century and Vivekananda's *Jnana Karma*—theory in the previous generation when lethargy and ignorance prevailed everywhere Considering the weight of all these arguments we however now place Panini in the 6th century B C rather.

Panini as seen before held that sound is the representative of the eternal Brahman. To under-

stand this let me explain after सौतो-

Panini's
Philosophy

पनिपत् that creative sound (नाद) due to the will of Paramatman first came

out from हिरण्यगर्भ's mouth From this ओङ्कार, came the vedas directing Karman and Jnana and the way to liberation of the creatures This ओङ्कार is all-in-all in it lies all (cp Chand II. 23)

Hence the vedas are said as अपौरुषेय (not man-made or अकाररूप-हिरण्यगर्भपुरुषनिर्मित एव i. e., made by 'अ'. the Hiranyagarbha). For its understanding and recitation the sages created Vedangas and music and the mimansa-philosophies of various types, and for the establishment of society of vedas, Dharmastras and Puranas etc. were made with its branches—(see Sitopanishad—I ॐ to ॐ Prakarana). Panini uses अ first ; for as अ pervades almost all letters, so according to him this Atman pervades all. As अ represents the letters and is lord of all, so Hiranyagarbha represents this Eternal Atman and lords over all creation (cp. Panini's sutra "तस्य ईश्वरः"—and "आधारोधिकरणम्" for this indirect reference). Hence Panini's last sutra is "अ अ"। Panini takes his philosophy from 'upanishads (cp. नृसिंहीत्तरतापनीयोपनिषत् VI. 2. ; and Brihadaranyaka 1. 6. 1. and IV. 1. 2. where it is clearly said that sound is the material cause of name, form, quality etc.—all proceeds from sound, sound is Atman of all etc.). Panini similarly held that all can be known from sastras which are but creations of sound, so sound is Brahman and this sound being the material cause of all, is the प्रकृति of the Eternal soul as seen above (cp "जनिकर्तुः प्रकृतिः"—i.e. lord has a प्रकृति in which

he lays down seed of creation). And the realisation of this sound (which perhaps Plato called the Music of the spheres) by Yoga leads one to salvation—for from शब्दब्रह्म we reach परब्रह्म । Without Yoga Atman or Nada cannot be realised. His sutra on the point is “योगप्रमाणे च तदभावे घटर्गनं स्यात्” (1. 2. 55.) ; By “आद्यस्तयदेकस्मिन्” he says indirectly—that all beings are in and within Brahman (एकस्मिन्)—and all these creations have आदि (beginning) and अन्त (end)—[‘यत्’ being taken सत्त्वर्थे] । Panini also perhaps supports indestructibility of matter and all, by the famous rule “अव्ययीभावश्च” । Similarly explaining “एकविभक्ति चापूर्वनिपाति” (1. 2. 44) as अविद्यमानः पूर्वनिपातः यस्य तादृगे ब्रह्मणि सति एकस्य तस्य ब्रह्मणः विभक्तिः” नानात्वेन स्थितिः—Panini perhaps held that all are from Brahman like sparks from fire. By this Jnana-theory of उपनिषत् and योगदर्शन, Panini fought the then prevalent empiricism as seen in Charvaka line of philosophy. Similarly his “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (3. 4. 1.) shows that he believed in credentials (प्रत्यय) as to the existence of धाता (the creator) . By writing his grammar I think he tried to establish vedic mantras and also ventilated his support of ve-

• From such philosophic view of this we like to infer is तन्त्रज्ञान ; for Tantras stress that मुक्ति is impossible without योगज्ञान ।

das and *Jnana-theory* noticed above. Panini the great *Philosopher and yogin* knew that तपस्या (penance) gave ऐश्वर्य्य or विभूति (majesty), so he in Dhatupatha says “तप ऐश्वर्य्ये”, and that योग gives समाधि (meditation) and मोक्ष (liberation); compare “युजसमाधौ” etc. In ‘निर्वाणोऽवाते’ also perhaps there is reference that निर्वाण cessation of birth comes after वातक्रिया i.e. प्राणायाम ceases after purifying the body, and निर्वाजसमाधि then comes—i. e., from शब्दब्रह्म we attain परब्रह्म (cp “शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति” Vishnupurana VI. 5. 64). By “तिर्य्यचपवर्गे” (3.4. 60) Panini indirectly advised तिर्य्यग्मार्ग as the way to salvation. Empiricism and unjust use of कर्ममार्ग prevailed in his time (cp. his use of the word गोघ्न for अतिथि); against these he advised *Jnana*, calling it a तिर्य्यग्मार्ग। But his *Jnana* was based on कर्म for in “कन्दसि उभयथा” (6.4.46) he clearly hints that in vedas both these are seen in harmony. Thus ventilating his religious views in and through his sutras he held that जीव was free (स्वतन्त्र) to certain extent, for in some respect he is कर्त्ता of his deeds, but Atman which is above all is perfectly स्वतन्त्र:—he being untouched by प्रकृति। जीव is free to some extent, for प्रकृति, कर्मसंस्कार etc. impel him to action—Atman also forces him into creation (cp “स्वतन्त्रः कर्त्ता” 1. 4. 45” and “तत्प्रयोजको हेतुश्च”—1. 4. 55). Panini also perhaps held that Ji-

va so long as he is in and within प्रकृति, loves work and passes through various states according to his कर्म [cp “कर्तुं रोषिततमम् कर्म” also “उपमर्गाः क्रियायोगे” (1. 4. 59) and “गतिश्च” (1. 4. 60)], and that cessation of कर्म means cessation of birth (cp “विरा-
मोऽवसानम्”—1. 4. 110, and “अकर्मधारये राज्यम्” i. e.,
ब्रह्मराज्यम्—6.1. 130) Like upanishads his मुक्ति
(salvation) is unity with ब्रह्मन्, and he held that
during dissolution all go back to him, then Brah-
man being the only remainder [cp. “सरूपाणाम् एक-
शेष एकविभक्ती”—all being but manifestations of one
(एकविभक्ती), one only remains (एकशेष) with all
embodied ones (सरूपाणाम्) animate or inanimate].
With the Sankhyas too he held that वासना (impres-
sions of or associations with ideas) went on with
मनस्, which goes with our astral body till liberati-
on (cp.—“कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि”—1. 3. 37 meaning
indirectly ‘कर्मणि’ कर्मयोगविषये ‘अशरीरे सति’, ‘कर्तृस्थे’
मनसि इत्यर्थः समनस्के आत्मनि इति यावत्, वासना तिष्ठति इति
शेषः) । He thus united ज्ञान and कर्म theory of the
Sutrakaras (cp. “अपवर्गे तृतीया”—1. 3. 6—where it
is suggested that with respect to अपवर्ग i. e., salva-
tion, तृतीया i. e. तृतीयावस्था third stage of life is sui-
table. Panini evidently took वाणप्रस्थ as a continua-
tion of सन्यास । Or he divided life's period into
three as—शिक्षा, भोग and त्याग) । Panini advised
मोक्ष or निवृत्ति in and through प्रवृत्ति ; for his rule

“तृतीया करणे” i.e. योगकरणे तृतीयावस्था उपयुज्यते, seems to support us. Thus by suggestive sutras Panini emphasised the ethics of the Sutrakaras seen above and metaphysics of the upanishads. Over and above these शब्दब्रह्मवाद, स्वातन्त्र्यवाद of जीव (to certain extent) and शास्त्रपाठ as salutary to जीव, योग as मोक्षदायक, and अहिंसा of जीव have been emphasised and renewed here—thus preparing the origin of the Buddhists and later on of Gita etc.

In spite of this effort of Panini to combat the tide of unscrupulousness by establishing vedic studies by his elaborate vedic rules, empiricism on the one side and जीवहिंसा (animal sacrifice) on the other were wantonly carried on. The original optimistic view of the vedas and upanishads contending that all we see have utility and conduce to our good, was tinged with some rays of pessimism in the Sankhya and Nyaya systems, but was revived in the Sutras and in the hands of Charaka and Panini with full force ; but it was then totally replaced by the pessimism of the Buddhists. Thus at this stage Buddhism as a natural course arose modifying both these ways ; and destroying the then ideas and habits of men.*

* Adopted from the author's “Evolution of Gita” a book on the origin, growth and development of Gita-Philosophy as well as of the early Ethical and metaphysical ideas from Veda-period downwards.

मितभाषिणीकृतो

मङ्गलाचरणम्

सात्त्विकं राजसं चैव तामसं धाम वैष्णवम् ।
नत्वा ब्रह्ममयीं वाणीं पाणिनिं चापि सङ्गत्तया ॥
कात्यायनं पतञ्जलिं चापिचैषां वचोऽनुगम् ।
शिक्षितं दीक्षितं चैव क्रियते मितभाषिणी ॥
मदीयजनकारब्धे सारदाविनोदे ताते ।
गतं पूर्वार्द्धिकं तावदुत्तरार्द्धमथ क्रमात् ॥
भागेनत्रिचतुरैश्च बालकोपचिकीर्षया ।
संस्मृक्रयते मया विद्वाः पितुस्तोषेभ्यसापि च ॥
भवतां हि प्रबोधार्थमास्ते शब्देन्दुशेखरः ।
नागेशस्य तथा साब्धी दीक्षितस्य मनोरमा ॥
विनोदयत तत्रैव मतिं यूयं स्वकामियम् ।
जायतां बोधभूढानां बालानां चित्ततोषिणी ॥
यदि दोषचयस्त्वत्र यदिवास्ति च नानुक्तः ।
तावुभावर्पितौभक्ताग्र शब्दब्रह्मात्मने मया ॥

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(उत्तरार्द्धम्)

Salutation to Bibhu (the All-Pervading Lord).

दोक्षितः ।—श्रीवार्हन्तीचणैर्गुणैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्टूयमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

1 The Bibhu i. e. the All pervading Deity stands supreme who, though highly propitiated with prayers, day by day by the great sages, the able readers and the performers of the injunction of the Vedas and the possessors of qualifying virtues, is without any attribute or quality

2 In the first half we have dealt with the affixes existing in the fourth and fifth Adhyayas (chapters) of Panini's Astadhyayi and now we are treating of the affixes lying in the third Adhyaya

[शिव शैव च पाणिनि काव्यायन पतञ्जलिम् ।

विलोकीजयित वन्दे त्रिकालञ्च सुनिवयम् ॥]

मितभाषिणी— । ‘मङ्गलादीनि, मङ्गलमध्यानि, मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि—प्रयत्ने वीरपुरुषकाणि भवन्ति—आयुभक्तपुरुषकाणि च अर्घ्योत्तराश्च

सङ्गच्छयुक्ताः स्युरिति सहाभाष्योक्तिं शिष्टाचारत्वेन प्रमाणयन् गम्यकृत् गम्यमध्ये विमुस्तुतिं शिष्य-शिष्यार्थं निवध्नाति—श्रीवेति—। “श्रीवार्हन्तीचनैः”—श्रीवियो वेदपाठकः तस्य भावः श्रीवम् ‘हायनान्त युवादिभ्योऽण्—’ इत्यत्र ‘श्रीवियस्य य— लोपश्च’ इति ह्रस्वकारवचनात् अण्—प्रत्ययोत्तरं यलोपे कृते—‘यस्येतिच’ इति इकारलोपः । अहं प्रशंसायाम्—(अहंति वैदिकव्यापारमनुष्ठानं शक्नोति इति) शट् प्रत्ययः । अतः अहन् । ततः अहंतो भाव इति ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः’—ष्यञ् इत्येतेन, ‘अहंतो—नुम् च’ इत्येनेन च प्यजि नुमि च सति प्यजः पितृत्वात् डौषि ‘हलसङ्घितस्य—’ इति यलोपः । ताभ्यां—(श्रीवेण—(वेदपाठकत्वेन) आहन्त्या (वेदविहितकर्मानुष्ठापकत्वेन च) प्रसिद्धै रिति श्रीवार्हन्तीचनैः प्रसिद्धार्थे—‘तेन वित्तश्च चपूचणपौ’ इति चणप्रत्ययः । किञ्च ‘गुणैः’ इहासुवीभयलोककर्मनिर्वाहकत्वात्—प्रशस्तगुणवद्भिः सहर्षिभिः तपोऽतिशययुक्तैः ऋषिभिः ‘अहर्दि वम्’ राविन्दिवम् अहश्च—दिवा चेत्यर्थः । ‘तोष्टूयमानः अपि’ भृशं स्तूयमानः अपि—(तोष्टूयमानः=ष्टञ् स्तौती—इति स्तु + यङ् + यक् + शानच्) ‘अगुणः’ गुणरहितः एतेन विरोधः प्रोक्तः । वस्तुतस्तु न विरोधः—अचिन्त्यमहिमत्वात्—[तथा चोक्तं ‘भूतभद्रं च भूतस्थो नसात्मा भूतभावनः’ इत्यादि] । जागतिकजीवगती-पाधिकृतवैशिष्ट्यवर्जित इति तत्परिहारः । ईदृशो विभुः व्यापको देवः श्रीभगवान् ‘विजयतेतराम्’ सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एतेन वयसप्यारब्धं समाप्य—इहासुवीभयवत्त्वार्थातिशयभाजो भवाम इत्यवाकूतमिति बोद्धव्यम् । विजयते—“विपराभ्याम् जे” रित्यात्मनेपदम् ततः ‘तिङ्श्चेति’ अतिशयने तरप्—किमेत्तिङित्यादिना आम्—तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वम् च ॥ १ ॥

पूर्वाङ्गे इति—इदानीमुत्तराङ्गतविवरणं प्रकाशयति—पूर्वाङ्गे पूर्वखण्डे ‘तुर्थ-पञ्चमाध्यायवर्तिनः’ पाणिनिश्रुताष्टाध्यायाः चतुर्थाध्यायगताः पञ्चमाध्यायगताश्च प्रत्ययाः कथिताः प्रोक्ताः । अथ अनन्तरम् इदानीमित्यर्थः ‘तृतीयाध्यायगोचराः’ तृतीयाध्यायस्थिताः प्रत्ययाः कथ्यन्ते उच्यन्ते । इत्याविब्रयन्ते अस्माभिरिति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

अथ तिङन्तभ्वादि प्रकरणम् ।

दी— । तत्रादौ दशलकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् । लिट् ।
लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।
एषु पञ्चमो लकारश्चन्दोमात्रगोचरः ।

Of those affixes are being shown, at first the ten लकारः
(tenses or moods) लट्, लिट्, लुट्, etc । Of these the 5th लकार
i. e. लेट्, belongs to the Vedas only i. e. it has been used only
in the Vedas and not in classical language.

मित— । 'तत्र' तेषु—प्रत्ययेषु 'दश लकाराः लडादयः प्रदर्श्यन्ते'—लट् लिङ्—
त्यादीनां प्रत्येकं ल् इत्यचरो वर्त्तते तेनैषां 'लकारः' इति संज्ञा । एते लकारमञ्जकाः
प्रत्यया इत्यर्थः । 'एषु प्रत्ययेषु पञ्चमो लकारः' लेट् इत्यर्थः 'केवलं चन्दोमस्यैव'
दृश्यते न लौकिकप्रयोगेषु अत आह—चन्दोमात्रेति । एतेनैतदुक्तं भवति यल्लेट्-
प्रयोगो नात्र प्रदर्शयिष्यते इति ।

२१५१ । वर्त्तमाने लट्—।३।२।१२३॥

दी— । वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात्— । अटावितौ ।

When the verb denotes present tense, the affix लट् (ल्) is
added to it and of this affix (containing ल् अ ट्) the letters
, अ and ट् are dropped. [The अ was attached to it for the
facility of pronunciation or for differentiating the same from
निट्, लुट् etc. and the ट् was attached to indicate that it is टित्] ।

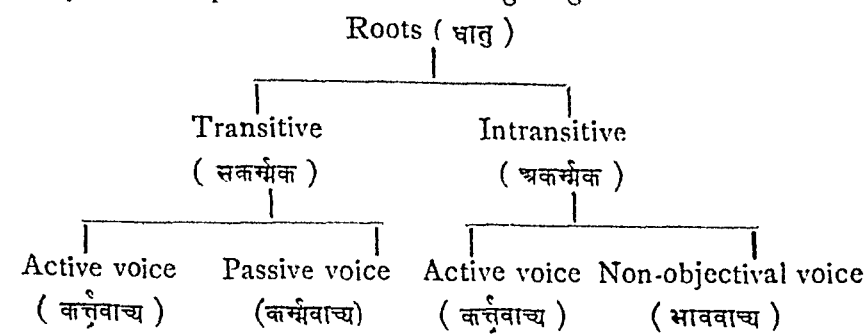
मित— । दश लकारानिर्दिष्टाः । तत्र पञ्चमश्चन्दोमात्रविषयः इत्युक्तमिदानीं
नवानां कस्य कुत्र प्रयोजनमिति वक्तुमिच्छन् प्रथमं क्रमप्राप्तं लटमेव विधत्ते—
वर्त्तमान इति । भूतभविष्यतीरन्तराले यः कालो वर्त्तते सवर्त्तमानः 'भूतभविष्यतीः

प्रतिबन्धो वर्त्तमानः कालः इति च भाष्यम् । तत्र वर्त्तमानक्रियायान्वित्यर्थः यस्य धातोर्वृत्तिर्भवति तत्र उत्तरं लङ् विधीयते इति ।

२१५२ । लः कर्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः ॥ ३।४।६८ ।

दी— । लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च सुप्रसक्त-
केभ्योभावे कर्त्तरि च ।

लकारः i. e. the tense-affixes are attached to transitive roots in the active as well as in the passive voice, e. g. (i) स गच्छति or सेवते (active). (ii) तेन गच्छं गम्यते or सेयते (passive) ; and also to intransitive roots in the भाव and in the active voice—thus तेन हस्यते (भाववाच्य), स हसति or स गेते (कर्त्तृवाच्य) etc. Note that लकारः stand for their real affixes तिप् तस् etc and ते, अने etc. Hence the plain meaning of the aphorism is this :—The affixes तिप्, ते etc. are added to roots that are transitive, in the active and passive voice only, whereas they are joined to roots that are intransitive in the भाव and कर्त्तृवाच्य only ; or more fully—Transitive verbs are used in the active as well as in the passive voice while the intransitive verbs have only भाववाच्य forms and कर्त्तृवाच्य forms. Therefore it is evident that भाववाच्य is wanting in the सकर्मक roots and that कर्मवाच्य is absent in the अकर्मक roots. They can be expressed in the following diagram thus.—

* 'वर्त्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाश्रयत्वं कालगतं बोद्धव्यम्' इति शब्देन्दुशेखरः ।

मित—। सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं विद्यते ; तथाहि—लः कर्मणि च (सकर्म-
केभ्यः) इत्येकं वाक्यम् ; लः भावे च (अकर्मकेभ्यः) इति द्वितीयम् । एतस्मात्
पूर्वसूत्रम् 'कर्त्तरि' (१।४।६०) इति । ततः 'कर्त्तरि' इति पदम्
चकारवलात् अनुवर्त्ता वाक्यद्वयस्य प्रतिभागं योजनीयम् । तदित्यं भवति पुनं
सूत्रगौरवम्—लः कर्मणि कर्त्तरि च (सकर्मकेभ्यः) , लः कर्त्तरि भावे च
(अकर्मकेभ्यः) ; सारित्वाभयत क्रियापदमूल्याम् । तेनाद्यमर्थः—'लः' लकारः 'कर्मणि'
कर्मवाच्ये 'कर्त्तरि' कर्त्तृवाच्ये च सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः सुः ; अपि च एते 'लः' लकाराः
'कर्त्तरि' कर्त्तृवाच्ये 'भावे' भाववाच्ये च अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः सुः । एतदुक्तं
भवति यत् लकाराः सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च स्वरकर्मकेभ्यस्तु कर्त्तरि भावे
चेति । ननु सूत्रेऽस्मिन् केवलमकर्मकेभ्य इत्येव दृश्यते तत् कुतः पुनः 'सकर्मकेभ्यः' इत्य-
धिकं पदमिति चेत्—उच्यते—नेदं पदमधिकं कल्पितं न वा कुतश्चिदध्याहृतम्—किन्तु
सूत्रवलादेव लभ्यते, नहि कर्मवाच्यत्वम् अकर्मकधातोः सम्भवति पुनस्तत्र अप्रत्यक्षत्वे ;
किञ्च उत्तरतः अकर्मकेभ्य इति वचनादेव पूर्ववत् सकर्मकेभ्य इति सुट्, गम्यते ।
आमेवम्—कथं पुनर्भाववचनानां कर्मण्यप्रवेगः—इति चेत् ? ग्रन्थः । क्रियया
तावत् कर्मणि वाच्ये एव कर्मण्यभिधीयन्ते नैवं भाववाच्ये तथा सति 'देवदत्तेन
घटे क्रियते' इति भावनकारिण कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यादितोवमनिष्टमापद्यते ।
अतदमपि बोध्यम्—'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यकर्मकपक्षेणाविवक्षितकर्मणोऽपि गृह्यन्ते,
किन्तु "गतिबुद्धि—", "गत्यर्थकर्मक—" इति सूत्रे न गृह्यन्ते इति मनोरमाया स्पष्टम् ।
तेन "विदितः समाप्तयो" इति किराति विदितः इत्यत्र कर्त्तरि-क्तः (अविवक्षितकर्म-
कत्वात्) इति मङ्गिनाद्योक्तं न संगच्छते । अतएव खेरणी इति सूत्रे, नेह पठ्यते नेह
मुच्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणम्,
नेह—पठ्यते इत्यादौ तु कर्मणोऽव लकारः । गम्यमानत्वाच्च कर्मं न प्रचुन्यते इति
मत्तान्तरम् । एतच्च 'गतिबुद्धि' इत्यादिसूत्रे हरदत्तयस्य स्पष्टम्—' (तत्त्वबोधिनी) ;
अथ—येष्वर्थेषु धातवः प्रायेणाकर्मका तेऽव संगृह्यन्ते—

सत्तादृष्टिविग्रहिमिद्विगयने स्थानासने भासने,

लज्जाजीवनरोदने च सङ्गने श्रुत्य विलासे क्व धि ।

वास-स्यन्द-निवास-शोष-सरण-स्पर्धा-विहारिष्वपि,
ज्ञेयो धातुरकर्मकः चयसदीर्घे गप्रकर्मष्वपि ॥”

२१५३ । लस्य ॥३।४।७७॥

दी— । अधिकारोऽयम्—

This is an अधिकार सूत्र i. e., an aphorism that pervades all the subsequent ones. Hence the drift is—that the word लस्य should be carried on to complete the sense of the following rules which otherwise, cannot be explained ; thus लस्य तिप् तस् भि etc makes a complete sense and तिप् तस् भि etc, are substituted for ल्, which is a common name for लट् लिट् लुट् etc.

मित— । लस्येति अधिकारसूत्रम् । एतस्मात् पूर्वम् ‘धातोः’ (३।१।८१) इति पठितम्, तद्वयमर्थः—धातोर्लस्य ‘तिप् तस् भि इत्यष्टादश लादेशाः स्मरिति । लस्येत्कारो न विवक्षितः, लिङादीनामपि ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । किञ्च लस्येति स्थानषष्ठौयं तेन ‘लः’ स्थाने एते स्मरित्वर्थो लभ्यते ।

२१५४ । तित्तस्भिसिपृथस्यमिब्वत्सस्—तातांभयासायांभ्वमिड्-
वहिमहिङ् ॥ ३।४।७८ ॥

दी— । एतेऽष्टादश लादेशाः स्मरः ।

These eighteen (tense-affixes) are called the लादेश or substitutes for each and every लकारः. In other words, these eighteen affixes are attached to roots in places of all लकारः (whether लट् or लिट् or any other).

[N. B.—In this connection it should be borne in mind that the term लकार stands for any tense लट् or लिट् or लुट्

etc and that these लट्, लिट्, (ल्) etc * are replaced by तिप् तम् etc only when there is not further mention of their (of तिप् तम् etc.) being substituted by different kinds of affixes or being modified only by some additions and alterations Thus भू + लट् = भू + तिप्, भू + लिट् = भू + तिप् = भू + दन् (substitution), and भू + लोट् = भू + ति = भू + तु (modification) and so on Considering the existence of the ten लकारs there should have also been १०० affixes $\left\{ (\text{परस्मै १०} + \text{आत्मने १०}) \times १० \right\}$ But as Panini has dealt with eighteen only hence the necessity of substitutions and modification which have made the subject somewhat terse for beginners It is, therefore, advisable that they should at first get by heart the affixes from any other source] .

मित—। एत तिप्तसादय (समाहारदशोक्ता) षष्ठादश लादेशा सुर ।
अथ पित्त गुणार्थे स्वरान्यथ । इड्यमादेश एव नतु आगम आदेशमध्यपतितत्वात् ।
नन्वेति । आतावेकवचनम् सन्ध्या लकाराणां स्थाने एते यथासम्भव समादिष्टा
सुरित्यथ ।

इय तावत् लकारा विद्यन्ते । ते पुनः परस्मैपदीयत्वेनात्मनेपदीयत्वेन च द्विधा
विभज्यन्ते, तत्र यथा—परस्मैपदीया लकारा पुरुष वचनसंख्या भेदेन नवभिर्विं
भक्तिभिः सुयुज्यन्ते तथात्मनेपदीया लकारा अपि—। तदेष विभक्तिभिरितिप्तसा
दिभि लादेशै दशसु लकारेण—प्रत्येकमष्टादशभिरेव भवितव्यम् । इत्य आशीत्य
धिकशतसंख्यका (१८०) विभक्तय सम्पद्यन्ते । ते चात्र व्याकरणे पृथक् पृथक्
नोक्ता किन्त्वागमादेशवर्णविकोरादिभिरेव विहिता । तथाहि—लट् स्थाने तिप्

* It is therefore that we meet in grammar headings like लकारार्थनिर्णय' which seeks to explain the rules leading to the correct use of लट्, लिट्, etc

विधीयते एवं लोटः स्थानेऽपि परमं विज्ञेयः यत् तिब्यं वर्णविकारतः
(एरुदितिसुवात्) 'तुप्' इत्याकृतिं भजते इत्येवमन्यवेति दिक् ।

२१५५ । लः परस्मैपदम् ॥ १।४ ६६

दी— । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

Eng.—The tense-affixes are all termed as परस्मैपद i. e. used in the परस्मैपद, only (in the exclusion of आत्मनेपद) :—

मित— । ल इति स्थानपठेति प्रागुक्तम् । तस्य ये आदेशा तिवादयस्ते परस्मैपदसंज्ञा एव भवन्ति, किन्तु—

२१५६ । तडानावात्मनेपदम्—॥ १।४।१०० ॥

दी— । तडप्रत्याहारः शानच्कानची चैतत्संज्ञाः स्युः ।

पूर्वसंज्ञापवादः ।

Eng.—The प्रत्याहार तड् i. e. the intermediate words or affixes between त and महिङ् (i. e. आताम् भू etc. upto महिङ्) and the आनी i. e. the affixes शानच् and कानच्* are termed Atmanepada. This bars the former संज्ञा (designation) i. e. the परस्मैपद संज्ञा ।

Note that though चानश् occurring in the rule 'ताच्छील्यवयो-वचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२८) also give आन, yet it cannot have this designation (आत्मनेपदसंज्ञा), as the affix चानश् has not been substituted for any particular लकार । Hence we can have चानश् added to परस्मै—roots also : as शबून् निघ्नानः (नि + हन् + चानश्) the killer of enemies.

* शानच् and कानच् are called आनी for each gives आन ; thus आनश्च आनश्चेत्यानी ।

मित— । तङ् च आनञेति इङ् । तङागौ प्रत्येकम् आत्मनेपदमंशौ भवत इति सूत्रार्थः । तत्र तङ्-पदं प्रत्याहारी गृह्यते न प्रदानम् ; तथा च—त आताम् भेत्युपसर्ग—इङ् इङिमङिङित्वाणां यङ्पम् । 'आन' इत्यनेन च मानच्-कानच्-विव गृह्यते ननु आनमपि तस्य लार्द्ध्यत्वाभावात् ; तथाहि—'लटः गृह्यमानच्-विवप्रथमा समानाधिकरणे' (१।२।१२४) इति, 'लटः कानञ्' (१।२।१०६) इति च मानच्-कान-ञ्-विधायि सूत्रद्वयम् । तत्र पूर्वः (मानच्) लटार्द्धः, परः (कानच्) लिङार्द्धः । तथा चेतयोर्लार्द्ध्यत्वं सिध्यत्येव ; किन्तु 'ताच्छीत्यवयववचनशक्तिषु आनञ्—' (१।२।१०६) इत्यत्र यतः दृग्गां लुकाराच्चाभेदतोऽपि नास्ति अतदात्मः लार्द्ध्यत्वाभावोपि गण्यतएव । अतएव आनञ् इत्यस्मात् अकारे मकारे चातुव्यर्थे—विगते 'आन' इत्यंशानामेऽपि सूत्रे 'आन' इत्यनेन मानच्-कानच्-विव विधीयते न आनञ्, अतः कृतावृत्तं 'मानच् कानञ्' चेति । अतएव आनञः आत्मनेपदमंशभावः सिद्धः । ततश्चाय परर्षेऽपि विधीयते । तेन 'गन्तुन्, निघ्नानः' इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च तङ् आत्मनेपदविधानादेव तिसादिनवके परस्मैपदमंशा प्राप्ता इतिदिक् ।

२१५७ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम्—॥ १।३।१२ ॥

दी । अनुदात्तेत उपदेशे यो ङितङन्ताच्च धातोरात्मनेपदं स्यात्— ।

Atmanepada is directed to the ल of roots that drop their अनुदात्त part (अनुदात्तेत्), and of the roots that are mentioned in धातु उपदेश • as ड—sliding (ङित्). In वृत्ति the term उपदेश is not placed before अनुदात्तेत् in as much as अनुदात्तेत् roots are nowhere to be found except in धातुपदेश :—(These अनुदात्तेत् roots will be collected later on), whereas ङित् roots are seen to be present in two places—अतिदेश and उपदेश ; of those two kinds of roots the

latter only (औपदेशिक) directs आत्मनेपद । Hence the word उपदेश * qualifies डित् only. The drift of the sutra in short is to announce आत्मनेपदसंज्ञा to अनुदात्त and औपदेशिक डित् roots.

मित—। अथ आत्मनेपद-विधायकानि सूत्रान्तराणि—संगृह्यन्ते—। अनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङी (इन्ः), तौ (अनुदात्तङौ) इतौ यस्य सः अनुदात्तङित् (बहु-व्रीहिः) तस्मात्—इति अपादाने पञ्चमी । तदन्तविधिः । अतएव वृत्तौ—तदन्ताच्चेत्युक्तम् ; इद्वान्ते श्रुयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते इति न्यायात् । इत् शब्दः अनुदात्तपद-मध्यमिसम्बन्धातीत्यत आह 'अनुदात्तेत' इति । अनुदात्तास्तावद् धातव उपदेशे एव परिगणिता ततो न्यव तु न दृश्यन्ते अत औपदेशिकत्वं न जहति । डितस्तु धातव आति-देशिका अपि सन्ति । इष्यते चात्मनेपदत्वमौपदेशिकेष्वेव । अत डिदन्ता एव—उपदेश-शब्देन विशेष्यन्ते । किञ्च 'येन विधिसिद्धन्तस्य' इति अनुदात्तांशे तदन्तविधिः प्रलम्भावात् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह अनुदात्तेत इति । 'उपदेशेऽजनुभासिक इत्' (१।३।२) इत्यतः 'उपदेशो' वर्त्तते सच डिदंशे एव सम्बध्यते अनुदात्तांशेऽप्यभिचारा-भावादित्युक्तम् । तदन्ताच्चेत्युक्त्वात् 'यङ'न्तादप्यात्मनेपदसिद्धिर्भवति । डिदंशे तदन्तविधेरभावे तु चिक्रीयते इत्यादौ—'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञकात्—यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । नहि यङिति धातुः किन्तु प्रत्ययमात्रम्—इष्यते च परस्मैपदात्मनेपदव्यवस्था धातोरेव । अतएव 'णिञिदुश्रुभ्यश्चङ्' (३।१।४८) इति चङन्ताः, 'अस्यतिवक्तिष्यातिभ्योऽङ्' (३।१।५२) इति अङन्ताश्च धातवो नात्मनेपदसंज्ञां प्रपद्यन्ते नहि चङन्ता अङन्ता वा धातवः धातुसंज्ञालेन विहिता ; नवा सनाद्यन्तादिवत् तेषु प्रत्ययान्तराणि प्रसज्यन्ते । अत चङङोङित्वे सत्यपि, तदन्तानामात्मनेपदत्व नेति बोद्धव्यम् । वृत्तौ धातोरिति 'भूवादयो धातवः' (१।३।१) इत्यतो मण्डूकपुत्या—समाहृतम् । उपदेशे इति किम्—चुक्रुटिपति 'गाङ् कुटादिभ्योऽङिण्ङित्' (१।६।१) इति सन आतिदेशिकम् डित्वम् । धातोः किम्—चङङ्भ्यां सा तभू—अरीरमत् । अनेषीत् । [एतेन

* By उपदेश is here meant the धातुपाठ of Panini where the roots have been instructed or dealt with according to स्वर etc.

इदमत्र न पदमन्वयः ३१।२ इति वदन्त्यादिः चान्न चान्नैव इति
स्मरितं च स्मरितं भवति ।

२१५८ । स्मरितञितः कर्तृभिर्मायि क्रियाफलं ॥ १।३।३२ ॥

टी— । स्मरिततो जितय भासीराजर्नपटं स्यात्
कर्तृगामिनि क्रियाफलम्— ।

When the fruit of the action, as in our former case, is
with the action, then the Atmanepada-desigha is directed to
what is the fruit of the action, as the अस्मिन् चोक्तं इति,
तोऽप्यस्मिन् the अस्मिन् and अस्मिन् चोक्तं इति, when the
fruit of the action to be enjoyed by the agent is implied. By the
word 'agent' here it should not be meant—the who performs or
completes the action, but he for whom the action is intended.
Take for instance the अस्मिन् तोऽप्य which gives अस्मिन्-यत्ने,
अस्मिन् implies that the agent will not be entitled to enjoy the
fruit, viz. arriving to heaven, whereas in the latter case it
does imply so. Similar is the case with जित् ततोऽप्य like अस्मिन्
—अस्मिन् etc. (But literature does not always bear a full testi-
mony to this sort of distinction)

मिति । 'अनुदानादितः'—इतिवत् 'स्मरितञित इत्यपि पद्यशक्तम् । समासपदात्
पुनश्चदेव—स्मरितञ अथ स्मरितञी (इत्य) , स्मरितञी इतो यत्नः (अष्टाध्यायि),
तस्मात् । स्मरितञित इति पदमनुदानादित इतिवत् 'धातो' इत्युपपद्यशक्तमदस्य
विशेषणम् । लघुलुप्तम्— । कर्तृभिर्माय इति—कर्तारम् (अनुदापकम्) यमिदिति (यमि
न्यस्य गच्छति—इतिचमि + य—इतिवत्) इति कर्तृभिर्मायम् (उपपदमनाम्), कम्प्यम्
प्रत्यय । क्रियायाः फलम् (इच्छितम्), तस्मिन् । कर्तृभिर्माय इति क्रियाफलं इतोदं विगिनति

—तदाह कर्तृगामिनि क्रियाफलं । तदयं सूत्रार्थः—यदा क्रियाफलं (यागादिलभ्य-
स्वर्गादीत्यर्थः) कर्त्तारमेवाभिलक्ष्य व्रजति न तु कर्तृनियोजितपुरुषविशेषान्नदा-
तादृशफलमिधायकान् धातोरुत्तरमात्मनेपदीयविभक्तयो विनियुज्यन्ते । ‘क्रियाफलञ्च
श्रुत्या—लोकतोवा वदद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव न दक्षिणादिरूपम् । तच्च-
पद्यादौ—भोजनादि, यज्यादौ (तु) स्वर्गादि यत्यावगतम् इति, कर्तृगामिफल—फलक-
क्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । तदर्थत्वद्योतकत्वञ्च आत्मनेपदमेव’ इति च शब्देन्दुशेखर-
स्पष्टम् इति तत्रैवाधिकं जिज्ञासुभिः द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हेलारजिनापि—‘यः स्वर्गा-
दिफलार्थं भ्रूया इतरं व्यापारयति स्वयञ्च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ
कर्त्तरि आत्मनेपदमिष्यते’ इति । एवञ्च णिच् सहात्मनेपदं विकल्पते इति न वाच्यम्—
भिन्नविषयत्वात् तादृश्युक्तिरसङ्गतैव । “क्रीणीष्ठात्मानमिति” विनतां कटुराह—इत्यादौ,
‘स्वामिदासौ पठेते’ इत्यादौ चात्मनेपदफलं तत्रैव नृग्यमित्यलम् ।

२१५६ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्—॥१॥३॥७८॥

दी— । आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मै-
पदं स्यात् ।

शेषात् means आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (धातोः) । Thus
परस्मैपद terminations are attached to roots, in the active voice,
which are devoid of the characteristics (expressed in the forego-
ing three सूत्र) of आत्मनेपद । In other words, roots, besides those
expressed above, should be conjugated in the परस्मैपदी forms.

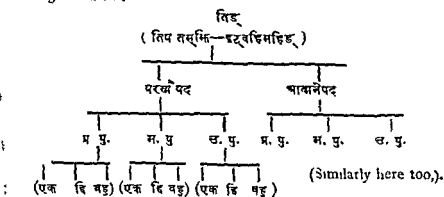
मित— । आत्मनेपदव्यवस्थाम् समाय परस्मैपदविधिं विधत्ते—शेषात् इति— ।
उक्तात् अन्यः शेषः । उक्तञ्च यत्र यत्रात्मनेपदं नियमेन भवति । तदिदं सुस्पष्टमायाति
यत् उक्तादन्यत्र परस्मैपदमिति । तदेवाह—आत्मनेपदनिमित्तेति—आत्मनेपदनि-
मित्तानि च पूर्वसूत्रवये निरूपितानि । कर्त्तरैतीति कर्तृवाच्ये इत्यर्थः । भावकर्मवाच्ययोः
परस्मैपदत्वसंभवादिति । ततश्चायमर्थः—यत्र यत्र धातौ आत्मनेपदविधायकं निमित्तं

नविद्यते स स कर्तृवाच्ये परस्मैपदसंज्ञां लभते इति । भावकर्तृष्वेव सर्ववैवात्म्ये पदमिति ।

११६० । तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १।४।१०१॥

टी— । तिङ उभयोः पदयोस्तयस्त्रिकाः क्रमादेतत्-
संज्ञाः स्युः ।

विक means a word having three ; every one of the persons (1st, 2nd, and 3rd) has three numbers (sing. dual and pl.) ; and hence the designation विक is applied to them. Thus the aphorism means—the three विकs or triads of both the पदs (परस्मै—and आत्मने—) are respectively designated as such. Observe that तिङ्प्रत्याहार constitutes both परस्मैपद and आत्मनेपद affixes ((तिप् and मस् also त...महिङ्) । Each of these पदs is subdivided into three persons (पुरुष) which again have each a triad i.e. three numbers (एक, द्वि, बहु) । They may be shown in a diagram thus :—

मिति— । तिङ् इत्यनेन तिवादि—महिङ्, प्रत्याहार. अभिधीयते । अतएवाह—
उभयोः पदयोरिति । परस्मैपदस्यात्मनेपदस्यैवार्थः । अथः (संख्यात्रयम्) विद्यन्ते

—तदाह कर्तृगामिनि क्रियाफलं । तदयं सूत्रार्थः—यदा क्रियाफलं (यागादिलभ्य-
स्वर्गादीत्यर्थः) कर्त्तारमेवाभिलक्ष्य व्रजति न तु कर्तृनियोजितपुरुषविशेषान्नदा
तादृशफलाभिधायकात् धातोरुत्तरमात्मनेपदीयविभक्तयो विनियुव्यन्ते । ‘क्रियाफलश्च
श्रुत्या—लोकतोवा यदृष्टेः क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव न दक्षिणादिरूपम् । तच्च-
पश्चादौ—भोजनादि, यज्यादौ (तु) स्वर्गादि श्रुत्यावगतम् इति, कर्त्तृगामिफल—फलक-
क्रियावृत्तिर्धातोरित्यर्थः । तदर्थत्वयोक्तकत्वञ्च ‘आत्मनेपदमेव’ इति च शब्देन्दुशेखरे
स्पष्टम् इति तत्रैवाधिकं निज्जासुभिः द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हेलाराजिनापि—‘यः स्वर्गा
दिफलार्थं श्रुत्या इतरं व्यापारयति स्वयञ्च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ
कर्त्तरि आत्मनेपदमिष्यते’ इति । एवञ्च णिच्चा सहात्मनेपदं विकल्पते इति न वाच्यम्—
भिन्नविषयत्वात् तादृश्युक्तिरसङ्गतैव । “क्रीणीष्ठात्मानमिति” चिन्तां कट्टराह—इत्यादौ,
‘स्वामिदासी पठेते’ इत्यादौ चात्मनेपदफलं तत्रैव नृग्यमित्यलम् ।

२१५६ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्—॥१३॥७८॥

दी— । आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मै-
पदं स्यात् ।

शेषात् means आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (धातोः) । Thus
परस्मैपद terminations are attached to roots, in the active voice,
which are devoid of the characteristics (expressed in the forego-
ing three सूत्रs) of आत्मनेपद । In other words, roots, besides those
expressed above, should be conjugated in the परस्मैपदी forms.

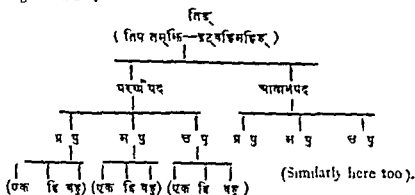
मित— । आत्मनेपदव्यवस्थाम् समाप्य परस्मैपदविधिं विधत्ते—शेषात् इति— ।
उक्तात् अन्यः शेषः । उक्तञ्च यत्र यत्वात्मनेपदं नियमेन भवति । तदिदं सुस्पष्टमायाति
यत् उक्तादन्यत्र परस्मैपदमिति । तदेवाह—आत्मनेपदनिमित्तेति—आत्मनेपदनिमि-
त्तानि च पूर्वसूत्रवये निरूपितानि । कर्त्तरीति कर्तृवाच्ये इत्यर्थः । भावकर्म्मवाच्ययोः
परस्मैपदत्वासम्भवादिति । ततश्चायमर्थः—यत्र यत्र धातौ आत्मनेपदविधायकं निमित्तं

नविद्यते स स कर्त्तृषाच्चे परस्मैपदमन्तो ज्ञमते इति । भावश्चन्दोष्य कर्मनेपथमने पदमिति ।

११६० । तिङन्तोनिव्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा. ॥ १।४।१०१॥

टी— । तिङ उभयोः पदयोस्तयस्त्रिकाः क्रमादेतत्-
मन्त्राः स्युः ।

तिङ् means a word having three, every one of the persons (1st, 2nd, and 3rd) has three numbers (sing dual and pl), and hence the designation तिङ् is applied to them. Thus the aphorism means—the three तिङ्s or triads of both the पदs (परस्मै—and आत्मने—) are respectively designated as such. Observe that तिङ्प्रत्याहार constitutes both परस्मैपद and आत्मनेपद affixes ((तिप् and मम् also न . मङिङ्)). Each of these पदs is subdivided into three persons (पुरुष) which again have each a triad i. e. three numbers (एक, द्वि, बहु) . They may be shown in a diagram thus :—

मिति— । तिङ् इत्यनेन तिवादि—मङिङ्त्वा प्रत्याहार अभिधीयते । अतएवाह—
उभयोः पदयोरिति । परस्मैपदस्यात्मनेपदस्यपेक्षया । तय. (मन्त्रावयम्) विद्यते

असेति त्रिकः—प्रथमः, मध्यमः उत्तमश्च पुरुष इति । तेषां प्रत्येकं वचनतयसत्त्वादिभ्यं संज्ञा । सृते वीणि वीणीत्येतस्य फलितार्थकथनम् तयः त्रिकाः इति ।

२१६१ । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १।४।१०२॥

दी । लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।

The three triads designated as third person (प्रथम पुरुष), second person etc. have three numbers such as sing. dual and plural.

[N. B.—Discussion on एकैकशः the reading for एकशः here].

In explaining the formation of this word in भरतचरित, विश्रुतचरित we have after कैयट taken एक to mean अल्प (see Manorama quoted below). And then added शस् (by “बहुत्वार्थात् शस् कारकात् अन्यतरस्याम् ”) after एकैक which takes द्वित्व to denote वीप्सा (pervasion). We have avoided संख्यावाचक word एक there, for then the rule for शस् after संख्यावाचक word is “संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” । And as शस् itself in this rule implies वीप्सा, so further द्वित्व to denote वीप्सा in एकैक is inadmissible. Thus Bhattoji and Haradatta take the word एकैकशः as ungrammatical. Thus Bhattoji in his Manorama says “यत्तु प्राचा एकैकशइति उक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्” । Some (including Madhava &c.) again hold that एकैकशः is legitimate on the authority of भाष्यकार who uses “एकैकशो ददाति” under the rule “सर्वस्यङ्”, taking शस् as a स्याधिक affix so to say,

But against this Bhattoji says that भाष्यकार's support is different, भाष्यकार cites this as an instance in cases where बोधा is not at all signified by the तद्धित affix comp—"एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात् एकम् इति सूत्रकारनिर्देशात् in P I 4 102) उभयं चापु इति यत् तत्र । उदाहृतभाष्यस्य चन्दविषयत्वात् । यद् तद्धितेनानुदा बोधा भवति तत्र द्विवचनं इत्यापकस्य द्वि—तदयथा । एकैकशो ददातीति भाष्यं उदाहृतम् [Manorama under the rule—सुप् (P I 4 101) Bhattoji is also against Kaiyata's mode of defence of एकैकम् taking एक as चम् । Thus he in his Manorama says "व्याख्यात च कैयटेन चम्पार्थेपिकस्य चन्ति, तस्य बोधायो द्विवचने 'वदन्त्यादात्— इति शम् प्रत्यय । न च एवोय प्रकृते सम्भवति' ।

Srinadeva and Madhava however (as already said) agree with Bhattoji support एकैकम् —taking here शम् as a स्यादिक affix where बोधा is not intended Thus Srinadeva says 'पदानोके कश्चिदिति प्रयोग 'एकैकम् सदृता वा इति कामन्दकीय न घटते ' तानोक्तवचनद्विवचनबहुवचनानि एकम्' (P I 4 102) इति निर्देशादिति , एकैकशो ददाति इति भाष्यप्रामाण्यात् इति च ।

[V B—Thus एकम् and एकैकम् mean the same but prefer the reading एकम् here We however wish to follow Kaiyata's view as more plausible to establish the use of एकैकम् elsewhere]

मित—। तानीति तच्छब्दो पृथ्वसुलोपात्तम् प्रथममध्यमोत्तमाख्यम् पुरुषत्रयम् पराम्भयति । एकम् इत्यस्य विवरणं तु प्रत्येकमिति । 'संख्यैकवचनान्—' इति शसि 'एकम्' पदसिद्धिः । प्राचा तु एकम् इत्यत्र बोधायो द्विवक्ति विधाय एकैकम् इत्यात्मम् । अक्षरमावाया नूनाधिकत्वमेवेतम् पाठपरिवर्तनफलम् । अयम् उभयोरेव पक्षयोः समान (एव) । किन्तु भट्टोजिह्वदत्तादिमते एकैकम् इति प्रयोगः

असाधुरेव । तथा च जनोरमा—“यत्तुप्राचा एकैकशइति उक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीष्माया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्...” । ‘एकैकशी ददाति’—इति भाष्यप्रयोगात्, ‘एकशः’—इति सूत्रकारनिर्देशात् उभयं साधु इति यत् तत्र । उदाहृतभाष्यस्य अन्यविषयत्वात् । यत्र तद्धितेनानुक्ता वीष्मा भवति तत्रद्विवचनं इतुपक्रम्य हि—तद यथा, एकैकशी ददातीति भाष्ये उदाहृतम्—व्याख्यातं च कैयटेन अल्पार्थीष्यिकशब्दः अस्ति, तस्य वीष्मायां द्विवचने “वह्न्यर्थार्थात्—” “इति शस्प्रत्ययः । न च एषोऽर्थः प्रकृते सम्भवति ।”

२१६२ । युष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपिसध्यसः

॥ १।४।१०५ ॥

दी— । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने-
प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ।

Eng.—उपपदे, समानाधिकरणे and स्थानिनि are all adj. to युष्मदि । The expression तिङ् वाच्यकारकवाचिनियुष्मदि means—the base युष्मद् which identifies itself with a कारक that is expressed or singled out by तिङ् i.e. by an adequate or corresponding affix of the तिङ्प्रत्याहार । So the meaning of the sutra is this :—A verb takes the second person (‘मध्यम’) whether the base युष्मद्, colloca- tive (समानाधिकरण) with its corresponding affix, is expressed or implied ; in other words, the verb must be one of second person conjugation whether त्वम् युवास् or यूयम् used or not. (उपपदे has been explained as प्रयुज्यमाने and समानाधिकरणे as तिङ्वाच्यकारकवाचिनि) ।

मित— । युष्मदि इति भावे ङमी । उपइति समीपार्थकः । उपोच्चारितं पदम् उपपदम्—समीपोच्चारितमित्यर्थः अतएव प्रयुज्यमानम् । ततः आह—प्रयुज्यमाने

इति । 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे हनिः सामानाधिकरण्यम्'—
(तत्त्वबोधिनी) । तथाहि—तिङ्लक्षणेऽश्वः पुरुषत्ववाच्यः तैयदा यः पुरुष-
विशेषः अभिधीयते ते तदा तेन पुरुष-विशेषेन सामानाधिकरण्यम् (समानाधि-
करणत्वमेकाधिकरणत्वमभिन्नप्रवृत्तिकत्वमिति वक्ष्यते) लभते । अतएवासौ पुरुष-
विशेषः तिङ्वाच्यत्वेन 'तिङ्वाच्यकारकः' इति नाम गृह्णाति । अतः भूवस्य—
समानाधिकरण्यं इत्यस्य व्याख्यानं—तिङ्वाच्यकारकवाचिनि इति । तिङ्वाच्यः—
तादृशः कारकः तवन्ति स्वकीयत्वेन निदिष्टा इति तच्चिन् (युष्मदीत्यस्य—विशेषण-
मेतत्) । स्थानं विद्यतेऽस्येति स्थानी । स्थानं च प्रसङ्गः । अतः स्थानिनीति प्रसङ्गे
मतीत्यर्थः । यदा युष्मद् प्रसङ्गवान् भवति तदा । कदा च युष्मच्छब्दः प्रसङ्गवान्
भवति ? यदा युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते तदा । अतएव स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानं अप्रयुज्य-
माने इति । ननु कथम् युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते । यदि नाम अप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि
अर्थावगतिर्भवति तदा किं प्रयोगेन इति न प्रयुज्यते । ननु तर्हि सर्वदैव अप्रयुज्य-
मान एवास्तु लाघवादिति चेत् - न ; प्रयोजनापेक्षत्वात् प्रयोगाप्रयोगयोरिति संशेपः ।

अयमस्य स्वस्य सरलायः—युष्मच्छब्दः प्रयुक्तो वा भवतु अप्रयुक्तो वा भवतु क्रियया
मध्यमपुरुषप्रकाशिक्येव भवितव्यमिति नान्यथा । सूत्रे यदि स्थानिन्यपीत्यत्र अपेक्ष्यं
ना करिष्यत् तर्हि "मधुसूदन ! निपुदय त्वं मे शयूनिति" युष्मच्छब्दप्रयोगे एव मध्यम-
पुरुषक्रिया अभविष्यत् किन्तु "पाहि मां मधुसूदन !" इत्यादी—युष्मच्छब्दाप्रयोगात्—
पात्रोत्यादी मध्यमप्रयोगो नाभविष्यदिति महदनिष्टमापद्येतेति बोध्यम् । समानाधि-
करणे किम् ?—त्वा पश्यति, त्वया क्रियते इत्यादौ प्रथम एव न मध्यमः ।

अवेदमप्यवधेयम्—यत्र युष्मच्छब्दार्थक—स्वमादि मुख्यत्वेन व्यवह्रियते तत्रैव
क्रियया मध्यमपुरुषसम्बन्धिन्या भवितव्यम्, यत्र तु त्वमादिशब्दः गौणार्थप्रकाशकस्तत्र
न, तथाहि—अत्वं त्वं सम्पद्यते इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः । भवान् मन्यते इत्यादौ
च युष्मच्छब्दसमानार्थकत्वेऽपि भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुष एव । भवच्छब्दस्य,
स्वभावेनैव सम्बोध्यासम्बोद्धासाधारणत्वात् युष्मच्छब्दस्य तु सम्बोध्यभावविषयत्वादिति
भेदः इति दिक् ।

२१६३ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥१४।१०६॥

दी— । मन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते
सति मध्यमः स्यात्—परिहासे गस्यमाने । मन्यतेरुत्तमः स्यात्—
स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ।

This rule constitutes two sentences :—The first is up to मन्योपपदे ; and the rest forms the second sentence. प्रहासे means 'in jest'. The verb, near which दिवादि मनधातु (मन्य) is used, takes the second person conjugation if the sentence (or the speaker) hints at any joke. But the root मन्य takes the first person (उत्तमपुरुष) termination of the singular number only. The root मन्य though used in the singular only may express the sense of dual and plural also. Thus there is an interchange of persons, the contiguous (उपपद) मन्य taking the first person and the next (भुज or गम etc.) taking the second person ; for when spoken in earnest or reality, the former मन्य should have taken the second person and the latter (भुज) the first—which see under 'अतो दीर्घोऽङि' (2170).

मितः— । सूत्रमेतत् पूर्वपरसूत्रयोरपवादः । यतः पूर्वव युष्मदुपपदे स्थानिनि वा मध्यम एव विहित, उत्तरव च अस्मदुपपदे स्थानिनि वा उत्तम एव विहितः । अतः युष्मत्स्थले उत्तमपुरुष प्रयोगात् अस्मत्स्थले च मध्यमपुरुषप्रयोगात् उभयोः क्रिययोः (उदाहरणस्य मन्यभुज्योः) पुरुषव्यत्यासः स्पष्ट एव ।

इदं सूत्रगतपदार्थावधारणम्—प्रहासे इति परिहासे (गस्यमाने इति शेषः = भावे ७मी) । मन्योपपदे इति—दिवादिमन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् (बहुव्रीहिः), मन्योप-
पदे इति विशेष्यविशेषणवत् प्रयोगः, पीताम्बरीगच्छतीत्यत्र यथा । तथा च मन्यधातोर्नृत्तरव

यो धातु प्रयुज्यते तस्य लस्यस्थाने इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवसति । अत एव आह तस्मिन् प्रकृति-
भूतेऽसति इति—तस्मिन् स्थानिभूतेऽसति—तस्य लकारस्यस्थाने इत्यर्थः । अन्यतेरिति
दिवादिगणीय—मन—धातोः । उत्तम इति—उत्तमपुरुषः । पूर्वतवाक्ये तु मध्यम इति
पदसंख्याहार्याम् । एकवदिति—एकाग्रं वाचक द्विवचनयोरपि एकवचन एव
प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

अयमिदानीं सूत्रार्थः—सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं वर्तते । यथा प्रहासे च मन्योपपदे
इत्येकं वाक्यम्—शेष द्वितीयम् । तत्र प्रथमवाक्यार्थात्तावदयम्—[अत च शब्देन
'मध्यमः इति समुच्चयते]—प्रहासे (परिहासे) गम्यमाने च मन्योपपदस्य धातोर्लभ्य
मध्यमः स्यात् । अथ द्वितीयवाक्यार्थः—मन्यतेऽन्तु धातोरुत्तम स्यात्—स च
(उत्तमः) एकाग्रस्य वाचकः स्यात् इति । भूतस्यैतस्य उदाहरणम् उपरिष्ठात्
'अतो दीर्घो यदि' (२७७०) इत्यत्र वक्ष्यते इति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२१६४ । अस्मदुत्तमः ॥ १।४।१०७ ॥

दो— । तथाभूतेऽस्मदुत्तमः स्यात् ।

Eng—When अस्मद् is of the similar nature : e. collocative
with the लकार of any root, the verb is conj gated in 1st person
whether this अस्मद् s expressed or implied In other words
whether अहम्, आवाम् and वयम् are expressly used or not, the verb
must be one of 1st conjugation (उत्तमपुरुष) ।

मित— । मध्यमपुरुषप्रक्रियासमाप्य—उत्तमपुरुषप्रक्रिया दर्शयति तथाभूत
इति—तथाभूते इत्यस्य तिङ्वाच्यकारकवाचिनि (समानाधिकरणे),
प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । तथा चाद्यमर्थे साकल्येन—तिङ्वाच्यकारकवाची
(लकारसमानाधिकरणक.) अस्मद् (अहमावावयमिति) प्रयुक्तो वा भवतु न वा
भवतु प्रयुक्तः, क्रियया उत्तमपुरुषात्मिकायेवभाव्यमिति ।

२१६५ । शेषे प्रथमः ॥ १।४।१०८ ॥

दी— । मध्यसोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ 'भू' १
सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां—भू ति इति स्थिते—

Eng.—The verb takes the third person terminations when the nominative is other than युष्मद् or अस्मद् । Observe that these three rules 'युष्मदुपपदे—' 'अस्मदि—' and 'जिपे—' are serviceable when युष्मद्, अस्मद् and तच्छेद i. e. प्रथम पुरुष are used separately. But when they are treated of in a single sentence connected by and (च) or separated by (वा यद्वा—इत्यादि) the verb will agree with the nearer one (or what follows) and the number will be determined by the number of persons spoken of etc. Thus. तच्चअहञ्च गच्छावः, स च त्वञ्च गच्छथः, त्वञ्च अहञ्च देवदत्तञ्च गच्छामः । In the last two instances above the third person subject (देवदत्त) has not been connected with the verb, for it has been explained that 'युष्मदस्मदोरविषयेप्रथमः स्यात्,' but as युष्मद् and अस्मद् are present here the verb is in agreement with them only and not with तद् ।

मित— । उक्तादन्यः शेषः । कश्च उक्तः । मध्यमः उत्तमश्च । अतःताभ्यामन्यः शेष इति गम्यते । तत्र प्रथमस्यादित्याह—युष्मदस्मदोरविषये इति । अत्रेवमवधेयम्—यदा युष्मदस्मदोः एकस्यां क्रियायाम् सहविवक्षा जायते तदा अस्मादधीनमेव क्रियापदम्, परत्वात् ('अस्मदुत्तम' इति सूत्रस्य 'युष्मदि—' इत्यपेक्षयेत्यर्थः) यथा—त्वञ्चअहञ्च गच्छावः । यदा तु मध्यमप्रथमयोः सह—विवक्षा तदा मध्यमाधीनमेव क्रियापदम् स्यात्—युष्मदः सत्त्वेन (युष्मत्शब्दस्य वर्तमानत्वेन—) शेषत्वाभावात् यथा—देवदत्तञ्चत्वञ्चगच्छथः इति । एवं देवदत्तञ्च अहञ्च गच्छाव इति अस्मात्पदत्वेन । तदधीनैवक्रिया न प्रथमाधीनितिदिक् ।

उदानौ माङ्गलिकात्वात्—प्राथम्यत्वाच्च भू धातो रूपप्रदर्शनार्थमाह—भू सत्तायाम्

इति । (अस + श्च = सत्), तस्यभावः सत्ता (भावे तान्), तस्याम् विद्यमानार्थे
इत्यर्थः । 'कर्तृविवक्षयामिति' कर्तृवाच्ये—साधयितुमिष्टे—भू + ति इति स्थितेति—

२१६६ । तिङ्गित् सार्वधातुकम् ॥ ३।४।१३ ॥

दी— । तिङः गितय धात्वधिकरोक्ता एतत्संज्ञाःस्युः ।

Eng.—The affixes such as तिङ्, तिप्, तम्, etc.—up to मरिड्
and गित्, i. e. that which drop अ, अ, अप्, श्, शम्, etc. included in the
category of roots i. e. dealt with therein, are to be termed as
सार्वधातुक ।

[Here it should be borne in mind that of the अकार—अट्,
आट्, लट्, and विधिमिड् are called सार्वधातुक and the rest are
termed चाङ्धातुक ।]

मित— । सार्वधातुकाङ्धातुक—विवेकाभावे क्रियासाधनव्यासाध्यत्वात्—प्रथमं
तद्विभागमेव दर्शयति—तिङः—इति । तिप् इत्यतः मरिड्ना प्रत्ययातिङ्
इत्युक्तम् । गितः—श् इत् (लोप.) येषां ते गितः—अप्, अन्, अताद्या प्रत्ययाः ।
अवेदमवधेयं—यल्लकारिण लृट् लोट् लङ् विधिमिड्, सार्वधातुकमंज्ञानदितरण्याङ्
धातुकसंज्ञा इति । धात्वधिकारोक्ताइतिकम् ? सुवधिकरोक्ताशम् इत्येवमादयो
सार्वधातुकसंज्ञा मा भवन् इत्येवमर्थम् ।

२१६७ । कर्त्तरि शप् ॥ ३।१।६८ ॥

दी— । कर्त्तरि सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ।
शपावितौ ।

Eng.—कर्त्तरिसार्वधातुक is the technical name for तिङ् in the
active voice Hence the meaning is—शप् is attached to a root
in the active voice when the सार्वधातुक affixes (तिङ्) follow

i.e. in the active voice, शप् (अ) intervenes between the root and the तिङ् । शप् drop its—श् and प् ।

मित— । 'सार्वधातुके यक्' ३।१।६७ इत्यतः 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्त्तते 'धातोरेकाचोह्लादेः' ३।१।२२ इत्यतः धातोरिति चानुवर्त्तते । तदाह कवर्थे सार्वधातुके इत्यादि---कर्त्ता अर्थः प्रयोजनम् अस्वेति कवर्थः (बहुव्रीहिः) ; तादृशे सार्वधातुकेपरे कर्त्तृवाच्यगततिङिपरे इत्यर्थः । शपावितौ इति---शपः केवलमकार एव तिष्ठति शपौच लुपेति इत्यर्थः । शित्वात् सार्वधातुकत्वम्, अस्यपित्वात् ङित्त्वाभावे गुणहृद्विविधायकम् सूत्रमुपन्यस्यति ।

२१६८ । सार्वधातुकाङ् धातुकयोः ॥ ७।३।८३ ॥

दी— । अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।

Eng.—(The rule ends in the locative dual).

The अङ्ग ending in इक् (इ, उ, ऋ and ॠ) is made guna when सार्वधातुक and आर्षधातुक affixes follow.

N. B.—The word अङ्ग stands for any base when the प्रत्यय affixed or to be affixed is present after it ; thus not only भू (when शप् follows) but also भव (when तिङ् follows) is to be taken as अङ्गसंज्ञा । Cp—"यस्मात्प्रत्ययविधिः—(199—1. 4. 13). Hence गुण standing for अदेङ् (अ, ए, ओ) and that leading to अवादेशः by 'एचोऽयवायावः,' we have भू + शप् + ति = भौ + अ + ति = भव् अ ति = भवति । Thus भवतः etc.

मित--- । सार्वधातुकाङ् धातुकयोरिति सप्तम्यन्तद्विवचनपरम् । तदर्थः—अनयो परयोरिति । "मिदेगुं णः" इत्यतः, गुणः, इति वर्त्तते ; तदाह—गुणः स्यादिति । गुणे च वक्तव्ये 'इकोगुणहृदी' इति परिभाषावलात् इगन्त इति । पदमुपतिष्ठते तदाह

इगन्ताङ्गस्य इति । तदयमर्थः—भू इति शपि परतः इगन्तमङ्गम् । तत परम् सार्वाङ्गातुकतिङ् च वर्त्तते । अतएव अङ्गस्य गुणः अवादेशश्च भवति । तेन च भू + शप् + ति = भो अ ति = भव् अति = भवति इति साधितम् भवति , एवमन्यत्रापूद्यम् । भू शप् भि-इति स्थिते आह—

२१६६ । भोऽन्तः ॥ ७।१।३ ॥

दी— । प्रत्ययावयवस्य भस्यान्तादेशः स्यात् । ‘अतो गुणे’ (१६१) । भवन्ति । भवसि । भवथ ।

Eng —The word ‘अन्त’ is the substitute for भ the part of the प्रत्यय (भि) । Thus भि = भू इ = अन्त इ = अन्ति । Then by the rule ‘अतो गुणे’ (191—6 1. 91), पररूप (the form of the latter vowel) is the single substitute for the short अ non-final in a ‘pada’ when a ‘guna,’ letter follows it. Thus भव + अन्ति = भवन्ति । भू शप् सि = भो अ सि = भव् अ सि = भवसि , similarly भवथः etc, Now comes भवामि and we look forward —

मित— । अत्र भि इति प्रत्ययः । अस्य अवयवविशेषो भू इत्यक्षरम् तस्य स्याजि अन्त इत्यादेशः विधीयते तदाह प्रत्ययावयवस्य इत्यादि । तेन ‘भि’ इत्यस्य ‘अन्ति’ इत्याकृतिर्जातेति फलितम् । तत. भव + अन्ति इत्यत्र “अक, सवणे दीर्घः” (८५—६।१।१०१) इति सवर्णदेशोर्घो मा भूदित्याह—“अतो गुणे” १८१—६।१।८१ इति । ‘अपदान्तादकारात् गुणे परत. पररूपमेकादेशः स्यादिति आस्यार्थः । तेन सवर्ण दीर्घापवाददृषः पररूपादेशाय यणादमिमतत्पसिद्धिरिति । भोऽन्त इति सूत्रे अन्त इत्यकारोच्चारणं लुम्बिकरणे (अदादौ) द्विपत्नीत्यादौ अकारयवणार्थम् ।

उज्जिभतेत्यादौ भकारस्यान्तादेशत्वं मा प्रसाङ्गीकृत्य आह—प्रत्ययावयवस्य भस्येति । इदानीं भवामि इति पदस्य साधनप्रकारमाह—

२१७० । अतो दीर्घोयजि ॥ ७।३।१०१ ॥

दी—। अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यादयजादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवासः । भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवासः ॥ एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे । भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्यथे । मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्युपपदे' (२१६२) इत्याद्यनुवर्तते—तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति । भुक्तः सोऽतिथिभिः । 'प्रहासे' किस ? यथार्थ-कथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ।

An अकारान्त अङ्ग is lengthened when a सार्वधातुक प्रत्यय beginning with यङ् प्रत्याहार follows ; यङ् constitutes य वरट् । लण् । ञमङ् । णनम् । ऋभञ् । Thus भव (भु + शप् = भौ अ = भव) becomes भवा for -स of सिप् is included in the यङ् प्रत्याहार । And consequently we get भवामि, similarly भवावः etc.

स भवति.....भवन्ति are instances of 'शेषे प्रथमः' (२१५६) ; त्वं भवसि.....भवथ are instances of 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे—' (२१६२) ; अहम्.....भवामः illustrate the rule 'अस्मदुत्तमः' (२१६४) ; एहि मन्येमन्यध्वे इत्यादिरर्थः—these are illustrations for the rule 'प्रहासे च मन्योपपदे' etc (२१६२). such expressions are pronounced in jest to a brother-in-law for merrimaking. The first sentence means —'come, do you think you would have the meal ?'—it has

been partaken of by guests एतम् addressed to two persons मन्थे—this is everywhere singular by the injunction 'एकवच' in the rule भोत्येचे refers to एतम् and भोत्यर्धे refers to एत । भोत्ये भोत्यावहे and भोत्यामहे are meanings respectively of भोत्यसि, भोत्येचे and भोत्यर्धे whereas मन्थसि मन्थेचे and मन्थर्धे are explanations of मन्थे which is the same for all the three numbers Hence the sentences if written in their full would stand thus—

(1) एहि मन्थे ओदन भोत्यसि इति भुञ्ज सीदतिदिमिः

(2) एतम् भोत्येचे .

(3) एतम् .. भोत्यर्धे

Now मन्थे in all the three sentences implies 'मन्थसि मन्थेचे and मन्थर्धे' while भोत्यसि, भोत्येचे and भोत्यर्धे imply भोत्ये, भोत्यावह and भोत्यामहे in order Thus the exchange of person (पुरुषव्यत्यय see 2163) is quite evident

It should be noted in this connection that the root मन् shall have an unform application while भुञ्ज can be replaced by any other verb such as पा, गम etc—एहि मन्थे जल पाथसि इति पौतमिदमतिदिमिरित्यादि ।

युष्मदुपपदे etc i e the rule '2162' is drawn towards or presents itself in the rule 'प्रहासि च etc '2163' Hence in the application of भवान्, we cannot have मन् in the singular nor can we change the person (पुरुषव्यत्यय) as in the case of युष्मद्, for भवान् though brings out the sense of युष्मद्, is not a synonym of युष्मद् । Thus एतु भवान् etc, here मन् does not end in the first person sing Then nor भुञ्ज takes the 2nd person

conjugation ; though of course, there is an implication of प्रहास (jest).

Why say प्रहासे i.e., in jest ? Witness एहि मन्यसे etc. Here the speaker expresses what is a fact and is not cutting joke with the suitor ; hence we have मन्यसे for मन्ये and भोक्त्ये for भोक्त्यसे ।

मित—। ‘अङ्गस्य’ ६।४।१—इति आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरधिकार इति भाष्यकारवचनात् “अतोदीर्घ—” इत्यस्य च (७।३।१०१) सप्तमाध्यायमध्यगतितत्वादत्रापि अङ्गस्येतिवर्त्तते तदाह अतोऽङ्गस्येति । किञ्च ‘तुरुस्तुशन्यमः सार्वधातुके’ ७।३।८५ इत्यस्मात् ‘सार्वधातुके’ इति अनुवर्त्तते । तदाह—सार्वधातुके इति । अङ्गस्येति विशेष्यम् । ‘अतः’ इति विशेषणम् । तेन अकारान्तस्य अङ्गस्येति फलितार्थः । किञ्च यञ् इति विशेषणम् सार्वधातुके इति विशेष्यम् तेन यङ्प्रत्याहारा-न्तर्गतवर्णः आदौ प्रथमे यस्य सार्वधातुकप्रत्ययस्य तस्मिन् परे सति इति स्फुटार्थः । भवामीति---भव इति अङ्गम्—मीति मकाररूपयजादिसार्वधातुकप्रत्यय स्तेन भवामिति रूपम् एवमन्यवापूह्यम् । यजिकिम् ?—‘भवतः’ । अत्र भव इति अङ्गम् किन्तु ‘त’ इति सार्वधातुकोऽपि यजादिर्न भवति ; तेन दीर्घत्वमपि न ।

स भवति इत्यादयः ‘शेषे प्रथम’ इति सूतस्य उदाहरणम् । त्वं भवसि—इत्यादयः ‘युष्मदुपपदे’ इत्यस्य । अहं भवामि—इत्यादयस्तु ‘अस्मदुत्तमः’ इत्यस्य उदाहरण-मित्येषक्रमः । एहि मन्ये ओदनं भोक्त्यसे इत्यादीनि भोक्त्यध्व इत्यन्तानि ‘प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचन’ इत्यस्यैव उदाहरणानि । उदाहरणान्येतानि श्यालकेन जामातरं प्रति सोल्लुण्ठं प्रयुक्तानि इति साम्प्रदायिकाः । तथा च शब्देन्दु-शेखरः ‘सत्यप्योदने परिहासशीलश्यालकादिर्वाक्यमेतत्’ इति । अत्र एहिइतिपदम् परिहासपोषकम् नतु उदाहरणाङ्गम् । वृत्तौ ‘भोक्षे’ ‘भोक्त्यावहे’ ‘भोक्त्यामहे’ इत्यादीनि ‘मन्यसे’, ‘मन्येधे’ ‘मन्यध्वे’ इत्यादीनिच क्रमेण ‘भोक्त्यसे’ ‘भोक्त्याधे’ ‘भोक्त्यध्वे’ इत्येषाम् ‘मन्ये’ इत्यस्य च अर्थकथनानि । तत्र मन्ये इति द्विवचन-वहुवचनयोरपि वचनविपर्ययः अर्थस्तु भिद्यते एव । तेनाह मन्यसे मन्येधे इत्यादि ।

‘भवत्’—शब्दः शुभ्रतृशब्दमनार्थकोऽपि न तत्पठ्यार्थः । तेन यद्यपि शुभ्रतृपददे
इत्यादि प्रकाशे चेति च सूक्ष्मशुभ्रते, तथापि मन्थते न उक्तमन्थम् न वा एकवचनम्,
नापि मन्थोपपदस्य भुज्यादिः पुरुषविपर्ययः । तदाह—शुभ्रतृपददे इत्याद्यनुवर्तते इति ।
कुत्र अनुवर्तते इत्याह—‘प्रकाशेति मन्थे’ इत्यर्थः । ‘तेन’ तस्मात् हेतोः ‘इह’ भवत्—
शब्दप्रयोगे न ‘एकवचनम्’ नापि मन्थतेः पुरुषविपर्ययः (मन्थभुज्योरिति त्रैविध्यः) । प्रकाशे
अस्ति पुरुषविपर्ययो न भवति, अतः पृच्छति प्रकाशे किमिति । उत्तरमाह—यद्यप्ये-
कवचने सामूह्यं इति—प्रकृतस्यापारगोपनाभावे मा भूत्—यथा न भवेदित्यर्थः । एहि इति ।
मन्थसे इति, न तु मन्थे । भोत्य इति न तु भोत्यसे इति परस्परं भेदः । वचनमिदं
कश्चित् पति प्रयुक्तमपि तत्त्वमेव प्रकटयेत् न तु परिहाराद्यर्थमिति ।

२१७१ । परोक्षे लिट् । ३।२।११५ ।

दी— । भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् ।

लस्य तिवादयः ।

लिट् is attached to a root denoting the sense of परोक्ष (i.e. behind
the presence of, hence not perceived by, the speaker) which con-
cerns a past time not occurring to-day. In other words, a past
event not occurring to-day and not perceived by the speaker
himself is expressed by लिट् । अद्यतन means ‘what has taken place
today.’ अद्य + भवार्थं ट्वा (तुट् च) ; and अद्य implies the last part of the
previous night plus the fore part of the next night. Thus अनद्यतन
(न+अद्यतन) connotes what has not occurred in this interval. परोक्ष
means ‘in one’s back’ or ‘behind one’s eyes.’ अज्ञोः पथात्, or
परम् इति परोक्षम् । Hence, in short, the implication is that लिट्
is used to bring out the sense of all occurrence, past but
unperceived.

[N. B — अक्षोः परस् = परोक्षम् । मयूरख्यं सकादि । “सर्वमिन्द्रियं वृत्ति-
विषये अलिशब्दो वक्ति” — इति कैयटः । अस्मिन्पक्षे “अक्षोऽदर्शनात्” इत्यच् ।
अत्रैव निपातनाद् वा । यद्वा “अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोभः” इति योगो विभज्यते ।
भट्टोजिमते तु परोक्षम् इति अव्ययौभावः । किन्तु नागेशादयः उक्तमतं न समर्थयन्ते ।
ते आहुः—“प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः” इति गणसुर्वे परग्रहणं प्रचितम् । अतो
नाव्ययौभावः ॥ ‘परोभावः परस्याच्चे ‘परोक्षे लिटि’ दृश्यताम् । उत्व’वादेः परादक्ष
सिद्धं वाच्यमिति निपातनात्’ — इति भाष्यम्] ।

मित— । कालस्तावदयतनानयतनभेदेन द्विविधः । द्विविधोऽपि भूतभविष्यद-
रूपः । तत्र अनयतने भूते परोक्षे लिङित्यर्थः । तेन अयतने भूते, अनयतने
भविष्यति भूतेऽपि, अपरोक्षे च न लिट्प्रयोगो भवति । परोक्षत्वञ्च साचात्करो-
मीत्येतादृशज्ञानविषयराहित्यम् । अक्षोः परमिति चाव विग्रहः । परोक्षत्वञ्च
वर्षशतवृत्तत्वमित्येके । वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे । द्वादशवृत्तत्वञ्चेत्यनेन, कृष्यकटायनरित-
त्वमित्यपरे । एते पञ्चाः भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियाविषयत्वं परोक्षत्वमित्येव
सर्वसम्मतम् । अयतनापि क्रिया भूतार्थप्रकाशिका—यथा अय प्रातः वृष्टिरभूत्
इति । तदाह—भूतानयतनेति : भूतञ्च तत् अनयतनञ्च इति (कर्मणा), तच्च तत् परोक्षञ्च
इति (पुनः कर्मणा—) ; तादृशार्थप्रकाशकस्य धातोरिति फलितम् । अतीतरात्रेऽन्यथा-
मेनागामिन्याः पूर्व्यामेन सहितः कालः अयतनः ; तद्विन्नः अनयतनः । भूते इति
अधिकृतम् । ‘अनयतने लुङ्’ इति वर्तते । तत्र भूतादीनां साचादधातुविशेषणत्वं न
भवति—धातोरर्थस्य तदिति मन्वानो वृत्तौ ‘अर्थवृत्तेर्धातोः इत्याह—’ इत्यलम् ॥
प्रसङ्गाद् दण्डकाराणामर्थाः संगृह्यन्ते “वर्त्तमाने” परोक्षे औभाविक्यर्थे भविष्यति ।
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥—इतिवैयाकरणभूषणसारः ।

२१७२ । लिट् च ॥ ३।४।११५ ॥

दी— । लिङादेशस्तिङाधधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्व-
धातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ।

The तिङ् affixes which are substitutes of लिट् are called चार्धधातुक only and not सार्धधातुक । So we cannot have मृ etc which belong to सार्धधातुक only.

मित— । लिङिति—पठ्याः सौधो लुक् । तदाह—लिङादेय इति । तिङ्गित्-सार्धधातुकमिति तिङः अतः अनुवर्तनात् चाह—तिङ् इति । अयमर्थः—लिटः स्थाने यन्तिङ् आदित्यनेन चार्धधातुकसंज्ञा एव स्यात् न तु सार्धधातुकसंज्ञा इति । एकसंज्ञाधिकारवर्धितानामिदं सूत्रम् । तत् सार्धधातुकसंज्ञा सा प्रमादोदित्यत आह—चार्धधातुक एवेति । स च एवकारः 'लङ्ः शाकटायनस्यैव' (२४६३—३।४।१११) इति सूत्रादिहानुवर्तते ।

२१७३ । परस्मैपदानां णलतुसुखलद्युसणल्वमाः ॥ ३।४।८२ ॥

दी— । लिटस्तिवादीनां नवानां णनादयो नव स्युः ।

'भू' 'अ' इति स्थिते—

The nine affixes णल्, अतुम् etc are substituted for the nine affixes तिप् तम् etc of लिट् । Note that these—णल्, अतुम् etc are परस्मैपदी substitutes and that णल् retains अ only ; hence we have अ अतुम् लम् । अ अतुम् अ । अ व म । Now we have 'भू' 'अ'—this being the case, we look forward :—

मित— । परस्मैपदित्वात्मनेपदित्वभेदेन लडादीनामिव लिङादीनामपि द्विविध । तत्र परस्मैपदिलिटः तिप् तम् किं इत्यादीनां नवानां स्थाने णल्, अतुम् अ इत्यादयो नव आदेशाः कर्तव्ये स्याः । णल् इति वित्करणार्थः णकारः । तत् फलञ्च 'अचो जिति' 'अत उपधायाः'—इत्यादिभिर्बहुविधानं यथा स्यादित्युत्तरत स्फुटोभविष्यति । णल् इत्यस्य णलावितौ अ मात्रमवशिष्यते । तदाह 'भू'-'अ'-इति स्थिते ।

[अनेकाल्गित् सर्वस्य—इति परिभाषावलात् तिपो णल् सञ्ज्ञादेशः । स च

‘नानुबन्धकतमनेकाल्त्वम्’ इति निषेधात्—कथं तत् प्रवृत्तिरिति वाच्यम्—। ण् अल् इति प्रक्षेपेन हि अनेकान्त्वं भवति, ततश्च सर्व्वदिशत्वसिद्धिः । प्रक्षेप-सामर्थ्यात् आदिशात् परम् एकादिशप्रवृत्तिरिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्] ।

२१७४ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ॥ ६।४।८८॥

दी — । भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद् वुग् गुणवृद्धौ बाधते ।

The augment वुक् is attached to the root भू in लुङ् and लिट् when an affix beginning with an अच् or vowel follows. This augment वुक् being नित्य overrules गुण and वृद्धि ।

An injunction or विधि is said to be नित्य (persistent) when it applies no matter whether its rivals take place or not. Thus वुक् is here नित्य i.e. more forcible in comparison with गुण and वृद्धि ; for वुक् must be affixed whether गुण and वृद्धि (directed by “सर्व्वधातु-कार्त्तधातुकार्योः” (२१६८-७।३।८४) ; and “अचोऽङ्गिति” (२५४-७।२।११५), take place or not.

मित— । ‘अचिञ्च धातुभुवां योरियङ्वङौ’ (२७१—६।४।७७) इत्यतः अची-त्यनुवर्त्तते । तदाह लुङ्लिटोरचीति । अचीति किम्—अभूत् । ‘आद्यन्तौ टकितौ’ (३६—१।१।४६) इति परिभाषया भू इत्यतः परम् वुक् (व्) इति प्रयुज्यते कित्वात् । वुगागमो नित्यविधिः । यश्च नित्यविधिः स कृताकृतप्रसङ्गौ भवति । उक्तञ्च ‘कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् तद्विपरीतमनित्यम्’ इति । यश्च कस्मिंश्चित् विधौ कृतेऽकृतेऽपि वा प्रसज्येत स कृताकृतप्रसङ्गौ इत्युच्यते । प्रसज्यते च वुगागमः कृतेऽकृतेऽपि वा गुणे— (“सर्व्वधातुकार्त्तधातुकार्योः”—इति सूत्रेण), कृतायामकृतायामपि वृद्धौ (“अचोऽङ्गिति” इति सूत्रेण) ; तस्मात् वुक्विधिनित्यः । यतश्च नित्यः ततः स परवर्त्तिन्यावपि गुणवृद्धौ

(७।१।८४, ७।२।११५) बाधते । “परद्विचं वन्वत् इति परिभाषासामर्थ्यात् इति ।
एवम् भू च इत्यत भूच् च इति स्थिति—

२१७५ । एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥

२१७६ । अजादेद्वितीयस्य ॥ ६।१।२ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य— ।

These two rules are to be considered as अधिकारमतः

मित— । मूलद्वयमिदमधिकृत्य—अनुवर्णा, लिटिधातोरित्यादिभ्याम् पूरयित्वा
न्यास्यास्याम् इत्यर्थः ।

२१७७ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६।१।८ ॥

दी— । लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य
द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । ‘भूव’ ‘भूव’ ‘अ’
इति स्थिते ।

When लिट् follows, the first single अच् is duplicated which is a part and parcel of a root called अनभ्यासः i. e. which is not the resultant form of वृन् or यङ् (where also a root is doubled as in लिट्) । In other words the first single अच् of a non-duplicated root is doubled in लिट् । But if the root is अजादि (having a vowel at the outset) then the second अच् alone (of the root) is duplicated. The drift of the rule is this :—

Though it is said that the first single अच् is doubled yet it is meant that the whole root is doubled according to the ‘वृच-
प्रचलनन्याय (the maxim of moving of a tree) As a tree moves along with its parts, so the root is doubled together with its

rowels. As भूव् भूव् अ (पच् पच् अ etc). This is the case in ह्लादि roots (एकाचो द्वे प्रथमस्य) ।

In the case (अजादेस्त्व द्वितीयेस्य), when the root is अजादि, i. e. having a vowel at the beginning, then the second vowel only along with the हल् letters therein is doubled ; as ईन्द्रस् आत्मनः इच्छति इन्द्रीयति then again तम् इच्छति इन्द्रिन्द्रीयति where the portion (न्द्रि) is doubled and not the vowel इ only. In case, the root constitute a single अच् only and have no consonant following it, the root though of one letter, will be regarded as the first as well as the second according to the maxim of a single son (एकपुत्रन्यायेन) ; cp.—the परिभाषा 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' । Thus the root इ and कृ give इयाय and आर respectively ।

अनभ्यासधात्ववयवस्य means this :—As a root is doubled in लिट् so it is doubled in सन् and यङ् also by the rule 'सन्त्यङोः' (2395) Hence it is meant that सन्त and यङन्त root or verbal bases which have been once doubled will not again undergo the duplication in लिट् or in चङ् (लुङ्) ।

मित— । 'एकाचः प्रथमस्येति' धात्ववयवस्येत्यस्य—विशेषणम् । यो धात्ववयवः (धातोरवयवः) एकाच् च भवति प्रथमस्य भवति । एकाजिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एको अच् यस्मिन्निति । [अतएव भाष्ये—“एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः एकोऽच यस्मिन्निति आहोस्वित् तत्पुरुषोऽपि समानाधिकरणः । एकोऽच एकाच् इति । किं चातः । यदि बहुव्रीहिः सिद्धं पपाच पपाठ । इयाय आरेति न सिद्धाति । अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः—सिद्धमियाय आरेति । पपाच पपाटेति न सिद्धाति । अत उत्तरं पठति—'एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिर्हिर्द्वैशः' (वार्त्तिक) । एकवर्णेषु च कथम् । 'एकवर्णेषु व्यपदेशिवद् वचनात्' (वार्त्तिक) । व्यपदेशिवदेकस्मिन्

काये भवतीति वक्तव्यम् । एवमेकवचनेषु—द्विवचने भविष्यति । एकाचो हे भवत इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो हे भवतः । वत्यति श्रुति धातोरेकभाष्यमस्ति । तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते” इत्युक्तम्— । व्यपदेशित्वञ्च परिभाषास्तुमेवरे सक्तम्’ निमित्तमदभावाद विगिष्टः अपदेशो मुख्यो व्यवहारः यस्यासि स व्यपदेशो—।” एतेन ‘इष्’ ‘ञ्’ इत्यादिधातूनामेकवचनेविगिष्टत्वेऽपि पदसाधनौचित्यनिमित्तमदभावात् तेषां व्यपदेशित्वमिति बोद्धव्यम् । तथाचाय सृताद्यं—निष्ठि परं चभ्याम- भिन्नस्य एकाचकस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य—हे उच्चारणे भवतः इति एकाच इति । कर्मधारयाग्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिद्धि—इत्युक्तम् । भूश्च इत्यत उत्तरः एकाचः । भू इति प्रथमः, ऊ इति द्वितीयः । ऊश्च इति तृतीयः । भूश्च इति समुदायतुल्यः । तत्र कस्य द्विरुच्चारणम् इति विप्रतिपत्तौ—‘हृचप्रचलनन्यायेन’ इति भाष्ये—समाहितम् । यथा हृच प्रचलन् सङ्गावयवे, प्रचलति तथा समुदाये द्विरुच्चारणे सर्वेष्ववयवा द्विरुच्यन्ते इति भूश्च इति समुदायस्यैव द्विवचनम् । तदाह भूश्च भूश्च इति स्थिति इति ।

आदिभूनादिति—एतेन अच् चासौ आदिश्येति अजादेरिति कर्मधारय इति दर्शयति । अजादेरिति पञ्चम्यन्तम्— । द्वितीयस्त्यतः ‘एकाच इति अध्याहार्ये— व्याख्येयम् । अजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रम्, पूर्वस्य एकाचः प्रथमस्त्यस्य बाधकम् । तेनायमर्थः—‘अजादिधात्ववयवस्य एकाचयेद द्वित्वम् तर्हि—द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् न तु प्रथमस्य । (अजादेरिति) बहुव्रीह्याग्रयणे तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, तमिच्छति इन्द्रिन्द्रोषिपति इत्यादी—‘नन्द्रा, सद्योगाटय,’ (६।१।९) इति दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात् । तत्र अजादेरित्यस्यानुवृत्तेः । अथ अच इति सक्तेऽपि न केवलं अच एव द्विरुच्यन्ते किन्तु तद्वशेनात् व्यञ्जनान्यपि—तथा च भाष्यम्—“व्यञ्जनानि पुनर्नष्टभार्यावद् भवन्ति । तदयथा । नटानां स्त्रियोरङ्गगताः धो यः पृच्छति कस्य यूय कस्य यूयमिति तं त तव तवेत्याहुः । एव व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते त त भजन्ते” इति । धातोरिति किम् । तदभावे लिटिपरे य प्रथम एकाच् तस्य हे इत्यर्थे स्यात् । एव च पपाचेत्यादावैव स्यात् नतु अजागारेत्यादावपीति भाष्ये, स्पष्टम् ।

[अनभ्यासस्येति—अयम् अंशो भाष्ये प्रत्याख्यातः । सन्नन्तानां यङन्तानां सम्पन्नाभ्यासानां लुङि चडादौ लौकिकप्रयोगाभावात् । वेदे च वाचनेन सिद्धत्वात्—इति लघुशब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।]

अयमत्र चरत्पार्थः—(१) लिटि परे हलादीर्घातोः प्रथमावयवस्य एकाचो द्वित्वं द्विरुच्चारणं भवति ; (२) अजादेस्तु धातोर्द्वितीयस्य एकाचो द्वित्वं भवति । तर्हि इदमर्थाद् आयाति—यत् यस्य धातोर्द्वितीयोऽच् विद्यते सोऽनेकाच् भवति । अतएव यो धातुरजादिरनेकाच् च भवति तस्य—द्वितीयस्य एकाचः द्वित्वम् ; परन्तु यो धातुरनेकाच् हलादिश्च भवति तस्य प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । यस्य धातुरेकाच् मातृ भवति स हलादिर्वा भवतु अजादिर्वा भवतु तस्य प्रथमस्यैकाच एव द्वित्वं भवेत् ।

ननु यो धातुरेकाच् मातृ भवति तस्य प्रथमत्वं द्वितीयत्वं वा कथं भवतीति चेत् सत्यम्—व्यपदेशिवद्भावात् तु भवति । तद् यथा देवदत्तस्य 'यज्ञदत्त' एव एकः पुत्रः स एव ज्येष्ठः स एवच कनिष्ठः स एव मध्यमो भवतीति यथा, तथा एकान्मावस्यापि प्रथमत्वेन द्वितीयत्वेन च व्यवहार उपपद्यते ।

ननु च सूत्रानुसारेण अटगमादीनाम् एकाचाम् अकारमात्रस्य प्रथमस्य द्विरुच्चारणं भवेत्—न तु टकारस्य मकारसहित्गकारस्य वा द्विरुच्चारणं भवति । इष्यते च टकारमकारगकाराणामपि द्विरावृत्तिः, अन्यथा आट जगामेत्यादि पदजातम् कथं सिद्ध्यति इति चेत् । अत्राहुः—यथा वृक्षः प्रचलन् सहाययवैः प्रचलति तथा—अजपिप्रचलन् व्यजनाद्ययवैः सहैव प्रचलति । तेन अट—गमादीनाम् अट् अट् गम्गमित्यादिरूपे द्विरुच्चारणे सति आट जगामेत्यादि सिद्धम् । एवं दरिद्रा, ऊर्णु इत्यादीनाननेकाचाम् धातूनाम् दरिद्रेत्यस्य हलादित्वात् प्रथमस्यैकाच दकारसहितस्य अकारस्य द्वित्वम्, ऊर्णु इत्यस्य तु, णकारसहितस्य द्वितीयस्याच उकारस्य द्वित्वं भवति । एवमन्येति ।

अनभ्यास इति किम् ?—सन्नन्तानां यङन्तानाञ्च द्वित्वं भवति । पुनश्चलिं तेषां द्वित्वं सा भूदित्येवमर्थम् 'अनभ्यास' इत्युक्तम् । सकृत् कृताभ्यासकार्यस्य पुनरभ्यास—कार्यं नास्तीति तदर्थः ।

२१०८ । पूर्वोऽभ्यासः ॥ ३४११४ ॥

दा— । अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यासमंशः स्यात् ।

Here (in the द्विवचन) the first of the duplication is called अभ्यासः । As for example, of the duplication भृश् भृश् the former is called अभ्यासः ।

मिति— अनेति अत्राभ्यासः लक्षणेन द्वे इत्यनेन भृश् भृश् द्विवचनं इत्यनेन । तदाच भृश् भृश् इत्यनेन पूर्वो भृश् अभ्यासमंशः भवतीति सूत्रात् । तस्य द्विवचनोपायमाह—

२१०९ । ह्रस्वादिः शेषः ॥ ३४११५ ॥

दी । अभ्यासस्य आदिर्हन् शिष्यते अन्ये ह्रस्वाः शृण्वन्ते । इति वनोपः ।

The first ह्रस्व (consonant) of the अभ्यास (reduplicate) is retained and the other ह्रस्व (consonants) elide. Thus भृश् drops श् and retains भृ । Note that the ह्रस्व exists along with the अच्, otherwise भृ only would have been retained and कृ would have been dropped. There also the वचनसंज्ञाया (maxima) applies. So now we have भृ भृश् च—

मिति— । शिष्यते इति शेषः, आदिर्हन् चम् । 'अथ भोषोऽभ्यासोऽभ्यासः' (२१२०-३४११५) अभ्यासस्यैव शृण्वन्ते—तदाह अभ्यासोऽभ्यासः । अभ्यासमंशस्य 'भृश्' इत्यस्य आदिर्हन् भृ इति अच् गणितः शिष्यते अन्ये (ह्रस्व) 'श्' इति च शृण्वन्ते तदाह—वनोप इति । तेन इदानीं भृ भृश् च इति धितम्—ततः—

२११० । कृत्स्नः ॥ ३४११६ ॥

दी— । अभ्यासस्याचो कृत्स्नः ।

The long vowel (दीर्घ अच्) occurring in the अभ्यास or reduplicate is shortened (becomes ऋस्व) ।

मित—। अत्रापि लोपोऽभ्यासस्य इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । अचश्चेति (३५—१।२।२८) परिभाषावलात्—अच इति पदमुपतिष्ठते तदाह अच इति । अभ्यासस्य दीर्घस्याचः ऋस्वः स्यादित्यर्थः ।

यद्यपि सूत्रस्यैतस्याव कोऽप्युपयोगो नास्ति केवलं 'भवतेर' इत्यनेनैव निर्व्वाहः स्यात्—तथापि पर्जन्यवत् शास्त्रप्रवृत्तिरित्यभ्युपगमादिदमवोक्तमिति ज्ञेयम् । यथा पर्जन्याः (मेघाः) सर्व्वं विद्यमाना अपि क्वचिद् वर्षन्ति क्वचिच्च न तद्वदिति । ततो भू भूव् अ इति जाते—

२१८१ । भवतेरः ॥ ७।४।७३ ॥

दी—३। भवतेरभ्यासीकारस्य 'अः' स्याल्लिटि ।

In लिट् the ऊकार of the root भू designated as अभ्यास becomes अ i. e the अभ्यास भू is changed into भ. Thus it should be observed in this connection that the rule ऋस्वः(२।१८०) has no bearing at all upon the formation of वभूव । Now we have भ भूव् अ and then we look forward—

मित—। भवतेः अः इति छेदः । भवतेरिति प्रयोगे दृष्टानां भुवामनुकरणात् तिप् । तेन वार्तिककार आह 'इक्स्तिपौ धातुनिर्द्देशे' (५७५) इति । तथाच धातवः प्रत्येकं नामपञ्चकेनाभिधीयन्ते यथा—गम (गप्), गमिः (इक्), गच्छति (तिप्) । गम् उदाहरणं यथा—'वा गमः', गमेरिट् परस्मैपदेषु इत्यादि । एवं भवतेरिति भूधातोरित्यर्थः ।

अत्रापि—अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येति वर्त्तते 'व्यथोल्लिटि' (२३५३—७।४।६८) इत्यतो लिटि इति च । तदाह—अभ्यासस्येति लिटौति च । एतेन भू भूव् अ इत्यस्य भ भूव् अ इति संघाते जाते सति—

२१८२ । अभ्यासे चर्च ॥ ८।५।५४ ॥

दी । अभ्यासे भूलां चरः सुर्जगद्य । भूगां जगः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजगां प्रकृतिजगः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः , आन्तरतम्यात् ।

In the अभ्यास, भूल् letters are replaced by चर् letters and जग् letters, i. e. भूग् letters are replaced by जग् and खय् letters are replaced by चर् । There also it is to be understood that those that are naturally जग् letters have natural जग् substitutes and those that are naturally चर् letters have natural चर् substitutes on account of आन्तरतम्य (most intimacy) or similarity. भूल् = भूभघटधजवगडदखकइठयचटतकपगपसह , भूग् = भूभघटधजवगडद , जग् = जवगडद , खय् = खफहटयचटतकप , चर् = चटतकपगपस । The drift of all this is—that, for the sake of similarity or sameness in pronunciation भूग् or भू भ घ ट ध जवगडद are replaced by जग् or ज व ग ड-द । To express it more clearly भू is replaced ज, भू is replaced by व (as भू भूव् च = वभूव् च), घ by ग (as घृप् घृप य = घृघृप्य = गुघृप्य = गुघोष , ट by ड (टुक् च = डुडौली) and ध by द । as धा + लिट् च = धा धा च = ध धा च = द धा च = द ध औ = दधौ । Similarly खय् letters or वर्गीय 2nd and 1st letters are replaced by चर् or वर्गीय 1st letters चटतकप । Thus छिद छिद च = छि छिद च = चिछेद च = चिच्छेद (छ is replaced by च) ।

Now though all the rules bearing upon the formation of वभूव have been completely mentioned here, yet भट्टोजि puts forward the rule 'चिच्छेदवद्वामात्' to answer the query—why वृक् is not

invalid though it follows upon the rule 'अचिन्न धातुभ वांयोरियङ्बुङौ' which directs उवङ् to भूः—

मित—। इदानीं भ भूव् अ इत्यत्र अभ्यास—'भ—स्थाने वकारविधानार्थमिदं सूत्रमुपन्यस्यति । 'भलां जश् भशि' (५२—८४।५३) इत्यतः भलामिति अनुवर्त्तते चकारेण जश् इति च समुच्चयते—तदाह भलांचरः सृजंश्चेति । भलामिति यवरलभिन्नानां व्यञ्जनानां सर्वेषां ग्रहणम् । चर इति चटतकपशपसां ग्रहणम् । तत्र कस्य स्थाने कः आदिश्यते इत्यपेक्षायासाह—भशामिति । भशामित्यनेन वर्गद्वितीय-चतुर्था वर्णा गृह्यन्ते, जश् इत्यनेन च वर्गद्वितीया गृह्यन्ते । तेन वर्गद्वितीयादि वर्णानां स्थानेषु वर्गद्वितीयवर्णा आदिश्यन्ते इति बोधः । तथा च भस्थाने ज, भ-स्थाने व, घस्थाने ग इत्यादिः क्रमः । एतेन प्रकृते भ भूव् अ इत्यत्र वभूवुश्च इति भवति इति बोध्यम् । खयामिति—खयाम् इत्यनेन वर्गप्रथमद्वितीयवर्णानां संग्रहः । चर इत्यनेन च चटतकपामिति ज्ञेयम् । तेन खस्थाने क, फ स्थाने प इत्येवं आदेशप्रकारः । तथाहि—खाद् एल् खाद् खाद् अ = खखाद्अ = क खाद् अ = चखाद् (कुहोश्च रिति कस्थाने चादेशः) एवमन्यत्र । पुनः 'स्थानेऽन्तरतसः' इति परिभाषानुसारतः आन्तर-तम्यमेव दर्शयति तत्रापि इति । तत्रापि तेष्वपि द्वितीयचतुर्थवर्गेषु—प्रकृतिजशाम् प्रकृत्या स्वभावेन जशाम् प्रकृतिजशः प्रकृत्या स्वभावेन जशः आदिश्यन्ते इत्यर्थः । एवं प्रकृतिचरा—मित्यत्रापि व्याख्यानप्रकारो विज्ञेयः । कुत एषा व्यवस्थेत्याह—आन्तरतम्यात् इति । भशोजशश्च घोषसंवारनादप्रयत्नवन्तः । किञ्च खयश्चरश्च आसाघोषविवारप्रयत्नपरा इति विवेकी बोधः । एतच्च भाष्यसंमतम् । तथा च भाष्यम्—प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचोषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिषति । वुवुषे ददौ ।' विचोषतीति चिधातोः सनि 'सन्त्यङो' रिति सूत्रेण—द्वित्वे कृते रूपमेवं जिजनिषति इत्यत्र जनधातोः सनि रूपम् ।

यद्यप्यत्रैव प्रकृतं वभूवेति पदं सिद्धम् तथापि 'असिद्धवत्सूत्रमध्यपतित्वात् वुक्कः कथं न नासिद्धत्वमुवङ् इत्यत्र कथं न सिद्धत्वेन वलीयस्तया प्राप्तिरिति विचारयितुमसिद्धवत्-सूत्रमेवोपन्यस्यति —

२१८३ । असिद्धवदवाभात् ॥ ६।४।२२ ॥

दा । इत ऊर्ध्वमापाटपरिममातेराभीयम् । समानाद्ये तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धं म्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुर्वाडि प्राप्ते ।

“वुग्युटावुवङ् यणोः सिद्धी वक्तव्या” (वार्त्तिक) । यभूय । वभूवतु । वभूवुः ।

Meaning of the words in the rule —असिद्धवत् means non-existent. अथ means अधिकारि and समानाद्ये । आभात् means literally, upto the rule ‘अथ’ , but here it is meant to signify ‘up to the end of this chapter’ Hence the इति here (भट्टोजि) says, ‘ आभीय extends from here up to the end of the chapter’ , i.e. a rule will be treated as आभीय or असिद्ध falling in or coming from this अधिकारि ।

When the आश्रय or subject matter is common, the rule which is to act upon it, will be regarded as असिद्ध (not having occurred or as non-existent) Thus भू has now the common sphere of application of उवङ् and वुक् and the rule ‘अविग्रुभात् भुवाद्योरिय—डुवङी (२०१—६।४।००) directing उवङ्, precedes the rule ‘सुबोवुक्नुङ्लिटौ । (२१७४—९. ४ ८८) directing वुक्, Then वक् becomes असिद्ध or as not having occurred towards भू and thus उवङ् applies So now we look forward —

[(Other instances are एधि, शाधि जङि—In the first case, the rule घृसीरेद्धावभ्यासलोपय (२४७१ ४६ ४ ११९) directs एकार to अस् । Thus in लोट्, the form would have been एधि, but the rule

“हुभलभ्यो ह्रिर्धि” directs धि to अस् । Hence अस् becomes the common sphere of application and therefore ए is असिद्ध i. e. it is to be regarded as non-existent, for it (एत्) is कर्त्तव्य i. e. must be done. Hence it is, that though ‘ए’ is अजन्त and not ‘भलन्त’ yet we have एधि and not एहि । In the 2nd case, the rule ‘शा हौ’ in भाधिकार directs शाभाव of शास् in हि-विभक्ति so that the form becomes शाहि but as शा-भाव is असिद्ध or treated as शास् in the form of शा, the rule ‘हुभलभ्यो ह्रिर्धि’ applies and we get शाधि and not शाहि । In the last case, the rule ‘हन्तेजः’ (हौ परे) directs ज in place of हम् when हि follows and as ज is अकारान्त so the rule ‘अतोह्रिः’ also applies and हि eliding accordingly we get ज only instead of जहि but as ज is असिद्ध we get जहि and not ज only.)] .

मित । इह कचिदुपमानोपमेययोरेभेदेन निर्देशः क्रियते यथा—अयं ब्रह्मदत्त यथा वा सोऽयं राजा भवति ‘तत्र राजवदित्यतिदेशो गम्यते । एवं शास्त्रेऽपि, यथा ‘पल्लवतुकोरसिद्धः’ (३३३३—६।१।८६) ; तत्र सामर्थ्यादतिदेशो विधीयते । कचित् पुनर्भेदेन ग्रहणम् वतिना क्रियते यथा—राजवदयं पुरुषः । एवमिहापि शास्त्रे (अस्मिन् सूत्रे) वतिना निर्देशः क्रियते— । असिद्ध + वतिच् (तुल्यार्थे) = असिद्धवत् । अन्यत्र सिद्धमप्यवासिद्धमेव भवतीति तस्यार्थः । अथवा विद्यमानमपि अविद्यमानवद् भवतीति भावः । अत्रेति विषयसप्तमी । तथाच भाष्यम् “अथावग्रहणं किमर्थम् । ‘अवग्रहणं विषयार्थम्’ (वार्त्तिक) । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्” इति । आभादित्यभिविधौ आङ् इति । आभम् । लक्षणया अर्थआद्यचि वा यत्तत्र प्रक्रान्तं तदप्राम्भम् । तस्येदमिभाभीयम् ‘भस्यैत्यधिकारः नभिव्याप्य इत्यर्थः । अधिकारश्च पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमिति सिद्धान्तितम् । तथाचा-पादपरिसमाप्तेरित्यर्थः । कस्मादारभ्येत्याकाङ्क्षायामाह—इत ऊर्ध्वमिति अस्मादेव

सूत्रात् परम् । अस्माच्च सूत्रात् परम् आन्नलोपः (२५४४—६।४।२३) इति सूत्रम् । तत्तन्तश्वादिवारभ्य एतच्चतुर्थपादपरिसमाप्तिपर्यन्तम् प्रतिश्रवसुपतिष्ठते । एवञ्च आन्नलोप इत्यादि यत्तद्वाभीयं कार्यं [आभीयमिति भाषिकागोक्तम् (आभ + ङ् ; तस्येय) इडात् छप्रत्ययरूपम्] आन्नलोप इत्याद्याभीयकार्यं कर्त्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः पर्यवस्यति ।

समानाग्रये इति सूत्रे अवेतिपदव्याख्यानम् । भावे सप्तमी । आग्रये भ्वादां समाने सति तु न्ये सति आभीये सति इति शेषः । तस्मिन् इति आभीये इत्यर्थः तत् 'आभीयम्' असिद्धम् अनुपस्थितम् अधिद्यमानमिव स्यात् । तथा च भूधातुमधिकृत्य 'अविश्रुधातुभुवा य्वोरियङुवडौ' (२७१ । ६।४।७१) इति, 'भुवी बुक् लुङ् लिटोः (२१७४ ६।४।८८) इति च आभीयं सूत्रद्वयम् वर्त्तते । तत्र बुक्शास्त्रस्य परत्वेन असिद्धत्वादुवङि प्राप्ते "वाचिकमारभ्यते बुग्युटाविति" । उवङ् स्थाने—बुक् सिद्धो भवति यण्स्थाने च युट् सिद्धो भवतीति यथासेष्यमन्वयः । तदेतद्वाचिकवचनात् उवङपास्तम् बुक् च प्राप्तम् । अतो वभूवेति सिद्धम् । एवं वभूवतुरित्यादि । युट् उदाहरणं तु दिदीये इति ।

[एषिग्राधिजहौत्यादयोऽप्रादाहरणानि । तत्र घुसोरिडावभ्यासलोपश्चेति एतस्य आभीयतया असिद्धत्वात् (अम्वुङ्ङेरपरिवर्त्तित्वात्) हुक्लभ्योद्धृष्टिरिति सूत्रं प्रवर्त्तते । एधीति रूपञ्च भवति । एवं 'शा हौ' इति शाभ्यातोः शाभावस्य—आभीयतया असिद्धत्वात्—(शास बुङ्ङेः अपरिवर्त्तितत्वात्) 'हुक्लभ्यो' इत्यनेन ग्राधि इति पद लभ्यते । एवञ्च 'हन्तेर्जः' इति सञ्वादेशेन हन्स्थाने जकारः प्राप्तः । ततश्च 'अतो ह' इति हिलोपविधायकं सूत्रमुपतिष्ठते । किन्तु आभीयतया नभावस्य असिद्धत्वात् हिल्क् न भवति 'जहि' इति च सिध्यति । समानाग्रये इति किम्— । पाधातोः कसो पयिवान् इति भवति । तस्य शसि विभक्तौ पपुषः इति सम्पद्यते । तत्र वसो सम्प्रसारणम् आभीयम्, 'अतो लोप इति चेति' (२३७२—६।४।६४) आह्वीपे आभीये कर्त्तव्ये—असिद्धम् न भवति । कथमिति चेत् । आन्नोपः, कसौ—, सम्प्रसारणन्तु शस्विभक्तौ तत्रेदं समानाग्रयविषयकं कार्यं किन्तु भिन्नाग्रयविषयकमेव

आभादिति किम्—आभीयं प्रत्येव आभीयमसिद्धं यथा स्यादेवमर्थम् । तेन अभाजि रागः इत्यत्र 'भञ्जेथ चिणि' (६।४।३३), 'रञ्जेथ' (६।४।३६), 'घञि च भावकरणथोः' (६।४।२७) इति न—लोपे कृते तस्य असिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' (२२८२—७।२।१६) इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः । 'अत उपधायाः' इति सूत्रस्य—भाधिवारमध्योऽपतितत्वादिति ज्ञेयम्] ।

२१८४ । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७।२।३५ ॥

दौ । वलादेरार्द्धधातुकस्य इडागमः स्यात् । वभविथ । वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविस ।

The augment इट् is attached or prefixed (आद्यन्तौटकितौ) to an आर्द्धधातुक—the first letter of which is one of the वल्प्रत्याहार । वल् प्रत्याहार constitutes the letters beginning from व of ह्यवरट् up to the end of the शिवसूत्र । Thus वभूव् + घल् । Here घल् is आर्द्धधातुक and the letter घ falls in the वल्प्रत्याहार । Therefore इट् is attached to it and we get इट् घल् (by आद्यन्तौटकितौ) = इध । Hence finally वभूव् इध = वभूविथ । Similarly वभूविव and वभूविस । But as there is no वल् letter preceeding in वभूवथुः and वभूव, इट् is not attached to them.

मित— । लिट् चेति सूत्रे लिट् आर्द्धधातुकत्वं प्राग् व्याख्यातम् । वल् इति वल् प्रत्याहारस्यवर्णाः । शिवसूत्राणां पञ्चमसूत्रस्यवादयोऽन्यसूत्रस्यहावसानाः । तेनाग्रमर्थः—वल्प्रत्याहारस्यः यः कश्चिद् वर्णः यस्य आर्द्धधातुकस्य आदौ वर्तते तस्य इडागमो भवति । इट् च ट-का-रान्तम् । तेन तु 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषावलात्—वलाद्यार्द्धधातुकस्य—आदावेव इट् प्रयुज्यते । अतः घल् इति इधल् इत्येवं सम्पद्यते । ततश्च वभूव् इत्यनेन योगे सति लकार-लोपे वभूविथ इति भवति । एवं वलादित्वात् वभूविव वभूविस इति च । वलादित्वाभावाच्च वभूवथुः वभूव इत्यनयोरिडागमो न विभावनीयम् ।

‘भेङ् वमिहताति (अ० १८) अत इत्यर्चये मयपि पुनरनेद्दृश्य स्पष्टप्रतिपत्त्य
मिस्याहः ।

‘आहं धातुकत्वेति किम्’ आम्—तेन—पुमुप्मति इत्यादिषु सा भूत् । एतच्च
साध्यधातुकत्वादिति बोध्यम् । न च सप्त आहं धातुकतात् पुमुप्मतेऽप्यत्र इडा
भाष्यमिति वाच्यम् । अत ‘धातो’स्त्रिगुणा विधानाभावात् साध्यधातुकत्वमिव
नाहं धातुकत्वम् । अस्त्यतु पिपत्रिषति इत्यादी ‘धातोः’ कश्चप,— इति धातुप
पदीच्चारपदार्थेन विधानात् तत सप्त आहं धातुकत्वमिव न साध्यधातुकत्वम् । एतच्च
‘आहं धातुकं ज्ञेय’ (२१८०) इत्यत स्पष्टीकरिष्यते अस्याभिहितम् । बन्धादिः किम्—
वभुवद्युः । वभूव । एषनीयम् । अष्टुम् च अनोपेयादीनाम् आहं धातुकत्वेऽपि अकारा-
दित्वमेव न तु वसादित्वम् । अतो नेट् ।

२१८५ । अनद्यतने लुट् ॥ ३।३।१५ ॥

टो— । भविष्यत्वनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥

लुट्, is attached to a root to bring out the sense of a
future action not occurring this day Hence it will be errone-
ous to say सोऽय गत्वा गृहम् for अद्य न गमिष्यति । For this de-
fect लुट्, is designated as periphrastic future, so it should be
borne in mind that लुट्, has restriction in its application
whereas लृट् has not.

मित्र— । धातोर्विभक्तित्वम् ; ‘भविष्यति गम्याद्ग्र’ इत्यतोभविष्यतोऽनुवर्तते ।
मर्त्यमिन् भविष्यत्यर्थे लुट् प्रयोग वारयति—भविष्यत्वनद्यतने इति । अद्यतन भविष्यत्
काल विहाय प्रयोगं लभते इत्यर्थः । तेन सोऽय गत्वा गृहम् इत्युक्ते प्रमाद एव भवेत्—
तत्र गमिष्यतीति प्रयोगस्यैव साधुतादित्यलम् । लुट्, लटावितौ— । ततो लघु—
तिषाटय । भू ति इति स्थिते—

आभादिति किम्—आभीयं प्रत्येव आभीयमसिद्धं यथा स्यादेवमर्थम् । तेन अभिजि रागः इत्यत्र 'भञ्जिञ्च चिणि' (६।४।३३), 'रञ्जिञ्च' (६।४।२६), 'वजिञ्च भावकरणयोः' (६।४।२७) इति न—लोपे कृते तस्य असिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' (२२८२—७।२।११६) इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः । 'अत उपधायाः' इति सूत्रस्य—भाधिकारमध्येऽपतितत्वादिति ज्ञेयम्] ।

२१८४ । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७।२।३५ ॥

दी । वलादेरार्द्धधातुकस्य इडागमः स्यात् । वभविथ ।

वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविम ।

The augment इट् is attached or prefixed (आद्यन्तौट्कितौ) to an आर्द्धधातुक—the first letter of which is one of the वल्प्रत्याहार । वल् प्रत्याहार constitutes the letters beginning from व of ह्यवरट् up to the end of the शिवसूत्र । Thus वभूव् + यल् । Here यल् is आर्द्धधातुकं and the letter य falls in the वल्प्रत्याहार । Therefore इट् is attached to it and we get इट् यल् (by आद्यन्तौट्कितौ) = इथ । Hence finally वभूव् इथ = वभूविथ । Similarly वभूविव and वभूविम । But as there is no वल् letter preceeding in वभूवथुः and वभूव, इट् is not attached to them.

मित— । लिट् चेति सूत्रे लिट् आर्द्धधातुकत्वं प्राग् व्याख्यातम् । वल् इति वल् प्रत्याहारस्थवर्णाः । शिवसूत्राणां पञ्चमसूत्रस्थवादयोऽन्यसूत्रस्थहावसानाः । तेनाश्रमर्थः—वल्प्रत्याहारस्थः यः कश्चिद् वर्णः यस्य आर्द्धधातुकस्य आदौ वर्तते तस्य इडागमो भवति । इट् च ट-का-रान्तम् । तेन तु 'आद्यन्तौ ट्कितौ' इति परिभाषाबलात्—वलाद्यार्द्धधातुकस्य—आदावेव इट् प्रयुज्यते । अतः यल् इति इथल् इत्येवं सम्पद्यते । ततश्च वभूव् इत्यनेन योगे सति लकार-लोपे वभूविथ इति भवति । एवं वलादित्वात् वभूविव वभूविम इति च । वलादित्वाभावाच्च वभूवथुः वभूव इत्यनयोरिडागमो न विभावनीयम् ।

‘नेङ्’वशिक्षतीति (७।२।८) अत्र इट्ग्रहणे सत्यपि पुनरनेङ्ग्रहण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं
नित्याहुः ।

आह्वधातुकत्वेति किम् ? आसी—शेते—लुगुप्सति इत्यादिषु सा भूत् । एतेषां
सार्वधातुकत्वादिति बोद्धव्यम् । न च सन आह्वधातुकत्वात् लुगुप्सतीत्यत्र इटा
भाव्यमिति वाच्यम् । अत्र ‘धातो’रिति विधानाभावात् सार्वधातुकत्वमेव
नार्हधातुकत्वम् । अन्यत्र तु पिपठिषति इत्यादौ ‘धातोः कर्मण’—इति धातूप
पदीच्चारणद्वारेण विधानात् तत्र सन आह्वधातुकत्वमेव न सार्वधातुकत्वम् । एतच्च
‘आह्वधातुक शेष’ (२।२०) इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते अस्माभिरित्यलम् । वलादि, किम्—
वभूवथु । वभूव । एधनीयम् । अष्टुस् अ धनीयेत्यादीनाम् आह्वधातुकत्वेऽपि अकारा-
दित्वमेव न तु वलादित्वम् । अतो नेट् ।

२।२५ । अनद्यतने लुट् ॥३।३।१५॥

दो— । भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोरुलट् स्यात् ॥

लुट् is attached to a root to bring out the sense of a
future action not occurring this day Hence it will be errone-
ous to say सोऽद्य गन्ता गृहम् for अद्य स गमिष्यति । For this de-
fect लुट् is designated as periphrastic future, so it should be
borne in mind that लुट् has restriction in its application
whereas लृट् has not

मित— । धातोरित्यधिकृतम् । ‘भविष्यति शक्यादय’ इत्यतोभविष्यतीत्यनुवर्तते ।
मर्त्यमिन् भविष्यत्यर्थे लुट् प्रयोगः वारयति—भविष्यत्यनद्यतने इति । अनद्यतन भविष्यत
काल विहाय प्रयोगं लभते इत्यर्थः । तेन सोऽद्य गन्ता गृहम् इत्युक्ते प्रमाद एव भवेत्—
तत्र गमिष्यतीति प्रयोगस्यैव साधुत्वादित्यलम् । लुट् उटावितौ— । ततो लभ्य—
तिवाटय । सु ति इति स्थिते—

२१८६ । स्यतासी लृलुटोः ॥३।१।३३॥

द्वौ— । 'लृ—' इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः ।

लृ is the common letter of लृट् and लृङ् । Hence by pronouncing it the सुवकार hints at लृट् and लृङ् । When लृ (लृट् and लृङ्) and लृट् follow the affixes स्य and तासि are attached to a root i. e., the affix स्य is attached to that root which is followed by लृट् and लृङ् and the affix तासि is annexed to that root which is followed by लृट् । This rule bars the application of शप् etc.

मित— । स्यस्य तासिथेति द्वन्द्वः । तासिरिकार उच्चारणार्थः । लृच लृट् चेति द्वन्द्वस्तयो-
रिति सप्तसोद्विवचनात्मम्— । लृङिति लृटि लृङि चोभयतः प्रथमाचरूपेण साधार-
णं वर्तते । तेन लृ इत्यनेन लृट्लृङोरुभयोरिव ग्रहणम् । धातोरिति चाधिकृतम् ;
तदाह धातोरित्यादि । लृङि लृटि च स्य विधीयते लृटि तु तास् इति विवेकः । कर्त्तरि
शप् इति यदुक्तम् तस्य बाधकमिदं सूत्रम् । तदेवाह शबाद्यपवाद इति— । एतेन भू
तास् ति इति स्थिते—(लृट् आर्द्धधातुकत्वविषयकं सूत्रमवतारयति)— ।

२१८७ । आर्द्धधातुकं श्रेष्ठः ॥३।४।११४॥

द्वौ— । तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्ययः
एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

A प्रत्यय or affix is called as such i. e. called आर्द्धधातुक which is expressed in the jurisdiction (अधिकार) of धातु and which is other

* धात्वधिकारोक्त' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इति तत्त्वबोधिभ्यां पाठः । स एव साधीयान् इति मन्यामहे ।

than तिङ् and शित् etc. It is said formerly in the rule 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' (2166—3 4 113) that धात्वधिकारीक प्रत्यय like तिङ् and शित् are designated as सार्वधातुकः. Hence प्रत्यय other than those are, आहधातुकः as elsewhere said it is to be remembered that except लट्, लोट्, लृट् and विधिविङ्, all प्रत्यय लिट्, लृट्, लुट्, लुङ्, etc are आहधातुकः. Hence he says इट् i. e. the augment इट् comes before ताम् by 'आहधातुकस्मिङ्, वलादिः' (2184).

[अथ सूत्रे 'धात्वधिकारीक,' इत्यत 'धातोरिति विहितः' इत्यपि तत्त्वबोधित्वा पाठो दृश्यते । तत 'धातोरिति विहितः' इत्यप्यप्यमर्षः—यत यत सूत्रे धातोरिति उच्चार्यते तत तव तादृशस्य धातोरारब्धातुकमज्ञा भवति इति बोधः । तथाच 'धातोः' कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वा' (२६०८—१११०) इत्यत धातोरितुच्चार्यं विधानात् सन आहधातुकत्वम्—इट् च भवति । किन्तु 'गुन्तिङ्शित्दिभ्यः सम्' (२१८३—१११४) इत्यत धातोरितुच्चार्यं विधानाभावात् सन आहधातुकत्वम् इडागमस्य न भवति । अतएव जुगुप्सिति तितित्वत विकित्त्वमिति इतोङ्गुपरहिता प्रयोगा सिद्धान्ति इति दिक्] ।

मित— । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' (२१६६—११११३) इत्यत तिङ् शित्प्रत्यय धात्वधिकारीकता एतत् सञ्ज्ञाः सार्वधातुकम् । अत, इदमर्थादायाति यत्—तिङ्शित्प्रत्ययोऽप्ये धात्वधिकारीकता, प्रत्ययाः लिट् लुङादय आहधातुकमज्ञा, सार्वधातुकाः । एतेन लुट् आहधातुकत्वात्—आहधातुकस्मिङ्, वलादि' (२१८४—०११३५) इति इट् प्राप्नोति । तदाह—इट् इति । भू इट् ताम् ति इति स्थिते—

२१८८ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥२४।८५॥

दी— । 'डा' 'री' 'रस्' एते क्रमात् स्युः । डिच्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेलीपः ।

डा री रस्—these three come in order in लुट्, in the third person of a root. In other words, these are substitutes for

२१८६ । स्यतासी लृलुटोः ॥३।१।३३॥

दी— । 'लृ—' इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शवाद्यपवादः ।

लृ is the common letter of लृट् and लृङ् । Hence by pronouncing it the सुवकार hints at लृट् and लृङ् । When लृ (लृट् and लृङ्) and लृट् follow the affixes स्य and तासि are attached to a root i. e., the affix स्य is attached to that root which is followed by लृट् and लृङ् and the affix तासि is annexed to that root which is followed by लृट् । This rule bars the application of शप् etc.

मित— । स्यञ्च तासिञ्चेति द्वन्द्वः । तासिर्कार उच्चारणार्थः । लृच लृट् चेति द्वन्द्वस्योरिति सप्तसोद्विवचनान्तम्— । लृङ् इति लृटि लृङि चोभयत्र प्रथमाचरक्षेण साधारणं वर्तते । तेन लृ इत्यनेन लृट् लृङोरुभयोरिव ग्रहणम् । धातोरिति चाधिकृतम् ; तदाह धातोरित्यादि । लृङि लृटि च स्य विधीयते लृटि तु ताम् इति विवेकः । कर्त्तरि शप् इति यदुक्तम् तस्य बाधकमिदं सूत्रम् । तदेवाह शवाद्यपवाद इति— । एतेन भूताम् इति स्थिते—(लृट् आर्द्धधातुकत्वविषयकं सूत्रमवतारयति)— ।

२१८७ । आर्द्धधातुकं शेषः ॥३।४।११४॥

दी— । तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्ययः एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

A प्रत्यय or affix is called as such i. e. called आर्द्धधातुक which is expressed in the jurisdiction (अधिकार) of धातु and which is other

* धात्वधिकारोक्त' इत्यत्र 'धातोरितिविहितः' इति तत्त्वबोधिनां पाठः । स एव साधीयान् इति मन्यामहे ।

than तिङ् and शित् etc. It is said formerly in the rule 'तिङ्शित-
सार्वधातुकम्' (2166—3 4 113) that धात्वधिकारीक प्रत्ययः like तिङ्
and शित् are designated as सार्वधातुकः. Hence प्रत्ययः other than
those are, आङ्धातुकः. i. e. as elsewhere said it is to be remember-
ed that except लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ्, all प्रत्ययः लिट्, लुट्,
लृट्, लृङ्, etc are आङ्धातुकः. Hence he says इट् i. e. the
augment इट् comes before ताम् by 'आङ्धातुकस्वेङ् बलादेः' (2184).

[अत्र सूत्रे 'धात्वधिकारीक' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यपि तत्त्वबोधिन्यां
पाठो दृश्यते । तत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यस्य अयमर्थः—यत्र यत्र सूत्रे धातोरिति
उच्यते तत्र तत्र तादृशस्य धातोरार्षधातुकमत्र भवति इति बोधः । तथापि
'धातोः कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वा' (२६०८—२११७) इत्यत्र धातोरित्याचार्यं
विधानात् सन् आङ्धातुकत्वम्—इट् च भवति । किन्तु 'गुप्तिज्किदभ्यः सन् (२१२३—
२११४) इत्यत्र धातोरित्याचार्यं विधानाभावात् सन् आङ्धातुकत्वम् इडागमस्य न
भवति । अतएव जुगुप्सति तितिचते चिकित्सति इतीङ्गुणरहिता प्रयोगा
सिद्धान्ति इति दिक्] ।

मित— । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' (२१६६—२१४१२२) इत्यत्र तिङ्ः शितश्च
धात्वधिकारीका एतत् सन्नाः सुप्रतिपातम् । अतः इदमर्थादायाति यत्—तिङ्शित्द्वयोः
अन्ये धात्वधिकारीकाः प्रत्ययाः लिट् लुडादय आङ्धातुकसन्नाः सुप्रतिपातम् । एतेन
लुट् आङ्धातुकत्वात्—आङ्धातुकस्वेङ् बलादेः' (२१८४—७१३५) इति इट्
प्राप्नोति । तदाह—इट् इति । सू इट् ताम् ति इति स्थिते—

२१८८ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥२४॥८५॥

दी— । 'ड' 'रौ' 'रस्' एते क्रमात् स्युः । डित्त्वसामर्थ्यात्
अभस्यापि टिलोपः ।

डा रौ रस्—these three come in order in लुट्, in the third
person of a root. In other words, these are substitutes for

तिप् तस् भि and त आताम् भ । So तिप् and त are replaced by डा, तस् and आताम् are replaced by रौ and so on. डा drops ड्, therefore it is a डित् प्रत्यय । So, though it is beyond the possession of भसंज्ञक प्रत्ययः enumerated in the rule “यच्चि भम्”—(231—1. 4. 18), yet the टि (अचोऽन्तादि टि—(79—1. 1. 64)), of the expression (भू इ ताम्) elides by the rule—टिः (316—6. 4. 143) and then we get भू इत् (‘आस्’ is टि) or भू इत् डा or भू इत् आ with डा added to it. Lastly by ‘सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः’ we have भो इत् आ = भव् इत् आ = भवित् आ— ।

मित— । डा च रौ च रस् चेति द्वन्द्वः । लुट् इति स्थानषष्ठी । प्रथमस्तेति प्रथमपुरुषस्य । ननु परस्मैपदात्मनेपदभेदेन तिप् तस् भि त आताम् भ इति षट् स्थानिनः आदेशाः, डारौरसः इति तय एव । तत् कथं यथासंख्यमन्वय इति चेत् । उच्यते—डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भगवत्पतञ्जलिभिर्नृहाभाष्ये समाहित्वात्—तेन परस्मैपदे च आत्मनेपदे च उभयतैव डारौरसां समावेशः स्यात् । डाभावस्य प्रथमनादेशत्वं ततः प्रत्ययसंज्ञा । तेन ‘वुट्’ इत्यस्याप्रवृत्तिस्ततश्च सर्वादेशत्वम् । एवं ति स्थाने डा, तस्य स्थाने रौ इत्याद्यादेशक्रमो बोध्यः । एवमात्मनेपदेष्वपि तस्थाने डा—आताम् स्थाने रौ इति ज्ञेयम् । डित्वसामर्थ्यादिति—डा इत्यस्य डकारो लुप्यते । तेन यस्मात् उत्तरमयं विधीयते सोऽयं डित् इति कथ्यते । इह च प्रकृते भू इ ताम् इति संधातादुत्तरं डा विधीयते । तदयं संधातो डित् भवति । यतश्च अयं डिट् भवति ततश्च डित्ववलात् अस्य, टिः (११६—६।४।१४७) इति सूत्रानुसारेण टिभागस्य ‘आस्’ इत्यस्य (अचोऽन्तादि टिः—(७९—१।१।६४)) लोपो भवति । अभस्य इति । ‘यच्चि भम्’ (२३१—१।४।१८) इति सूत्राधिकारे डा तद्वि श्रंशो गोपादीयते । ततश्चायनभः भभिन्नः, भसंज्ञको न भवति इत्यर्थः । डित्तु भवति । ततो डित्वसामर्थ्यादेव अभस्यापि टिलोपो भवति । तदेतदाह—डित्वेति । एतेन भू इताम् डा = भू इताम् आ = (अवादेशः) = भवित् आ (आस् इति टि भागस्य लोपः) इति स्थिते—

२१८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

दौ— । पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि,
वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तोत्यादावनेकव्यवहितस्येको न
गुणः । 'भवित्' 'आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

The इक् (इ उ ऋ ॠ) of an अङ्ग ending in पुक् • (प) and having
a short vowel in the उपधा (अलोऽन्यात् पूर्व उपधा) is gunnated
(or takes the substitute guna) when a सार्वधातुक or an आर्द्धधातुक
प्रत्यय follows. In other words, a पुगन्त or a लघूपध अङ्ग has its इ,
उ, ऋ, ॠ changed into ए, ओ अर् अल् when a सार्वधातुक or an आर्द्ध-
धातुक follows. येन etc.—a single letter whose intervention (falling
in the middle) is unavoidable, cannot bar the गुण of इक्, for
there is the authority of the Panini's word. The sense is this—
Panini, by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' seeks to assert that the इक्
of a लघूपध root (as हि + ता = हेटा) is gunnated, but उपधा
necessitates the existence of a consonant after the इक् (अलोऽ-
न्यात्पूर्व उपधा). Hence if that consonant is only one in num-
ber then its presence between the root and the सार्वधातुक or
आर्द्धधातुक प्रत्यय will not bar the गुण. Thus in the above
instance 'प्' is between हि a part of the root हिप् and ता (आर्द्धधातुक)
and yet the इक् (इ) of हि is gunnated and we have हेटा, or
more clearly Panini asserts that a लघूपध root is gunnated when

* पुक् is an angmen'—cp the rule 'अर्त्तिं द्वी व्ली री ऋयीआख्याता
पुग्णी' २५७०—७।३।२६ ।

तिप् तस् मि and त आताम् भ । So तिप् and त are replaced by डा, तस् and आताम् are replaced by रौ and so on. डा drops ड्, therefore it is a डित् प्रत्यय । So, though it is beyond the possession of भसंज्ञक प्रत्ययस्य enumerated in the rule “यचि भम्”—(231—1. 4. 18), yet the टि (अचोऽन्त्यादि टि—(79—1. 1. 64)), of the expression (भू इ तास्) elides by the rule—टि: (316—6. 4. 143) and then we get भू इत् (‘आस्’ is टि) or भू इत् डा or भू इत् आ with डा added to it. Lastly by ‘सार्वधातुकाङ्घातुकयोः’ we have भो इत् आ = भव् इत् आ = भवित् आ— ।

मित— । डा च री च रस् चिति इन्द्रः । लुट् इति स्थानपठो । प्रथमस्येति प्रथमपुरुषस्य । ननु परस्मैपदात्मनेपदभेदेन तिप् तस् मि त आताम् भ इति षट् स्थानिनः आदेशाः, डारौरसः इति त्रय एव । तत् कथं यथासंख्यमन्वय इति चेत् । उच्यते—डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भगवत्पतञ्जलिभिर्महाभाष्ये समाहित्वात्—तेन परस्मैपदे च आत्मनेपदे च उभयतैव डारौरसां समावेशः स्यात् । डाभावस्य प्रथममादेशत्वं ततः प्रत्ययसंज्ञा । तेन ‘चुटु’ इत्यस्याप्रवृत्तिस्ततश्च सर्वादिशत्वम् । एवं ति स्थाने डा, तस् स्थाने रौ इत्याद्यादिशक्रमो बोध्यः । एवमात्मनेपदेष्वपि तस्थाने डा—आताम् स्थाने रौ इति ज्ञेयम् । डित्वसामर्थ्यादिति—डा इत्यस्य डकारो लुप्यते । तेन यस्मात् उत्तरमयं विधीयते सोऽयं डित् इति कथ्यते । इह च प्रकृते भू इ तास् इति संघातादुत्तरं डा विधीयते । तदयं संघातो डित् भवति । यतश्च अयं डिट् भवति ततश्च डित्ववलात् अस्य, टि: (११६—६।४ १४७) इति सूत्रानुसारिण टिभागस्य ‘आस्’ इत्यस्य (अचोऽन्त्यादि टि:—(७९—१।१।६४)) लोपो भवति । अभस्य इति । ‘यचि भम्’ (२३१—१।४।१८) इति सूत्राधिकारे डा तद्वि श्रंशो नोपादीयते । ततश्चायमभः अभिन्नः, भसंज्ञको न भवति इत्यर्थः । डित्तु भवति । ततो डित्वसामर्थ्यादेव अभस्यापि टिलोपो भवति । तदेतदाह—डित्वेति । एतेन भू इताम् डा = भू इतास् आ = (अवादेशः) = भवित् आ (आस् इति टि भागस्य लोपः) इति स्थिते—

२१८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

दी— । पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि,
वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तोत्यादावनेकव्यवहितस्येको न
गुणः । 'भवित्' 'आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

The इक् (इ उ ऋ लृ) of an अङ्ग ending in पुक् * (प) and having
a short vowel in the उपधा (अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा) is gunnated
(or takes the substitute guna) when a सार्वधातुक or an आर्द्धधातुक
प्रत्यय follows. In other words, a पुगन्त or a लघूपध अङ्ग has its इ
उ ऋ लृ changed into ए, ओ अर् अल् when a सार्वधातुक or an आर्द्ध-
धातुक follows. येन etc.—a single letter whose intervention (falling
in the middle) is unavoidable, cannot bar the गुण of इक्, for
there is the authority of the Panini's word. The sense is this—
Panini, by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' seeks to assert that the इक्
of a लघूपध root (as दिक् + ता = दित्ता) is gunnated, but उपधा
necessitates the existence of a consonant after the इक् (अलोऽ-
न्त्यात् पूर्व उपधा). Hence if that consonant is only one in num-
ber then its presence between the root and the सार्वधातुक or
आर्द्धधातुक प्रत्यय will not bar the गुण. Thus in the above
instance 'प्' is between दि a part of the root दिप् and ता (आर्द्धधातुक)
and yet the इक् (इ) of दि is gunnated and we have दित्ता, or
more clearly Panini asserts that a लघूपध root is gunnated when

* पुक् is an angmen—cp the rule 'अर्त्तिङ्गी व्ली री ऋयीऋत्यातां
पुग्णी' २५७०—७।३।३६ ।

a सार्वधातुक or an अङ्गधातुक प्रत्यय follows. Take द्विप् ता । Here द्विप् is लघूपध and आङ्गधातुक ता follows. But does ता follow invariably the इक् (इ) of द्वि? No. How then can it have guna? The answer is—you can not dispense with the intervenning letter प् for in that case there will be no उपधा and consequently the root will no more be लघूपध but will be लघ्वन्त । Thus to keep in tact the लघूपधत्व of the root the presence of a single letter which is essential is not taken into consideration. This is the authority of Panini.

But in भिनत्ति etc, there is more than one letter present between भि and ति (सार्वधातुक) viz. भि (न दृ) ति and so the इक् of भि is not gunnated (भिद् is रुधादि so the augment अस् comes in by the rule 'रुधादिभ्यः अस्' and as अस् is मित् or म-eliding so न comes after भि) ।

Now the question is whether in the case in hand (भवित् आ), guna will be substituted or not (for here also भवित् is a लघूपध अङ्ग, त् is the single letter intervenning and आ is the आङ्गधातुक affix following)—

मित— । अङ्गस्येति अधिकृतं वर्तते । 'मिर्देर्गुणः' (२३४६—७।३।८२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । गुणश्च इक् एव भवति 'इको गुणवद्भा' इति परिभाषा-सूत्रात् । 'सार्वधातुकाङ्गधातुकयो' (२१६८—७।३।८४) रित्यतश्च सर्वधातुकाङ्गधातुकयोरिति अनुवर्तते । तदेतद् सर्वमभिप्रेत्याह—अङ्गस्येत्यादि । पुक् 'आगमः' अन्तो (अन्तावयवः) यस्य तत् पुगन्तम् (बहुव्रीहिः) । लघ्वी उपधा यस्य तत् लघूपधम् (बहुव्रीहिः) ; पुगन्तश्च लघूपधश्च गन्तलघूपधम् (समाहारद्वन्द्वः) तस्य 'पुगन्तलघूपधस्येति अङ्गस्य विशेषणम्—तदाह पुगन्तस्येति लघूपधस्येति च । तदर्थं

स्पष्टार्थः—(१) सार्वधातुके आहधातुके वा प्रत्यये परतः पुगन्तस्य अङ्गस्य इकारो-
कारादेशुं णो भवति यथा—‘ङी’ इति धातुलंज्जाया वृत्तंते । तस्य ङिचि पुगागमे
ङेपि इति भवति । ततः शप्तिपौगण्य । ङेपयति । एवमन्ववापि बोद्धव्यम् ।
“अतिङ्गीवलोरीक्त्यूष्मायाता पुक् णी” (२४७०—७१३६) इतिपुक्—(२) सार्व-
धातुके आहधातुके वा प्रत्यये परतो लघुपधस्य अङ्गस्य इकारोकारादेशुं णो भवति
यथा—द्विष ति—द्वेष्टि, द्विष ता द्वेष्टा ।

ननु सार्वधातुकाहं धातुकयोः इत्युच्यते न च तौ परतो भवतः अला
व्यवधानात् । तथाहि ‘अलोऽन्त्यात् पूर्व्व उपधा इति अन्त्यादल, पूर्व्वं तर्ण उपधा-
सञ्चको भवति । तत् अन्त्यान अला व्यवहितत्वात् इवः सार्वधातुकपरत्वमाहं धातुक-
परत्व वा कथं भवति—तत्परत्वाभावाच्च परनिमित्तको गुणोऽपि कथं भवेत् ’ अत्राहुः—
वेन अला (वर्णेन) नाव्यवधानम् न अव्यवधानम् किन्तु व्यवधानमेव अविवर्जनीय-
रूपेण व्यवधानमित्यर्थः । तेन व्यवहितेऽपि मध्यपतितत्वेन विच्छिन्नेऽपि सार्वधातुके आहं-
धातुके वा प्रत्यये परतः परनिमित्तको (सार्वधातुकाहं धातुकपरनिमित्तक इत्यर्थः) गुणः
भवत्येव । तथाच द्विष ता इत्यत्र षकारेण ता इति आहंधातुकः प्रत्ययो व्यवहितः ।
षकारमुत्थाप्य ता इत्येतत् अव्यवहितं कर्तुं शक्यते किन्तु तद्यत्वे सोपधत्वमेव नास्ति ।
निरुपधत्वे—पुगन्तेति स्वरूपं पानिनेराचार्यस्य वचनमेव विद्वन्तेति । तत्
यथान्यासमेवास्तु । अत आह—वचनप्रामाण्यादिति ।

ननु तर्हि यथा, एकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको गुणो भवति तथा अनेकवर्ण-
व्यवहितेऽपि स्यात् इति चेत्—तत्राह—तेनेति । एकाधिकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको
गुणादेशो नास्त्येवेति भावः । तदेव दर्शयति भिनत्ति इत्यादाविति—आदिपदेन छिनत्ति
इत्यादि याज्ञम् । तथाहि भिनत्ति इत्यत्र भिद् इति रौधादिको ध तु (भिदिर
विदारणे) । तत्र ‘रूधादिभ्यः ञम् इति—ञम् विधीयते । ञमय भित्त्वादन्त्यादच, परो
नकारो विधीयते तेन भिनद् इति ज्ञातम् । एवञ्च अनेकव्यवहितत्वाद् भिद् इत्यस्य इको
(इकारस्य) गुणो न भवति । एव छिनत्ति इत्यादौ ।

ननु प्रकृते भवित् आ—इत्यत्र तु वर्णमात्रमेव व्यवधानं तर्हि तत्र भवित इत्यस्य

इको गुणः स्यात्—इति शब्दा निराकरिष्यन् आह—गुणे प्राप्ते इति [भवित् आ इत्यत्र डासावभृतस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकतया परनिमित्तकी गुणादेशो भवत्येव तथापि]—

२१६० । दीधीवेवीटाम् ॥१।१।६॥

दी— । दीधावेव्योरिटश्च गुणहृद्धी न स्तः । भविता ।—

गुण and वृद्धि are not sanctioned to the roots दीधी and वेवी and to an इडन्त अङ्ग । Thus भवित् which is an इडन्त अङ्ग cannot have its इक् gunnated and consequently we get भविता, and not भवेता ।

नित— । अस्मात् सूत्रात्—गुणो न । अयं सूत्रार्थः—दीधीङ् दीतिदेवनयोः (देवन क्रीडा) ; वेवीङ् वेतिना (वीधातुना) तुल्यः अयं वर्तते । वीधातोश्च— वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु इत्याद्यर्थाः— । दीधी च वेवी च इट चेति वृद्धः । तेषाम्— । इट् इति इडागमसहितस्य धातोरित्यर्थः । अतएव भवित् आ इत्यत्र गुणो न । 'भविता' इति च सिद्धम्— । भवितारौ—इति पदं साधयितुं प्रक्रमते— ।

२१८१ । तासस्त्वोर्लोपः ॥७।४।५०॥

दी— । तासेरस्तेश्च लोपः स्यात् सादौ प्रत्यये परे ।

When a सकारादि प्रत्यय follows the स of ताम् and अस् elides.

नित— । 'सः सार्द्धं धातुके' (२३४२—७।४।४८) इत्यतः सि इति अनुवर्तते । तदाह—सादौ प्रत्यये परे इति । "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया ताम्प्रत्ययस्य अम् धातोश्च सकारो लुप्यते । ताम् च अस्तिश्च इति तासस्ती—(वृद्धः) तयोः । तदाह तासेरस्तेश्च इति । अस्ति इति तिप्ता निर्द्देशः ।

२१८२ । रिच ॥७।४।५१॥

दी— । रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः ।

भवितामि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितामि । भवि-
तास्यः । भवितामि ।

When a रकारादिप्रत्यय follows, the elision is as before (i. e. the सकार elides). Thus भवि ताम री (तम्) भवितारी । Similarly भवितारः भवितामि etc

नित— । रकारादी च प्रत्यये परे तामः सन्तोषः प्राग्वत्, पूर्णं भूते इव इत्यर्थः ।
अस्मिन्नेह सम्भवति । असंभवात् । तदाहि अस्मात्प्राप्तौ सार्धधातुका एव प्रत्यया
प्रयुज्यन्ते रकारादिप्रत्ययास्तु आङ्धातुका एव तन् कृतः सम्भवः । अस्मिन्नेति
भूमावे कृते रकारादिप्रत्यया विधीयन्ते । भू + इट् (आङ्धातुकस्मैद्बलादेः) + ताम्
(स्यतामी लृट्) + री = भी (गुण) इ ताम् री = भविताम् री (अवादेशः) =
भवितारी (सन्तोष) । एवमन्यत । सन्तं भविताम् इति साधारणम् तत्तत्पठनं
सिप् यम् प्रत्यया इत्यादयः प्रयुज्यन्ते ।

२१८३ । लृट् शिपे च ॥३॥१३॥

टी— । भविष्यदर्थाद्भातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रिया-
यमसत्त्वां सत्त्वां च । स्यः—इट् । भविष्यति । भविष्यतः ।
भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भवि-
ष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

लृट् is attached to a root expressing futurity no matter if
there is any क्रियार्थ क्रिया or not. A क्रियार्थ क्रिया means a क्रिया
or verb which necessitates the presence of another क्रिया or
verb. The प्रत्यय स्य is आङ्धातुक and बलादि so the rule 'आङ्-
धातुकस्मैद् बलादे' applies and consequently the augment इट्
comes in. Thus भू इट् स्य ति = भविष्यति (by गुण and अवादेशः) = भवि-

यति, स is changed into ष by the rules 'इणकोः' (211—8. 3. 57) and 'आदेशप्रत्यययोः' (212—8. 3. 56). So भविष्यतः etc. भविष्यामि etc.; here the vowel is lengthened by the rule 'अतो दीर्घो यञि' as in भवामि. भवावः etc.

Note the explanation of 'शेषे च'—। The preceding rule is 'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3175—3. 3. 10) it contains the expression क्रियार्थायाम् क्रियायाम्. Hence शेषे means other than that (cp. उक्तादन्यः शेषः) i. e. the absence of क्रियार्थायां क्रियायाम्। The significance of च in the rule is क्रियार्थायां क्रियायाम् also। Now क्रियार्था क्रिया denotes a क्रिया or verb which necessitates the existence of another क्रिया or verb for its application. Thus शयिष्यते इति स्थीयते—'he stays because he will sleep'—here शयिष्यते is the क्रियार्था क्रिया। The instance of शेष is सोऽव शयिष्यते—he will sleep here.

Now you may say 'let the rule be 'लट्' only and शेषे च be omitted' so that to bring out the sense of शयिष्यते इति स्थीयते we shall say शयितुम् स्थीयते by applying तुसुन् in place of लट् in शयिष्यते। This you cannot say, for grammarians do not sanction the application of तुसुन् in place of लट् cp 'तलुट् तुसुन् यलर्थेण वासरूपविधिर्नास्ति' (for the explanation of वासरूपविधि see the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—(2830—3. 1. 94) and our notes in our Edition of Laghu-Kaumudi—pp 207.

मित—। उक्तादन्यः शेषः। उक्तञ्च क्रियार्थायां क्रियायामिति पदद्वन्द्वम्—'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१७५—३।३।११) इत्यत्र। तस्मादन्यः क्रियार्थायां क्रियायाः अभावः इत्येवं रूपः शेषः। चकारेण पुनः क्रियार्थायामित्याद्याचिष्यते। तदाह क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति। क्रियार्था (क्रियाप्रयोजना) क्रियया अर्थः

प्रयोजयं यस्या इति विशदः । यथा शयिष्यते इत्यत्र स्थितिक्रिया शयनप्रयोजना । अतः शोधातोर्लोट् इति । क्रिया विद्यता वा नवेति तदर्थः । तत्र क्रियार्थाया क्रियायामित्य-
स्योदाहरणं—शयिष्यते इति स्थीयते इति । तदितरस्य (वियार्थाया क्रियाया-
ममत्यामित्यस्य) उदाहरणम्—शयिष्यते इति । स्य इति लट्प्रत्यय आर्द्धधातुकः
बलादिय भवति । तत इट् प्राप्नोति । तदाह—स्यः इडिति । एवमत्र प्रक्रिया—भू इट्
स्य तिप् इति स्थिते साव्यधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे सति ‘एचोऽयवायाव.’ इति अवा-
देशे च सति भविष्यति इति जाने ‘इण्कोः’ ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति पत्वे भविष्यति इति
सिध्यति । एवं भविष्यत इत्यादयः । भविष्यामि इत्यादिषु तु ‘अतो दीर्घो यञि’ इति
स्वान् भवामि इत्यादाविव दीर्घादेशः स्वरस्य इति संक्षेपः ।

ननु लट् इत्येव सूत्रमस्तु । किमनेन ज्ञेये चेति वचनेन तथा च शयिष्यते इति
स्थीयते इत्यादौ तुमुना कार्ये साधयामः इति चेत् । उच्यते “कलुषाट् तुमुन्खल-
घेषु वासकप्रविधिर्नास्ति” इति निषेधात् न तथा शक्यमिति ज्ञेयम् ।

२१६४ । लोट् च ॥३।३।१६२॥

टी— । विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

लोट् is used when the root expresses the विधि etc enu-
merated in the rule ‘विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्रप्राश्नेषु लिङ्’ (2208—
3. 3. 161).

मित— । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्रप्राश्नेषु लिङ् इति अव्यवहितपूर्व-
सूत्रम् । तद् विध्यादिरिहापि चकारेण अनुवर्तते । तदाह—विध्यादिष्वर्थेषु इति ।

२१६५ । आशिषि लिङ् लोटौ ॥३।३।७३॥

२१६६ । एकः ॥३।४।८६॥

टी— । लोट इकारस्य ‘उः’ स्यात् । भवतु ।

लिङ् and लोट् are used to express आशिप् (benediction), च

यति, स is changed into ष by the rules 'इणकोः' (211—8. 3. 57) and 'आदेशप्रत्यययोः' (212—8. 3. 56). So भविष्यतः etc. भविष्यामि etc ; here the vowel is lengthened by the rule 'अतो दीर्घो यञि' as in भवामि भवावः etc.

Note the explanation of 'शेषे च'—। The preceding rule is 'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3175—3. 3. 10) it contains the expression क्रियार्थायाम् क्रियायाम्. Hence शेषे means other than that (cp. उक्तादन्यः शेषः) i. e. the absence of क्रियार्थायां क्रियायाम्। The significance of च in the rule is क्रियार्थायां क्रियायाम् also। Now क्रियार्था क्रिया denotes a क्रिया or verb which necessitates the existence of another क्रिया or verb for its application. Thus श्रियिष्यते इति स्थीयते—'he stays because he will sleep'—here श्रियिष्यते is the क्रियार्था क्रिया। The instance of शेष is सोऽत्र श्रियिष्यते—he will sleep here.

Now you may say 'let the rule be 'लट्' only and शेषे च be omitted' so that to bring out the sense of श्रियिष्यते इति स्थीयते we shall say श्रियितुम् स्थीयते by applying तुसुन् in place of लट् in श्रियिष्यते। This you cannot say, for grammarians do not sanction the application of तुसुन् in place of लट् cp 'तलुट् तुसुन् यलर्षेण वासरूपविधिर्नास्ति' (for the explanation of वासरूपविधि see the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—(2830—3. 1. 94) and our notes in our Edition of Laghu-Kaumudi—pp 207.

मित—। उक्तादन्यः शेषः। उक्तञ्च क्रियार्थायां क्रियायामिति पदद्वन्द्वम्—'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१७५—३।३।११) इत्यत्र। तस्मादन्यः 'क्रियार्थायां क्रियायाः अभावः इत्येवं रूपः शेषः। चकारेण पुनः क्रियार्थायामित्याद्याक्षिप्यते। तदाह क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति। क्रियार्था (क्रियाप्रयोजना) क्रिया अर्थः

प्रयोजयं यस्या इति विग्रहः । यया गयिष्यते इत्यतः स्थितिक्रिया गयनप्रयोजना । अतः शोधातोर्लुट् इति । क्रिया विद्यतां वा नवेति तदर्थः । तत्र क्रियायां क्रियायामित्य-
स्योदाहरणं—गयिष्यते इति स्थीयते इति । तदितरस्य (क्रियायां क्रियाया-
ममत्यामित्यस्य) उदाहरणम्—गयिष्यते इति । अ इति लृट्प्रत्यय आहं धातुकः
बलादिषु भवति । तत इट् प्राप्नोति । तदाह—स्यः इडिति । एषमव प्रक्रिया—भू इट्
स्य तिप् इति स्थिते साख्यं धातुकाहं धातुकयोरिति गुणे सति '०चोऽग्रवायाव.' इति अवा-
देने च सति भविष्यति इति ज्ञाने 'इण्कोः' 'आदिगप्रत्यययोः' इति पत्वे भविष्यति इति
मिथ्यति । एवं भविष्यत इत्यादयः । भविष्यामि इत्यादिषु तु 'अतो दीर्घो यञि' इति
मृवात् भवामि इत्यादाविव दीर्घादेशः स्वरस्य इति मञ्चेपः ।

ननु लृट् इत्येव मूवमस्तु । किमनेन ज्ञेये चेति वचनेन तद्या च गयिष्यते इति
स्थीयते इत्यादौ तुमुना कार्यं साधयामः इति चेत् । उच्यते "लृट् लुट् तुमुन्मुख-
येषु वामरूपविधिर्नास्ति" इति निषेधात् न तया शक्यमिति ज्ञेयम् ।

२१६४ । लोट् च ॥३॥३॥१६२॥

दी— । विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

लोट् is used when the root expresses the विधि etc enu-
merated in the rule 'विधिनिसन्तणामन्तणाधोष्ठसंप्रत्यप्रार्थनेषु लिङ्' (2208—
3. 3. 161)

नित— । विधिनिसन्तणामन्तणाधोष्ठसंप्रत्यप्रार्थनेषु लिङ् इति अश्ववहितपूर्व-
मवम् । तद् विध्यादिरिहापि चकारेण अनुवर्तते । तदाह—विध्यादिष्वर्थेषु इति ।

२१६५ । आशिषि लिङ् लोटौ ॥३॥३॥१७३॥

२१६६ । एकः ॥३॥४॥८६॥

दी— । लोट इकारस्य 'उः' स्यात् । भवतु ।

लिङ् and लोट् are used to express आशिप् (benediction), च

is the substitute of इकार of लोट् affixes. Thus तिप् is changed into तुप् and क्ति or अन्ति is changed into अन्तु ।

२१६७ । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥७।१।३५॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकालत्वात् सर्व्व-
देशः । यद्यपि 'डिच्च' (४३) इत्ययमपवादस्तथापि अनन्यार्थ-
डित्वेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणा-
द्यर्थतया सम्भवत्-प्रयोजनडकारे तातङि मन्यरं प्रवृत्तः परेण
वाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् । भवतात् ।

To express आशिप् (benediction) तातङ् (तात्) is the optional substitute for तु and हि । तातङ् is अनेकाल् (containing more than one अल् or letter) and so it replaces तु and हि in full i. e तु and हि are dismissed and तातङ् (तात्) is employed in their place. Now you may rejoin 'why तातङ् is not substituted for the last letter only by the rule डिच्च (43—1. 1. 53) which being a special rule (अपवादसूत्र) bars the application of the rule 'अनेकाल् शित्सर्व्वस्य' (45—1. 1. 55) ? To answer this rejoinder, he (भट्टोजि) says—Though the rule डिच्च as an अपवादसूत्र bars the application of the rule अनेकाल् शित्सर्व्वस्य here, yet it is to be noted that डित् has its scope in the case of अनङ् etc * in 'अनङ् सौ' (See 248—7. 1. 93) where

* Cp—'अनङ् सौ'—Here अनङ् replaces the last letter only of सखि giving सखन्. ड is attached to अन so that it may replace a part and not the whole of the word सखि ।

the ड of अनङ्, has no other necessity than अनङ्शिव (being a substitute for the 'as' letter only) In other words, if the सूत्रकार had said 'अन मी' instead of 'अनङ् मी' then अन being अनेकान् (containing more than one letter) would have replaced the whole of मस्वि, but that is contrary to his intention so he attached ड to अन that it may replace the last letter only of मस्वि and not the whole of it But the necessity of adding ड to तात is multifarious, viz it has been attached that it may bar गुण (गुणप्रतिषेध), वृद्धि (वृद्धिप्रतिषेध) and that it may enjoin सम्प्रसारण etc Instance of गुणप्रतिषेध —The rule 'पुगन्तमधु पधस्य च' enjoins गुण to द्विप् but as तातङ् is डित् so by the rule किङ्ति च (2217—1 1 5) it bars gunnation of द्विप् and consequently we have द्विप् तातङ्=द्विष्टात् and not द्वेष्टात् । Instance of वृद्धिप्रतिषेध —टुष् (स्तुती) + तातङ् here the rule चतोवृद्धिमुक्ति इति (2 443 —7 3 89) enjoins वृद्धि to स्तु but तातङ् is डित् so it bars वृद्धि by किङ्ति च' and the result is स्तुतात् and not स्तौतात् Instance of सम्प्रसारण—वश (कालौ 'इच्छायाम्') + तातङ् here because तातङ् is डित् so the rule यद्विज्यावयव्यधिषट्विचतित्वयतिपृच्छतिभृजतीनां डिति च (2412—6 1 16) applies and वश gets सम्प्रसारण (इग्यण सम्प्रसारणम्) giving वष्टात् and not वष्टात् ।

Thus ड has so many diverse necessities, so the rule डित्च has a very loose hold (अन्यत्र प्रवृत्त) upon तातङ् and consequently (because its hold has been loosened इद्वयम् शिथिलयद्वात्) it has been overruled by the परस्मै 'अनेवालशित् सञ्चस' for though there runs the परिभाषा 'परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तर वलीय ' yet here

the उत्सर्ग or general सूत्र 'अनेकाल्'—and the अपवाद or special सूत्र 'ङिच्' have equal force. Thus by सर्व्वादेश we have भवतात्—

मित— । तुह्योः+तातङ्+आशिषि+अन्यतरस्याम् इतिच्छेदः । तुय हिश्य तुहो (इन्द्रः) तयो. (षष्ठी—द्विवचन) । तुह्योरिति स्थानषष्ठी—तातङ् इति आदेशः । अन्यतरस्याम् इति विकल्पवचनम् । तेन अयमर्थः—तुस्थानि हिस्थानि च तातङ् इति विकल्पेन आदिष्यते आशिषि । तातङ् इति चानेकाल्—तेन अनेकाल्शित् सर्व्वस्य इति परिभाषावलात्—सर्व्वादेशः ; तुशब्दस्वरूपं हि-शब्दस्वरूपं च उत्थाप्य तत्तत्स्थानि—तातङ् (तात्) प्रतिनिहिंश्यते इत्यर्थः । ननु तातङ् इति ङिदन्तोऽयमादेशः । तत् 'ङिच्' इति परिभाषामाश्रित्य—कथम् अन्त्यादेशत्वं तातङः न भवति अपवादसूत्रत्वेन 'अनेकाल्' इत्याद्यपेक्षयास्व वलीयस्वात् इति चेत् । तत्र उत्तरमाह—यद्यपीति । सत्यम् 'ङिच्चेति' सूत्रम् अनेकाल्शित्सर्व्वस्य इत्यस्य अपवादत्वेन पठितम्—किन्तु प्रयोजनापेक्षं हि सूत्रानामुत्तमर्गापवादत्वम् । तथाच यत्र ङित्वस्य अन्त्यादेशत्वं विहाय प्रयोजनान्तरं नास्ति तत्रैव ङिच्चेति अनेकाल् इत्यस्य अपवादो भवति । यथा 'अनङ्सौ' (२४८—७१।८३) इत्यादिषु । अत्र अनङः ङित्करणस्य अन्त्यादेशवर्जं प्रयोजनान्तरं नास्ति । तेन अनङि ङिच्चेति सूत्रम् चरितार्थम् भवति । तदाह—अनन्यार्थङित्वेषु इत्यादि— । नास्ति अन्यः अर्थः येषां ते अनन्यार्थाः (बहुव्रीहि) । तादृशाः ङितः (कर्मधा) । तेषां भावः ; तेषु । अनङादिषु इत्यस्य भेदकमेतत् । तातङि तु ङित्करणस्य—फलान्तरं विद्यते । तथा च कुत्रचित् गुणः प्रतिषिध्यते (किङ्तिचेति सूत्रवलात्), यथा—हिप्तात् इति द्विष्तात् भवति, न तु पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणेन द्विष्तादिति । कुत्रचित् वृद्धिः प्रतिषिध्यते (किङ्तीत्यस्मादेवसूत्रात्) यथा स्तु तात् इत्यत्र स्तुतात् इति, न तु उतोवृद्धिलुंकि हलि' (२३४४—७३८८) इति वृद्ध्या स्तुतादिति । क्वचित् च सम्प्रसारनायार्थं ङकारस्य प्रयोजनम् यथा—उष्ठात् इत्यत्र वश कान्तौ इत्यस्य तातङि—ग्रहिज्या-वधियधिवृष्टि—(२४१२—६।१।१५) इति वकारस्य सम्प्रसारणं भवति । आदिपादेन ब्रूवडङिति ब्रूतादित्यत्र ईडभावः । एतानि तातङि ङित्करणस्य—प्रयोजनानि । तस्मात् केवलमन्त्यादेशत्वरूपप्रयोजनवत् ङिच्चेति सूत्रम् एतादृशवहुविधप्रयोजनवति तातङि

सन्धर शिथिलप्रवृत्तम् । डिङ्त्वदर्शनेन प्रवृत्तमपि अप्रवृत्तवद् भवति प्रयोजनान्तरभूयिष्णुत्वादस्य (डित्वस्य) । अतः परेण स्रज्वादेशेन (अनेकालङ्घित्—इत्यनेन) बाध्यते । ननु 'अनेकालङ्घित् सर्वस्य' इत्युक्त्याऽङ्घ्रिश्चेति चापवादः । ततः परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः इति अपवादशस्त्रस्य—बलीयस्तु कथं न भवति इति चेत् अपवाद—इहोत—इह (तातङ् विधये) उत्तरगमूतम्—अनेकाल् इति अपवादमूलेण डिङ्घित्यनेन तुल्यं वर्तते । कथमिति चेत्, उच्यते—परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति परिभाषया डिङ्घं त बलीयः । प्रयोजनभूयिष्ठत्वात् पुनः सर्वान्देशत्वमेव बलीयः । तद्भावेन समबली—। अपवादस्य आत्मापेक्षया ह्रीनत्वमेव परिभवति । अत्र तु समबलत्वात् न तथा शक्तः । अतः सर्वान्देशो निर्व्याधः । भवतात् इति च सिध्यति । तातङ् इत्यस्य डकार इत्— । तात् इत्यस्य शेषतकारादकारस्य उच्चारणशक्तम् । तेन तातङ् इत्यस्य तात् इति रूपं सम्पद्यते । तेन भवतात् इति ।

२१६८ । लोटो लङ् इव ॥३४।८५॥

दी— । लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपयः । तथाहि ।

The operation of लोट् is like that of लङ् । i. e. the process of लोट् resembles that of लङ् । Hence ताम् etc. are substituted and (in places of तम् etc.) स clides. As for example—

मित— । लङि यादृशं काव्यं समादिग्नते तादृशं काव्यं लोट्यपि भवति । तेन तमादीनां स्थाने तामादयः स्याः । सलोपयः भवति । इष्टान्तयति—तथाहीति—

२१६९ । तस्यस्यमिषा तातंतामः ॥३४।१०१॥

दी— । डितचतूणां तामादयः क्रमात् स्युः ।

ताम्, तम्, त and अम् are substituted in order for these four तस्, घम्, य and मिर् of the डित् (ड cliding e. g. लङ्, लुङ्, लिङ् and लृङ्) affixes : i. e. ताम् replaces तप्, तम् replaces घम् and so on.

मित—। 'नित्यं डितः' इति पूर्वसूत्रम् । ततः डित इत्यनुवर्त्तते । तदाह डित-
अतुर्णामिति । तस् च घस् च घ च मिप्च (द्वन्द्वः) ; तेषाम् । ताम् च तम् च तच अस्
च (द्वन्द्वः) ते । डितइति—लोट् अपि डित् भवति 'लोटी लङ्वत्' इत्युक्तेः । तेन
लोटि, लङि, लुङि, लिङि, लृङि च तस्य स्थाने ताम्, घस्य स्थाने तम् इति क्रमेण
आदेशः ।

२२०० । नित्यं डितः ॥३।४।६६॥

दी—। सकारान्तस्य डिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
'अलोऽन्त्यस्य' (४१) इति सस्य लोपः । भवतास । भवन्तु ।

The (final of the) affixes, ending in सकार, of the first (उत्तम)
of the डित् (लकारः) elide. According to the परिभाषा—'अलोऽन्त्यस्य'
the last letter स only of the affixes elides ; as वस्=व ; मस्=म ।
भू+तस्=भो अ तस्=भव् अ तस्=भवतस्=भवताम् । भू+भि=भो अ
अन्ति (भूऽन्तः)=भव् अ अन्तु (एङ्)=भव अन्त्=भवन्त् (पररूप—by 'अतो-
गुणे'—121) ।

मित—। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (३।४।६७) इति सूत्रमात्रव्यवहितपूर्वसूत्रम् ।
ततो लोप इत्यनुवर्त्तते । तदाह—लोपः स्यादिति । डिदुत्तमस्येति लोट् लङ् लुङ् लिङ्
लृङ् आमुत्तमपुरुषस्य—सकारान्तस्य यथा—वस् मस् इत्यनयोः । कस्य—लोप इत्यपेक्षायाम्
अलोऽन्त्यास्य इति सकारमात्रस्य लोप न तु संघातस्य इत्याह । भवताम् भवन्त्विति
आङ् लृङ् आख्यायां प्रक्रिया प्रोक्ता ।

२२०१ । सेर्हिऽपिच्च ॥३।४।८७॥

दी—। लोटः सेर्हिः स्यात् सोऽपिच्च ।

हि is the substitute for सि (सिप्) of the second person sing. of
लोट् and this हि is अपित् i. e., not पित् । सिप् is पित् हि is
substituted for सिप् । So by स्थानिवद्भावः हि also becomes पित्

because the ख्याती सिप् is पित् (p eliding). But if हि is made पित् then the अङ्ग will be gunnated ; and forms like स्तुहि etc. will not be obtained. So it is made अपित् that it may become डिदवत् by the rule “सार्धधातुकमपित्” (2234—1.2.4). भव + हि this being the case—

मित । ‘लोटी लङ्वत् (३।४।२५) इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते ; तदाह लोटः सेरिति । सेरिति सिपो निर्देशः । सिप् च पिद् भवति । पिच्च गुणो भवति । हिप्रत्ययान्तस्तु गुणो न भवति । सिपः पिच्चाद्धेरपि पिच्च प्राप्तम् तत् प्रतिविध्यते । तेन अपित् वचनम् ‘सार्धधातुकमपित्—’ इत्यनुसारत हि डिदवद् (अगुणो) च यथा स्यात् । तेन स्तुहीत्यादि विङ्गम् । भू शप् सिप् = भो अ हि = भव हि इति स्थिते—

२२०२ । अतो हेः ॥३।४।२०५॥

दो— । अतः परस्य हेलुक् स्यात् । भव-भवतात् । भव-तम् । भवत ।

हि, coming after an अकारान्त अङ्ग elides. भव ends in अकार । Thus हि eliding we get भव । भव + तातङ् = भवतात् । भू + थम् = भवतम् । भू + थ = भवत by तस्यस्यमिपो ता तं तामः (2199).

मित— । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी, अकारात् परस्य हिरित्यस्य लुक् इति सूत्रार्थः स्यात् । ‘चिणो लुक्’ (३।४।२०४) इत्यतः लुक् इत्यनुवर्तते । हेरलोपस्तु आग्रहि स्तुहि इत्यादौ । भव इति सिपि परे गुणः, अवादेशः, सिपोहिरादेशः, ततो हिलोपे रूपम् । भवतात् इति ‘तुष्ट्योस्तात्’ इति तातङ्, गुण, अवादेश इत्यादि सर्वत्र समानम् । भवतम् इति यद्यः तमादेशः । भवतेति यस्य तादेशः ।

२२०३ । मेर्निः ॥३।४।८६॥

दो— । लोटी मेर्निः स्यात् ।

नि is the substitute for मि (मिप्) of लोट् ।

मित—। लोटो लङ्वदिति वर्तते । तदाह—लोट इति । लोट उत्तमस्य—मि
(मिपः) इत्यस्य स्थाने मि इत्यादेशः स्यात् ।

२२०४ । आडुत्तमस्य पिच्च ॥३।४।६२॥

दी—। लोडुत्तमस्य आडागमः स्यात् स पिच्च । हिन्योरुत्वं
न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ।

The augment आट् comes in the उत्तमपुरुष of the लोट् and this
आट् is पित् i.e., the aug. आट् enjoins गुण to which it is enjoined.
हि and नि should not have उकार owing to the authority of the
pronouncing of the इकार in हि and नि । The sense is that the
सूत्रकार expressly pronounces the word हि for सिप् and नि for
मिप् and not like अन्त for भ् where अन्त is changed into अन्तु for इ is
in the स्थानी भि ; so this इ is changed into उ by 'एरुः' ; but here
the इ of हि and नि lies in the आदेशs themselves and not drawn
from सिप् and मिप् । Thus the सूत्रकार intends that हि and नि
should not have उत्व by 'एरुः । भू + मिप् = भौ अ मिप् = भव मि = भव नि =
भव आट् नि (आद्यन्तौ ट्कितौ इति नेः प्राक्—आट् प्रयुज्यते) = भव आनि =
भवानि (by 'अकः सवर्णे—) । भवाव इति भू वस् = भव वस् = भव व (नित्यं
ङितः) = भव आट् व = भवाव । Thus भवाम । Note that मिप् वन्
and मस् change into आनि आव and आम ।

मित—। लोटो लङ्वदित्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोडुत्तमस्येति ।
लोटि उत्तमपुरुषविभक्तौनाम् आट् इत्यागमः स्यात्—। स च आट् पिद् भवति ।
पिद्वचनम् स्वानीत्यादौ गुणार्थम् । ननु मिप् इति पिदेव । तत् पुनरस्य पिद्वचनं
व्यर्थम् इति चेत् । न । वस्मसोरपित्वात्तयोरपि पित्वं यथा स्यात् । आट् इति टित्
भूवृत्तिः । तेन 'आद्यन्तौ ट्कितौ' इति परिभाषया नि इत्यतः पूर्वम् आटोवस्थानम् । भव

चाट् नि भवानि इत्यादि दृष्टिं प्राक् । भवाव इत्यादौ नित्यं दित, इति मन्त्रप । एतेन
मिप वम्समी क्रमिष चाणि चाव चाम इत्यादयः चादिशा बोध्या ।

२२०५ । अनद्यतने लङ् ॥ ३।२।१११ ॥

टी— । अनद्यतनभूतार्थप्रत्ययेर्धातोर्लङ् स्यात् ।

लङ् is attached to a root expressing past : ns^o no occurring
to-day

मित— । अनद्यतनेति 'अनद्यतने लङ्' (२१८४—३।२।१५) इत्यत व्याख्या-
तम् । तादृगभूताद्यन्तनाय धातोर्लङ् प्रयुज्यते ।

२२०६ । लुङ्-लङ्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट् ॥ ६।४।७१ ।

टी— । एषु परेषु अङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः ।

These (लुङ्, लङ्, लृङ्) following, the augment अट् comes
in to the अङ्ग and thus अट् is उदात्त ।

मित— । लुङ् च लङ् च लृङ् च (इङ्), तेषु इति भावे ऽमो । एषु परेष्विति ।
लुङि लृङि लृटि च परत अङ्गस्य अडागमः स्यात् । सोऽट् चोदात्तः स्यात् इत्ययम् ।
अङ्गस्येति अधिकारवचनम् अतापि अनुवर्तते । अडागमोऽयं अन्तरङ्गः, नित्यः परस्मै । तेन
यथायथ, तिपि शपि विकरणे, गुणे अवादिमे च विकरणविशिष्टस्य अङ्गस्य—अट्
विधीयते । लावस्यायाम् एवाडागमः इति तु पदान्तरभाष्ये स्थितम् । तत्रपक्षे प्रागेवात् ।
ततस्तिवादय इति बोध्यम् ।

२२०७ । इत्ययम् ॥ ३।४।१०० ॥

टी— । डितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत् तदन्तस्य लोपः
स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् ।
अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ।

The इत्ययम् of (the affixes of) the परस्मैपदी—डित् लकार elides.
Thus तिप्=त्, अन्ति=अन्=अन् (सयोगातस्य लोपः) ; सिप्=स् and so on.

मित—। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (३४२६—३४८७) इत्यतः परस्मैपदेषु इति अनुवर्तते। 'नित्यं डितः' (२२००—३४८८) इत्यतः डित इत्यनुवर्तते। लसेति च अधिकृतं वर्तते। अतो व्याचष्टे—डितो लसेत्यादि। अलोऽन्त्यस्य इति शब्दस्वरूपस्य इकारलोपः। तदाह—तदन्तसेति। तदन्तसेत्यत्र 'तस्य' इति पाठो दृश्यते तत्त्वबोधिन्याम्। तिप् इत्यादीनां पूर्व्वेण पलोपः। अनेन च सूत्रेण—इलोप तेन त् इति तिष्ठति। भि इत्यत्र पूर्व्वं भोऽन्त विधानम्। ततः इलोपे—अन् इति भवति ततः 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन तलोपे अन् इति भवति। एवमन्यत्रापूह्यम्। इयं प्रक्रिया। भू + लङ् तिप् = अट् भो शप् त् = अभव् अत् = अभवत्। अभवताम् इति तसः तामादेशः। (तस्यस्यनिपां तातंतामः)। अभवन् इति अन्ति इत्यस्य अन् भावे जाते रूपम्। एवमन्यत्रापि साधनीयम्। अभवाव इत्यादौ—'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घादेशः। ततः 'नित्यं डितः' इति सकारलोपे रूपम्।

२२०८। विधिनिमन्त्रणासन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्॥
३३१६१॥

दौ—। एष्वर्थेषु व्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात्। विधिः प्रेरणं, मृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्त्तनम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यकं आह्वयभोजनादौ दौहितादेः प्रवर्त्तनम्। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा, अधीष्टः सत्कारपूर्व्वको व्यापारः। 'प्रवर्त्तनायां लिङ्'—इत्येव सुवचम्। चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम्।

When these senses are expressed or implied, लिङ् is used. विधि means command or sending away to do something i.e., ordering the inferior ones as servants to do some task. निमन्त्रण means to employ i.e., ask the daughter's son etc. to partake of in an exigent ceremony like *shradh* etc. आमन्त्रण means to request some one to do something at his will. अधीष्ट means to request respectfully some superior person to do something as 'माणवकं भवान् अध्यापयेत्' 'sir' please take up the task of teaching the boy.' संप्रश्न means the ascertaining of a thing by judgment

‘whether this is or is not to be done as किं भो व्याकरणं भवान् अधीयीत’
‘should you read Grammar (or anything else) ’ प्रार्थना—means
‘begging as भवान् अन्नं मे दद्यात् ‘Please give me a dish of mutton’

The rule is better expressed thus ‘प्रवर्तनायां निङ् ।’ ‘निङ्’
is used in the sense of ‘mild inducement or command’ The
acceptance i.e. the mention of the four viz—विधि, निमित्तव्य, आमन्त्रण
and अधीष्ट is to make a clear expression (or to express in an
exhaustive way)

मित— । लङादिभिरिव निङा अपि कदाच्य एव अधीयन्ते न विध्यादयः ।
तथा सति पुरुषस्यवस्था न स्यात् । कदाचीनामपि हि पुरुषस्यवस्था न तु विध्यादी-
नाम् । अत्र उक्तम् एष्वर्थेषु द्योत्येषु—इति । यच्च वाच्येषु बल्युक्तम् तत् विधिनिमित्तव्य-
दिभिः कदाचीनामभेदविवक्षया इति बाध्यम् । अत्र तत्त्ववाधिनो —

द्योत्येषु वाच्येषु वति । पदद्वयस्याप्याकरे स्थितत्वादिति भावः । अत्रापि तु इत्य-
सुपपत्तिः—विध्यादीनां प्रत्ययाश्च स्वमनुचितम्— । तथाहि सति कदाचीनामथानां
लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽप्या वाधकाः स्याः । तथा च निङ् कदाच्यभि-
धायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनवद्बहुवचनं न स्याताम् शब्दादयश्च न स्याः पुरुषस्यवस्था
च न स्यात् अभिहितत्वप्रयुक्तलृतीयादिविरुद्धं न सिद्धमिति । द्वितीये त्वित्य-
सुपपत्तिः—विध्यादिभिः कदाच्यो न बाध्यन्ते परस्परविरोधाभावात् । तथा च ‘ल-
कार्कणि च भावे चाकार्ककेभ्यः (२१५२—२१४६८) इत्यत्र ल इति वक्तव्यमिति श्रुतेन
सञ्च लकाराणां संग्रहात् लिङादीनामपि कदाच्योऽप्या भव्युः । किञ्च कदाच्योऽपि
निरवकाशाः । न च लङादयोऽवकाशाः । न्यायमाख्येन विध्यादिवद्वर्तमानत्वभूत-
त्वादेरपि—तत्तत्प्रकारवाच्यत्वात् इति । विध्यादीनां मर्थान् स्वयमेव व्याचष्टे—विधि-
प्रेरणमिति नियोगकरणस्य प्रवर्तनायत्वेऽपि प्रेरणार्थत्वं वारयति—आवश्यकं इति—
तथाचोक्तम्—‘वीथिं यात्रे पवित्राणि दौहित्रं कुतपास्तनं’ इति । पूर्ववत् विधो वक्ष्य-
भवान् चालयेदित्यदाहरणमत्र निमित्तव्ये तु—‘इह यात्रे भवान् भुञ्जीतेति । आमन्त्रणं’

यथा—यथेष्टं कुर्वीत भवानिति । सत्कार इति सम्मानवचनम् । यद्यपि—सर्वं तैव उत्-
 कृष्टेण निरुक्तस्य प्रवर्त्तनं विधीयते तथापि—सम्मानप्रदर्शनपुरःसरं प्रवर्त्तनमेवाव विशेषः ।
 उदाहरणं यथा मानवकं भवान् अध्यापयेत् इति । संपन्नः 'संप्रधारणं विचारः यद्वा कर्त्त-
 व्यमिदं न वेत्यादिरूपः' इति नागेशः । इत्येवमुवचमिति—एवं वक्तुं युक्तमित्यर्थः । सर्व-
 तैव प्रवर्त्तनार्थत्वात् लिङ् इति । चतुर्णामिति—विधिनिमित्तप्रमाणानुष्ठापानामित्यर्थः ।
 प्रपञ्चार्थमिति—विस्तरेण वक्तुमित्यर्थः । उपादानमित्यानेन ग्रहणमभिधीयते । ए'
 प्रकृते—भू शप्—तिप् इत्यत्र गुणेन अवादेशे 'इत्यथेति' इ लोपे च भवत् इति स्थिति—

२२०६ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ ३।४।१०३ ॥

दो— । लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो
 ङिच्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते 'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्लिधाविति
 प्रतिषेधः' इति । आदेशस्य शानच्ः शित्वस्योह लिङ्गम् ।

The augment यासुट् comes in to the परस्मैपद विभक्तis of लिङ्
 and it (यासुट्) is उदात्त as well as ङित् । It is inferred from the
 saying of the ङिच्च of यासुट्—that the प्रतिषेध i.e., prohibition (of
 स्थानिवत्त्व by the rule 'स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ' (49) applies in some cases
 of अनुबन्ध also. The sense is this—यासुट् replaces लिङ् and लिङ् is
 ङित् (ङ—eliding) so by स्थानिवद्भाव यासुट् also is ङित् । Thus there
 is no need of ङित्वविधान towards यासुट् । But the परिभाषा—runs
 —लाश्रयमनुबन्धकार्ये नादेशानाम्" i. e., the operation of an अनुबन्ध as ङ
 etc. which is enjoined in the matter of ल (tenses) is not to come
 in the case of their आदेशs as well. Here the अनुबन्ध (ङ) rests in
 लिङ् and it cannot extend to यासुट् also. Hence the specification
 'ङिच्च' । Take for instance the word वक्ष्यमाणा—which is formed by
 the rule 'लटः सद्वा' which substitutes शानच् in place of लट । Now

the substitute गानच् by अग्निवह्म should have been टित् and उदित् for the ए of वृट् is one of the उक् letters and consequently we should have वल्यमादी—(ओप् and not टाप्) in the rule “टिट्ठाव् etc.” (470—4. 1. 15) But the ट् of वृट् which is a यानो is but an एच् (letter) and this एच् or ए does not prohibit the similar अनुवक्षत् of गानच् which is an आदेश—। Here we get वल्यमादी and not वल्यमादी । Similar is the process in यामुट् ।

आदेशम्—etc. :—The rule ‘इह प्र. गानच् दी’ (2557—3. 83) directs गानच् in place of प्र । Thus प्र is the यानो and गानच्— is the आदेश (substitute) ; so by अग्निवह्म प्र being गित् its substitute also must be गित् but the substitute गानच् also is again made गित् । Why is this arrangement ? The reason is that the सूत्रकार—hereby shows that the operation (कार्य) due to an अनुवक्ष with reference to वृ (tense) does not extend to its (लृकार) आदेश (substitute). Cf. “लाघवमनुवक्षार्थं नादेशानाम्” । It is a पाठभाषा ।

मित्—। परम्येपदानामिति परम्येपदविभक्तौनामित्यर्थः । आदानेपदानां तु मी-
युट्—इति उभयेषां भेदः । यामुट् टकारो मृष्यत् । उकार उच्चारणार्थः । याम् इति
श्रियते । ‘आगमा अनुदात्ता’ इति अनुदात्ते प्राप्ते उदात्तवचनम् । यामुटो डिच्
तदङ्गत्वादेन ममुदाये आचिष्यते । डिञ्चोक्तैरिति—मनु निङ् ; यामुट् आगमो विधीयते
निङ् च डिटिब । ततः ‘अग्निवह्मादेशोऽनलविधी’ (४८) इति यामुट् अपि डिट् एव
तर्हि पुनः ‘डिञ्चोति’ यामुटो डि विधानं व्यर्थम् इति चेत्—न । आपकम् एतत् डिङ्-
वचनम् । किम् एतेन ज्ञायते ? इदम् एतेन ज्ञायते—‘अनलविधी’ इति प्रतिषेधः न किञ्चन

उमृट् and गानच् are termed as मृत् ; Cf. the rule ‘तौ मृत् (3106)’
And गानच् replaces वृट् which is both उमित् (उ—इत्) and टित्.

धातुशब्दादिपरः किन्तु अनुवन्धाश्रितोऽपि । शब्दाश्रितोऽनल्विधिर्यथा—‘दिवत्’ इत्यत्र
 वकारेत्यल्मात्रमाश्रित्य उत् विधोयते । ततश्च ‘हल्झाव्भ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्’
 इति ह्योरित्यस्य सुलोपो न भवति उत्तुविधेरल्मात्राश्रितत्वात् इति शब्दगतोऽनल्विधिः ।
 अनुवन्धगतौ—यथा इहैव लिङ् इत्यत्र । अत्र लिङः ङकारानुवन्धः क्रियते ; तं लिङः
 ङकारम् आश्रित्य यासुटः ङकारानुवन्धकत्वं यथा न भवति इत्येवमर्थं यासुटः पुनः
 डित्ववचनम् । अस्ति च परिभाषा—“लाश्रयमनुवन्धकार्थं नादेशानामिति ।
 एतस्यापि—चैतदेव यासुटः डित्ववचनं ज्ञापकम् । एतेनापि अपरितुष्टन्
 पुनराह आदेशस्येति—“हल् अः शान्जसौ” (२५५७—३१।८३)
 इत्यत्र अ इति स्थानी—शानच् इति आदेशः । यदनुवन्धकः स्थानी भवति तद-
 नुवन्धकः तदादेशोपि भवति । अ इति शित् भवति । तर्हि तत् स्थाने यत् आदिश्यते
 तदपि शिदेव भवति । तर्हि शानजिति पुनः शित्करणं व्यर्थम् । शानजित्वेव वक्तव्यम्
 इति चेत् ? सैवम् । अस्ति शित्वस्य पुनः करणेन प्रयोजनम्— । लिङ्गं (ज्ञापकं) यथा
 स्यात्— । कस्य च ज्ञापकं भवतु ? ‘कञ्चिदनुवन्धकार्थेऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेधः’ इत्यस्य ।
 तेन वक्तव्यमाणा—इत्यत्र ङीप् न भवति, किन्तु टाप् एव भवति । कथञ्च ङीप्प्रति-
 षेधः कथं वा टाव्विधानमिति चेत् ? उच्यते—‘लटः सदृवा’ इति वच् + लट् इत्यत्र
 लटः स्थाने शानच् आदिश्यते । लट् इत्यस्य च ऋकारटकारौ इत्यनुवन्धौ इतौ भवतः ।
 ऋकारश्च उग्—उ ऋलु इतेषां मध्ये (ऋकारः इत्यर्थः) भवति । तेन ऋलोपात् टलोपाच्च
 उगित्वं टित्वं च भवति शानचः स्थान्यादेशत्वात् । ततश्च ङीवपि प्राप्नोति । तदेतत्
 प्रतिषिध्यते । कथम् ? शानचष्टित्वसुगित्वं च न भवति । कथं ज्ञायते ? आप्रत्य-
 यस्य शानचः पुनः शित्वकरणात् । तेन टाविव भवति न ङीप् इति । तदेतदाह—
 आदेशस्येति । आदेशस्य—इति शानचो विशेषणम् । आ इति प्रत्ययः (क्रमादिभ्यः
 आ इति स्रवात्) ; तस्य स्थाने यः आदेशः शानच् इति तस्येत्यर्थः । प्रकृते भव याम् त्
 इति स्थितं—

२२१० । सुट् तिथोः ॥ ३४।१०७ ॥

दी— । लिङ्स्तकारयकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट्

न वाच्यते । लिङो यासुट् तकारश्चकारयोः सुट्, इति विषय-
भेदात् ।

सुट्, (स्) is the substitute for the तकार and the चकार of
लिङ् । By सुट्, यासुट् is not barred. For each has a separate
task to perform. Thus यासुट् is directed to लिङ् whereas सुट्
is concerned with the तकार and the चकार (of the same).

मित— । 'लिङ्, सोयुट् (२२५५—३।४।१०२) इत्यतः लिङ् इत्यनुवर्त्तते ।
तदाह—लिङ इति । तिथोरित्यस्य अर्थे विभजने—तकारश्चकारयोरिति । ति इति
तकारे ङकार केवलमुच्चारणार्थः । तिथ्यर्थ—(इन्द्रः) ; तथोरिति विग्रहः । तकार-
स्थाने—चकारस्थाने—च सुट् (स्) इत्यागमः विधीयते । यासुडिति पूर्वः ; सुडिति
परः । तर्हि परेण पूर्वस्य बाधः स्यात् । अत आह—सुटा यासुडिति । कारणमाह
लिङ इति । विषयभेदात् इति—यासुडिति लिङ् विषयकम्—सुडिति तु तकारश्चकार-
भावविषयकम् इति—परस्पर भेदः ।

२२११ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७।२।७६ ॥

दो— । मर्त्यधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति
सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं
तु तत्राप्यात्मनेपदे ।

The अनन्त्य (not occurring at the end) स of the सार्वधातुक
लिङ् (विधिलिङ्) elides. Thus both the सकार disappear (at a
time) But the सुट् is heard in आशीर्लिङ् and it is distinctly
or clearly heard in the atmanepada form of the आशीर्लिङ् i e in
सेविषीष्ट etc.

मित— । 'यन्ने भवः अनन्त्य' । न तथा अनन्त्यः । तस्य । 'रुदादिभ्यः सार्वधा-
तुके' (२४०४—७।२।७६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तते । सार्वधातुकलिङ इति

धातुशब्दादिपरः किन्तु अनुवन्वाश्रितोऽपि । शब्दाश्रितोऽनल्विधिर्यथा—‘दिवउत्’ इत्यत्र
 वकारेण्यल्मात्रमाश्रित्य उत् विधोयते । ततश्च ‘हल्ङ्मात्राभ्यां दीर्घात् सुतिस्त्वपृक्तं हल्’
 इति ह्योरित्यस्य सुलोपो न भवति उत्तुविधेरल्मात्राश्रितत्वात् इति शब्दगतोऽनल्विधिः ।
 अनुवन्वगतौ—यथा इहैव लिङ् इत्यत्र । अत्र लिङः ङकारानुवन्वः क्रियते ; तं लिङः
 ङकारम् आश्रित्य यासुटः ङकारानुवन्वकत्वं यथा न भवति इत्येवमर्थं यासुटः पुनः
 ङित्ववचनम् । अस्ति च परिभाषा—“लाभ्यमनुवन्वकार्यं नादेशानामिति ।
 एतस्यापि—चैतदेव यासुटः ङित्ववचनं ज्ञापकम् । एतेनापि अपरितुष्यन्
 पुनराह आदेशस्येति—“हलः अः शान्जभौ” (२५५७—३१।८३)
 इत्यत्र अ इति स्थानी—शानच् इति आदेशः । यदनुवन्वकः स्थानी भवति तद-
 नुवन्वकः तदादेशोपि भवति । अ इति गित् भवति । तर्हि तत् स्थाने यत् आदिश्यते
 तदपि शिदेव भवति । तर्हि शानजिति पुनः शित्करणं व्यर्थम् । शानजित्वेव वक्तव्यम्
 इति चेत् ? सैवम् । अस्ति शित्वस्य पुनः करणेन प्रयोजनम्— । लिङ् (ज्ञापकं) यथा
 स्यात्— । कस्य च ज्ञापकं भवतु ? ‘क्वचिदनुवन्वकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध’ इत्यस्य ।
 तेन वक्ष्यमाणा—इत्यत्र ङीप् न भवति, किन्तु टाप् एव भवति । कथञ्च ङीप्प्रति-
 षेधः कथं वा टावविधानमिति चेत् ? उच्यते—‘लट् सट्वा’ इति वच् + लट् इत्यत्र
 लट् स्थाने शानच् आदिष्यते । लट् इत्यस्य च ऋकारटकारौ इत्यनुवन्वौ इतौ भवतः ।
 ऋकारश्च उश्—उ ऋल इतिषां मध्ये (ऋकारः इत्यर्थः) भवति । तेन ऋलोपात् टलोपाच्च
 उगित्वं टित्वं च भवति शानचः स्थान्यादेशत्वात् । ततश्च ङीवपि प्राप्नोति । तदेतत्
 प्रतिषिध्यते । कथम् ? शानचटित्वमुगित्वं च न भवति । कथं ज्ञायते ? आप्रत्य-
 यस्य शानचः पुनः शित्वकरणात् । तेन टावेव भवति न ङीप् इति । तदेतदाह—
 आदेशस्येति । आदेशस्य—इति शानचो विशेषणम् । आ इति प्रत्ययः (क्तादिभ्यः
 आ इति सूत्रात्) ; तस्य स्थाने यः आदेशः शानच् इति तस्येत्यर्थः । प्रकृते भव याम् त्
 इति स्थिते—

२२१० । सुट् तिथोः ॥ ३४।१०७ ॥

दी— । लिङस्तकारयकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट्

न बाध्यते । निङा यामृट् तकारदकारयोः मृट्, इति विषय-
भेदात् ।

मृट् (म्) is the substitute for the तकार and the दकार of
निङ् । By मृट्, यामृट् is not barred. For each has a separate
task to perform. Thus यामृट् is directed to निङ् whereas मृट्
is concerned with the तकार and the दकार (of the same)

मित— । 'निङः यामृट् (२२५४—३।१।१०९) इत्यतः निङ् इत्यनुवर्तते ।
तदाह—निङ इति । तिपोविन्दस्य षष्ठे विभक्तौ—तकारदकारयोरिति । ति इति
तकारे दकारे द्वयस्य सारवातेः । तस्य दप—(इत्) ; तपोरिति विदह । तकार-
प्याने—दकारप्याने—य मृट् (म्) इत्यात्मः विधोवने । यामृडिति पुनः ; मुडिति
परः । तर्हि परस्य पुनस्य बाधः स्यात् । अत आह—मृटा यामृडिति । कारत्वात्
निङ इति । विषयभेदात् इति—यामृडिति निङ् विषयम्—मुडिति तु तकारदकार-
सातविषयकम् इति—परस्परं भेदः ।

२२११ । निङः मलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७।२।७६ ॥

टी— । मर्ज्यधातुकनिङोऽनन्त्यस्य मस्य लोपः स्यात् । इति
सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । मृटः व्यणं त्वागोर्निङि । स्फुटतरं
तु तत्राप्यात्मनेपदे ।

The अनन्त्य (not occurring at the end) स of the मर्ज्यधातुक
निङ् (विधिलिङ्) elides. Thus both the सकार disappear (at a
juncture) But the मृट् is heard in चागोर्निङ् and it is distinctly
or clearly heard in the atmanepada form of the चागोर्निङ् i e in
सेविषीष्ट etc.

मित— । अस्ते भवः अनन्त्यः । न तथा अनन्त्यः । तस्य । 'वदादिभ्यः साव्यधा-
तुके' (२४०४—७।१।७६) इत्यतः साव्यधातुक इत्यनुवर्तते । साव्यधातुकलिङ् इति

विधिलिङ्च्यते । सकारद्वयस्यापोति—हन्तगतफलद्वयन्यायेन युगपत् निवृत्तिः लोपः इत्यर्थः । तर्हि सुटो विधानं किमर्थं यासुटा एव कार्यमिद्वैरिति समाधत्ते—सुटः इति भूयास्तामित्यादौ न्यूने । तव सकारो न लुप्यत इति भावः । तवापि स्फुटतरं त्विति—तव सकारद्वयस्यापि श्रवणमित्यर्थः । यथा सेविषोष्ट इत्यादौ— । तत यासुटः अभावात् सलोपविरहाच्च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवणम् इति भावः । प्रहने भव यास् सत् इत्यस्य सकारद्वयलोपे भव यात् इति जाते—

२२१२ । अतो येयः ॥ ७।२।८० ॥

दौ— । अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य 'या' इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । 'सार्वधातुके—' इति किम् । चिकीर्षात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि "अतो लोप" एव बाधते । भवेदित्यादौ तु दीघः स्यात् । भवेताम् ।

इय् is the substitute for या, a part (अवयव) of the सार्वधातुकलिङ् coming after a short अकार । Now गुण comes in by the rule 'आदगुणः' (69—6. 1. 87). (Thus भव यात् = भव इय् त् = भवेय्त्). Then य् elides by 'लोपो व्योर्वलि' (873—6. 1. 66). (Hence भवेय्त् = भवेत्). Why say सार्वधातुक (in सार्वधातुकावयवस्य या etc) ? Witness चिकीर्षात् । (Here the root is चिकीर्ष (कृ + सन्). And this is आर्षधातुक for the affix सन् is आर्षधातुक । So इय् is not substituted for 'या' though चिकीर्ष ends in short अ (अत्), and we get चिकीर्षात् and not चिकीषत् । If we did not add 'sarvadhātuka' etc here, then according to the maxim of सधेऽपवाद छ the rule "अतोलोपः (2308—6. 4. 48) would have been

* It is a portion of the परिभाषा—'सधेऽपवादा पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान्, i.e., "Apavadas that are surrounded (by rules which

barred (and not the rule “अतो दीर्घो यञि” (2170—7 3 101) which follows, not precedes it) And if अतोऽलोप is barred, you get चिकीर्ष्यात् (अ of चिकीर्षं not being elided) Then, though it is an साञ्जधातुक, by अतो विय you would have चिकीर्षेत्, so we have added the word ‘साञ्जधातुक’ here and चिकीर्षं (in चिकीर्ष्यात्) not being a साञ्जधातुक the rule अतो विय does not apply and you get चिकीर्ष्यात् ।

N B —A clear exposition of the maxim of मध्येऽपवाद is this— An apavada rule, which rests in the middle of two rules, supercedes (or bars) the former and not the latter The first पूर्व rule in Panini's order is अतोऽलोप (6 4. 48) the middle (मध्ये) rule is अतो विय (7. 2 80) and the last or subsequent (उत्तर) rule is अतो दीर्घो यञि (7. 3 101) [The object of Bhattoji in mentioning the मध्येऽपवादनाय here is to show that it does not apply here and consequently we must have to draw the word साञ्जधातुके from the rule ‘रुदादिभ्य साञ्जधातुके’ 7 2 76 and add the same into this rule so that we may safely defend the use चिकीर्ष्यात्] । Again if we did not add the word साञ्जधातुक in our explanation, then भवेत् etc could not have been formed For the rule अतो दीर्घो यञि is परः (following), so by the परिभाषा ‘विरतिषेधे पर कार्यम्’ we are to accept the rule अतो दीर्घा etc and dismiss

teach operations that have to be superceded by (Apavada-operations), supercede (only) those rules that precede, not those that follow them ’ (Kielhorn) The rule अतो विय is an अपवाद सूत्र and it rests in the middle of “अतोऽलोप” and ‘अतो दीर्घो यञि’ ।

the rule अतो येयः here । Then भव यात् would have been भवायात्, consequently भवा not being अकारान्त, अतो येयः would not apply and भवेत् would not have been formed. Hence the necessity of drawing the word सार्वधातुक to this rule (अतो येयः). भव याम् तस्मै = भव या तस्मै = भव याताम् (तस्यस्यनिपां तांतंतामः) = भवेताम् (अतो येयः) ।

मित— । अत इति पञ्चमी । तदाह—अतः परस्येति । या इति लुप्तपद्योक्तं पदम् । तदाह—या इत्यस्येति । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (२४७४—७२।७६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्ता प्रयोजनवशात् अवयवपद्या विपरिणम्यते । तदाह सार्वधातुकावयवस्य इति । प्रयोजनञ्च अनुपदमेव स्फुटीभविव्यति । इय—इत्यव अकार उच्चारणार्थः । तदाह इय् स्यादिति । गुण इति—भव यात् इत्यव याभावस्य इयादेशे भव इयत् इति स्थिते 'आदगुणः' (६८—६।१।४७) इति गुणे सति 'लोपो व्योर्वलि' (८७३—६।१।६६) इति यकारलोपे च भवेत् इति लभ्यते । इदानीं सार्वधातुकानुवृत्तिरिह कथयामि पृच्छति—सार्वधातुक इति किमिति । उत्तरमाह—चिकीर्षादिति । यदि हि सार्वधातुकानुवृत्तिरिह न क्रियेत, तर्हि चिकीर्षादिति पदं न सिद्ध्यत् इति तर्थाः । कथं कृत्वा चिकीर्षादिति न सिद्ध्यदित्यत्र युक्तिं दर्शयति—'मध्योऽपवादस्यायेन हीमन्ने' । इयं हि परिभाषा 'मध्योऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति । सूत्रव्यवहारोऽयं परिभाषा । अत्रापि सूत्रव्यवयववर्त्तते । यथा—

'अतो लोपः' इति षष्ठस्य चतुर्थपादगतं सूत्रम् (६।४।४८) ।

'अतो येयः' इति सप्तमस्य द्वितीयपादगतं सूत्रम् । ७।२।८० ।

'अतो दीर्घो यजि' इति सप्तमस्य—तृतीयपादगतं सूत्रम् । ७।३।१०१

तत्र 'अतो येय' इति मध्यगतमपवादसूत्रम् । तच्च मध्योऽपवादस्यायेन पूर्वसूत्रमतोलोप इतीदमेव बाधितं न तु परवर्त्ति 'अतो दीर्घो यजि' इति सूत्रम् । यदि च अतो लोप इति बाध्यते तर्हि चिकीर्ष यात् इत्यव चिकीर्ष इत्यस्य—आर्द्धधातुकत्वेऽपि अकारलोपो न स्यात् । तेन अतो येय इत्यनेन चिकीर्ष इयत् इति स्थिते 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे च 'चिकीर्षत्' इत्यनिष्ठं प्रसज्येत । तस्मात् सुष्ठूक्तं सार्वधातुकावयवस्येति । एवमतिव्या-

निदीप दृश्यित्वा अस्यामिदीप दृश्यमि—भवेदित्यादी तु इति— । अतो येय इति, अतो दीर्घो यञि इति—चानयो अतोदीर्घो यञि इति सूत्रम्—विप्रतिपक्षे पर कार्यम् इति परिभाषया अतो येय इति सूत्रम् बाधित । ततश्च भव यात् इत्यत्र अतो दीर्घो—इत्येतन्न भवायात् इति स्यात् । एवञ्च अत परत्वाभावात्—अतो येय इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तथाचास्यामिदीपः स्फुट एव । अतः सावंधातुकावयवस्येति सम्यगुक्तम् । भवेताम् इति तस्य तामादेशे इषम् अन्यत् समानम् ।

२२१३ । भिर्जुस् ॥ ३।४।१०८ ॥

दी— । लिङो भिर्जुस् स्यात् । ज इत् ।

जुम् is the substitute for the भि of लिङ् । अ elides and उम् only is retained

मित— । लिङि क्तिस्थाने जसादेशो विधीयते इति अन्तापवाद । जुष' जकारो लुप्यते उम् इति शिष्येति ।

२२१४ । उस्यपदान्तात् ॥ ६।१।६६ ॥

दी— । अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इतिप्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येय' (२२१२) इति प्राञ्च । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यम् । तथापि 'याम्' इत्येतस्य 'इय्' इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । 'अतो येय' (२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

The form of the latter (पररूप) is the single substitute (एकादेश) (for the two vowels) when उम् follows an अवयव which is not a पदान्त । This being the case i.e पररूप being due (we look ahead) —old grammarians say that the rule 'अतो येय'

N B—According to the परिभाषा 'अभिह' बहिरङ्गम् अन्तरङ्गे which means—'That which is Bahiranga is regarded as not having taken effect (or—is not existing), when that which is Antaranga (is to take effect) (Kielhorn) Here उस् is अन्तरङ्ग (an internal विधि) and इय् is बहिरङ्ग, for the former (उस्) replaces भि which is an important part of the root भू and the latter (इय्) replaces या which being an augment is an external part of the same Thus उस् has precedence over इय्, but if उस् comes earlier and इय् later then भव या उस् would be भवयुस् and as there is no या the injunction (विधि) of इय् fails, consequently, we do not get भवेयु । (So Bhattoji defends his point by saying तथापि etc)—In the rule 'अतो येय' it should be said that इय् replaces 'याम्' and not 'या' । Then इय् will supercede सलोप directed by the rule 'लिङ सलोपोऽनन्त्यस्य (२२११) for इय् must have an execution (चरितार्थता) । Thus इय् coming before सलोप् we have भव याम् उस् = भव इयस् उस्, then by सलोप—भव इय उस्, then by पररूप (which is an अन्तरङ्गविधि) we have भव इयुस्, lastly by आदगुण भवेयु । It may be rejoined 'where did you get यास्' ? For Panini has said अतो येय (या इय) and not अतो या इय (यास्+इय) To answer this he says अत etc—Take the Sandhi in येय as an आर्ष श्लेष (an error coming from a sage or archaism) Nagesha says that the भाष्यकार reads 'अतो या इय in the rule 'आने मुक्' but this reading is wanting in the present edition of the भाष्य । भूप् तिप् = भो अ सिप् = भव सिप् = भवयास् स् (इत्येति इलोप) = भव या स्, 211 = भव इयुस् = भवेयुस् = भवे (य लोप* by ल्येपो व्योर्बलि) । Similarly

भवेतम् (यस is replaced by तम् cp.—तस्यस्थमिपां तांतंतानः) etc. भवेयम् (मिप is replaced by अम्) भव इय् अस् = भवेयम्). भवेव भवेम (स लोप by नित्यं डितः—2200)

मित—। ‘आदगुणः’ (६६—६।१।८७) इत्यतः आद् (अवर्णात्) इति अनुवर्तते । तच्च ‘अपदान्तात्’ इत्यनेन विशिष्यते । तदाह—अपदान्तात्—अवर्णात् इति । उप् इति जुसः ज-वर्जम् उप् सप्तम्यन्तं रूपम् (भावे ङमो), तदाह उप् परेति । ‘एकः पूर्वपरयोः’ (६८—६।१।८४) इत्यधिकृतम् । ‘एङि पररूपम्’ (७८—६।१।८४) इत्यतः पररूपमिति चानुवर्तते । तदाह—पररूपमेकादेश इति—पूर्वपरयोः पररूप एव शिष्यते इति च तदर्थः । इति प्राप्ते इति—भव या उस् इत्यव पूर्वपरयोराकारोकारयोः ‘आदगुण’ इति गुणं बाधित्वा एकस्मिन् पररूपे प्राप्ते इत्यर्थः । प्रथमं प्राचां स्वाख्याननुपन्यस्यति परत्वादित्यादिना—। इति प्राप्ते इत्यस्य ‘इति प्राञ्चः इत्यनेन अन्वयः । ‘उत्पदान्तात्’ इति पररूपविषयकशाम्बापेक्षया ‘अतो येयः’ इति शान्तं परं नित्यम् । कृतेऽपि—पररूपे—प्राप्नोति अकृतेऽपि—। तत्र प्रथमं कृते पररूपे भव या उस् इत्यव भव युम् इति स्थिते एकदेशविकृतत्वायेन य् इत्यस्य भवत्येव इत्यादेशः—ततश्च यथापूर्वं गुणे सति च भवेयुरिति सिध्यति । तदेतत् प्राचीनमतं ‘परनित्यान्तरङ्गापयादानामुत्तरोत्तरं वलीयः इति ‘असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति च परिभाषाद्वयविरुद्धम् । तेन भट्टोजिरपरितुष्यन् आह—यद्यपीति—पररूपमङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्—। इत्यादेशस्तु प्रकृतिप्रत्ययीभयसापेक्षत्वाद्—वहिरङ्गम् । अतः पररूपमेव न्यायं बलवत्तरमित्यर्थः । तथा सति भवेयुरिति न सिध्यति, किन्तु भवयुरित्येव भवति अन्तरङ्गे पररूपे प्राप्ते वहिरङ्गस्य इत्यादेशस्य—असिद्धत्वात् (अभावात्) अप्राप्तेरिति यावत् । तदेतत् परिहरति तथापीति—‘अतो येयः’ इति सूत्रे इत्यर्थः । अतः यास् इय’ इति सन्धिविच्छेदः । यास् इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । ततश्चायमर्थः पर्यवस्यति—अतः परस्य यास् इत्येतस्य—‘इय’ इत्यादेशः स्यादिति । ततश्च भव यास् उस् इति स्थिते पूर्वं इय

❧ यद् बहु अपेक्षते तद् वहिरङ्गम् । यत्तुल्यं तदन्तरङ्गमिति द्विकैयटवचः-सारः । एतच्च असिद्धवत् सूत्रे कैयटे स्पष्टम् !

आदेश सञ्ज्ञोपविधायकम् 'लिङ् सञ्ज्ञोपविधायकम्—' इति शास्त्रं बाधियते सामर्थ्यात्
—तदाह एवञ्चेति । याम् इत्यस्य हि इयादेशो विधीयत । तत् यदि सकारो लुप्यते
तर्हि इयादेशो निर्विषय स्यात् । तस्मात् इय इति सञ्ज्ञोप बाधियते ।
अन्यथा—भवेद्यम् उम् इति जाते 'इयम्' इत्यस्य अकारान्त्वाभावात्—पररूपेण न
प्रवर्तते । एवञ्च भवेद्यम् उम् इति गुणे सति सञ्ज्ञोपे च भवेद्य इति जाते परात्—
पररूपेण भवेद्युरिति सिद्धम् । ननु 'याम् इय' इत्यत कथं सन्धिः । सकारस्य सन्धि
(विमर्शे), भो भगी—इति यत्ने, लोपः शाकण्यस्येति यलोपे च 'अतो या इय'
इति स्यात्— । आदगुणे कर्मस्य सञ्ज्ञोपस्य अभिहितत्वाद् इत्यत्राह—सन्धिरार्थं इति ।
महर्षिपाणिनिस्तत्र व्यवस्था इति सर्वं सोढव्यमित्यर्थं । आनेमुक इति मृतमार्थत्वं
'अतो—या इय' इत्याव दृश्यते इति नागेश । तच्च अस्माभिर्न दृष्टम् । इति विधि-
लिङ् प्रक्रिया ।

२२१५ । लिङाशिपि ॥३॥११६॥

टी— । आशिपि लिङस्तिङादिधातुकसंज्ञ. स्यात् ।

The तिङ् of लिङ् in आशी is termed आङ्धातुक । & the affixes
तिप् तस etc upto महिङ् are designated as आङ्धातुक in आशीर्लिङ्
—in short आशीर्लिङ् is आङ्धातुक ।

नित— । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' इत्यतस्तिङित्यनुवर्तन । आङ्धातुकं शेष
इत्यत आङ्धातुक इति च । लिङ् इति च गुण्यश्लोकम् । तदाह—आशिपि इत्यादि ।
आशीर्लिङ् आङ्धातुकमित्यवराध ।

२२१६ । किदाशिपि ॥३॥१०४॥

टी— । आशिपि लिङो यासुट् कित् स्यात् । 'स्को—'
(३८०) इति सञ्ज्ञोपः ।

The augment यासुट् is to be treated as कित् (क—chidmg and

not डित् as in 'विधिलिङ्') in आशीर्लिङ् । The object of making it कित् is to direct सम्प्रसारण to यञ् etc in आशीर्लिङ् by the rule 'वचिस्त्रिपयजादीनां किति' (2409—6. 1. 15.) whence we get इज्यात् which would not have been formed, had यासुट् been डित् । Now भू यासुट्, सुट्, तिप्, gives भू यास्, स्, त् (सुट्, is by 'सुट्तिघोः' 2210 and तिप् drops इ by 'इतश्च' 2207). N. B.—आशीर्लिङ् being आर्द्ध-धातुक you cannot attach ञप्, and consequently no गुण or अवादेश । The two सकारs in भू यास्, स्, त् slide by the rule (स्तोः संयोगाद्योरन्ते च' (380—8. 2. 29, and we get भूयात् । Now to bar गुण and वृद्धि sanctioned by the rule 'सार्वधातुकाद्धातुकयोः' (2168—7. 3. 84) Bhattoji reads the special rule—

मित्—। 'लिङः सौयुट्' (२२५५—३।४।१०२) इत्यतो लिङित्यनुवर्त्तते । 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिञ्' (२२०६—३।४।१०३) इत्यतो यासुडिति च ; तदाह लिङी यासुडिति । ननु आशीर्लिङि अपि यासुडयं डिदेव भवतु कोऽर्थः कित्कर-त्वेन । यथैव किति गुणनिषेध एवं डित्यपि । तथा च भूयादित्याद्यपि—डित्कारणेऽपि सिध्यति । तस्मात्—लाघवार्थं डिदेव उच्यताम् इति चेत् ? न । 'वचिस्त्रिपयजादीनां किति' (२४०६—६।१।१५) इत्यत्र सम्प्रसारणेन उच्चादित्यादिमाधनार्थं कित्करणस्य प्रयोजनत्वात् । भू यासुट्, सुट्, तिप् इति स्थिते इदमत्र सम्प्रसार्यम्—यत् आशी-लिङ् आर्द्ध धातुकत्वात् भुवो गुणावादेशौ न भवतः । ततश्च भूयास् स् त् (इतश्चेति तिप् इकारलोपे—त् -मावं तिष्ठति) इति स्थिते ' (स्तोः संयोगाद्योरन्ते च' ३८०—८।२।२६) इति द्वितीय सकारस्य—पदान्तसंयोगादित्वात्—लोपः । ततः प्रथमसकार-स्यापि—पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । एवं च सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । 'लिङः सजोपोऽनन्त्यस्य' (२२११) इति तु सार्वधातुकसकारलोपविषयकमिति विभावनी-यम् । एवं सकारद्वयलोपे—भूयात्—इति लभ्यते । ननु भूयात् इत्यत्र भू धातो-रार्द्धधातुकप्रत्ययपरत्वात् तस्य इकः (ऊकारस्य) कथं न गुणः इति चेद् उच्यते ।

२२१७— । किङ्ति च ॥१॥५॥

दी— । गित् किन् डिन्निमित्ते इगुन्तणे गुणवृद्धौ न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

The इक् (इङ् षट्) of a root neither have गुण nor have वृद्धि, when a ग्—eliding, क्—eliding or ङ्—eliding निमित्त (cause) exists. Here यासुद् is ङ्—eliding निमित्त. Hence there is no question of गुण or वृद्धि । भू यासुद् सुद् तिप्=भू याम् स् त्=भूयात् । भू यासुद् सुद् तम् (सुद् comes by 'सुद्तिथौ')=भू याम् स् ताम् (by तस्यस्यमिपां तां तताम्)=भूयास्ताम् (The स of यासुद् only elides by 'स्त्री etc' (380) and not सुद्=भूयास्ताम् । भू यासुद् ङि=भू याम् कुम्=भूयाम् उम् (Here the स of यासुद् does not elide because it is not संयोगादि)=भूयासु (b) उष्यपदान्तात् 2214) भू यासुद् मिप्=भूयाम् स् (मिप् drops इ by 'इतय')=भूया (यासुद् drops स् by '(स्त्री. etc) भू यासुद् यम् (here सुद् comes in because यकार follows)=भू याम् स् तम् (तम् is replaced by तम्)=भू याम् तम् या सुद् drops स् by 'स्त्री')=भूयास्तम् । भूयास्त (here त replaces य) भूयासम् (मिप् is replaced by यम्—तस्यस्यमिपां तां तताम्) भूयास्त भूयाष् (वत् and मत् drops स् by 'नित्य ङित 2200)

मित— । गकारलोपिनि, ककारलोपिनि, ङकारलोपिनि च निमित्ते सति इको (इकारस्य—उकारस्य चकारस्य) गुणो वृद्धिर्वा न भवति । 'इको गुणवृद्धौ' (४४—११२) इत्यत 'इक' इति 'गुणवृद्धौ' इति चानुवर्तते । 'न धातुलोपे आर्धधातुके' (२६५६—१११४) इत्यसौ 'न' इति च । 'किङ्ति' इति च निमित्त सप्तमी । तदाङ्—गित् किन्किङ्निमित्ते इत्यादिना । अथ चत्वेन गकारोऽपि प्रक्षिप्यते

not डित् as in 'विधिलिङ्') in आशीर्लिङ् । The object of making it कित् is to direct सम्प्रसारण to यञ् etc in आशीर्लिङ् by the rule 'वचिस्वपियजादीनां किति' (2409—6. 1. 15.) whence we get इज्यात् which would not have been formed, had यासुट् been डित् । Now भू यासुट्, सुट्, तिप्, gives भू यास्, स्, त् (सुट् is by 'सुट्तिथोः' 2210 and तिप् drops इ by 'इतश्च' 2207). N. B.—आशीर्लिङ् being आर्द्ध-धातुक you cannot attach शप्, and consequently no गुण or अवादेश । The two सकारs in भू यास्, स्, त् elide by the rule (स्तोः संयोगादीरन्ते च' (380—8. 2. 29) and we get भूयात् । Now to bar गुण and वृद्धि sanctioned by the rule 'सार्वधातुकादेधातुकयोः' (2168—7. 3. 84) Bhattoji reads the special rule—

मित्—। 'लिङः सौयुट्' (२२५५—३।४।१०२) इत्यतो लिङित्यनुवर्तते । 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो लिङ्' (२२०८—३।४।१०३) इत्यतो यासुडिति च ; तदाह लिङो यासुडिति । ननु आशीर्लिङि अपि यासुडयं लिङेव भवतु कौश्यः कित्कार-त्वेन । यदैव किति गुणनिषेध एवं डित्यपि । तथा च भूयादित्याद्यपि—डित्करणेऽपि सिध्यति । तस्मात्—लाघवार्थं लिङेव उच्यताम् इति चेत् ? न । 'वचिस्वपियजादीनां किति' (२४०८—६।१।१५) इत्यत्र सम्प्रसारणेन उच्चादित्यादिमाधनार्थं कित्करणस्य सप्रयोजनत्वात् । भू यासुट्, सुट्, तिप् इति स्थिते इदमत्र सम्प्रसार्यम्—यत् आशी-लिङ् आर्द्ध धातुत्वात् भुवो गुणावादेशौ न भवतः । ततश्च भूयास् स् त् (इतश्चेति तिप् इकारलोपे—त्-सावं तिष्ठति) इति स्थिते ('स्तोः संयोगादीरन्ते च' ३८०—८।२।२८) इति द्वितीय सकारस्य—पदान्तसंयोगादित्वात्—लोपः । ततः प्रथमसकार-स्यापि—पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । एवं च सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । 'लिङः सजोपोऽनन्त्यं' (२२११) इति तु सार्वधातुकसकारलोपविषयकमिति विभावनी-यम् । एवं सकारद्वयलोपे—भूयात्—इति लभ्यते । ननु भूयात् इत्यत्र भू धातो-रार्द्धधातुकप्रत्ययपरत्वात् तस्य इकः (ऊकारस्य) कथं न गुणः इति चेद् उच्यते ।

२२१७— । किङ्ति च ॥१॥५॥

दी— । गित् किन् किञ्चिन्मिसे इगुन्तन्ने गुणहृदो न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयान्तम् । भूयान्त ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयाध्व ।

The इक् (इ उ ऋ ॠ) of a root neither have गुण nor have हृदि, when a ग्—eliding, क्—eliding or ङ्—eliding निमित्त (cause) exists. Here यासुद् is a क्—eliding निमित्त. Hence there is no question of गुण or हृदि । भू यासुद् सुद् तिप्=भू याम् न् त्=भूयात् । भू यासुद् सुद् तम् (सुद् comes by 'सुद्तिप्')=भू याम् त् ताम् (by तथ्यस्यनिपां तां तं तामः)=भूया नाम् (The न् of यासुद् only elides by 'क्लो etc' (380) and not सुद्=भूयानाम् । भू यासुद् भि=भू याम् जुम्=भूयास्व (Here the न् of यासुद् does not elide because it is not संयोगादि)=भूयासु (by उभयपदान्तात् 2214) भू यासुद् सिप्=भूयाम् स् (सिप् drops इ by 'इतय')=भूयाः (यासुद् drops स् by 'क्लो: etc') भू यासुद् यम् (here सुद् comes in because यकार follows)=भू याम् स् तम् (तम् is replaced by तम्)=भू यान् तम् या सुद् drops स् by 'क्लो.')=भूयासम् । भूयान्त (here त replaces य) भूयासम् (निप् is replaced by यम्—तथ्यस्यनिपां तां तं तामः) भूयान्त भूयाध्व (वम् and मम् drop स् by 'नित्य डित्, 2200).

मित— । गकारलोपिनि, ककारलोपिनि, ङकारलोपिनि च निमित्ते सति इको (इकारस्य—उकारस्य ऋकारस्य) गुणो ऽङ्गिर्वा न भवति । 'इको गुणहृदो' (४४—११३) इत्यत 'इक्' इति 'गुणहृदो' इति चानुवर्तते । 'न धातुलोपे आर्धधातुके' (२६५६—१११४) इत्यतो 'न' इति च । 'किङ्ति' इति च निमित्त-सप्तमी । तदाङ्—गित् किङ्चिन्मिसे इत्यादिना । अतः सर्वेण गकारोऽपि प्रक्षिप्यते

इति तत्त्वबोधिनीकागदयः । तत्र चर्त्तस्य अयम् अर्थः । यथा दिग् इत्यस्य—चर्त्तेन दिक् इति भवति (जशुत्वेन तु दिग् इति) एवमिहापि ककारात् प्राक् गकारस्य चर्त्तेन निर्देशः । तेनायं सूत्रार्थः—ग् च क् च ड् च इति ग्क्ङ् (समाहार इन्द्रः) ग्क्ङ् इत् यस्येति (बहुव्रीहिः) तस्मिन् इति सप्तम्यन्तं सूत्रम् । इन्द्रान्ते श्रुयमाणः शब्दः प्रत्येक-मभिसम्बद्धाते इति न्यायात् । इच्छब्दः 'ग्क्ङ्' एषां प्रत्येकमभिसम्बद्धाते तेन 'गित् कित् डित्' इत्येवमर्थो भवति । अथ भाष्यम्—'क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् (वार्त्तिक) । क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । किङन्निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न भवत इति नक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उपधागोचरीत्यर्थम् (वार्त्तिक) ; उपधार्थं रोर्वीत्यर्थं च । उपधाश्च तावत् । भिन्नः । भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । किञ्च तादृशते । यत्र किङत्वान्तर्गे गुणो भविष्यति तत्रैव स्यात् । किङत्वान्तर्गतः । इह तु न स्यात् । भिन्नः । भिन्नवात इति । ननु च यस्य गुण उच्यते तं किङत्परत्वेन विज्ञेयिष्यामः । पुगन्तलघुपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र डित् परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नेवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वो उपधा लघूपधा । पुगन्तस्य लघूपधा च पुगन्तलघूपधम् । पुगन्तलघूपधरेति । अक्षरं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्यते । भिन्नमिति । रोर्वीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोववीति' इति । तेन किङतीति निमित्तसप्तसीलुक्तम् । किति गिति डिति परे सति गुणवृद्धौ नस्त इति च न न्याख्यातम् तथा सति छिन्नः—छिन्नवान् इत्यादि हत्ता (छिद् इत्यस्य दकारित्यर्थः) व्यवधानात् न सिध्यति । न च येनाव्यवधानन्यायेन सिध्यत्येवेति वाच्यम् । तत्र तथा सत्यपि चितः स्तुतमित्यादितु न सेतस्यतीति दिक् । गित्कारणफलं तु ग्लाजिस्थश्च गन्'रित्यादौ गुणः इत्वं च यथा न, स्यादित्येवमर्थम् । तथाच जिशुरित्यादौ गुणो न भवति । स्यासुरित्यादौ च नैवमित्यलम् । भूयात् इत्यादीनां प्रक्रिया आङ्गलव्याख्यायां प्रदर्शिता । इति आशीर्लिङ् प्रक्रिया ।

२२१८ । लुङ् ॥३।२।११०॥

दो— । भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ।

सु is attached to a root, expressing (any) past tense

मित—। धातोरिति अधिलतम् (२२२८—३३१११) । 'भूत' (२८८४—३३१८४) इति च वर्तते तदाह—भूतादिभोरित्यादि । अद्यतनाद्यन्तभयविधभूताद्यं लुङ् स्यादिति ध्येयम् ।

२२१६ । माङि लुङ् ॥३३११७५॥

दी—। सर्व्वनकारापवादः ।

When the particle (indeclinable) माङ् is used, लुङ् tense should be attached to the root This surpercedes (or overrules) every sort of लकार (tense)

मित—। यद्वा माङ् (मा) इति अन्य्य प्रयुजाते तदा धातानुङ् एव स्यादित्यय । तदाह सर्व्वनकारापवाद इति । माङि प्रयुजामाने लुङ्बन्धे लकारान्तरं न भविष्यतीत्यर्थः । मिथ्या मा वद इत्यादौ तु 'मा' इत्यन्वयान्तरं निरुधेयतकम् । न तु 'माङ्' इति तिङन्तम् । ' मा ' इति तु चेडिदव ।

२२२० । स्मोत्तरे लङ् च ॥३३११७६॥

दी—। स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् लुङ् च ।

When माङ् is followed by 'स्म' then not only लुङ् but लङ् also is used

मित—। माङि लुङ् स्यादिति स्थितम् । यदि तु माङ परत 'स्म' इत्यन्वयं प्रयुज्यते तदा न केवलं लुङ् अपितु लङपि स्यात् । यथा—माद्य भूत् माद्य अवदिति ।

२२२१ । ल्लि लुङि ॥३३११८३॥

दी—। शवाद्यपवादः ।

The affix च्लि is attached to a root in लुङ् । This over-rules
शप्, श्यन् etc.

मित— । लुङि धातोः च्लि स्यान्न तु शपाश्वनादय इत्याह—शवाद्यपवाद इति ।

२२२२ । च्लेः सिच् ॥३१॥४४॥

दी-- । इचावितौ ।

च्लि is replaced by सिच् which drops इ and च् ।

मित— । 'च्लि' इत्यस्य स्थाने 'सिच्' इत्यादेशः स्यात् । सिचः इकार—चकारौ लोपेते । सकारमात्रं तिष्ठति । इकारचकारलोपयोः प्रयोजनमस्ति । इकार—लोपस्य प्रयोजनम् 'अनिदितां इल उपधाया किङ्ति' (४१५—६१४।२४) इति असंस्त इत्यादौ उपधा लोपो यथा न स्यात् । चकारलोपस्तु स्वरप्रयोजनः । एवमन्य-
त्रापि—अनुबन्धाः सप्रयोजना इति सार्त्तव्यम् ।

२२२३ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥२४॥७७॥

दी— । एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिवतौ गृह्येते ।

सिच् disappears coming after these roots [गा (the substitute of इङ् गतौ, स्था, घु (दा and घा), पा (of which the substitute is पिव्) and भू]. Here गा and पा are taken i. e., explained to be the substitute of इङ् (to go) and the स्थानी of पिव् i. e., पा to drink respectively.

मित— । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो 'लुक्' परस्मैपदेषु (विभक्तिषु परेषु) इति पूर्णं सूत्रशरीरम् । गातिस्थेत्यादि पञ्चम्यन्तम् । तदाह एभ्यः इति । सिच इति षष्मन्तम् । गातिश्च स्थाच घश्च पाच भूश्च—गातिस्थाघुपाभुवः (द्वन्द्वः) ; ततः पञ्चमी बहुवचनम् । 'इकश्रुपौधातुनिर्द्देशे' (५७५ वार्त्तिक) इति श्रुपा 'गाति' इति निर्द्दि-

श्रुते । गाधातुरित्यर्थः । घृ इति 'दाधाघृदाप्' (२३७६—१११२०) इति घृ-
संज्ञकयोः दाधातोः धाधातोश्च यङ्णम् । 'गा' इति 'इणो गा लङि' (२४५८—
२४४४५) इति गत्यर्थकङ् घातोः स्थाने आदिष्टः गाधातुः गृह्यते नतु 'गै' इति धातोः ।
'पा' इतनेन च 'पाघाध्मा—' इति सूत्रेण यस्य पाधातोः पिवादेशो भवति तस्यैवात्र
यङ्णम् नतु पालनार्थकस्य, तदाह—गापी इह इत्यादि [गाच पाच—गापी (इह) ;
इषादिशय पिवतिथ इषादिशपिवती (इह) ; गापी इह इषादिशपिवती इति पदच्छेदः] ।
एवं च भू च्छि तिप् इति स्थिते सिजादेशे भू सिच् तिप् इति जाते सिच इकारचकार-
लोपे तिपय 'इतथे'ति इकारलोपे सति चडागमे च अ भूम् त् इति स्थिते तिपः
पित्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते गुणनिषेधकशास्त्रमुपन्यस्यति—

२२२४ । भूसवोस्तिङि ॥७३॥८८॥

दी— । 'भू' 'सू' एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न
स्यात् ।

When the सार्वधातुक तिङ् (तिप् तस् etc.) follows गुण is not
directed to the roots भू and सू । Now to bar the augment ईट्
to अभूत् he brings forward the rule :—

मित— । 'मिदेगुणः' (२३४६—७३५२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । 'नाभ्यस्तस्या-
चि पिति सार्वधातुके' (२५०३—७३५७) इत्यतः सार्वधातुके इति च ; तदाह—
सार्वधातुके इति गुण इति च । सू इति 'सूङ्' प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्य लुग्विकरणस्य
(लुग्विकरण इति लुक् विकरणं (लकारादिकं) यस्मिन् विग्रहः) यङ्णम् ।
नतु 'सवति' 'स्यति' इति शब्दविकरण—शब्दन् विकरणयोः । अदादिगणोपधातो-
र्यङ्णम्, नतु भूदिदिवादिगणोपधातोः । भूत् अत्यत्र तकारस्य ईडागमं
वारयितुमाह—

२२२५ । अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥७३॥८९॥

दी— । 'सिच' च 'अस' चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छ-

दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः
सौत्रो लुक् । विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल
ईडागमः स्यात् । इति ईट् न । इह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् ।
'हलः' किम् ? ऐधिषि । 'अपृक्तस्य' इति किम् ?—ऐधिष्ट ।
अभूताम् ।

सिच् and अस् (the root अस्) form a समाहार इन्ध compound
as सिचस् । The word सिच् is a भ संज्ञक one—peculiar to the सूत्रs
[भत्व is directed by 'यचिभम्' ; here, however, सिच् is भसंज्ञक so you
cannot expect कुल जगत्त्व which is sanctioned to पदसंज्ञक words
by चोः कु (३७८) and 'भलां जशोऽन्ते' (८४)] । This sort of भत्व is
not to be found in लौकिकप्रयोग—So he says—सौत्रं भत्वम् (this is
a sutra license)]. This word सिच् is then compounded with the
word अस्ति which is an अव्यय, in the manner of a कर्मधारय comp-
ound. Then in a way peculiar to सूत्रs only, the पञ्चमी विभक्ति of
सिच् disappears.

The augment ईट् is enjoined to an अपृक्त (अपृक्त एकाल् प्रत्ययः)
हल् (consonant—त्), coming after the root अस् and a root-in
which exists the affix सिच् । Thus we cannot get ईट् (before
the अपृक्तहल्—त्) because here the affix सिच् disappears and we
get अभूत् । why say 'हलः' witness ऐधिषि (एध् आत्मनेपद लुङ् ईट् (३)
first person—gives ऐधिषि—Here there is no ईट् to the अपृक्त इ
though it comes after सिच् for it is not a हल् but an अच् । Why
say अपृक्तस्य—of an अपृक्त letter— ? Witness ऐधिष्ठ (एध् आत्मने) लुङ् त
—third person—gives ऐधिष्ठ for the affix त though it follows सिच्.

is not an अपृक्त being a combination of त् and च—। The argument is—In the former case (ऐधिषि),—the affix इट् (इ—first person) is an अपृक्त but it is not a इल् whereas in the latter case (ऐधिष्ठ), the affix त् is a इल् but it is not an अपृक्त । भू सिच् तम् gives चट् (लुङ्लङ्लुङ्लुङ्ङुदात्त) भूताम् (तस्यस्यमिषां तांतताम्) equal to अभूताम् ; सिच् disappears by गातिस्था—(१२२३)

मित—। मूलमिदं द्विधा व्याख्यानमहम् । तत् प्राचीनमतम्—अस्मिन् सिच इति अस्मिन् (समाहारइत्) तस्मादिति प्रमी । मूल इत् (१४५२—०६८३) इत्यत ईडित्यनुवर्तते । अपृक्ते इति पञ्चार्थे ०मी । तेन—‘अस्मिन् इत् सिचय परस्य अपृक्तस्य ईडागम स्यात् इति काशिका । तदेतत् व्याख्यान न सम्यक् । तथाचास्मिन् व्याख्याने अस्मिन् भावे अभूदिति न सिध्येत् । सुभावस्य स्यानिबद्धभावेन अस्मितया तत्र अपृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्लभत्वात् । किञ्च अस्यात् अगात् इत्यादौ गातिस्थेति सिचो यद्यपि लुक् भवति तथापि स्यानिबलेन सिच परत्वादौडागम स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—(इदमेव नव्यमतम् द्वितीयव्याख्यानम्) सिच अम् चेति । अम् चेति अम् धातुस्येत्यथ (अतापि समाहारइत्त्वात् कथं भेद इति न धर्मितव्यम्—तत्र अस्मिन् सिचेलुक्तत्वादिति), एव समाहार इन्हे सिचम् शब्देनास्ति सिच् शब्दस्य चकारस्य कथं न कुलजं ग्ले (प्रथमं कुलं ततोऽग्लम्) न भवत इत्याह—सिच्छब्दस्येति—यद्यपि वागधाविब इतीव अतापि पदत्वेन कुलं जस्तं च प्राप्तं तथापि तत्र कुत ' सौत भवमिति—नेदं पदं किन्तु भं भवति तेन कुलजं ग्लं न । ततः समाहार इन्हेत्यस्य सिचम् शब्दस्य 'अस्ति' इत्यस्य—येन कर्मधारय इत्याह—अस्तीति अस्ति (विद्यमानम्) सिचस्य अस्मिन् सिचम् (विशेषणं विशेष्येति) समासः । तत्र अस्तीति विद्यमानार्थम् अव्यय विशेषणम् 'सिचम्' इति च विशेष्यम्) । ततः पञ्चम्या इति । पञ्चमो विभक्ती सत्यो हि 'अस्मिन् सिचस्य' इति स्यात् तत् तु न दृश्यते अतः आह लुक् इति । लुका लुप्त इत्यथ । एवमन्तरं सूत्रं विभज्य पदार्थं व्यनक्ति विद्यमानात् इति । विद्यमानात् इत्यस्य प्रत्येकं योगः । तेन

अयमर्थः—विद्यमानात् सिचः विद्यमानात् (कृतभूभावादिति तत्त्वबोधिनीकाराः) अस्तेष्व
(अस्धातोश्च) परस्य—अपृक्तस्य हल ईडागमः स्यात्—। 'अपृक्त एकाल्प्रत्यय' इति
अल्मात्र—स्वरूपस्य। हलः इति—'उतो—वृद्धिलुंकि हलीत्यत्र 'इलि' इत्यस्य षष्ठा
विपरिणामः। इति ईट् न ; कथं नेत्यत्राह इहेति—अभूत् इत्यत्र। सिचो लुप्तत्वादिति—
'गातिस्थेति सूत्रेणेत्यर्थः। ननु सूत्रे 'हलः' इति आसज्जा कथं व्याख्यातम् ततोचरमाह—
ऐधिषि इति—एध (वृद्धौ) आत्मनेपदी लुङि उत्तमपुरुषे ईट् प्रत्यये परे ईडागमो न
भवति। इटोऽपृक्तत्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि हल्त्वाभावात्। अपृक्तस्य प्रयोजनं विशिनष्टि
ऐधिष्ठ इति एधधातोरुलुङि प्रथमपुरुषैकवचनमिदम्। एध+लुङ् त—तत्र तकारस्य
हलत्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि च अपृक्तत्वाभावादीडागमो न। त इति नेकाल् तकारा-
कारायोः (त् + अ) संधातत्वेन द्यलत्वात् (द्यचरत्वात्) इति। भू लुङ् तस् इति
स्थिते सिचि तामादेशे अडागमे च अभूतामिति भवति।

२२२६। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥३।४।१०६॥

दी—। सिचोऽभ्यस्ताद् विदेश परस्य डित्सम्बन्धिनो-
भेजुँस् स्यात्। इति प्राप्ते।

जुस् is the substitute of क्ति, related to (i. e. existing in) an
डित् (लङ् लुङ् लिङ् etc.), coming after सिच्, and अभ्यस्त root (जुञि-
त्यादयः षट्) and the root विद्। This being the case (i. e. क्ति
going to be replaced by जुस्, we look forward):—

मित—। 'भेजुँस्' (२२१३—३।४।१०८) इत्यस्माद् जुस् इत्यनुवर्तते 'नित्यं
डित्' (२२००) इत्यस्माद् डित् इति च। सिच् च अभ्यस्तश्च विदिश्च (इति
वृद्धः) तेभ्यः (५मी), तदाह—सिच इत्यादि। इति प्राप्ते = इति जुसि प्राप्ते इत्यर्थः।

२२२७। आतः ॥३।४।११०॥

दी—। सिज् लुक्त्वादान्तादेव भेजुँस् स्यात्। अभूवन्।
अभूः। अभूतम्। अभूत। अभूवम्। अभूव। अभूयम्।

When the affix सिच् disappears, भृच् is the substitute of भि— only when भि follows an आद्यान्त root. Thus भृ being आद्यान्त we cannot have भृच् as substitute for भि । अमृवन्—Here भृ भृच् भि=भृ छिच् चमि=भृ भिच् चम् (by इतच् and भृद्योऽन्तमीरः) =चट् ('अमृवन्' etc.) भृ चम् (by 'गतिष्ठा, etc. सिच् disappears) =चम् चम्=चम् चम् (भृद्योऽन्तमीरः) =चमृवन् । चमृः—भृ भिच् सिच्=चट् भृ + म =चमृम् । चमृतम् चट् भृ भिच् चम् =चम् + तम् । चमृत =चट् भृ भिच् च =चमृत । अमृवन्—चट् भृ भिच् सिच्=चम् + चम्=चम् भृ (भृच्) चम्=चमृच् चम् (Note that वृच् comes in only when it precedes an चच्—vowel) चमृव =चट् भृ भिच् चम् चमृव (व elides by नियं द्वितः) ; similarly चमृम ।

मित— । चात इति तदन्तदृष्टम् (धीम विधिस्तदन्तेति व्यायामः) , तद् व्याचष्टे चिञ्मुक्ति—इत्यादिना—यदा सिच् लुप्यते तदा आद्यान्तादिषु चातोर्गन्तव्येति व्याचष्टे । चमृवन् इति । चमृः भिचि, भिचो ङीप् 'किरन्तादिमे' भृद्योऽन्तमीरः—तकारस्य ङीप् 'चम्' इति ज्ञाते, चङागमि, 'भृद्योऽन्तमीरः' इति गुणागमि च चमृवन् इति । एवमव्ययस्य । तव—यव यत चङादिप्रत्ययः परतो भवति तव ततोश्च गुणागम इति द्रष्टव्यम् ।

२२२८ । न माङ्योर्गे ङीष्ठाङ्गम् ॥

टी—अडाटी न स्तः । मा भवान् भूत् । मास्म भवत् । भूदा ।

The augments चट् and पाट् are not enjoined to a root when it is connected with (or preceded by) मा and माङ् । Thus मा भवान् etc. In मास्म etc. भवान् is understood.

मित— । लुङ् लङ् लृङ् लृङ् लृङ् इति चट् प्रातः 'आङ्गादीनामिति पाट् च । ताभ्यां मृवत्य ङीप् पूरयति—अडाटी नेति । मास्म भवत् इत्यत्र उभयत्र भवान् इति कर्तृपदमूल्याम् । भवत् इति 'ज्योतिरे लङ् च' इति लङ् । इति लुङ् प्रक्रिया ।

२२२६ । लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥३३१३६॥

दी— । हेतुहेतुमद्-भावादि लिङ् निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे
लृङ् स्यात् क्रियाया अनिषत्तौ गत्यमानायाम् । अभविष्यत् ।
अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अ-
भविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

The निमित्त (condition) of लिङ् is हेतुभाव (cause) and हेतुमद्भावः
(effect) i. e. लिङ् is used to express cause and effect and this
is the condition of लिङ् । तत्र i.e. in that sense of cause & effect,
लृङ् is used in the future tense when there is indecision or non-
settlement (अनिषत्ति) of action implied in the sentence. As for
instance वृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिचमभविष्यत् also कृष्णं नमिञ्चेत् सुखं यायात् ।
Here the first half of each sentence expresses the cause (हेतु)
and the last half the effect (हेतुमत् = फल) for सुभिचल and सुखप्राप्ति
result from वृष्टि (rain) and कृष्णनमनम् (bowing to Krishna),
अभविष्यत्—भू लृङ् तिप् = भू (स्यतासी लृलुटोः) त् (इतश्च) = भू इट् (आहंभातु-
कसेड्वलादि) स्य त् = अट् (लुङ्लृङ्लुच्लुङ्दातः) भूइ स्य—त् = अभो (सार्वधातु-
चोयः) इ त् = अभव् इ स्यत् अभविष्यत् (इण्कोः, आदेशप्रत्यययोः) । Thus अभवि-
ष्यताम् etc.

मित— । 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' (२८१३—३१३१५६) इत्यतोऽहेतुहेतुमदित्यनु-
वर्तते । तदाह हेतुहेतुमद् भावादीति । 'भविष्यति मर्यादावचने' (२७६४—३१३
१३६) इत्यतोभविष्यतीति च तदाह—भविष्यत्यर्थे इति । क्रियातिपत्तौ (क्रियायाः अति-
पत्तिः तस्याम्) इत्यत्र अतिपत्तिरित्यस्य अनिषत्तिरित्यर्थे—तदाह अनिषत्तौ गत्यमानायाः
मिति । हेतुश्च हेतुमात्रं हेतुहेतुमन्ती (इहः) तयोर्भावः स आदिर्यस्येति विग्रहः ।
हेतुहेतुमद्भावो यथा कृष्णं नमिञ्चेत् सुखं यायात् एवं वृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिचमभविष्य-

दिति । तत्र कृष्णनमनं सुखप्राप्ते , इष्टिमवन च सुमिषत्व एव हेतुः । सुखप्राप्तिं सुमि-
षत्वञ्च हेतुमत् (यस्यहेतुर्विद्यते तत् हेतुमत्—फलमित्यर्थः) । क्रियाया अनिष्पत्तिश्च सम्य-
त्तैव स्पष्टा । अभविष्यत् इति भू लृङ् तिप् इति स्थिते स्यतासी लृनुटोरिति लृङ् स्यादेशे
भू स्यत् इति सम्पद्यमाने स्य इत्यस्याङधातुकत्वात् बलादित्वाच्च इति प्राप्तं भू इदम् त्
इति भवति । ततः सार्वधातुकाङधातुकयोरिति गुणे अवादेशे अङागमे 'इण्को'
'आदेशप्रत्यययो रिति पत्वे च अभविष्यत् इति सिध्यति । अभविष्यताम्—भू स्य तस्
इति स्थिते ङङागमे, गुणे, अवादेशे, तसस्त्वामादेशे, अङागमे च अभविष्यताम् इति ।
एवमन्यथाप्राप्तम् । यत्तु गौरवमिष्या च नात्र प्रदर्शितमिति बालमनोरमादी अनुसन्धेय
मिति । इति लृङ् प्रक्रिया । इदानीं प्रसङ्गात्पसर्गनिमित्तक णत्वपत्वे व्यवस्थापयति—

२२३० । ते प्राग्धातोः ॥१।४।८०॥

दी— । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ।

The indeclinable particles designated as गति and उपसर्ग,
must be used before a root (and not after or in the middle)

मित— । 'उपसर्गा क्रियायोगे' (२२—१।४।५८) इति 'गतिश्च' (२०—१।४।
६०) इति चाध्यात्तु पूर्ववत्ति सूत्रद्वयम् । अतोऽपि 'ते पदेन 'गत्युपसर्गसंज्ञका'
सम्बद्धान्ते । अत आह—ने इत्यादि । प्रागेवेति—न परतो नापि मध्ये इत्यर्थः ।

२२३१ । आनि लोट् ॥२।४।१६॥

दी— । उपसर्गस्यानिमित्तात् परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य
नस्य णत्वं स्यात् । प्रभवान्ति ।

‘दुर, पत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्य ” (वार्त्तिक)—
दु.स्थिति । दुर्भवानि ।

“अन्त शब्दस्याङ किंविधि—णत्वेपूपसर्गत्व वाच्यम्”
(वार्त्तिक)—अन्तर्धा । अन्तधि । अन्तर्भवानि ।

एत्व is enjoined to the न of आनि, substituted for लोट् (उत्तम singular), when it (आनि) comes after an उपसर्ग in which exists the reason (निमित्त of एत्व i.e. र and ष). Thus प्रभवाणि (here र lies in प्र and we get एत्व of आनि) । It should be said that 'दुर्' ceases to be an उपसर्ग (lit. उपसर्गसंज्ञा is prohibited of दुर्) in respect of एत्व and एत्व i. e. the र् (रेफ्) of दुर् is not to be considered as the cause of एत्व or एत्व of a word which it (दुर्) precedes. As for example दुःस्थिति । Here 'एत्व' directed by the rule 'उपसर्गात् सुनोति' etc. (2270) is barred ; दुर्भवानि here एत्व is prohibited.

It should be asserted that the word अन्तर् becomes an उपसर्ग in respect of अङ्विधि, किविधि and एत्व । The word अन्तर् is not included in the list of the उपसर्ग—प्र etc. Hence उपसर्गत्व is enjoined here. अन्तर्धा—अन्तर् + धा + अङ्. then टाप् स्त्रियाम् । अन्तर्धि—अन्तर् + धा + कि । अन्तर्भवाणि—अन्तर्—भू + आनि (लोट्) here एत्व comes in by 'आनि लोट्'—

सित— । रषाभ्यां नो णः ससानपदे' (२३५—८।४।१) इत्यतो 'नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (२२८७—८।४।१४) इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्यादित्यादि—रकार प्रकारात्मकादित्यर्थः । आनीति लोडिति च लुप्तषष्ठीकम् ; तदाह लोडादेशस्येति । 'दुःषत्वे'त्यादिवार्त्तिकम् । दुर् इति उपसर्गः प्रपरादिषु पठितः । अतः गणसामान्यलिङ्गादुपसर्गत्वे प्राप्तं वचनम् । एत्वणत्वविषये दुर् इत्युपसर्गो न भवतीति कथयितव्यमित्यर्थः । तथा च 'दुःस्थिति' इत्यत्र 'उपसर्गात् सुनोतीति' सकारस्यप्रकारः 'दुर्भवानि' इत्यत्र च 'आनि लोट् इति नकारस्य णकारी—यथा न स्यात् ॥ 'अन्तः' इत्येतदपि वार्त्तिकम् । पूर्वतः दुर् उपसर्गत्वं प्रतिषिद्धमत्र तु अन्तःशब्दस्य उपसर्गत्वं विधीयते । अन्तर् इति प्रपरादिगणे न पठितम् । दृश्यते चास्य उपसर्गत्वप्रयुक्तकार्यम् । तेन व्यवस्था । अथमर्थः—अङ्विधौ, किविधौ, एत्व

विषये चेति । विधाविति प्रत्यये इत्यर्थः, अन्तधां, इत्यङ् विधि अन्तर—धा + (धातय-
पसर्गे इति) षङ् ततश्चाप् । अन्तधि इति किविधि अन्तर—धा + (उपसर्गे योः
किरिति) किः । अन्तर्भाषि इति शत्वम् अन्तर—भू + भानि (भानि लोट इति) ।

२२३२ । शेषे विभाषाऽकखादावपान्त उपदेशे ॥८४॥१८॥

टी— । उपदेशे काटिखादिपान्तवज्जी गदनदादेरन्य-
स्मिन् धातौ परे उपसर्गस्यान्निमित्तात् परस्य नैर्नस्य शत्वं वा
स्यात् । प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वे-
ऽपि संहिता नित्या, तदुक्तम् ।

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः,

नित्या समासे याक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।’

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशोपलक्षणम् । यागात्सर्गो भवतीत्यादा-
बुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः ।
प्रभवति । पराभवति । सम्भवति । अनुभवति । अभिभवति ।
उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणायावगतेः । उक्तं च—

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नोयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

In उपदेश, when such roots as are not included in the rule
गदनद etc and as neither begin with क and ख nor end in य, शत्व
is optionally enjoined to the न of the particle नि coming after an
उपसर्ग containing the cause or condition of शत्व । Thus प्रणि etc.
Here though the उपसर्गs are not compounded, yet the conjunc-
tion (सन्धि) is compulsory (नित्य) । So it is said (by Bhartrihari)—

‘Conjunction is compulsory in a single पद (as वागर्थाविव=नित्य-समास), in a root and an उपसर्ग and in a compound but in a sentence it depends upon the intention (of the speaker).’

And pointing out the sense of ‘existence’ etc. (in भू सत्त्वायाम् to be) is but an उपलक्षण (general sign i.e. the general meaning) for in sentences like यागात् स्वर्गो भवति, the root भू means to issue (उच्यते). उपसर्ग signify (helps to bring out) a particular sense. Thus प्रभवति etc. where प्र denotes influence परा denotes defeat etc. सम् denotes possibility etc. अनु signifies feeling etc. अति signifies to overpower etc. उद् implies to issue from etc. where as परि implies turmoil or to vanquish etc. In this way we come to learn that each उपसर्ग implies or helps to bring out a particular sense of भू etc. And it is also said (by Bhartrihari) :—

‘By an उपसर्ग, the sense of a root is forcibly led to else-where (i.e. the root is caused to indicate a special sense) like प्रहार etc. The significations are easy to be explained.

Here ends the भूधातु and also The परस्मैपद प्रक्रिया ।

मित— । अथ सन्धिविच्छेदः—विभाषा + अकखादौ + अषान्ते + उपदेशे इति । ‘नेर्गदनदष्टमेत्यव (२२८५—८११७) ये धातव उक्ता तैश्चोऽन्यः शेषः ; तस्मिन् परे इति ; तदाह—गदनदादेरन्यन्निमित्ति । अकखादौ अषान्ते, इत्यनयोविवरणम्—कादि-खादिषान्तवर्जं इति । कश्चिच्च कखौ (इन्द्रः) तौ आदौ यस्येति (बहुव्रीहिः) न तथा इति अकखादिः (नञ्त्वत्) तादृशि धातौ परे इत्यर्थः । अषान्ते इति षकारः अन्तः यद्वा अन्ते यस्य स षान्तः न तथा अषान्तः तादृशि च धातौ परे । उपसर्गस्थात् निमित्तादित्यतः पूर्ववदर्थोऽवगन्तव्यः । नेरिति—नेर्गदनदेत्यतोऽनुवर्तते । ननु णत्वप्रकरणं संहिताधिकारे वर्तते । तस्मात् यदा संहिताविबचा तदैव णत्वसंन्यया तु निति किमत्र ‘विभाषा’—

यद्वेत् इति चेत्—एतद्वदिति—इह अममस-उ-पि भातुरमर्षीः परस्परं सम-भा-
भावेऽपि सद्विज्ञा कर्षेति भावः ।

तत्र अभिप्रायान्तरं भवति—तत् (तत्काल) एतत् इति (भर्तुं इति-
त्यर्थः) । अत एकपदं इत्यनेन 'अथ' पदं विवक्षितम् । अथान्तर्गतं पदं 'ममोपर-
खण्डितम्' तथा शब्दोपलब्ध्यादां एतौगते इति मया परद्वय एकादिः पदं न स्यादिति
वाच्यमनोरमा । विवक्षाभिति वस्तुमिदमिति पदं । अथेति वाच्यमिति । तथा च
वाच्यस्या सद्विज्ञा (सतिः) प्रयोगकर्तुः (वस्तु) इत्याद्येनेति कथितम् ।

भू मृगायामित्येव इत्येतेन द्वेभ्यः उपलब्धम् गाम-उ-प-दम्—ग-मा-भ्येभ्यः अथ
प्रकाशमात्रमित्यर्थः न त्वयमक एव भूभातोऽर्थ इति विवक्षितम् । तत्र हेतुमुपलब्धमिति—
यागादिति । नद्यात्त भवतात्वेन स्वरोपदम् मृगाविवक्षितं इत्यर्थः किन्तु उपलब्धते भवति
इत्येवमिवायं । ननु भवतिः मर्थ्यं मर्थेयार्थं, अतः तु मर्थ्यदया उपलब्धते इति—इति चेत् ?
न । नहि धातुपठे भवता पाणिनिना मर्थेयो धातुनामर्था विविधे प्रोक्ता, अथ-
वात्, उक्तं—'अनेकायां हि धातवः' इति । 'अनेकायां अपि धातवो भवन्ति' इति
भाष्यमप्यत्र मानमिति दिक् । ननु यदि धातवः मर्थ्यान् अर्थांन् अभिदर्शयन्ति तर्हि प्रभव-
तोत्यादौ प्रादुपमर्गा व्ययां अत आह—उपमर्गा इति । उपमर्गाभावज्ञापि व्ययां नापि
तत्तदर्थविशेष्य वाचकाः किन्तु योतका, माहात्मका एवेत्यर्थः । उदाहरति—प्रभवतोत्यादि-
विलक्षणार्थावगतेरिति विनिष्ठाशङ्कलाभादित्यर्थः । तथाच—प्रत्येकं प्रकाशयत्नादि-
योतकत्वम्, परत्येकं पराभवादिविपरीतार्थप्रकाशकत्वम् ; एवमगुभवतिमश्वतोत्यादवपि
यथायथ बोध्यम् । अथापि—हरिप्रोक्तमिव प्रमाणत्वेन निदिशति उपमर्गेति ।

वत्तादिति प्रसङ्गित्यर्थः । अन्यदेति अन्यस्मिन् अर्थे इत्यर्थः । 'वत्तादन्तः प्रतीयते'
इति पाठमिदोऽपि दृश्यते । अर्थमेतन्मु नाप्येव । प्रहरित्यादौ—पथं, भुगमः स्वच्छः इति ।
इति भूधातुप्रक्रिया समित्येन—भूदीनां परमोपदप्रक्रिया च कथिता ।

अथ आदौ आत्मनेपदप्रक्रिया ।

‘एध हृद्धौ’ । कत्यान्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ।

The root एध means to increase. Here are (collected) thirty-six अनुदात्तेत् roots (those that leave their low pitch) ending in क्त्य ।

२२३३ । टित आत्मनेपदानां टेरे ॥३४॥७६॥

दी— । टितो लस्य आत्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ।

एत्वं i.e. एकार is enjoined to the टि (अचोऽन्यादि टि—79) of the आत्मनेपद substitutes i.e. to the verbal affixes of such लकारs as drop their टs (as लट्, लोट् etc.). Thus एध् + लट् = एध् शप् ते (here the अ of त (त् + अ) is regarded as टि by व्यपदेशिवद्भाव cp.—

एकाचो द्वे प्रथमस्य 2175 । एध् + अते = एधते ।

मित— । टितः + आत्मनेपदानाम् + टेः + ए इति छेदः । ‘लस्य’ (२१५३—३१४१७७) इत्यधिकारसूत्रम् । टित इति विशेषणम् । तदाह—टितो लस्येति । यस्य यस्य लकारस्य टकारः इत् भवति तस्य तस्य आत्मनेपदानां विभक्तीनाम् त आताम्—भादीनाम् टिभागस्य (अचोऽन्यादि टि—७९) एकारत्वं भवति । यथा एध् शप् त = एध् अ त = एध् त इति स्थिति ‘व्यपदेशिवदेकान्मिन्’ इति परिभाषया एकस्मिन् तकारे अकारस्य टित्वं कल्प्यम् एकह्रस्विन्यायात् (‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इत्यत्र एतत् प्रपञ्चितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्) ; तेन तकारादकारस्य एत्वं सति एध ते = एधते इति लभ्यते । ननु तङानावात्मनेपदम् (२१५६—१०४१००) इति आत्मनेपदशब्देन आन इत्यपि गृह्यते । आनञ् शानच्कानचोः संज्ञा तथाचैवं शानचप्रत्ययान्ता यजमान-सेवमानादयो न सेत्स्यन्ति तत्रापि टेरेत्वादिति चेदत्राहुः । ‘आत्मनेपदेनाव प्रकृताः तङ एव (तातां भ... इट् वहिमहिङ्) गृह्यन्ते तेन आनस्य (गृह्यन्) नेति भाष्ये स्पष्टमिति’ इति शब्दे नृगुणकाराः । एवञ्च टितस्तङां टेरे इत्येव वक्तुमचितमिति तत्त्वबोधिनी-काराः । एधधातुरकर्मकः । तत्रायं संग्रहश्लोकः—

“वृद्धिचयभयजीवितमरण लज्जासत्तास्थितिजागरणम् ।

शयनक्रीडाकचिदीर्गार्थ धातुगण तमकर्म्मकमाहुः” ॥—शब्द-न्दुशेखरः ।

२२३४ । सार्वधातुकमपित् ॥११२।४॥

दी—। अपित्ःसार्वधातुकं डिदवत् स्यात् ।

A सार्वधातुक affix, which is not a पित् i.e. which has no प् for its indicatory (अनुबन्ध), is to be treated as डित् (an affix which has ड् for its indicatory) In other words an अपित् सार्वधातुक is अगुणो ।

मित—। ‘गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णित्डित्’ (२४६१—१।२।१) इत्यतोऽनुबन्धिलभ्य डित् सूत्रानुकूल विधाय व्याचष्टे डिदवत् इति । ये ये सार्वधातुका, पितो (पकारलोपिनो) न भवन्ति ते त डिदवत् (गुणवृद्धिरहिता इत्यर्थे) । तिप्, सिप्, मिप्, तुप्, आनिप्, आवप्, आमप्, ऐप्, आवहैप्, आमहैप्, लङ्,—त्प्, स्प्, अम्प् । शप् । एतद्व्यतिरिक्ता सर्वे सार्वधातुकप्रत्यया, तस्मिन्—इत्यादयः । डिदवत् भवन्ति इति विवेकः ।

२२३५ । आतो डितः ॥१।२।८१॥

दी—। अतः परस्यडितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेति । एधन्ते ।

इय् is substituted for the आ (in आत्मनेपद) of the डित् affixes (आताम्, आयाम्) coming after an अ । Thus एध्+शप्+आताम् = एध्+अ+इयताम् = एध्+इयताम् = एध् इयते—here ए replaces आम् (b) —2233) एधेयते (by आदगुण) = एधेते (य् elides by लोपोव्योर्वलि । एध्+अ = एध्+अन्त (by भोऽन्त —२१६६) = एध्+अन्ते (२२३३) = एधन्ते (b) अतो-गुणे—१८१) ।

मित—। अतो येयः (२२१२—७।२।८।०) इत्यतो 'इतः' इति 'इय्' इति चानुवर्तते (अतः इति पञ्चम्यन्तम् इय् इति लुप्त प्रथमाकम्) । डित इति अवयवघटी । तदाह—अतः परस्य इत्यादि । पूर्वसूत्रात् 'आतां भू इत्यादयो डितः । तेनः एध् शप् आताम् इति स्थिते ततः २२३३ सूत्रेण एध् अ आते इतिजाते एतेन सूत्रेण एध् इय्ते इति भवति । पश्चात् आदृगुणे, य—लोपे च एधेति इति । एधन्ते इति आङ्लव्याख्यायाम् द्रष्टव्यम् ।

२२३६ । यासः से ॥३।४।८०॥

दो—। टितो लस्य यासः से स्यात् । एधसे । एधेधे एधध्वे । 'अतो गुणे' (१६१)—एधे । एधावहे । एधामहे ।

से is the substitute of याम् of a ल (लकार as लट् etc.) that drop its ट् । Thus—एध् शप्+याम्=एध्+से=एधसे । एध्+आयाम्=एध इय+धे=एधेध्वे—एधेध्वे (here आ is replaced by इय् and आम्—is replaced by ए 'by टित आत्मनेपदानां टेरे') ; similarly अम् of ध्वम् is replaced by ए whence we get एधध्वे । एध्+इट् (ङ)=एध्+ए (२२३३) . Now by the rule 'अतो गुणे (१९१) we get एधे । एधावहे एधामहे—Here दीर्घ comes in by the rule—अतो दीर्घो यङि ; and वहि, महिङ् are changed into वहे महे by 'टित आत्मने—' ।

मित—सूत्रमिदं टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यस्याव्यवहितपरवर्त्ति, तदाह—टितो लस्यत्वादि । एधसे इत्यादि—शपि यासः से आदिशे च सति रूपम् । एधेध्वे—शपि, आयामः आकारस्य इयादिशे, आदृगुणे, यलोपे, यामः 'आस्' इत्यंशस्य 'टित आत्म'—इति एकारादिशे च रूपम् । एधध्वे इत्यादीनामपि अयं क्रमः । एधे इत्यत्र विधेषमाह 'अतो गुणे' इति एध इति स्थिते एत्वे एध ए इति नाते 'अतो गुणे इति पररूपे' एधे इति लभ्यते । एधावहे इत्यादौ 'अतो दीर्घ'—इति दीर्घः । अथ एधधातो-लिट्—प्रक्रिया आरभ्यते ।

२२३७ । इजादेन गुरुमतोऽनृच्छः ॥३१॥३६॥

दी— । इजादियों धातुर्गुरुमातृच्छत्वन्त्यस्तत आम् म्या-
ल्लिटि । 'आमो मकारस्य निस्त्वम्' । आम्कासोराभिधानाज्-
आपकात् ।

In ङिट्, आम् is enjoined to a root of which the first letter is one of the इच् प्रत्याहार (इ छ च ज ण ट दी धी) and a long one (as ई क etc.) and which is other than अच् । In other words when a root begins with a long vowel except अ it gets आम् attached to it in ङिट्—but अच्, though it satisfies this condition, will not get आम् । The म् of आम् does not elide, for we have a आपक (inference) in the आम्विधान (enjoin- ing of आम्) to आम् and काम् । The drift of the saying is this—आम् is enjoined in ङिट्, to the roots आम् and काम् by the rules 'काम् प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (2606—3 । 35) and 'दयायासय' (2824—3 । 37) Then had मकार of आम् been मित्, it (आम्) would have been attached after the final आकार of काम् by 'मिदधोऽन्यात्पर' । Then by 'अक सवर्णे दीर्घ' we would have का आम्स् । Hence the same thing would have been repeated and the object of enjoining आम् would have failed Thus it is expressed that आम् is not मित् or म् eliding

मित— । अथ सन्धिविच्छेद —(इच् + आदे —समास) + च गुरुमत + (न + अच्छ —समास) इति । 'काम्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इत्यत (२३०६—३११३५) आम् इति 'लिटि' इति चानुवर्तते । तदाह—इजादिरिति । इच् इति प्रत्याहार-
अकाराकारौ विहाय सर्वान् स्वरवर्णान्गृह्णाति । इच् आदि (आदिभ्यत्,) यस्य

सः (बहुव्रीहिः) । गुरु + अन्त्ये सतप् = गुरुमान् । इ जादिगुरुमांश्च योधातुर्भवति तस्मादुत्तरं लिटि आम् प्रत्ययः स्यात्—किन्तु 'ऋच्छ' धातुर्यद्यपि इजादिगुरुमान् च भवति तथापि तस्मादास् न स्यात् । इजादिगुरुमानित्यनेन—ई, ऊ, ए, ऐ, ओ औ—कारादय एवादिवर्णत्वेन गृहीताः । ईहांचक्रो ईंचाचक्रो 'उषाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशम्' (भट्टिः) इत्यादयश्च उदाहरणानि । आम् इति मित् भवति नन्वेत्यह—आमो मकारस्य नेत्वमिति—अस्य मकारो न लुप्यते इत्यर्थः । तव ज्ञापकन्यायमूलहेतुमाह आस्कासोरिति । अयमर्थः—कास्प्रत्ययादासमन्ते लिटि' इति कास्धातोः, 'दयायास' श्चेति (२३२४—३१।३७) आस् धातोश्च उत्तरं लिटि आम्प्रत्ययोविहितः । तत् यदि आम् इति मिदभविष्यत् तदा 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति परिभाषया अयं (आम्-प्रत्ययः) कास्धातोरासधातोश्च अन्यादचः आकारात् परोऽभविष्यत् । का आम् स् इति आ आम् स् इति च स्थिते मित्वान्मलोपे—का आ स् इमि आ आ स् इति च जाते अकः सवर्णे दीर्घ इति सूत्रेण सवर्णदीर्घं कास् आस् इत्येवमभविष्यत् ततः पुनराम्बिधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादस्माभिरतज् जायते यदामो मकारस्य नेत्वमिति । मतान्तराय अस्माकं लघुकौमुदीव्याख्या द्रष्टव्या । गुरुमान् किम् ? इषधातोर्लिटि इवेष । ऋच्छंस्तु आनच्छं इति । एवञ्च एध् आम् लिट् इत्यत्र एध् आम्-लि इति स्थिते ।

२२३८—। आसः ॥२।४।८१॥

दी—। आसः परस्य ले (?) लर्लुक् स्यात् ।

लि elides coming after आम् ।

मित—। 'मन्ते घसह्वरणेत्यादि' (३४०२—२।४।८०)—तः लिरिति 'खल्वि-यार्धजित' (१२७६—२।४।५८) इत्यतो लुगितिचानुवर्तते तदाह—लेर्लुगिति । लिरिति च्लिरित्यस्य प्राचां संज्ञा । अतः तु लिडेव ग्राह्यः । अत्र च्लिरभावात् तत्त्वबोधिन्यां 'आसः परस्य लुक् स्यादित्येव वृत्तिं दृश्यते उक्तञ्च तत्रैव लिरितौह नानु वर्त्तनीयमिति । एवञ्च लेलोपे एधाम् इति स्थिते अनन्तरसूत्रमाह—

२२३९ । लञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥३।१।४०॥

दौ— । आमन्तालिट्पराः कृत्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्-
प्रत्ययवत् कृजोनुप्रयोगस्य' (२२४०) इति सूत्रे कृजग्रहण-
सामर्थ्यात् अनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'कृत्वस्ति-
'योगे' (२१२७) इत्यतः 'कृजो द्वितीय' (२१२६) इति जका-
रेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृत्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्य-
वाचित्वादासम्प्रकृतोनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः सम्प्र-
दिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृजस्तु
क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ।

(Invariably) after a root, ending in (the affix) आम् are
placed or used the roots कृ भू and अस् all followed by लिट्,
(affixes) —In other words, the लिट् forms of the roots कृ, भू and
अस् (as अकार चक्रे, बभूव बभूवे, आस आसी etc) are used invariably
after those roots that are आमन्त, i.e. to which आम् has been
attached. It is understood, on the authority of enlisting the
root कृज् (डुकृज् करणे) in the aphorism 'आम्प्रत्ययवत् &c (2240—
1 § 63), that the अनुप्रयोग (subsequent attaching) is allowed to
other roots also [When you say give me the 'Bombay mango'
(बीम्बाश्च आम) then your pronouncing the word 'Bombay' leads
us to think that there are varieties of mangoes, otherwise
had there been only one mango you must have had said
'give me the mango, similarly अनुप्रयोग is surely sanctioned to
other roots also otherwise Panini would not have pronounced
the word कृज् in the rule आम्प्रत्ययवत् etc and would have said

‘आमप्रत्ययवदनुप्रयोगस्य’ and not आमप्रत्ययवत्कञोऽनुप्रयोगस्य—This is the authority or significance of the word कञ् in the rule.] Hence we get क भू and अस् by forming a प्रत्याहार—(प्रत्याहाराश्रयणात्) beginning from the rule ‘कृत्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः’ (2117—5.4.50) and ending in the rule ‘कञो द्वितीय तृतीयशम्बवीजात् कषौ’ (2129—5.4.58). [Note that in Panini's order ‘कृत्वस्ति etc. is the 50th. sutra and ‘कञो द्वितीय etc. is the 58th. sutra. Here we are quoting below the rules in the order of Panini—

- (50) कृत्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः (2117) 5.4.50.
- (51) अरुर्मनश्चक्षुष्टोरहोरजसां लोपश्च ।
- (52) विभाषा सति कार्त्तुः ।
- (53) अभिविधौ सम्पदा च । (2124—5.4.53).
- (54) तदधीनवचने (2125)
- (55) देवे वा च । (2126).
- (56) देवमनुष्यपुरुषपुरुषोर्द्वयो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम् (2127).
- (57) अव्यक्तानुकरणाद्वजवरार्धादनितौ डाच् । (2128).
- (58) कञो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कषौ (२१२९) 5.4.58.

Thus it is evident from the rules above that the ‘कृ’ of ‘कृत्वस्ति’ in the 50th. rule and the ‘जः’ of ‘कञः’ in the 58th rule form the प्रत्याहार । This sort of forming a प्रत्याहार is openly sanctioned by Patanjali himself in his महाभाष्य—which see under this rule १.

क भू and अस् being क्रियासामान्यवाची (expressing verbs in general) and आम्प्रकृति roots (i.e. roots ending in आम्) being क्रियाविशेषवाची (expressing a particular verb), there is no

distinction in relation between them But the root सम्पद, though it lies within the प्रत्याहार, is not made use of (after the आत्मन् roots)—its sense having no relation with that of those (आत्मन्) roots The meaning of (तेषाम् क्रिया . प्रयुज्यते)—is this :—

The roots कृ, भू and अस् signify more additional senses than what they have got for their own viz डुकृञ् 'करणे,' भू 'सत्तायाम्' etc * may also be expressed as स्नान करोति भोजन करोति etc. But the root सम्पद has got nothing more in addition to what is assigned to it. Thus कृ भू and अस् are general and सम्पद is special And, as a rule, a relation exists between the genus and the species and not between two different species Here भू, अस् and कृ are general and एधाम् is special, thence the former roots are identified with the latter one for they can express any senses (क्रियासासान्यवाचौ) as in एधाचक्रे (increased), कृ expresses the sense of एध । But as the root सम्पद cannot so express, itself being special, it is not used after आत्मप्रकृतिक roots.

Now परस्मैपद being due to the root डुकृञ्—only when the fruit of the action rests upon (by the rule स्वरितञित—2158) one other than the agent, we look forward —

नित— । कृञ् (डुकृञ् करणे) + च = कृच । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि* (२३०६—३११३५) इत्यत आमित्यनुवर्तते । स च 'येनविधिसिद्धन्तस्ये' ति तदन्तत्वेन गृह्यते । तत प्रयोजनवशात् पञ्चम्यां विपरिणम्याह आत्मन्तात् इति । लिटि इत्यस्य विवरणम्—लिट्प्रा इति—लिट्कृभ्वस्तथ इति अर्थः । ननु सूत्रे कृञ् एव दृश्यते

* Hence they are general verbs—as स्नाति, भुङ्क्ते etc.

तद् भूधातोस्धातोश्च कुतोऽग्रहणमिति चेत् तदाह—आम्प्रत्ययवदिति । ‘आम्प्रत्यय-
वत् कृजोऽनुप्रयोगस्य (२२४०) इति सूते’ कृजोऽपि आत्मनेपदं स्यादित्युक्तम् ।
यदि केवलम् कृज एकस्यैव अनुप्रयोगः स्यात् तर्हि आम्प्रत्ययसूते कृज् ग्रहणं व्यर्थं
भवेत् । यतः ‘आम्प्रत्ययवदनुप्रयोगस्य’ इत्युक्ते लघुना आयासेन कार्यसिद्धिः स्यात्
‘आम्प्रत्ययवत्’ इत्यस्य उच्चारणमात्रेणैव कृज् आक्षिपेत्त धात्वन्तरस्य अनुप्रयोगा-
भावात् । धेनुं चारय इत्युक्ते गम्यते एकैवास्व धेनुरिति किन्तु कृणां चारय इत्युक्ते
गम्यते यत् वर्णान्वरोपलक्षिताः सन्त्यस्य गाव इति । एवमतापि कृज् ग्रहणेनैव अनुप्रयो-
गोऽन्यास्यापीति लभ्यते । एतदेव च कृज् ग्रहणस्य सामर्थ्यम्—शक्तिः । तेन सुबोरोन्नेश्च
ग्रहणमिति भावः । उक्तञ्च—“सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शान्त्वे यदनर्थकं
स्यात्” (भाष्यकाराः) । ननु कथंकारं सामर्थ्यमित्यपेक्षायामाह—तेनेति । ‘कृभस्ति-
योगे-सम्बन्धकर्त्तरि च्विः’ (२२४०) इत्यतः ‘कृ’ इत्यारभ्य—‘कृजो द्वितीय-तृतीय-
शस्वबीजात् कृषी’ (२११७) इति सूत्रस्य—कृजः जकारिण ‘कृज्’ इति प्रत्याहारः
आश्रीयते = ‘क्रियते’ । तेन च करोतेः, भुवः, अस्त्ये ग्रहणं भवति । एष च भाष्य-
संवादः—तथा च भाष्यम् :—

“कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (सू) । किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । आत्मन्तमव्यक्तपदार्थकम् (अव्ययमित्यर्थः), तेनापरिचिन्मातीऽर्थे
इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति । अत उत्तरं पठति—‘कृजोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभुवोः
प्रतिषेधार्थम्’ (वार्त्तिकम्) । कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा
भूदिति । आत्मनेपदविध्यर्थे वा । आत्मनेपदविध्यर्थे च (वा ?)—कृजोऽनुप्रयोगवचनं
क्रियते, आत्मनेपदम् यथा स्यात् । उच्यमानेऽपेक्षितं चिन् अवश्यमात्मनेपदार्थं यत्र
कर्त्तव्यः । अस्ति-भू-प्रतिषेधेनापि तावन्नार्थः (न प्रयोजनमित्यर्थः) । इष्टः सर्वानु-
प्रयोगः (वार्त्तिक ?)—सर्वेष्वामेव कृभस्तीनामनुप्रयोग इष्यते । ‘किमिष्यते एव आहो-
स्वित् प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोत्यपि । कथम् । कृज् इति नेदं धातुग्रहणम् । किं
तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । ‘कृभस्तियोगे’ इत्यतः
प्रभृत्याकृजो (‘कृजोद्वितीय’—सूत्रस्य) जकारात् ।”

ननु भवतु कृजयदृशसामर्थ्यात् कृभ्वस्तीना लाभः । तेषाम् एधामित्यनेन कुतो-
ऽन्वयः (सन्वन्धः), उभयेषां भिन्नार्थकत्वादिति प्राप्ते आह—तेषामिति ।
कृभ्वस्तयो हि क्रियासामान्यवाचिनः । डुकृञ् करणे, भू सत्तायामित्यादिरुपविशिष्टा
र्थका अपिते अन्येषामपि धातूनामर्थं प्रकाशयन्ति । तद् यथा स्नातीत्यत्र स्नानं करोति,
गच्छतीत्यत्र गमनं करोतीत्यादि । तेन एते क्रियासामान्यवाचिनः ‘क्रियाः सामान्येन
वाचयन्ति’ इत्यर्थः । यस्य यस्य धातोः (क्रियायाः) अन्तु प्रयुज्यन्ते तस्य तस्यैवार्थस्य
उपकरोति इति स्पष्टार्थः । अतएव एषाम् एधामित्यनेन अभेदेन (ऐकीयान्) अन्वयः
(सन्वन्धो व्यवहारोवा) । कुत इति चेत् ?—सामान्यविशेषान्वयन्यायेनेत्याहुः । सामान्य-
विशेषयोः सन्वन्धस्य सर्वानुभूतिविषयत्वादिति । तत्र कृजादयः सामान्यार्थका एधामित्या-
दयस्तु विशेषार्थका इति बोध्यमिति मुञ्चेपः ।

ननु योऽयं प्रत्याहारः प्रोक्तस्तत्र ‘अभिविधीसम्पदा च’ (२१२४) इत्यपि अन्तर्भूतम्
सुखम् । तत्र च सम्पद इति (सम्—पद) धातुर्दृश्यते । ततः कृभ्वस्तीनामिव तस्यापि
आमन्तात् कुतोऽनानुप्रयोग इत्यत्रोह—सम्पदिति । अन्वितायत्वादिति । कृभ्वस्तीना-
मिव सम्पद धातोरधाम् इत्यनेन अन्वयो नास्ति विशेषवाचित्वात् । उभयोरपि न हि
विभिन्नार्थकस्य विभिन्नार्थकेन सह अभेदान्वयः ‘ऐक्यत्वा—सम्बन्धः’ सम्भवति । क्रिया-
सामान्यवाचिन एव क्रियाविशेषवाचिभिरभेदेन अन्वीयन्ते न तु क्रियाविशेषवा-
चिनोऽपीति निष्कर्षः । अयमप्यंशी भाष्यादुपासः विस्तरभयात्त्वप्राभिर्ब्रालोचितम इति ।

अत्र इदमप्यवश्यम्—‘कृञ्चानुप्रयुज्यते इति । व्यवधाने कृजादीनामनुप्रयोगो
भवति न वेति विचार्यते । तत्र बोधदेवः “भूसकृत्त्वामः” इत्याह । अस्यथाव्यायां रामा-
नन्दाचार्यः—अनुग्रहणं उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थमिति
विदितवान् । तस्माद् व्यवधानेऽनुप्रयोग इति मौग्ध्यबोधिकाः ॥ विषयेऽस्मिन् नीरवो
दुर्गमिहः । ‘सप्रादिकृभूतिभिय’ इति क्रमदीश्वर—नूतम् । तस्य वृत्तावपि नीरवो
जूमरीन्दुः । परं मौमासितवान् श्रीमद्गोपीचन्द्रः । ‘प्रादिसहितैः कृभूनिभियानु-
प्रयोगो भवतीति अथवायं असाधुरिति यो यथा बुध्यते स तथा व्याचष्टे इति सन्दिग्ध-
मीवोपन्यस्तमिति । अर्थात् कृञ्चानुप्रयुज्यते इति सूत्रस्य व्याख्यायां सर्व्वे प्रमुग्धा अभवन्

यस्य यन्मतम् स तदेव लिखितवान् । केचन भौत्या दुर्गाद्याः किमपि नीचुः । स
एव सन्देहः सूतनागेण प्रदर्शित आचार्येण श्रीमता क्रमदीश्वरेण इति गोयीचन्द्रमत—
निष्कर्षः । वस्तुतस्तु पाणिनीये शास्त्रे व्यवधाने अनुप्रयोगासिद्धिः विपर्ययासनिवृत्त्यर्थमिति
वार्तिकविरोधात् । यथाह श्रीमद्वज्रटीश्वरः कृत्तानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थ-
त्वात् इति । ननु 'उच्चां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' (भट्टि) 'प्रभ'शयां यो नहुषं चकार'
(रघु)—इत्यत्र प्रव्यवधानेऽपि कथमनुप्रयोग इति चेत्—नगरस्य उच्चां कथं प्रचक्रुः (?),
मार्गान् इत्यस्य क्रियान्तरान्वयित्वात् । 'उच्चान् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यपि पाठस्तत्र
नगरस्य मार्गान् उच्चान् उच्चायुक्तान् सेकयुक्तान् प्रचक्रु रित्यन्वयः । उच्चाशब्दात् अर्थ
आदिभ्योऽचि उच्चाशब्दस्य मार्गविशेषणस्य द्वितीयाया बहुवचनम् । एतदेव गोयीचन्द्र-
मतम् । यद्योक्तं तेन 'यि उच्यन्ते ते उच्चाः । तान् सिक्तान् प्रचक्रु रितिव्याख्याया
यन्यकाराः समादधरे इति ।' इति केचित्—शब्देन्दुशेखरकाराच्च—

“आमन्तादिति निर्दिश्यमानपरिभाषया प्रशब्देन च अव्यवहिते एव
प्रयोगः । अनुशब्दात् पञ्चादेवेति च बोद्धव्यमित्याहुः ।” एवं च “प्रभ'शयां
यो नहुषं चकार” (रघु—१३—३६) “तं पातयां प्रथमनासं पपात पञ्चात्”
इत्यादयः प्रयोगाः प्रामादिका एवेति बहवः—भट्टोजिरपि मनोरमः यामिवमाह ।
पञ्चान्तरे हरदत्तस्त्वाह—‘कथं भट्टिकाव्ये उच्चां प्रचक्रुः नगरस्य मार्गान्, प्रभ'शयां यो
नहुषं चकार इति—वार्तिककारः पृच्छतां यः पठति विपर्ययासनिवृत्त्यर्थं
वाच्यं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्च’ इति । इति दिक् ॥ अत्र भाष्यनपेक्षम्—तथा च—‘अनु-
प्रयोगः किमर्थम्—‘विपर्ययासनिवृत्त्यर्थम् (वा)—विपर्ययासनिवृत्तिर्था स्यात् ईहाञ्चक्रे
—चक्रे ईहामिति नाभूत् । ‘व्यवहितविवृत्त्यर्थञ्च’ (वा) ईहाञ्चक्रे व्यवहितस्य
नाभूत्—ईहां देवदत्तचक्रे’ इति ।

कृत्तस्तु क्रियाफले इति ‘स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले’ इति सूत्रेण क्रियाफलं
यदा कर्त्तारं नाभिप्रेति तदा डुकृञ् इति जित्वात्कृत्तधातोः परस्मैपदित्वमेव । अनु-
प्रयोगदशायां तु नाथं नियन्त इति दर्शयति—

२५४० । आत्मप्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥१॥३६३॥

दी—। आत्मप्रत्ययो यस्मादित्यतदगुणमविज्ञानो बहु-
ब्रीहिः । आत्मप्रत्यया तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृजोऽप्यात्मनेपदं
स्यात् । इह पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु—तद्विपरीतमिति । तेन
कर्तृगेऽपि फले इन्दाञ्चकारत्वादी न तद् ।

The word आत्मप्रत्यय forms an अतदगुणसविज्ञानबहुब्रीहि—the breaking up of the words being आम् प्रत्ययो यस्मात् (after which the affix आम् is attached) [Meaning of अतदगुणसविज्ञान —बहुब्रीहि is of two kinds तदगुणस विज्ञान and अतदगुणस विज्ञान । The former is illustrated when the constituent members have any connection (अन्वय) with the verb, as सुकेशीमानय 'Bring a woman of excellent hair'—when this is said a woman of bad hair should not be presented. Hence it is obvious that not an ordinary woman is wanted but a woman possessing of beautiful hair, so hair also is connected with the verb आनय । This is तदगुणस विज्ञान । The latter (अतदगुणस) is instanced when the constituent members are not connected with the verb but the possessor alone is meant to be connected with the verb. Thus चित्रगुमानय—Bring me a man possessing spotted cows. Here cows are not presented before the speaker but only the man possessing the cows. Hence the cows have no connection with the verb] Similarly in this case, आत्मप्रत्यय—the affix आम् has nothing to do with वृत्ति, which is affixed to a root, followed by आम् । Hence the root followed by आम् is meant.

Atmanepada is enjoined to the root कृञ् also, which is used invariably after (आम्) like the root, possessing or being followed by the affix आम्. (Thus it is shown that the root कृ will take आत्मनेपद, when it follows एधाम् or the like no matter if the fruit of the action accrues to the person other than the agent (कर्त्ता). Now to show that the root कृ preceded by an आत्मप्रकृतिक root will take परस्मैपद terminations even when the result rests with the agent, he says that here in the rule आम्प्रत्ययवत्—” we should draw the word ‘पूर्ववत्’ from the preceding rule ‘पूर्ववत्सनः’ (2735—1.3.62) so that there will be two (different) sentences —(1) आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य and (2) पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । The latter then means that कृ will be आत्मनेपद or परस्मैपद according as its predecessor (पूर्व) एध, इन्द्र etc, are आत्मनेपद or परस्मैपद and not otherwise. Thus even when the fruition rests with the agent, तङ् i.e. त आताम् and the like आत्मनेपद terminations are not to be attached to कृ in इन्द्राच्चकार etc. Hence though the root इदि or इन्द्र (with नुम्) is parasmaipadi it will act as an atmanepadi not being changed into इन्द्राच्चक्रे । Now in the present case the form standing एधाम् + कृ + त—

मित— । ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ (२१५७—३।१।२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्त्तते । सूत्रे ‘आम्प्रत्ययवत्’ इति दृश्यते । न च आम्प्रत्ययस्य आत्मनेपदं भवति । तत् कस्य आत्मनेपदमित्यपेक्षायां प्रथमं तमेव शब्दं विभज्य तस्य वृत्तिं दर्शयति—आम्प्रत्ययोयस्मादिति । अतद्गुणसंविज्ञान इति । तद्गुणसंविज्ञानातद्गुणसंविज्ञानभेदेन हि बहुव्रीहिर्हिं धा विभज्यते । तव यदा वृत्तिस्थपदस्य क्रियायामन्वयः स्यात् तदा तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः यथा सुसुखामानय इत्युक्ते न तावत् दुर्मुख

आनीयते किन्तु सुमुखा एव । तस्मात् सुमुखाया ज्येष्ठ इव सुपुत्रापि क्रियया चन्वयो न घटते तदा अतदगुणमविज्ञानीष्य बहुव्रीहिः । यथा—‘चित्तगुमानय’ इत्यादि न खलु गाव शिवा आनीयन्ते किन्तु यस्य ता स एव, एवमपि आम्प्रत्ययो यष्पादधातो क्त्वर विधीयते तन्मेषात्मनेपद न त्वाम इति । आम्प्रत्ययवदिति ह्यतोयान्ताभ्युत्थार्थं वति इत्याह आम्प्रकृत्यातुल्यमिति । तत अनुप्रयोगस्य इत्यत ‘अनुप्रयोग’ इति कर्मणि घञोरुपम् (अनुप्रयुजनइत्यमिति), तदाह अनुप्रयुज्यमानात् इति योऽनुप्रयुज्यते तस्यादित्यथ । आत्मनेपद स्यादिति—क्रियाकले परगामिन्यपि अनुप्रयुज्यमानात् कञ् (कृ धातो) आत्मनैधादिधातुवत् आत्मनेपदमेव स्यात् न तु ‘स्वरित’ (२१५८) इति प्राप्त परस्मैपदमित्यथ । एवमप्राप्तस्य—आत्मनेपदस्य प्राप्तिविधिं ता इदानीं प्राप्तस्य आत्मनेपदस्यविधिं वारयिष्येत्याह—इति । अग्निन आम्प्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्तेति सूत्रे ‘पूज्यवत्सन (२०१५—१।३।१२) इति सूत्रात्—पूज्यवदिति पदमनुवर्त्तय अनुकृत्य वाक्यमर्देन विभिन्नवाक्यत्वेन कश्चिद्भूतं आनीयते अध्याभिमिति शेष भाष्यकारप्रवृत्त्यनुसारादितिभावः । तथाच सूत्रमिदं वाक्यद्वयात्मकम्—‘आम्प्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्येत्येकं वाक्यम् । ‘पूज्यवत्कञोऽनुप्रयोगस्येत्यन्यत् । तत पूर्वस्यायं प्रागेव व्याख्यातः । द्वितीयस्य त्वयमथ पूर्वेषु णधादिधातुना तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कञोऽपि आत्मनेपद स्यात् । ननु च प्रागेपि (आम्प्रत्ययवदित्यत) एवमेव प्रोक्तान्तु कोऽव विशेष इति चेत् नियमार्थोऽयमारम्भ इत्याह—पूज्यवदेवात्मनेपद न तु तद्विपरीतमिति । नियमकलमाह—ननति (इदि ण्यर्थे इति धातु परस्मैपदी । इदितोऽनुप्रयुज्यमानस्य कञ् इतिचप्रयुक्तं स्वरित (२१५८) ति सूत्रमात्रं आत्मनेपद प्रतिषिध्या फलं कत्तारमेव अभिप्रेति, धातुय जिदेव भवति तथापि (हेतुद्वयसम्बन्धेऽपि) कञोऽव (इन्दाच्चकार इत्यत) परस्मैपमेव भवति । अवाय सत्तेप—‘आम्प्रत्ययवतोऽनुप्रयोगस्य’ इत्यनेन परगामिन्यपि फले—आत्मनेपदं विहितम्—(परस्मैपदं निषिद्धम्), पूज्यवत् कञोऽनुप्रयोगस्य इत्यनेन तु कर्त्तृगामिन्यपि फले—परस्मैपदमेव विहितम् (आत्मनेपदं निषिद्धमिति नियमद्वयम्) ।

अथ भाष्यम्—‘आम्प्रत्ययवदिति । कृज्यग्रहणं नियमार्थम् । इह माभूत्
 ईहासाच । कथं चाल्तेरगुप्रयोगो भवति । प्रत्याहार ग्रहणं हि तत्र
 विज्ञायते । कथं पुनर्विज्ञायते तत्रप्रत्याहारग्रहणमिति । इह कृज्यग्रहणात् ।
 अथेह कस्मान्न भवति । उटुभाञ्चकार । उटुरजाञ्चकार । ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते ।
 ननु चाच्चात् प्रत्ययात् आत्मनेपदं पश्यामः न वृसोऽनेनेति । किं तर्हि । स्वरितञितः
 कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । नैष दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति ।
 आम्प्रत्ययादेवेति । यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । ईहाचक्रे । ज्ञाचक्रे ।
 विविञ्च प्रकल्पतः । कथम् । पूर्ववदिति वर्त्तते । ‘आम्प्रत्ययवत्—पूर्ववच्चेति’ ।

एवं प्रकृते लिटि एधाम् क्व त इति स्थिते—

२२४१ । लिटस्तभ्योरेणरेच् ॥३॥४८६॥

दी—लिङादेशयोस्तभ्योः ‘एण्’ ‘इरेच्’ एतौस्तः ।
 एकारोच्चारणं ज्ञापकं—‘तङादेशानां टेरेत्वं ने’ति । तेन डारौ-
 रसां न । ‘क्व’ ‘ए’ इति स्थिते ।

‘एण्’ and ‘इरेच्’ replace respectively त and भ्, the substitutes
 for (affixes of) लिट । The pronunciation of एकार in एण् and
 इरेच् indicates this—that एत्वं i.e. एकार is not enjoined to the टि
 (अचोऽल्त्यादि-) of the substitutes for तङ् (आत्मनेपद affixes), [derived
 by the rule ‘टित आत्मनेपदानां टेरे’ (२२३२)] । Hence डा, रौ and रस्
 the substitutes for third person triad of लुट्, which is, a टित् (द-
 eliding), have no एत्वं (एकार) in their टि portion. Now the
 form being एधाम् + क्व + ए—[Note that एण् is शित्, and therefore
 it replaces the whole affix त (and not अ only of it) by the परिभाषा
 —‘अनेकाल् शित् सर्वस्य (45.)—इरेच् also being अनेकाल्—containing
 more than one अल् or letter replaces the whole of भ्] ।

मित—। तथ भूय 'तभो' (इच्छः), तयोः (स्थानपक्षी) स्थाने एश्, इरेच् च क्रमात् स्यात् । तस्थाने एश् भूस्थाने इरेच् इति विवेकः । 'टिग आत्मनेपदानां टेरे' (२२३३) इति सूत्रेण लिङादेशतभयोऽभिभागस्य एत्वं (एकारः) स्यात् लिट्-हित्वात्—तथापि यत् 'अश् इरेच्' इत्यनुज्ञा 'एश् इरेच्' इति एकारत्वेन निर्देशः क्रियते तेन प्राप्यते यत् तडादेशानां तडाभात्मनेपदविभक्तीनां स्थाने ये आदिशन्ते तेषां टोऽभिभागस्य एत्वं एकारत्वं न भवतीत्यर्थः । किञ्चित्तद् आपकफलमित्यपेक्षया-माह तेनेति—लटः त, आताम्, क इत्येषां स्थाने डा, रौ, रस् इत्येते विधीयन्ते । अत्र लुट्हित्वेऽपि तदादेशानां डारौरसां टेरेत्वं न भवति । अथ प्रकृते एधाम् क इति स्थिते ('अनेकाल् शित् सञ्ज्येति परिभाषया एश्ः शित्वात् इरेचश्च अनेकाल्-त्वात्—सञ्ज्यंदेशः) ।

२२४२ । असंयोगाल्लिट् कित् ॥१।२।५॥

दो—। असंयोगात् परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । 'क्डिति च' (२२१७) इति निषेधात्—'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' (२१६८) इति गुणो न । हित्वात् परत्वादयणि प्राप्ते ।

An अपित् लिट्, coming after a non conjunct letter (single letter), becomes (is to be treated as) कित् and not डित् by the rule 'सार्धधातुकरूपित्' (2334) for लिट् substitutes are आर्धधातुक । Here त (the आत्मनेपद affix) has no प् after it hence it is अपित् and thus the rule applies. According to the prohibition enjoined in the rule 'क्डिति च' (2217) the ऋ of कृ is not gunnated by the rule 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' (2168) for ए (here) is कित् । After the root कृ is first reduplicated by 'लिटि धातोरनभ्यासश्च' (2177), the यदादेश (र) being due by the subsequent rule 'इको यण् चचि' (47—6, 1. 77)—(एधाम् कृ कृ ए) we look ahead —

मित—। असंयोगात् + लिट् कित् इतिच्छेदः । 'सार्वधातुकमपित्' इति पूर्वसूत्रम्—तस्मादपिदित्यनुवर्त्तय आह, असंयोगादिति—असंयोगात् (हलोऽनन्तराः संयोगः इति) संयोगसंज्ञावद्भिर्भादा वर्णात्—परः परवर्त्ती यः अपित् लिट् 'लिङादेशः स कित्=अगुणौ' स्यात् । ततः 'सार्वधातुकाद्धातुकयोरिति गुणे विहितेऽपि—अत्र लिट् कित्वात् 'किङ्तिचेति' निषेधात् न गुणः । ततः एधाम् क्त क्त ए इति कृते द्वित्रि (लिटि धातोर्नभ्यासस्य इति सूत्रेणेत्यर्थः) 'इको यणचि' (४७—६।२।७७) इति सूत्रस्य परवर्त्तित्वात् ऋकारस्य यणादेशेन रेफे प्राप्ते विशेषमाह—(यदि तु प्रथमं यणादेशः श्रियेत तदा 'क्त' इत्यस्य 'क्त' इत्येवंरूपे जाते एकाच्चाभावात् लिटिधातोरिति न-प्रवर्त्तत द्वित्रं च नो भवेदित्युक्तं—द्वित्रादित्यादि)—

२२४३ । द्विर्वचनेऽचि ॥१।१।५६॥

दी- मित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्यात् द्वित्रे कर्त्तव्ये ।

When an अच् (vowel) due to which reduplication is enjoined (to what precedes) follows, then the substitution for a vowel (अच्) is prohibited—if (i.e. on condition that) reduplication has to be done. Here in एधाम् क्त ए—क्त has reason to be duplicated owing to the existence of (लिट्) 'ए' after it, for the substitute ए for त is आर्द्धधातुक (लिट्) by स्थानिवद्भावः । Again this ए being an अच् the ऋ of क्त must be replaced by यण् (र्) । Thus we are between the horns of a dilemma. But this rule 'द्विर्वचनेऽचि' solves this difficulty with the help of the exposition 'द्वित्रे कर्त्तव्ये अच आदेशो न स्यात्'—'substitutions for vowels are not enjoined when duplication has to be done.' Thus द्वित्र or duplication comes in first and then follows यणादेश though the

rule 'इको यचचि' (17—6. 1. 77) follows upon the द्वित्वविधायक rule 'निठिधातोर्नभासस' (2177—6. 1. 8). Note that the terms द्वित्वनिमित्त etc.—has special significance. What is the significance of द्वित्वनिमित्त ?—Witness दृष्ट्वापति । Here in दिव् (दिवुकोऽयाम्) + उठ मन् तिप्—ऊट् is not a द्वित्वनिमित्त ; hence by ऊट् we first get द्वा and then we duplicate द्वा and the form is दृष्ट्वापति , but if the duplication would have been first adhered to we would have got द्विद्र्वापति and not दृष्ट्वापति which is the correct form. For the significance of चचि and चचः see the 'मित'—Tika below. The form yet remaining एधाम् कृ कृ ए—

मित—। 'स्यानिषदादेशोऽनन्विधौ' (४८—१।१।५६), 'चचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०—१।१।५०), 'न पदान्तरिर्वचनवर्धेधोपस्वरमवर्णानुसार दोषं जयविधिषु' (५२—१।१।५८) 'द्विवचनेऽचि इति पाणिनेः मूलश्रमः । तदत्र द्विवचनेऽचि इत्यत्र 'स्यानिषदादेश' इति 'परस्मिन्' इति 'पूर्वविधावि'ति 'न' इति चानुवर्तते । द्विवचने इत्यस्य च द्विवचने येन परनिमित्तेन तत् द्विवचनम् (बहुव्रीहिः) इति विषयः = द्विवचन—निमित्तमिति लभ्यते ; अथवा द्विः वचनम् द्विवचनम् (सुपसुपा) तदस्ति अभ्य इति अर्थ आदिभ्योऽच्—ततः द्विवचनस्य द्विवचनस्येत्येकशेषः । अवाप्यनुलमपि द्विवचननिमित्तमिति गम्यते आयुर्धृतम् इत्यत्र यथा—आयुषो निमित्तम् घृतमिति बोधः । तदेतत् सर्वे मत्वाह—द्वित्वनिमित्ते इत्यादि । द्वित्वे कर्त्तव्ये इति चच पूर्वत्वेन दृष्टव्यं द्वित्वस्य विधौ कर्त्तव्ये मतीत्यर्थः । एवं कृ ए इत्यत्र द्वित्वे कर्त्तव्यम् । तेन 'इको यण् अचोत्य'नेन इकः (प्रचः—उटकारस्येति यावत्) स्याने यण् (रिफः) प्राक्—न कर्त्तव्यः । प्रथमं अजादेशे तु क्ते इति भवति । ततो रूपातिदेशपञ्चाशये यद्यपि 'क्ते' इत्यमुमेव स्यानिवत्—मत्वा द्विरुच्चार्य 'चक्ते' इति लभ्यते तथापि 'प्रधानमाहि पदस्य दूराद-स्पर्शनं वरमि'ति न्यायात् प्रथमं द्वित्वं कर्त्तव्यं ततोऽजादेशः कर्त्तव्यः लाघवात् इति भावः । किञ्च रूपातिदेशपञ्चाशये दोषान्तरमेपि भवति । 'क्ते' इतीदं स्थानि

वन्मत्त्वा यदि द्वित्वं विधीयते तर्हि—‘क्ते’ इत्यत्र (कर्ण) रेफोऽपि स्यानिवन्मायात्
 ऋकार एव भवति ततश्च एकाच्त्वं न भवति किन्तु ह्यच्क्त्वमेव ततः कुतो द्वित्वमतः
 —सुष्ठुत्वं द्वित्वे कर्त्तव्यं प्राक् अजादेशो न कर्त्तव्य—इति । प्रथमं क क ए इति
 कर्त्तव्यं तत उत्तरखण्डस्य (द्वितीय ‘क’ इत्यस्य अभ्यासभिननेत्याल्लः) यणादेशो
 विधातव्यः । द्वित्वनिमित्ते इति किम् ? दृष्टापत्तिः । द्वि (दिवुक्तीङायाम्) + सन्
 इति स्थिते ‘क्तेः’ ‘ग्रुडनुनासिके च’ (२५६—६।१।१०) इति वकारस्य ऊटि
 द्वि + ऊ + सन् इति जाति ऊकारस्य न द्वित्वनिमित्तत्वं किन्तु सन् एव तस्य च
 व्यवहितत्वात् परत्वं न भवति तेन प्राक् ऊट्—कार्यं कृते दृष्टा सन्
 इति सम्प्रदायानि द्वित्वं ततो हलादेशेपेण—दृष्टापत्ति इति लभ्यते, प्राक् द्वित्वे कर्त्तव्यं
 तु दृष्टापत्ति इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति बोध्यम् । अचि किम् ? जेप्रीयते । दीधीयते ।
 जेप्रीयते इत्यत्र ग्रा + यङ् इति स्थिते ‘ईप्राप्तेः’ (२६४—७।१।३१) इति ‘प्रा’
 इत्यस्य ईकारान्तत्वे विहिते ईकारस्य द्वित्वनिमित्तकयङो निमित्तत्वं, न तु द्वित्वनिमित्ताज्-
 निमित्तकत्वमिति प्राक् इत्वं ततो द्वित्वम् । एवं दीधीयते इत्यत्र । अचः किम् ?
 असूषपत् । स्वापि (स्वप् + णिच्) + चङ् + तिप् इति स्थिते चङि (२३१५—६।१।११)
 इति चङो द्वित्वनिमित्तं ‘स्वापेश्चङि’ (२५८४—६।१।१८) इति स्वापेः संप्रसारणम् ।
 तेनाव कार्यद्वयं वर्त्तते । स्वापेर्द्वित्वमित्येकं कार्यम् । तस्य च सम्प्रसारणमित्यपरम् ।
 तदनयोः कतरत् प्रथमं क्रियताम् इति कार्यसन्देहे “सम्प्रसारणं तदाश्रयकार्यञ्चबलव-
 दि”ति परिभाषया—प्रथमं सम्प्रसारणमेव कार्यं ततो द्वित्वं स्वापे वकारस्य यत्
 सम्प्रसारणम् ‘उ’ इति यावत् (इग्यणः सम्प्रसारणम्) तस्य अजादेशत्वाभावात् । अर्थ
 स्पष्टार्थः—स्वापेर्वकारस्य—उत्वं विधीयते । तदत्र व इति स्थानी उ इति आदेशः ।
 व इति तु अज् न भवति । किन्तु हलिव तेन उकारस्य अजादेशत्वं नास्ति (अचः
 आदेश इति अजादेशः) किन्तु हलादेशत्वमेव । तेनाव निर्वाचं सम्प्रसारणमेव प्राग्
 भवति ततो द्वित्वम् (सन्वत्त्वदोषत्वपत्वाणि च) इति । सम्प्रसारणेन सुप् इति जाति
 सुप्सुप चङ्ति इति स्थिते लुङादेशत्वादङागमे अट् सुप्सुप् अ तिप् इति सम्प्रदायानि
 ‘दीर्घो लघोः’ (२३१८) इति अभ्यासदीर्घे असूषपत् इति लभ्यते (आदेशप्रत्यययोरिति

यत्नम्) । [अत आद्यम् 'दिवंचनेऽचोति—आदेशे स्यानिवदनुदेमा तदतोदिवंचनम् (वाचिकम्) । आदेशे स्यानिवदनुदेमतदतः, किवतः । आदेशवतो दिवंचनं प्राप्नोति । तत को दोषः । तताभ्यासदपम् (वाचिकम्) । तताभ्यासदपं न सिध्यति । चक्रतुदक्रुरिति । 'अङ्गुष्ठं तु आपकं दपस्यानिवद भावस्य, (वाचिकम्) । यदयमङ्गुष्ठं करोति तद आपयत्याचायौ यददपस्यानिवद भवतीति । क हत्वा आपकम् । अङ्गुष्ठस्येतत् प्रयोजनम् । इह मा भूत् । जेघीयते दीघीयते । यदि च दपं स्यानि— वद भवतीति ततोऽङ्गुष्ठमदं वदभवति । अपदि कायंम् । नापोऽङ्गुष्ठस्येन । भवतीत्याव दिवंचनम् । तत गाड्प्रतिषेधः (वाचिकम्) । तत गाड् प्रतिषेधो बलव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । न बलव्यः । गाड् निटोति हिलकारकी निदेश । निटि लकारादाविति । कृतोजन्तदिवादि नामधातुष्वभ्यासदपम् (वाचिकम्) । कृतोजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासदपं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्णत् । एजन्ता लन्ते—मन्त्रे । दिवादि । दृष्टावति । सुष्युषति । नाम धातुः । भवन्मिच्छति भवनीयति भवनीयते, मन् विभवनीयिषति । एवं तर्हि प्रत्यय इति वत्यामि । प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासदपम् (वाचिकम्) ।

‘प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासदपं न सिध्यति । दिवादय एके परिहृताः । एवं तर्हि दिवंचननिमित्ते अचि अजादेशः स्यानिवदिति वत्यामि । स तर्हि निमित्तगञ्ठ उपादेयः । नह्यन्तरेण 'निमित्तगञ्ठ' निमित्तार्थो गम्यते । तद यथा । दधि वपु (दक्षा इति भाषायाम्) संप्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । लङ्गुलोदकं पादरोगः । (लङ्गुलोदकमिति पूर्यादिगन्धविशिष्टं दूषितं जलमित्यर्थः) पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुधं तत् । आयुधोनिमित्तमिति गम्यते । अथवा अकारो मत्वर्थीयः । दिवंचनमस्मिन्निति सोऽय दिवंचनः दिवंचने इति । एवमपि न श्रायते कियन्तमसौ काल स्यानिवदभवतीति । यः पुनराह दिवंचने कथेद्ये इति । कृते तस्य दिवंचने स्यानिवद भविष्यति । एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः । सोऽनुवर्षिष्यते । क प्रकृतः । न पदान्तिदिवंचनेति । दिवंचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति । एवमपि न श्रायते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति । यः पुनराह दिवंचने

कर्त्तव्ये इति कृते तस्य द्विवचने अजादेशो भविष्यति । ए' तर्हि उभयमनेन क्रियते । प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विवचनञ्च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्द्देशात् । एकशेषनिर्द्देशोऽयं द्विवचनञ्च द्विवचनञ्च द्विवचने । द्विवचने कर्त्तव्ये द्विवचने अचि प्रत्यये इति ।]' ॥ एवं प्रकृते एषाम् क क ए इति स्थिते ।

२२४४ । उरत् ॥७।४।६६॥

दी— । अभ्यासकृत्वर्णस्य (?) अत् स्यात् प्रत्यये परे । रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (२१७६) । 'प्रत्यये' किम् । वव्रश्च ।

The कृत्कार of the अभ्यास is replaced by अत् when a प्रत्यय or affix follows. अ of अत् is followed by a र् (by the rule उरत्परः 70—1. 1. 51.). This र् disappears by the rule—हलादिः शेषः (2179). Why say प्रत्यये परे? Witness वव्रश्च । व्रश्च (ओव्रश्च कुंदने) + लिट्णल् (अ) = व्रश्च व्रश्च (द्विव) अ = व्रश्च (लिट्प्रभ्यासखोभयेषाम्—2408) इति (सम्प्रसारणम्) = व्रश्च = व्रश्च (उरत्) व्रश्च = वव्रश्च by हलादिः शेषः । Here the अभ्यास 'व्र' is first changed into वृ by सम्प्रसारण then into वृ by उरत् (अत्)- Hence, because अत् (अ) in वृ is the substitute of कृत्, which is a सम्प्रसारण (इग्यणः सम्प्रसारणम्), has to be treated as स्थानिवत् i. e. like the स्थानी 'कृत्'. Thus वृ of वृ is not allowed to have सम्प्रसारण, for it is followed by a सम्प्रसारण अ (स्थानिवत्) cp. the rule 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (363—6. 1. 27). Thus the rule न सम्प्रसारणे etc is valid here. But had the word 'प्रत्यये' not been mentioned (in the हृत्ति of Bhattoji), the i. e. अ (अत्) of वृ would not have been treated as स्थानिवत् (कृत्वत्), there being no परनिमित्त cp. the rule 'अचः परस्मिन् etc' (50—1. 1. 57). And अ (अत्)

not being a स्थानिवत्), the rule न 'रते etc does not apply (for there is no सम्प्रसारण following). Thus the अभ्यास 'र' of वप्रथ is going to have सम्प्रसारण but in that case you cannot get वप्रथ, but you are to get ओवप्रथ. Thus it is clear that the expression 'प्रत्यये परतः' should be mentioned in the वृत्ति ।

मिति—। उः + चत् इतिच्छेदः । उरिति चकारस्य वृत्ता, रूपम् 'मातृपितृ' इत्यस्य यथा । 'अथ भोषोऽभ्यासस्य' (२६२०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तने । 'आमन्त्रमाध्यायपरिममार्तरक्षाधिकारः' इति भाष्यवचनात् चन्द्ररीत्यधिकृतं वर्तते । तदाह—अभ्यास-चवर्णस्य इत्यादि । प्रत्यये परे इति । 'चन्द्रस्य' इत्यनेन प्रत्ययः आदिष्यते एव अन्यथा प्रत्ययपरत्वाभावेन तस्य चन्द्रसंज्ञात्वमेव अभवात्—उक्तं हि भगवता सूतकारेणैव—'यज्जात् प्रत्ययविहितत्वादि प्रत्ययेऽद्विमिति' (१८८) । अत उक्तं प्रत्यये परे इति । रपरत्वमिति—'उरण् रपरः' (७०—१।१।५१) इति सूत्रेण 'अत्' इत्यस्य अकारः रपरः सन्नेव प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्च 'क्त' कृ ए इत्यस्य 'क्' कृ ए इति स्थिते 'ह्लादिः शेषः' (२१७७) इति सूत्रेण—रभोप इत्याह—ह्लादिरिति । एवञ्च क कृ ए इति स्थितम् ।

स्वव्याख्याने प्रत्यये इति पदं कथमनुभुङ्क्ते इति कारणं फलञ्च निर्द्देश्यम् पृच्छति, प्रत्यये किमिति । उत्तरमाह—वप्रथेति । ओवप्रथुच्छेदने इति धातुः । तस्य लिटि कलि रूपम् । तदित्यं प्रक्रिया । व्रथ् लिट् णात् (अ) इति स्थिते द्वित्वम्, लिट्याभ्यासस्योभयेषाम्, (२४०८) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, 'उरण्' इति अभ्यासस्य षकारस्य अकारादेशः, रपरत्वम्, ह्लादिः शेषः (व्रथ् व्रथ् अ = व्रथ् व्रथ् अ = व्रथ् व्रथ् अ = वप्रथ) ; अथ अभ्यासस्य 'व्रथ्' इत्यस्य सम्प्रसारणेन य षकारोभवति (व्रथ्) स स्थानी । तस्य स्थाने पुनरुदित्यनेन योऽकारोविधीयते स च 'अचः पराणि पूर्वविधा' वित्यनेन स्थानिवत् । षकारोऽयं इत्यर्थः सम्प्रसारणं मित्यनेन सम्प्रसारणसंज्ञकमित्युक्तं भवति । तस्मात् तत् स्थाने य आदिगते अकार इति सोऽपि स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणसंज्ञकमेव भवति । ततश्चासुमकारमाश्रित्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्र-

सारणम्' (३६३) इति निषेधः प्रवर्तते वकारस्य उत्वं च न भवति वव्रश्चेति च सिद्धयति । किन्तु यदि अत्र 'प्रत्यये' इत्युक्तं नाभविष्यत् तर्हि परतः प्रत्ययाभावात् अकारस्य स्थानिवत्त्वमपि नाभविष्यत्, प्रत्यये परतः नत्येवहि अद्भ्यसंज्ञाविधानात् । तत्तस्य स्थानिवत्त्वाभावेन सम्प्रसारणत्वस्याप्यभावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधोऽपि न प्रावर्त्तिष्यत । तेन च वकारस्य सम्प्रसारणेन 'वव्रश्च' इति रूपमपि दुरूपपादमभविष्यदिति सुष्ठूक्तं 'प्रत्यये परे' इति ।

२२४५ । कुहोश्चुः ॥७।४।६२॥

दी— । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाच्चक्रे ।
एधाच्चक्राते । एधाच्चक्रिरे ।

चवर्ग (चकृजभज) replaces both कवर्ग (कखगघङ) and हकार existing in an अभ्यासे । Thus the क of ककृए is replaced by च and then by यणादेशः ('इको यणचि) we get चक्रे । Then एधाम् चक्रे = एधाच्चक्रे ।

मित— । कुरिति कवर्गः । चुरिति चवर्गः । ह् इति हकारः ।
कु च ह् च कुहौ (इन्द्रः) तयोः (स्थानषष्ठी) । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यास-
स्येति अनुवर्त्तते तदाह—अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेश इति । अत्र कवर्गीयवर्णानां
हकारस्य च समष्ट्या षट्त्तय चवर्गीयानाञ्च पञ्चतया यथा संख्येन नान्वयः । किञ्च
यद्यपि उभयोः (कवर्गहकारस्य चवर्गस्य च) मध्ये प्रयत्नभेदोऽप्यस्ति तथापि सूत्रारम्भ-
सामर्थ्यात् आदेशो बोध्य इति । एवञ्च प्रकृते एधाम् च-कृ ए इत्यत्र एधाम् च कृ ए
इति जाते यणादेशे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण' (१२४ —८।४।५८) इति परसवर्णे च
एधाच्चक्रे इति लभ्यते । एधाच्चक्राते इति 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्यातामित्यवैत्वे
रूपम् । एधाच्चक्रिरे इति भास्य इरेजादेशे रूपम् ।

इदानीं 'घासः से' (२२०६) इति घासः 'से'भावे सकारस्य बलादित्वात् आर्द्धधातु-

काम्पेड्यम्भारित्ति इहह कथं न भवति इति दर्शयितुमिदं निषेधपरं गणम-
वतारयति :—

२२४६ । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७।२।१०॥

दी— । उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वला-
देरार्धधातुकस्य इट् न स्तात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच
इति किम्—यङ्लुग् व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि—ग्रितपा
शपानुवन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाजग्रहणं चैव पक्षे तानि
न यङ्लुकि ।—इति । एतच्च इहैव एकाजग्रहणेन प्राप्यते ।
अथ इत्येव एकत्वविवक्षया तद्वतोग्रहणेन च सिद्धे एकाग्रहण—
सामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्तयते । तेन वधेर्हन्तुपदेशो
एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचत्वात् । अनु-
दात्ताद्यानुपदमेव संग्रहोच्यन्ते । एधाञ्चकृये । एधाञ्चक्राये ।

The augment इट् is not enjoined to a वलादि-आर्धधातुक which
follows a root that is mentioned to be अनुदात्त and एकाच् (having
a single vowel only) in उपदेशे (i.e. धातुपाठ) । The word 'उपदेशे'
is related with both 'एकाच,' and 'अनुदात्तात्', why say एकाच ?—It
(i.e. the word एकाच:) is enlisted in the rule so that इड्विधि may
be barred to एकाच roots in यङ्लुक् । In other words एकाच
is included with a view to prohibiting the augment इट् to
एकाच roots in यङ्लुक्—cp.—the saying (of old Grammarians) :—

Rules, in which the roots have been taught in these five
sorts or ways, viz—by affixing सिप् (ति), शप् (च), अनुवन्धे, by
taking up the whole class (गण) and by pronouncing the
qualifying word एकाच् beforehand, will cease to have, in यङ्लुक्

(the operations which they exercise upon the simple roots in लट् लिट् etc.).

[1. इतिप्—(By इतिप्) :—The rule 'भरतेरः' (2181—7.4.32) contains the root भू ending in इतिप् or ति and enjoins अ (अकारान्तत्वं) to the reduplicate or अभ्यास in लिट् consequently भू is replaced by भ । But this rule will not apply to the same root भू in यङ्लुक्—thus भू + यङ् लुक् लिट् अ = वोमवाञ्चकार and not वभवाञ्चकार (for formation see under the rule 'यङो वा' 2651). Similarly the rule 'नेर्गदन्त' etc. (2285) directs शत्व to नि (प्रणिहन्ति) but as हन् is expressed by adding इतिप् (हन्ति) after it, the नि cannot have, by this rule, the शत्वविधि in यङ्लुक् as प्रण्यजङ्घनीत् ।

2. शप्—By शप् :—(This शप् is a Vikarana). The rule 'सनीवन्तर्धभस्जदम्भुश्चिखूयूर्णभरञ्जपिसनाम्' (261—7.2.49) enjoins the augment इट् optionally to the roots mentioned here. But as ऋ is pointed out with the affix शप् attached to it (ऋ + शप् = भर) it will not have, in its यङ्लुक् form, the augment इट् । Thus वर्भर्त्ति, वरिभर्त्ति, वरीभर्त्ति are without इट् ।

3. अनुवन्धेन—By an अनुवन्ध or an indicatory (as the eliding word—क् in क्त and क्तवत् or ल् उ in लुट् &c.) : Direction by अनुवन्ध is possible in two ways (1) by स्वरूप i.e. by attaching an अनुवन्ध such as ड to the root itself and (2) by an इत्सञ्ज्ञकपद or word :—

(1) By स्वरूप is illustrated in the rules 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (2441—7.4.21) and 'दीङो युञ्चि' (2507—6.4.63)—शेशितः—देधितः—(शी + यङ् लुक् तस्)—(दीङ् यङ् लुक् तस्) where शी and दी are gunnated in the अभ्यास by the rule 'गुणो यङ्लुकोः' (2630—

7.482) and not by the rules cited above ('शोक, माधे'—and दोहो युञ्जि)

(2) इत्संज्ञकपद is exemplified in the rule 'चमुदात्तसित आयात पदम्—(2157—1312) Now the root चर्च् in चमुदात्त and the root शोच् is छित् but they will cease to be so (आत्मनेपद) when यङ्मुक् follows—पापयति, जेययति (चर्च् + यङ्मुक् + तिप् — शो + यङ्मुक् + तिप्) ।

4 गलेन—By a गण—a class or group — This is illustrated in the rules 'रधादिभ्यश्च' (2543—1178) and 'दिवादिभ्यश्च' (2505—3169) etc, But भिद् (a root of the रधादि class) in भिद्व् have no यम् (ञ) and ग्यच् (य) in their यङ्मुक् forms—भिन्दितीति देदिद्योति ।

5 यवेकाक्षरपदम्—By the mention of एकाक्ष—It is illustrated in the present rule एकाक्ष उपदेशीहृदात्— which prohibits the augment इट् to व्वादि आदेशायक affixes with reference to एकाक्ष (single अक्ष or vowel-consisting) roots. But names भिन्दिता [भिद् + यङ्मुक् ता (लृट्)] and भिन्दिता [भिद् + यङ्मुक् ता (लृट्)] where this rule does not hold good and we have the augment इट् prefixed to व्वादि आदेशायक—ता ।

In this verse श्रित्वा यथा etc, take the word यद् in यद् एवम् च to mean यत्र—where (in which rule)

It is thus explained by prof Kielhorn in his valuable and faithful translation of वसिष्ठस्मृत्यम्—

P. CAX, 3 (वसिष्ठ—120 (२) page 517)

“(Of operations which concern primitive roots there are)

five (that do) not (take place) in case (those roots) are followed by यङ् लृक् ; they are ;—(a) and (b) an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with (the termination) ति or with (the Vikarana) श् (c) (an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with an Anubandha or Anubandhas attached to it as well as an operation which is stated (to concern generally all primitive roots) that have a particular; Anubandha or particular Anubadhas (attached to them). (d) (an operation) that may concern a whole class (or group of primitive roots) ; and (e) (an operation that may be taught in a rule) in which the word एकाच् mono-syllabic has been employed.”

Examples are nearly the same as we have given above.

N. B.—(This परिभाषा—is not adopted by the भाष्यकार hence Nagesha gives a different explanation and एकाच् in the rule is taken up to be related with the rule च्युक्तः किति (2381—7.4.11). See the शब्देन्दुशेखर—‘under this rule beginning with परितु etc. and also the परिभाषेन्दुशेखर under this परिभाषा No. 120—(ग) P.—105)].

एतच्च etc.—The existence of this परिभाषा (गित्वा श्वा etc.) is inferred from Panini's using the word एकाच् in the rule (except this rule ‘एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्’ there is no other ज्ञापक rule where—by we can come to a conclusion that Panini admits the authority of this परिभाषा) । Hence भट्टोजि says इहैव etc. (In this very rule

etc.) Had Panini used the word 'अचः' only in place of एकाच then this अचः would have been sufficient to give the sense of एकाच (consisting of only one vowel) hence through the authority and significance of एक in the rule, roots having more than one vowel (अनेकाक्षूपदेश) have been excluded (व्याभांति) ।

तेन etc —Now in reply to the rejoinder 'why the augment इट् is prefixed to the वलादि आर्धकधातुक (in लुङ्) affix (तिप्) coming after the root वध which is the substitute of हन् which istaught to be एकाच् (monosyllabic), he says तेन etc. It is true that the root हन् is replaced by the root वध in लिङ् and लुङ् (cp.—'हनो वधलिङि' (2.4.33—2.4.42) and 'लुङि च' (2.4.43—2.4.43)). But it (वध) ought not to be considered एकाच् or monosyllabic by स्यामिवत्त for in the rule 'हनोवध etc'—वध is taught to be अनेकाक्षुक् or having more than one vowel. Hence the rule एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—will not hold good there and cosequently वध will have the augment इट्—giving अवधीत् (in लुङ्) though the prohibition of the augment इट् applies to हन् which gives हन्तुम् and not हनितुम् ।

[N. B —Here we quote the opinion of Nagesha as to the authority of this परिभाषा ।

"एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—(७।२।१०) इति सूत्रे एकाज् यङ्गणेन एकादेशानु-
मत्या एषा (परिभाषा) प्राप्यते । अन्यथा उपदेशेऽनेकाचाऽनुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेवेति तदपि न भाष्यानुकूलादेकाज् यङ्गणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न
च वधिः स्यान्नुपदेशे एकाजिविति वाच्यम् । साक्षादुपदेशसंभवेन एतद्विषये स्यान्-
पदेशायङ्गणाद् उपदेशलावच्छेदेन एकाजित्यर्थाच्च । किञ्च उत्तरार्धम् एकाज् यङ्गणम् ।

अतएव आगरितवान् इत्यादी उपदेशे उगन्तवसादाय 'युक्तः किति' (७२।११) इति इट् निषेधो न । ततोपदेशे इत्यनुवृत्तिय न्निगन्नि-यादौ ध्रुवनिषेधाय प्रत्याकरे (= महाभाष्ये) स्पष्टम् । इत्यादि—

परिभाषेन्दुशेखर Page—150.

Translation :—‘(The existence of) this (परिभाषा) is indicated by the word एकाचः in the rule P. VII. 2. 10., the employment of which proves (that at any rate) part of the Paribhasha must have been adopted by Panini ; (had the Paribhasha) on the other hand (not exist) then एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10.), would clearly be superfluons, because (the roots) which in the original enunciation (उपदेश) are not monosyllabic, are all *Udatta*.

‘All this (can) likewise not (be admitted to be correct),, for the above Paribhasha has not been given in the Bhashya and the word एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10., which was supposed to indicate the existence of it because it would otherwise be superfluons) is necessary (in that rule) to exclude (from it) वध, (the substitute of हन्) । Nor can one object that, as the original (हन्) is monosyllabic in the original enunciation, (its substitute) वध may (likewise be regarded as) monosyllabic, (and that it therefore cannot be excluded from P. VII. 2. 10. by the word एकाचः) ; for when it is possible (for the expression एकाच उपदेशे in P. VII. 2. 10) to denote something which is actually enunciated as monosyllabic, (that expression) cannot, so far as regards the (prohibition

ought in that rule), be taken to denote something which (though it is itself actually enunciated as dissyllabic or polysyllabic), is substituted for something else which is enunciated as monosyllabic , besides (the words उपदेशे एकाच्) denote that which in *any and every* original enunciation is monosyllabic . Moreover the word एकाच् (of P. VII 2 1 is necessary) for the subsequent (rule P VII 2 11 ,) it is (namely) for the validity of एकाच् in P VII. 2 11 that (the addition of) इट् is not by that rule forbidden in (the formation जागरितवान्) etc notwithstanding that (जाग्) in the original enunciation does end with one of the vowels (contained in the Pratyahar) उक् । उपदेशे 'in the original enunciation' however, is valid in the latter rule in order that that rule may forbid the addition of इट् in the formation of forms like स्त्रीर्षं (from मृ) etc All this is clear from भाष्य etc —Kielhorn's परिभाषेन्दुशेखर P—519—20]

अनुदात्ता etc—We shall later on collect the roots that are अनुदात्तः । Thus एधाम् + कृ + यास् = एधाम् + कृ कृ से = एधाम् चकृसे = एधाच कृषे । आयाम् = आये by टित आत्मनेपदानां टेरे' ।

मत— । अत इडातो ' (२३६०—७।१।१००) इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । नेङ्विशि कृति' (२६८१—) इत्यतो न इति च । 'एकाच्' इति 'अनुदात्ता इति च पञ्चम्यन्तम्—धातोर्विशेषणम् । तदाह—उपदेशे यो धातुरित्यादि । उपदेशे इति पानिनीये धातुपाठे इत्यथ । एक अच् यत्येति बहुव्रीहिर्न कश्चिदधारेण व्याख्या नात् । आर्धधातुकत्वमिति । इङ्विधान आर्धधातुकाधिकारे विहितम् नान्यत्र, तेन स्वेऽनुक्तमपि अनुवर्ततेत्यत्रापि अथर्वणादिद्वयं लभ्यते इति । उपदेशे इत्युभयान्वयोति । उपदेशे इति पदम् मध्यवर्तिनात् 'मध्यमणिन्यायेन —'देहलीदीपन्यायेन पूर्वोक्तिराभ्या

संबध्यते' इति तु तत्त्वबोधिनीकाराः—'एकाच्' इत्यत्र 'अनुदात्तादि'त्यत्र च अन्वेति । यदि 'उपदेशे' इति 'एकाच्' इत्यत्र अन्वितो नाभविष्यत्तर्हि कर्तुमित्यत्र इण्निषेधो नाभविष्यत् । कृधातीरुद्धन्तैरित्यादिना—अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुन्-प्रत्यये कृते जित्वादिर्णित्यम् (३६८६—६११८७) इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि च उपदेशे इति पदम् अनुदात्तादित्यवाप्यन्वितो न स्यात्—तर्हि एधाच्च कृपे इत्यादौ इण्निषेधो न स्यात्—नहि द्वित्वे कृते कृज एकाजुदपदेशत्वं सम्भवति किन्तु अनेकाच्—त्वमेव । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादौ इण्निषेधः फलम् । नित्स्वरिण सम्प्रत्युदात्तत्वात् । पिपचति (पच् + चन् ति) सविभित्सति (भिदसन्ति) इत्यादौ इण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वेकृते अनेकाच्त्वादिति तत्त्वबोधिनी ।

एकाच् इति किमिति—सूत्रे यदि 'एकाच्' इति पदस्य ग्रहणं क्रियते तर्हि उपदेशे इति पदेन तस्य अन्वयः अवश्यं स्वीकर्तव्यः । तस्मादेकाच् इति पदस्य ग्रहणं नास्तु केवलं 'उपदेशेऽनुदात्तादित्येव सूत्रमस्तु का चतिरिति चेत् न । यङ् लुकि इट निषेधस्य व्यावृत्त्यर्थं व्यपोहायं यथा स्यात् । यङ्लुकि एकाचां धातूनाम् पचिभिद्यादीनाम् अनेन (२२४६) सूत्रेण इण्निषेधो यथा न प्रवर्तते (किन्तु इङ्निषेधोऽयं एव) इत्येवमर्थमिङ्ग्रहणम् । अयं स्पष्टतरोऽर्थः—अनेन सूत्रेण सनि एकाचः धातवः पचिभिद्यादयः (पिपचति विभित्सति इत्यादयः) इटं न लभन्ते । किन्तु यङ्लुकि एत एव धातवः अनेन सूत्रेण इटं न, लभन्ते इति न किन्तु इटं लभन्त एव तत्र इङ्निषेधोऽयं एव । कृत इति चेत् सूत्रे एकाज्यग्रहणसामर्थ्यादिति ब्रूमः । कथं कृत्वा ज्ञायते इति चेत् । एकाजित्येतेनैव । किञ्च तत्र मानम् । अत्राह चरन्तिहीति पूर्वोच्चार्या इत्यर्थः ।

'यत् (यव) श्रितपा, शपा, अनुवन्धेन गणेन च निर्दिष्टम् धातुपदमित्यर्थः यव च एकाज् ग्रहणं (क्रियते) एव—एतानि पञ्च यङ्लुकि न भवन्ति—(विध्यर्थकानि सूत्राणि विधिपराणि निषेधार्थकानि च सूत्राणि निषेधपराणि न भवन्तीत्यर्थः) । यव सूत्रे श्रितपा इति प्रत्ययेन (इक् श्रितपो धातुनिर्देश इति वार्त्तिकत्वात्) निर्दिष्टः कश्चिद् धातुर्दिश्यते स धातुस्तेन सूत्रेण विहितगुणवृद्धिनिषेधादिकं कार्यं यङ्—

लुकि न लभते । यथा—नेर्गदनदपतपदघुमासतिहन्निघातिवातिद्राति'सातिवपतिवहति-
शाम्यतिचिनोतिदिग्धिषु च' (२२८५—८४१०) इति स्मृतेः गदनदादेः प्राक्
स्थितस्य 'नि'रित्युप-सर्गस्य चत्वं विधीयते—तथा च प्रणिहन्तीत्यादिद्वयं भवति ।
परन्तु यदा 'हन्ति' इति हन्धातुः श्रित्वा रि तप्प्रत्ययेन (हन् + रितप् = हन् + ति)
निर्द्दिष्टः अतः हन्धातोर्धङ्लुकि तस्यादपूर्वस्थितं निरित्यस्य 'अनेनैव' सूत्रेण चत्वं
न लभते ; तथाच प्रत्यञ्जङ्घनीदित्यादि द्वयं सिध्यति ।

अपि निर्द्देशो यथा 'सनीयन्धर्मसृजदन्ध्रिस्त्रयुष्मभरन्निमिषनाम्' (२६१८—७१२
४८) अत्र भधातोः सनि इटविकल्पः प्राप्तः यथा—विभरिषति वृभूर्यति इति किन्तु
अपि निर्द्दिष्टत्वाद् यङ्लुकि नित्य एव इण्यनिषेधः—यथा वभंसि वरिभंसि वरोभंसि
('रुयिकौ च लुकि' २६५२ तथा—सूतय २६५३) इति रुकि रिकि रीकि च रूप-
वयम् । तत्त्वबोधिन्यां तु 'तेन विभंसिः सनि विभरिषति' इत्यत्र 'सनीयन्धर्म'
इति इङ्विकल्पो न, किन्तु 'नित्यमेवेद' इत्युक्तं ; तद्विन्यम् 'वृभूर्यति' इत्यस्यापि
विधेयतेः पाञ्चिकत्वादिति दिक् ।

अनुबन्धेन (अनुबन्धो यथा क् इति क्तवन्तोः, ल् उ च लुटि) निर्द्देशो हिधा,
स्वरूपेण इत्संज्ञकेन पदेन च । तत्र स्वरूपेण यथा—'शीङः सार्वधातुके गुणः'
(२४४१—७४१२) 'दोडो युडचि किडति' (२५००—६१४६३) इति च । अत्र
एकेन शीङो गुणो विधीयते अनेन दोडो युट् । यङ्लुकि परे तु तदेतत्पूर्ववयमपि
व्यर्थम् यथा—शेगितः दीयितः (यङ्लुकि 'शीङोर्दीङ्य तसि रूपम्), इत्संज्ञकेण
पदेन यथा—'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५०) तदेतत् सूत्रं यङ्लुकि न
प्रवर्तते, यथा शीङोर्धङ्लुकि शिगयीति इति परस्मैपदित्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।
गणेन निर्द्देशो यथा—वेभिदीति (भिद् + यङ्लुक् तिप्) अत्र भिद्धातो रूपाटित्वेऽपि
'रूपादिभ्यः अ'मिति श्रम न । एकाजगहणेन निर्द्देशो, यथा अत्रैव ; 'तेन वेभिदिता
(भिद् यङ्लुक् लुट् ता) चेच्छिदिता (किद् यङ्लुक् लुट् ता), इत्यादिषु इण्यनिषेधो
नास्ति ।

एतच्चेति—एतत् श्रित्वाशेषेति परिभाषाशास्त्रमित्यर्थः । इह अस्मिन् सूत्रे एकाज्-

ग्रहणेन 'एकाचः' इति पञ्चम्यन्तपदस्य ग्रहणेन ज्ञाप्यते अनुमीयते । एकाजिति श्लोकांश-
मात्रग्रहणेन एकदेशानुमत्या—(यो हि कस्यचिद् विषयस्य एकांशमपि गृह्णाति
स तेनैव ग्रहणेन कृतञ्चमपि विषयं गृह्णाति इति एकदेशानुमतिरर्थः—परिभाषेयं
यदि प्राणिनेरभिमतता नाभविष्यत् तर्हि एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यव—एकान्ग्रहणं
नाकारिष्यत् किन्तु 'अच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्येवमसूत्रयिष्यत् इति फलितार्थः)—कृत-
ञ्चापि परिभाषा गृह्यते इति भावः ।

न च शितपाशपायंशे कथमितं ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र
ज्ञापनस्य 'उपपदमतिङ्' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतएव तत्र 'गतिकारकोपपदानां
कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः' इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्याथैः स्यति-
हन्तिभरेत्यादिभिः शितपादिभिरिव ज्ञापनसंभवाच्च । 'अपरस्पराः'—इति सूत्रे सातत्य—
ग्रहणेन एकदेशानुमत्या 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इत्यादि पूर्वाचार्यश्लोकी ज्ञापित इति
तु तत्रैवावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाया
ज्ञापनस्य—'गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तम् । तदयुक्तमिति नव्याः । 'गति-
कारकोपपदानां—' इत्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा । न च तज्ज्ञापनं तत्रैव
दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति तत्त्वबोधिनी (३४८ पृष्ठे) । ननु 'हनो वध लिङि' 'लुङि
च' (२४३३—२४३४) इत्यत्र वधधातोरेकाचकत्वेऽपि एकाचो हन्धातोर्दादेशत्वात्
'स्थानिवदादेश' इति सूत्रेण तस्यापि (वधधातोरेपि) एकाच्त्वादिण्निषेधोः स्था-
दिति प्राप्ते आह—अचः इति । एकाच उपदेशे इति सूत्रे अकृतेऽपि 'एक'ग्रहणे
केवल'मचः' इत्येवोक्ती सति (अच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे सतीत्यर्थः) तद्वतः
एकत्ववतः (एकत्वसंख्यां बोधयतः' इत्यर्थः) ग्रहणे सिद्धे यतः पुनरेकग्रहणं करोति
तदेकग्रहणसामर्थ्याज् ज्ञाप्यते—यत् उपदेशे सर्वत्र एकाजिव न तु कस्मिंश्चिदुपदेशे
अनेकाजित्यर्थः । अतएव अनेकाचकोपदेशो धातुर्वावर्त्तते—अस्मात् पृथक् क्रियते—
एकानुपदेशस्याविषयो भवतीत्यर्थः । फलितमाह—तेन वधेरिति वधधातोर्हन्त्युपदेशे
(यदायम् उपदेशे हन् धातोः स्थले आदिष्यत इत्यर्थः तदा) एकाचोऽपि न निषेध
उदागमस्येत्यर्थः । तत्र कार' दर्शयति—आदेशोपदेशे इति—हनोवध लिङि इत्यत्र

आदेशस्य वधेरनेकाचत्वेन (वध = व + ध + थ) निर्देशादित्यर्थः । अतएव अवधौदित्यत्र इट्भवतोऽवेति भावः ।

['वधेरिति—यस्तु तद्वाहत्तये (वधिव्याहत्तये) अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास-
-उक्तौ व्याघ्रमूतिना स एव प्राचा अनुसृतः । 'अदृदृदन्तरुत्तु शीयुगुत्तुश्चिडौड्त्रिभिः ।
इड्हुञ्भ्यां च विनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनिटः' ॥ स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः ।
मृदाननुगुणत्वात् । तथाहि 'सब्बे' सर्वपदादेशा इति न्यायेन कृ इत्यादिः करित्या-
द्यादेशस्य यथा म्यानुपदेशं गृहीत्वा कर्त्ता हर्त्तेत्यादी निषेधः प्रवर्तते तथैव वधा-
देशेऽपि प्रवर्त्तमानः केन वार्यताम् । अदन्त पर्युदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सू-
कारिणापर्युदसत्वादिति भावः ।' —इति तत्त्वबोधिनी ३४८ पृष्ठे]— ।

वृत्तौ 'एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचोपदेशो व्यावर्त्तते इति यदुक्तं न तन्नागरीयसम्मतम् ।
तथाच तद्वचनम् :—'परे त्वेकाज्यग्रहणव्यावर्त्त्योऽत्र वधिरेव । किञ्च उत्तरार्धमेकाज्य-
ग्रहणम् । अतएव जागरितवानित्यादौ उपदेशे उगन्तमादाय युक्त इति इणनिषेधो न ।
तद्योपदेशानुवृत्तिय स्तोर्णमित्यादौ इणनिषेधाय इत्याकरे स्पष्टम् । श्लिष शपा—इत्यादि
नाम्बेव, भाष्यानुक्तत्वादित्यादि ।

लघुशब्देन्दुशेखरे—३६९ पृः ।

[N. B.—अत्र भाष्यम्—“एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । १० ॥

एकाज्यग्रहणं किमर्थम्— । एकाज् ग्रहणं जागरितार्थम् । एकाज्यग्रहनं
क्रियते । जागर्त्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूत् । जागरिता जागरितुम् । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । उपदेशेऽनुदात्तादित्याच्यते । जागर्त्तेशोपदेशे उदात्तः । न ब्रूमः, इहा
जागर्त्तार्थम् एकाज्यग्रहणं कर्त्तव्यमिति । किं तर्हि उत्तरार्धम् । श्रुतः
‘कितौतीदृप्रतिषेध’ वत्यति स जागर्त्तेर्मा भूदिति । जागरितः जागरितवान् इति ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । जागर्त्तेर्गुण इत्याच्यते । इड्विविधे—प्रतिषेधः
विषये च स बाधको भविष्यति । तत्र गुणे कृते रपरत्वे अनुगन्तत्वात्
इट् प्रतिषेधो न भविष्यति । ननु च उपदेशाधिकारात् प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं
निवर्त्तयिष्यते । यदि विवर्त्तते । स्त्रीत्वा पूर्त्वा । इत्थोच्चयोः हतयोः रपरत्वे

चानुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यात् सिद्धमेतत् । नावाकृते-
 इट्प्रतिषेधे इत्वोच्चे प्राप्तुः । किङ्कारणम् । न क्ता सेडिति किञ्चप्रतिषेधात् ।
 इदं तर्हि प्रयोजनम् । आस्तोर्णं निर्पूर्ताः पिण्डाः । इत्वोच्चयोरपरत्वे चानुगन्तत्वादित्-
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । सा भूदेयम् । इट् सनि वेति सनि विभाषा । यस्य विभाषेति
 प्रतिषेधो भविष्यति । इहार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकान्ग्रहणम् । वध इट्प्रतिषेधो सा भूत् ।
 वध्विषीष्टेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वै एकान्ग्रहणे वध
 इट् प्रतिषेधः प्राप्नोति वध्विषीष्टेति । किङ् कारणं वध इट् प्रतिषेधः ।
 सन्निपात एकाच्त्वात् प्रकृतेऽनुदात्तत्वात् । सन्निपाते चैव हि वध्वरेकाच्
 श्रूयते प्रकृतिश्चानुदात्ता । किं पुनः कारणमे' विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादेका-
 चः श्रूयमाणादिति । यङ्लोपार्थम् । यङ्लोपे सा भूदिति । वेभिदिता वेभिदितुम्
 चेच्छिदिता चेच्छिदितुम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितुपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं
 चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य (वार्त्तिक) । एकाच
 उपदेशेऽनुदात्तादितुपदेशवचनम्—अनुदात्तविशेषणं चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानु-
 पपत्तिः । किङ्कारणम् । अप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य । द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्ता-
 देकाचः श्रूयमाणादितौट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । असति इट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते ।
 असति नियमे को दोषः । तत्र पचादिभ्य इङ्वचनम् (वार्त्तिक) । तत्र पचादिभ्य
 इङ् वक्तव्यः । पेचिव शेकिव । सनश्चेट्प्रतिषेधः (वार्त्तिक) । सनश्चेट्प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । विभित्सति चिच्छित्सति । द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूय-
 माणादितौट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । इह च नौत्तः (नि-दा + क्त) । तत्वेऽनच्क्त्वादित्-
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यां सिद्धमेतत्— । नात्र कृते इट्प्रतिषेधे
 तत्त्वं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । ति कितौत्युच्यते । यदपुत्र्यते एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यु-
 पदेशवचनमनुदात्तविशेषणमिति चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रति-
 षेधस्य इति । सा भून्नियमः । ननु चोक्तं तत्र 'पचादिभ्य इङ्वचनम् इति । नैष
 दोषः । उक्तं तत्रयल्लग्रहणस्यप्रयोजनम् । समुच्चयो यथा विज्ञायेत । यलि च
 सेटि किङिति च सेटीति । यदपुत्र्यते सनश्चेट्प्रतिषेधः इति । उभयविशेषणत्वात्

मिदम् । उभयसुपदेशपक्षेन विमेषप्रियाः । उपदेशेऽनुदात्तादुपदेशे एकाच इति । यङ्लोपे कथम् । यङ्लोपे च तदन्तर्द्विषयान् । सन्पदन्तर्गत् स्यात् द्विषयम् । तव सम्प्रसृज्यत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाच् उपदेशे अनुदात्तः । अद्यापि द्विः प्रयोगो द्विषयम् एवमपि न दोषः । न चान्न (आचार्यम्) मिदुपदेशे उपदेशः । किं तर्हि मिदुपदेशे उपदेशः । अद्यापि मिदुपदेशे उपदेशे एवमपि न दोषः । अकारेण व्यवहितत्वात् भविष्यति । ननु च लोपे कृते नानि व्यवधानम् । आनिवृद्धभावादव्यवधानमेव । न सिद्ध्यति । पूर्वविधी आनिवृद्धभावः । न चायं पूर्वणादपि विधिः पूर्वविधिः । कः पुनरुपदेशो न्यायः । यः कृत्यम् । कथं कृत्यम् । य उभयोः । यदि तर्हि य उभयोः स कृत्यम् । स च न्यायः । वध इत् प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषोऽस्ति । नैष दोषः । आद्यादात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमपि उपदेशिवृद्धभावो वक्तव्यः । यद्येव हि स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरगपि बाधते । आवधिषोऽस्ति । नैष दोषः । आहं धातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तताहं धातुक— सामान्ये वधिभावे कृते सृतिमिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरौ भविष्यति ।]—महाभाष्यम्—८।१।१

किं अनुदात्ता इत्यपेक्षायामाह—अनुदात्तायेति—अनुपदमेवेति अनन्तरमित्यर्थः । एधाच्चक्रे—कृत्रो हिलम्, उरदत्वम्, रपरत्वम्, हलादिः शेषः, गुत्वम्, घासः, सेत्वम् ततः, षत्वम् । एधाच्चक्राथे—आधाम् इत्यस्य 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति णत्वम् 'एधाम् + चक्र + क्' इति स्थिते—

२२४७ । इणः प्रीध्वं लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् ॥८।३।७८॥

दी— । इण्यन्तादङ्गात् परेषां प्रीध्वं लुङ्लिट्ठां धस्य सूर्ध्वन्यः स्यात् । एधाच्चक्रे । एधाच्चक्रे । एधाच्चक्रेवहे । एधाच्चक्रेवहे । एधाम्बभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भभावो

न । अन्यथा हि 'क्रश्चानुप्रयुज्यते' इति 'कम्भू—' इति वा ब्रूयात् ।

The घ of घीध्वम् and of (i.e. coming after) लुङ् and लिट् become cerebral (ढ) when this घीध्वम्, also लुङ् and लिट् follow an इण— ending इणन्त अङ्ग or root (इण is a प्रत्याहार constituting all the letters from the beginning up to लण except अ ।) Thus एधाम्चक्रध्वं = एधाम्चक्रध्वं (by टित आत्मने etc.) = एधाञ्चक्रध्वं । एधाञ्चक्र इट्—of first person singular (उत्तमपुरुष, एकवचन) has been replaced by ए by टित आत्मनेपद—etc ; similarly वहे, महे etc.

मित—इण् इति प्रत्याहारः । अनेन अइउण् इत्यस्य सूतस्य इकारात् आरभ्य लणसूत्रावधि—वर्णाः संगृह्यन्ते । अनुदित्सवर्णं विहाय पूर्वोणाग्रहणं परेणेणग्रहणमिति भाष्यसिद्धान्तात् । घीध्वम् (आत्मनेपदी आशीर्लिङ्) च लुङ् च लिट् च इति घीध्वं लुङ् लिट् (इन्धः) तेषाम् । 'धः' इति षष्ठ्यन्तं धस्यत्यर्थः । 'अप दान्तस्य मूर्धन्यः' (२१०—हु।३।५५) इत्यतो मूर्धन्य इत्यनुवर्तते । इण् इत्यनेन तदन्तमङ्गमाचिप्राति ; तदाह—इणन्तादित्यादि । इण्को (२११—पा।३।५४) रित्यनुवर्तमानेनपुनरिण्यग्रहणम् कवर्गात् परस्य सा भूदित्येतदर्थम् । तेनेह न पचीध्वम् इति तत्त्वबोधिनी । एधाम् चक्रध्वम् इति स्थिते टित—इति एत्वोक्तते एधाञ्चक्रध्वं इति जाते अनेन धकारस्य ढकारादेशे एधाञ्चक्रध्वं इति । एधाञ्चक्र इति । इट्ः एत्वम्, यणादेशः । एधाञ्चक्रवहे महे—टित इत्येत्वमिति ।

'अस्ते भूर् रि'ति सूत्रबलात् अनुप्रयोगकालेऽपि अस्ते भूर्भावे कृते एधामास इत्यादि पदं न लभ्यते इति सत्वाह—अनुप्रयोगसामर्थ्यात् इति । यतः अयम् असधातुराम्प्रकृतिक—धातुमनुप्रयुज्यते अतः अस्य भूभावे न । कथं जानीमः इति चेत् । उच्यते । अन्यथा—हीति 'क्रश्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति 'कम्भूनुप्रयुज्यते लिटि' इत्येव वा उच्येत सूत्रकारेण, ननु कञ्चित्यादि । क्रस् इति—कृ + अस् । क्रस् इत्युक्ते अस्तिना भूभावे लभ्यते । ननु कञ् इत्युक्तौ लाघवमस्ति इति कृत्वा एवं पठ्यते इति चेत् । न । तत्र प्रत्याहार—

क्लेशो दुष्प्रयत्नश्च दुर्वारमिति दोष एव । तर्हि कथं क्रस्वानु इत्यादि नोक्तमिति चेत् ;
अनुप्रयोगे अस्ति भूभावो यथा न स्यात् इत्येवमर्थं न तद्योक्तम् । अतएव—‘अनुप्रयोगे
तु नास्ति रवाधनमिष्यते’ इति ‘अतउत्सार्वधातुकसूतस्य’ भाष्यं सङ्गच्छते ।
स्पष्टञ्चेदं शब्देन्दुशेखरे इति दिक् ।

२२४८ । अत आदेः । ७।४।७॥

दी— । अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ।
एधामास । एधामासतुरित्यादि । एधिता । एधितारौ ।
एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

दीर्घ (आ) is the substitute of अभ्यास of ‘ a root having
अत् (अ) for, its beginning letter. This overrules पररूप directed
by अतोऽगुणे (191—6 1. 97). Thus अस् + लिट् अ = अस् अस् अ
= अ अस् अ = आ अस् अ = आस (by अकः सवर्णे 85—6. 1. 101). Then
एधाम् + आस = एधामास । Similarly एधामासतुः etc. [Note that as a
primitive root अस् will not have the form आस in लिट्. In that case
it will be वभूव by the rule ‘अस्तिभूः’ but here it is आस be-
cause it follows an आत्मप्रकृतिक root. Note also that neither
अस् nor म् like क् will have आत्मनेपद conjugation ; for भाष्य says
that कृञ् occurring in the rule आत्मप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य (in the active
voice) is not the result of प्रत्याहार (see भाष्य on—कृञानु etc. 2239)
but it is the primitive root कृ.

एधिता etc—एध् + लुट् ता = एध् इट्ता (by आह्वधातुकासीद् etc) =
एधिता । Similarly in तारौ तारः । एध् + इट् + ता + घाम् = एध् + इ + ता +
से (by घास से) = एधितासे । For further clear explanation see
Sanskrit Tika below.

मित—। अतः + आदेरितिच्छेदः । 'अव लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—७४१५) इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । दीर्घ इणः किति (२४५६—७४१७) इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । पररूपापवाद इति—'अतो गुणे' (१८१—६११६) इत्यनेन विहितं यत् पररूपं तस्येदं वर्तनसूत्रं बाधकम् इत्यर्थः । नित्यत्वात् परत्वाच्चेति भावः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (२६६५) इत्यत्र अद्वाचरति अति इत्यत्रास्य नामधातोः 'अ'-रूपस्य लिटि भट्टोजिना यदुक्तं तदेतेन विरुद्धात् इत्याहुस्तत्त्वबोधिनीकाराः । [तथाच तदुक्तिः—

'पररूपापवाद इति—। अपवाद इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्थस्वग्रन्थेण सह विरुध्यते । तत्र हि अद्वाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकानिलुक्तेर्नाम् । औ अतुः उः । द्वित्वम् 'अतो गुणे' 'अच आदेः' इति दीर्घः । णल औ वृद्धिगुणकत्वात् । हलादि—शेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदे'रिति दीर्घे कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्ति इति चित्योऽयं ग्रन्थ इति नव्याः' इति । (तत्त्वबोधिनी पृ—३४८-४९)] । एधितेति—एध + लुट् त इति स्थिते 'स्यतासी लुटो'रिति अवपवादस्ताम् । ततः एध् + तास् + त इति स्थिते, लुटः प्रथमस्य डा रौ रसः' इति डादेशे—एध् + तास् + डा इति डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि—आङ् धातुकस्येद' इति इटि च प्राप्तं—एध + इता इति भवति ; ततः एधिता । दीधीवेधीटामिति लघूपधगुणो न । एध + तास् + आतास् = एध + इट् + तास् + रौ = एधितारौ—रि चेति सलोपः । एध + इट् + तास् + ऋ = एध् + इट्—तास्—रस् = एधितारः ; रि चेति तासेः स लोपः । ततो रसः सकारस्य रुत्वं विसर्गत्वमिति । एधितासे इति अवाप्यसाविव प्रक्रिया यासः से इति लघिकम् । एधितासाथे 'टितआत्मने—' इति आथामित्यस्य आथे जाते रूपम् ।

२२४६ । धि च ॥८१२५॥

दी—। धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

When an affix beginning with a धकार follows, the सकार

slides. Thus एध्—इट् ताम्—ध्व=एधिताम् ध्वे=एधिताध्वे (टित आत्मने
etc—enjoining ए to ध्व).

मित—। “सम्यार्द्धधातुकेः” इत्यतः सम्येत्यनुवर्तते तासस्योर्लोप इत्यतो लोप इति
च । धि इत्यनेन च तदादिः प्रत्ययो लट्यते । तदाह भ्वादिबिति—एधिताध्वे इति—
एध्+इट् ताम् ध्व=एध इ ता (सलोप) ध्वे (टित आत्मने) इति एत्वम् ।

२२५० । 'ह एति ॥७॥५२॥

दी—। तासस्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे ।
एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधि-
ष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्यथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधि-
ष्यावहे । एधिष्यामहे ।

हकार is the substitute of सकार of the affix तास् and the root
अस् when an एकार follows. Thus in the first person sing.
'एध्+इट्+तास्+इट् (इट् वद्धिमहिङ्)=एध् इ ताह् इ=एध् इ ताह् ए (by टित
आत्मने etc)=एधिताहे । एधितास्वहे एधितास्महे here by 'टित'—वद्धि and
महि are changed into वहे and महे, and ताम् has not dropped
its स् because no र् or ध्व follows.

एधिष्यते etc—एध् इट् स्य त (इट् by क्नादि, स्य for लट्) एधिष्यते (पत्
and एकारः by इण्को; and टित etc') एधिष्येते—एध् इट्स्य आताम्=एध्
इ स्य इयताम् (by आतोडितः 2235)=एध् इ स्य इयते (by टित etc)=
एधिष्येयते (by आद्गुणः)=एधिष्येते (यलोप by लोपो व्योर्ध्वलि) एध् इट्
स्य भ्=एध् इ स्य भन्=एध् इ स्य भन्ते=एधिष्यन्ते (by अतोगुणे cp भवन्ति
etc) एधिष्यसे by थास से । एधिष्यथे=एध्+इट्स्य आताम् (same as
एधिष्येते ; एधिष्यध्वे like एधिताध्वे) । एधिष्ये—एध् इट्स्य इ (ए). एधिष्या-

मित—। अतः + आदेरिति च्छेदः । 'अव लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७४१५८
इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । दीर्घ इणः किति (२४५६—७४१७६) इत्यतो दीर्घ
इति च । तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । पररूपापवाद इति—'अतो गुणे' (१६१—६११६६
इत्यनेन विहितं यत् पररूपं तस्येदं वर्तमनसूत्रं बाधकम् इत्यर्थः । नित्यत्वात्
परत्वाच्चेति भावः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (२६६५) इत्यत्र अद्वाचरति अति
इत्यत्रास्य नामधातोः 'अ'-रूपस्य लिटि भट्टोजिना यदुक्तं तदेतेन विरुद्धात् इत्याहु-
स्तत्त्वबोधिनीकाराः । [तथाच तदुक्तिः—

'पररूपापवाद इति—। अपवाद इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्यस्वग्रन्थेण
सह विरुध्यते । तत्र हि अद्वाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाजि-
त्युक्तेर्नाम् । औ अतुः उः । द्वित्वम् 'अतो गुणे' 'अच आदेः' इति दीर्घः ।
एण औ वृद्धिरित्युक्तत्वात् । हलादि—शेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदे'रिति दीर्घे कृते
तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्ति इति चिन्त्योऽयं ग्रन्थ इति नव्याः' इति । (तत्त्व-
बोधिनी पृ—३४८-४९)] । एधितेति—एध + लुट् त इति स्थिते 'स्यतासी लुटो'-
रिति शवपवादस्तास् । ततः एध् + तास् + त इति स्थिते, लुटः प्रथमस्य डा रौ रसः'
इति डादेशे—एध् + तास् + डा इति डिलसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि—आर्द्धधातुकस्येद'
इति इटि च प्राप्तं—एध + इता इति भवति ; ततः एधिता । दीधीवेधीटामिति
लघूपधगुणो न । एध + तास् + आताम् = एध + इट् + तास् + रौ = एधितारौ—रि चेति
सलोपः । एध + इट् + तास् + भ = एध् + इट्—तास्—रस् = एधितारः ; रि चेति
तासेः स लोपः । ततो रसः सकारस्य रुत्वं विसर्गत्वमिति । एधितासे इति अवा-
प्यसावेव प्रक्रिया यासः से इति लघिकम् । एधितासाथे 'टितआत्मने—' इति
आधामित्यस्य आथे जाते रूपम् ।

२२४६ । धि च ॥८१२५॥

दी—। धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

When an affix beginning with a धकार follows, the सकार

clides. Thus एध—इद् ताम्—ध्व=एधिताम् ध्वे=एधिताध्वे (टित आत्मने etc—enjoining ए to ध्व).

मित— । “मध्याह्नातुकेः” इत्यतः मन्वेत्यनुवर्तते तामन्वोर्लोप इत्यतो लोप इति च । धि इत्यनेन च तदादिः प्रत्ययो लुप्यते । तदाह धादाविति—एधिताध्वे इति—एध्+इद् ताम् ध्व=एध इ ता (मन्वोप) ध्वे (टित आत्मने) इति एवम् ।

२२५० । 'ह एति ॥७॥४॥५२॥

दी— । तामस्त्वोः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधियते । एधियेते । एधियन्ते । एधियसे । एधियेथे । एधियध्वे । एधिये । एधियावहे । एधियामहे ।

हकार is the substitute of सकार of the affix ताम् and the root अस् when an एकार follows. Thus in the first person sing. एध्+इद्+ताम्+इट् (इट् वहिमहिङ्)=एध् इ ताह् इ=एध् इ ताह् ए (by टित आत्मने etc.)=एधिताहे । एधितास्वहे एधितास्महे here by 'टित'—वहि and महि are changed into वहे and महे, and ताम् has not dropped its स् because no र् or ध्व follows.

एधियते etc—एध् इट् स्य त (इट् by वलादि, स्य for लट्) एधियते (एत् and एकारः by इण्को; and टित etc') एधियेते—एध् इट्स्य आताम्=एध् इ स्य इयताम् (by आतोडितः २२३५)=एध् इ स्य इयते (by टित etc)=एधियेयते (by आहगुणः)=एधियेते (यलोप by लोपो व्योर्बलि). एध् इट् स्य भ=एध् इ स्य भन्त=एध् इ स्य भन्ते=एधियन्ते (by अतोगुणे cp. भवन्ति etc). एधियसे by घास' से । एधियेथे=एध्+इट्स्य आयाम् (same as एधियेते ; एधियध्वे like एधिताध्वे) । एधिये—एध् इट्स्य इ (ए). एधिया-

वहे—एध् इट्स्व वहि, स्त्र्य=स्या by अतो दीर्घो यङि and वहि=वहे by 'टित' etc. Similarly एधिष्यामहे ।

मित—। हः+एति इतिच्छेदः । सस्याद्धधातुके इत्यतः सस्येत्यनुवर्तते ।
तासस्योर्लोप इत्यतः तासस्योरिति च । तदाह तासस्योरिति । अलोऽस्यस्येति
तासस्याः सकारमात्रस्यैव हकारादेशः । हकारस्य अकार उच्चारणार्थः । एतीति
एकारस्य ग्रहणम् । एकारस्य च अव्यवहितपरत्वं बोध्यते तेन 'एधितासहे' इत्यादौ
एकारस्य व्यवहितत्वात् सकारस्य हकारादेशो न । एधिताहे इत्यादि—एध्+इट्+
तास्+इट् (उत्तमैकवचनम्)=एध इ ताह् ए (टित—इति उत्तमैकवचनस्य एत्वम्)=
एधिताहे । एध् इट् तास् वहि=एध् इतास् वहे=एधितासहे । एवम् एधितासहे ।
छटि एधधातो रूपमाह एधिष्यते इति एध् इट्स्व (वलादित्वादाद्धधातुकत्वाच्चेट्)
त=एध् इष्यते (टित इत्येत्वम्)=एधिष्यते (इण्कोः, आदेशप्रत्ययरीरिति षत्वम्)
एधिष्यते—अत्र आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशः (आतोङित) आम् इत्यंशस्य
एत्वम् तत एविष्य इयते इति स्थिते आद्गुण इति एधिष्येयते इति जाते लोपो व्योर्वलि
इति यलोपे रूपम् । एवम् एधिष्येये इत्यत्र । एधिष्यन्ते—भस्य अन्तादेशे एत्वे अतो गुणे
इति पररूपे च पूर्ववत् । एधिष्यसे—अत्र घासः से अन्यत् समानम् । एधिष्यध्वे
इट्त्वषत्वौत्वानि । एधिष्ये उत्तमैकवचनस्य इकारस्य एकारादेशे पररूपे पूर्ववत् ।
एधिष्यावहे एधिष्यामहे अत्र उभयत्र इट्त्वषत्वदीर्घत्वे (अतो दीर्घो यङि) त्वानि ।

अधुना एधधातो लोटि रूपमाह—

२२५१ । आमेतः ॥३४॥६०॥

दी—। लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् ।
एधन्ताम् ।

आम् replaces एकार of लोट् विभक्ति । Thus एध+शप्+ते, (by टित
etc.) = एध्+अ+ताम्=एधताम् । एध्+शप्+आते = एध्+अ+आताम् = एध
+आताम् = एध+इय ताम् (by आतो ङित—२२३५) = एधेयताम् (by आद्

गुणः) = एधेताम् (by लोपो ष्योर्वाणि) ; एधताम् अतः म् = एधे = एधताम्—then परस्मै by 'अतोमुत्ते' ।

मित— । आम् + एत इतिच्छेदः । 'भोटो लङ्वात्' (११८८—१।१।८५) इत्यतो भोट इत्यनुवर्तते । तेनाह—भोट इत्यादि । भोट इति पठान्तमिति द्रष्टव्यम् । एनेकान् मित् मध्येऽस्ति मध्येऽस्ति । दपमाह—एधताम् इति । एध् + शप् + त्ति (टित इत्येत्वम्) = एध् + एताम् ततो दपम् । एधेताम् अतः म्, इयादेः, गुणः, यलोपः (एध् + म् इट् आताम् (इयाताम्)) । एधताम्—भस् एनादेरे एत पुनरागा-देरे परस्मै च दपम् ।

२२५२ । सवाभ्यां वामौ ॥३।४।६१॥

दो— । सवाभ्यां परस्य लोटितः कृमात् 'व' 'अम्' एतौ स्तः । एधस्व । एधेयाम् । एधध्वम् ।

'व' and 'अम्' come, in order, in the places of व coming after 'स' and 'व' in लोट् । In other words, से is changed into म् (वाम् = से = म् + व = स + व) and ध्व is changed into ध्वम् (ध्व = ध्वे = ध्व + ए = ध्व + अम्) । Thus एध् + शप् + से = एध् + अ + म् = एधस्व । एधे-याम् (गुणः by आतोडित (2235)) । एधध्वम्—एध् + ध्वे = एध् + ध्वम् ।

मित—भोटो लङ्वात् इत्यतः अतापि भोट इति पठान्तमनुवर्तते, आर्भत इत्यतः एत इति च । सवाभ्यामिति च पद्यमन्तम्—सय वय मधौ (इत्यः) ताभ्यामिति । यय आम् चाव भी अतापि इत्यः । यथासंख्यमन्त्रय, तदाह—सवाभ्यां परस्मैति । लोटितः इति लोट, एकारस्य इत्यर्थः । तयाचार्यं क्रमः—यासः से इति यः से इति भवति तस्य एकारस्य स्थाने वः भवति तेनासौ 'स्व' भवति । एवम् ध्वमित्यस्य लोटि 'टित आत्माने' इत्येत्वे कृते पुनरेतेन सूत्रेण तस्मात्कारस्य 'अम्त्वम्' विहितं तेन ध्वमेव भवति । उदाहरणञ्चाह—एधस्व इति—एध् + शप् + धाम् = एध् + अ + से = एध + स्व = एधस्व ; एवमध्वमित्यत्र । एधेयामिति—एधेताम् इतिवत् द्रष्टव्यम् ।

२२५३ । एत ऐ ॥३।४।६३॥

दी— । लोटुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः ।
एधै । एधावहै । एधामहै ।

ऐ is the substitute of ए of the first person singular, dual & plural. This bars आम् directed by 'आमेव' (2251—3. 4. 90.) Thus एधै etc—एध्+शप्+इट्=एध्+अ+ए=एध+ऐ=एध+आट् (by आडुत्तमस्य—2204—3. 4. 92)+ऐ=एध+आ+ऐ=एधै .(by आटश्च 269—6. 1. 90) and वृद्धिरेचि—72-6. 1. 88). In एधावहै, एधामहै—ध is transformed into धा by अतो दीर्घो यङि ; and वङि-महि =वहे-महै =वहे-महै ।

मित— । एतः+ऐ इतिच्छेदः । अत्रापि लोटो लङ्वत् इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते । आडुत्तमस्य इत्यत उत्तमस्य इति च । तदाह लोटुत्तमस्येति । लोट उत्तम—पुरुषस्य इत्यर्थः । आमोऽपवाद इति आमेतः (२२५१) इति सूत्रविहितस्य आम इति भावः । एधै इति—एध्+शप्+इट्=एध्+अ+ए=एध+ऐ=एध्+आट्+ऐ (आडुत्तमस्येति सूत्रात्)=एध्+ऐ (आटश्चेति (२६६) वृद्धिः=एधै (वृद्धिरेचि (७२—६।१।८८) इति पुनर्वृद्धिरेकादेशः) । एधावहै एधामहै इत्युभयत्र अतो दीर्घो यङीति दीर्घः । अन्यदविशिष्टम् । एधधातोर्लिङि रूपमाह—

२२५४ । आडजादीनाम् ॥६।४।७२॥

दी— । अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु । अटोऽपवादः ।
'आटश्च' (२६६) । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधेथाः ।
ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

The augment आट् comes in before the roots beginning with a vowel in लुङ् लङ् and लट्. This overrules अट् direct-

ed by 'सुखङ्खङ्खुदातः' (2206—6. 4. 71). [The object of prohibiting the augment चट् from being prefixed to चञ्चि roots is to bar परस्मै enjoined by चतो गुणे in which case the form would have been ऐचत and not ऐचत्]. The rule चाट्, (269—6. 1. 90) comes in and enjoins the single इङि substitute in place of the augment चाट्, (चा) and the following चञ्चि or vowel. [We could have the इङि substitute here by the rule इङिरेचि (72—6. 1. 88) also, but as forms like ऐचत (इच् + लङ्) ' cannot be obtained without this rule (चाट्) so it has been laid down here.] Thus ऐचत etc—एच् + लङ् त = एच + लप् + त = चाट् + एच् + च + त = चाएचत = ऐचत । ऐचेताम्—एच् + शप् + चाताम् = चाट् + एच् + च + चाताम् = चा + एच + चाताम् = चा + एच + इयताम् (चातोऽङितः 2235) चाएचि यताम् (by आदगुणः) = चाएचेताम् (यतोप by लोपो ष्योऽङि) = ऐचेताम् (इङिः) ; ऐच् + शप् + भ् = एच् + च + चन (by भ्रोजोः) = चा + एच चन = चा + एचन by परस्मै like भवन्ति etc) = ऐचन (इङिः) ; लङ् not being टित्, the rule टित् etc does not apply. एच + शप् + याम् = चा एच् याम् = ऐचयाः । So ऐचधम् । ऐचे—(ऐच + इ by आदगुणः). एधा-बद्धि—मद्धि (by चतोदीर्घे etc.)

मित ।—‘हृद्विरेचि’ (७२—६।१।८८) इति हृदि बाधित्वा अतो गुणे (१८१—६।१।८१) इति परत्वात् पररूपे प्राप्ते आह—आडिति । आट् + अजादीनाम् इति ऋदः । अजादिरिति अच् आदिर्येषामिति विग्रहः । लुङ्लङ्लृष्टलृट् इत्यतः परमेव आडजादीनामिति सूत्रम् । यत्—लुङ् लृट् इत्यादि मध्यमगुणसंज्ञे । तदाह लुङ्दि-
व्विति । अटोऽपवाद इति—वार्तिककृतास्तु ‘हृद्विरेचि’ इति सूत्रबलात्—अटैव
ऐधतेत्यादि सिद्धमिति एतत् (आडजादीनामिति सूत्रं) प्रत्याख्यातम् । न च
हृद्विरेचीत्यनेन ऐधतेत्यादि सिद्धावपि ‘ऐन्दत्’ ‘आस्ताम्’ ‘आसन्’ इत्यादि कथमटौ

सिद्धादिति वाच्यम् 'उपसर्गादिति धातौ' इत्यतो धातावित्यपकृत्य अजादी धातां व्याख्यानात् । आस्तामित्यादौ च अन्तरङ्गत्वात् प्रागेव अडागने कृते ह्रस्वी कृतायां प-
असोरलोपस्य अप्रसक्तेरित्यादि ३४६ पृष्ठे तत्त्वबोधिनीयन्ये स्पष्टम् । आटयेति—व
रित्यर्थः, यद्यपि उक्तप्रकारेण ह्रस्वरेचोति एत्येघतुट्स्थिति वा ह्रस्वी सत्यामिदं ऐघतेत्य
सिद्धं तथापि स्वनते ऐचत ऐन्दित्यादि न सिध्यदिति न्याय्यत्वादिहापि उपन्यस्त
ऐघतेति—एघ् + शप् + त = आट् + एघ् + अ + त = आ एघ त । तत—आटयेत्य
ह्रस्वी रूपम् । आडित्यस्य टित्त्वादायन्तो टगिताविति धातोः प्राक् प्रयोग इति स
बोध्यम् । ऐघेताम् इति—आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशे, गुणे, यलोपे, डि
देत्वाभावे च रूपम् । ऐघन्त भस्य अन्यादेशे—पररूपे च पूर्व्ववत् । ऐघधा
लङो टित्त्वाभावात् 'धासः से' (२२३६) इति धासः सेभावाभावे पूर्व्ववद्
ऐघेधामिति ऐघेतामिति वत् । ऐघध्वम् शवादयः पूर्व्ववत् । ऐघे इति शप् आड
गुणे च रूपम् । ऐघावहि ऐघामहि इति । अव उभयत्र शप्, आडादेशे 'अतो
यडि' इति दीर्घादेशे एत्वाभावे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । इति लङ् प्रक्रिया ।

एघधातोः लिङ्प्रक्रिया—

२२५५ । लिङः सीयुट् ॥३४॥१०२॥

दी-- । लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोप
ऐघेत । ऐघेयाताम् ।

The augment सीयुट् comes in before the आत्मनेपद affixe
the लकार—लिङ् । सलोप etc.—The स of सीयुट् disappears by
rule लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य (2211—7. 2.79), the उकार is for fac
in pronunciation and the टकार stands as an indicatory ('
करणार्थम्). Thus एघ् + शप् (this is विधिलिङ् which is a सार्वध
and therefore शप् comes in) + सीयुट् + त = एघ् + अ + सीय् + त =

सोदत्त = एध् + दत्त (मन्वी by २३११) = एध् + दत्त (आदगुः) = एधेत (मन्वी by मन्वी व्योर्बन्धि (८७३—५. १. ६५). एधियाताम् = एधेय् आताम्, here there being no letter of the इध्प्रत्याहार the preceding य् does not elide by मन्वी व्योर्बन्धि and we have एधियाताम् ।

मित— । यद्यपि इति आत्मनेपदानीं टरे इत्यन्तात् परं परस्मैपदानां दधन्नि-
त्यादिना परस्मैपदमपि प्रकृतं तदापि आत्मनेपदानीं विभक्तिप्रतिपत्तिरिति आत्मनेपदमेवात एतेन प्रकृत्यते आत्मनेपदमिति बोध्यम् । तदाह लिङ्गप्रत्ययप्रत्ययैः । मन्वी इति । निटः मन्वीः अन्त्यसंज्ञान्तेन (१२११—२२१०८) इतिभावः । सोदुटि—टकार एवास्याटं टकारय टिन्कृत्वादेम् । ततश्च सोद इति तिष्ठति । ईय् इत्यप्यापि पुनर्बन्धि परं मन्वीदी भवति, अतएव कलापादी ईत्, इयाताम् ईरन् इत्यादि पठितम् । एधेत इति एध् + गप् + सोदुट् + त इति निति पूर्वदशितप्रकारेण एध् + इय् इति निति आदगुय मन्वीये च रूपम् । एधियाताम् इति अत्रापि पूर्ववत् एधेय् आताम्—इति आत्मे 'आताम्' इत्यस्य आकारस्य वक्ष्यप्रत्याहारस्यत्वाभावात् यन्वीयाभावे यद्योक्तं रूपं सिध्यति ।

२२५६ । भस्य रन् ॥३॥४॥१०५॥

दो— । लिङो भस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेयाः ।
एधेयाथाम् । एधेध्वम् ।

रन् is the substitute of भ of the लिङ् (in आत्मनेपद) Thus एधेरन् etc एध् + गप् + सोदुट् + भ = एध् + य + ईय् + रन् = एध्, इयरन् = एधेरन् (यलोप and the न् has not become cerebral (मूर्धन्त्य) by इण्कोः for it is a पदान्त witness the rule पदान्तस्य (१९८—८. ४. ३७). एधेया—एधे + याम् (गणः यलोपः and याम् becoming याः) एधेयाथाम् like एधेयाताम् । एधेध्वम्—एध् + इय् ध्वम् (यलोपः).

मित— । 'लिङः सोदुट्' इत्यतो 'लिङः' इत्यनुवर्तते ; तदाह लिङ् इति ।

एधेरन्नति एध् + शप् + सीयुट् + झ इति स्थिते 'लिङः सलोपेति' सलोपे 'आद्गुणः' इति । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे रन्नादेशे च रूपम् । एवमन्यत्र ।

२२५७ । इटोऽत् ॥३।४।१०६॥

दी— । लिङादेशस्येडोऽत् स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ।

अत् replaces इट् the substitute of लिङ् (in first per. sing.)
Thus एध् + शप् + सीयुट् + इट् = एध् + अ... ईय + अत् = एध् + इय् अ (त् elides) = एधेय् अ = एधेय । Similarly एधेवहि एधेमहि—(here, after गुण the यकार elides by लोपोव्योः—')

मित— । 'लिङः सीयुट्' इत्यतोऽवापि—लिङ् इति सम्बद्धान्ते; तदाह लिङादेशस्येति । इट् वहिमहिङ् इत्यतस्तस्य इटः अदादेश इति बोध्यम् । 'अत्' इत्यत्र त्-कार उच्चारणार्थ इति शब्देन्दुशेखरे 'अच्चवेः' इति 'दिवऔत्' इति चानयोः सूत्रयो-र्व्याख्यानावसरे निरूपितम् । इत्संज्ञकमेतदित्यन्ये । उच्चारणार्थं वा भवतु इत्त्वाद्यं वा भवतु त्-कारस्तु उभयवापि लुप्यते । तदेवम्—एध् + शप् + सीयुट् + इट् इति स्थिते पूर्वदर्शित-प्रकारेण—एध् + ईय् + अत् इति जाते एधेय् अ इति भवति । तत एधेय इति । एवमन्यत्रापूज्यम् ।

दी— । आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वालिङः सलोपो न ।
सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिषीष्ट । एधि-
षीयाताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधि-
षीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ एधिष्ठ ।
एधिषाताम् ।

(Now in connection with आशीर्लिङ forms he says that—as

आगोलिङ् is आहं धातुक so the सकार of सोयुट् does not elide by 'लिङ्: सलोपोऽनन्त्यस्य' (2211) which concerns विधिलिङ् or साध्वंधातुक लिङ् । The सकार existing in सोयुट् and सुट् (see सुट्तिथोः 2210) becomes cerebral (सूडंन्), being a part of the affixes or augments सोयुट् and सुट् cp. 'आदेश—' (2112) । Thus एधिषीट् etc, एध्+आगोलिङ्-त=एध्+सोयुट्+सुट्+त (note that here शप् does not come in for आगोलिङ् is आहं धातुक) =एध्+इट्+सोयुट्+सुट्+त (the augment इट् comes because the स of सोयुट् is बलादि आहं धातुक) =एध्+इ+सोय्+स्+त=एधिषीय् स् त=एधिषीट् (य elides by 'लोपो व्योर्धलि' (873—6.1.60) ; पत् of both the सs is by the above way (प्रत्ययावयवत्वात्) and the तकार at the end becomes ट् by 'टना टुः' (113—8. 4. 43) ; एध्+इट्+सोयुट्+आ सुट् ताम्—(Note that the rule सुट्तिथोः directs सुट् before त (ताम्) and not before आ hence it (सुट्) stands in the middle) एधिषीय् आसुताम्=एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् here ऋ is replaced by रन् (by ऋस् रन्) and ऋ being other than तकार or यकार there is no सुडागम । एधिषीडाः=एध्+इट्+सोयुट्+मुट्+घास्=एध्+इ सोय् स् घास्—य is changed into ट् by—'टना टुः' (113) । एधिषीयास्याम् like एधिषीयास्ताम् (here the स of 'ताम्' is not cerebral for it is intervened by आ). एधिषीध्वम्—easy.

एधिषीय—इट् (first per. sing.) is changed into अत् (अ) by 'इटोऽत्' (2240). एधिषीवहि एधिषीमहि—easy. ऐधिष्ट etc :—These are the लुङ् forms—एध्+लुङ् त=एध्+ल्लि+त=एध्+सिच्+त=एध्+इट्+सिच्+त=आट् (आडजादीनाम् (2248)) +एध्+इट्+सिच्+त=आ+एध्+इ+स्+त=आ+एधिष्ट (पत् and टत् as before) =ऐधिष्ट (here

वृद्धि comes in by 'आटश्च' (२६९)). एध् + इट् + सिच् + आताम् = आट् + एध् + इट् + सिच् + आताम् = आ + एध् + इ + स् + आताम् = ऐधिषाताम् (षत् + वृद्धिः) । Now to bar the अन्तादेश of झ (in आ—एध्, णिच् + झ) he reads :—

मित—। आङ्गधातुकत्वादिति—'लिङाणिवि' (२२१५—३।४।११६) इति सूत्रादाङ्गधातुकत्वमित्यर्थः । आङ्गधातुकत्वादेव च सौयुटः सलोपो न, 'लिङः सलोपोऽनन्यस्य' (२२११) इत्यस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वादिति ध्येयम् । सौयुट्, सुटो रिति सकारस्य इत्यर्थः । प्रत्ययस्य सौयुटः सुटश्च अवयवत्वादंशत्वात् षत्वमिति आदेशः—प्रत्यययोरिति सूत्रात् (२१२—८।३।५९) । एधिषीष्ट इति—एध् + इट् + सौयुट् + सुट् + त (आङ्गधातुकत्वेऽङ् वलादेरिति) = एध् + इ + सौय् + स् + त = एधिषीय् त् (षत्वविधिरुक्ता) = एधिषीष्ट (ष्टु नाष्टु रिति तकारस्य टकारादेशः = यलोपः प्राग्वत्) । एध् + इट् + सौयुट् + सुट् + आताम् = एध् + इट् + सौयुट् + आ + सुट् + ताम् (सुट् तिथोरिति तकारात् प्रागेव सुट् ननु आकारात् प्रागिति द्रष्टव्यम्) = एध् + इ + षीय् आस्ताम् = एधिषीयास्ताम् (आकारव्यवहितत्वात् सुटः सकारस्याव षत्वाभावः षत्वाभावाच्च तकारस्य टुत्वं न) । एधिषीष्ठाः इति पूर्ववत् इट्—सौयुट्—सुट्—षत्वटुत्वानि ; अन्यसकारस्य रुत्वविसर्गौ चेति । एधिषीयास्याम् इति एधिषीयास्तामिति वत् । सुटः षत्वाभावात् घकारस्य च टुत्वाभावः । एधिषीध्वम्—एध् + इट् + सौयुट् + ध्व = एध् + इ + षीय् ध्वम् = एधिषीध्वम् ('लोपो व्योर्वलि' (८७३—६।१।६६) इति यलोपः) ; अत्र 'षीध्वम्' इत्यस्य—इणः इणप्रत्याहारस्यात् यकारात् परत्वेऽपि 'इणः षीध्व' लुङ्लिट्ठां चोऽङ्गात्' (२२४—८।३।७८) इत्यादिना घकारस्य टकारादेशो न भवति सूत्रे अङ्गादित्यनेन तस्य (इणः) अङ्गविषयकत्वात् इट् इकारस्य च प्रत्ययमात्रविषयत्वेन सक्तत्वात् 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्ये संप्रत्यय' इति न्यायाच्चेति विवेचनीयम् । एधिषीय इति । एध् + इट् + सौयुट् + इट् (उक्तमैकवचनम्) = एध् + इ + सौय् अत् (अ)—ततः षत्वं यथोक्तं रूपञ्चेति । एधिषीवहि—महीति त्यष्टम् ॥ इदानीमिधधातोर्लुङ्ङिरूपमाह—एधिष्ठ इति—एध् + लुङ् + त = एध् + च्लि + त = एध् + सिच् + त = आट्, (आङ्गजादीनामित्य-

नेनाट्) + एध् + इट् ('मिच्'—आइधतुक्त्वादित्) + मिच् + त = चा एध इ म् त =
चा एधित (यव' टुत्वच्च) = ऐधित (चाटयंति (२६१) इटि) ; ऐधिपाताम्—एध् +
मिच् + पाताम् = चा + एध् + इट् मिच् पाताम् = चा ऐधि पाताम् = चा ऐधि
पाताम् = ऐधि पाताम् । अथ गृह्य चनादिमे प्राप्ते त वाग्यप्राद—

२२५८ । आत्मनेपदेष्वनतः ॥७॥१॥५॥

टो— । अनकारात् परस्यात्मनेपदेषु भूम्य 'अत्' इत्या-
देगः स्यात् । ऐधिपत । ऐधिठाः । ऐधिपाद्याम् । 'इणः पोध्व'
'लुङ्निट्ठांघोऽङ्गात्' (२२४७) । ऐधिद्वम् ।

इङ्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते ऐधिध्वम् । टधयोर्वस्य
मस्य च द्वित्वविकल्पात् पोङ्गरूपाणि । ऐधिपि । ऐधिष्वहि ।
ऐधिष्वहि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः ।
ऐधिष्यथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधि-
ष्यामहि । उदात्तत्वाद् वलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

अत् is the substitute for भ् (of भ्), coming after a letter
other than अ in the आत्मनेपद । Thus ऐधिपत—एध् + लुङ् + भ् = एध्
+ चिञ् + भ् = एध् + मिच् + भ् = एध् + इट् + मिच् + भ् = चाट् + एध् + इट् + मिच्
+ भ् = चा + एध् + इ + स् + अत् + अ (N. B — अत् replaces the भ् only
and not क् (along with अ (क् = भ् + अ)) — चा + ऐधिपत् + अ = चा
ऐधिपत = ऐधिपत । Why do you say आत्मनेपदेषु ? Witness अदन्ति
here भ् comes after an अनकार (other than अ) letter but the
root is परस्मै—, hence (भ् is not replaced by अत् । Why say अनतः ?
Witness एधन्ते ध्रुवन्ते etc—here, एध् (एध् + शप् = एध् + अ = एध् is
आत्मनेपदी but भ् is not replaced by अत् because there is an

अकार (of शप्) in एध so the rule does not apply. ऐधिटाः—आट् + एध् + इट् + सिच् + यास् । ऐधिषायाम् easy. एध् + इट् + सिच् + ध्वम् = आट् + एध् + इ + स् + ध्वम् = आ एध् इस् ध्वम् (here स् elides by the rule 'धि च' (2249) and इ stands in place of the elided सिच् ; so इ has been a part of सिच् and consequently ऐधि forms an इन्नन्त अङ्ग ; hence the rule 'इणः षीध्वं लुङ् लिट् धोऽङ्गात्' applies and we get by ढत्व = ऐधिद्वम्.) (In case of ऐधिषीध्वम्—observe that इट् was not thus connected with षीध्वम् and hence no ढ for ध) ।

Here there are two different opinions :—

(i) Some (along with दीक्षित also) say that the इण् प्रत्याहार of the rule इणः षीध्वम् etc, suggest that any इ (e. g. the इ of इट्) is concerned with षीध्वम्, लुङ् and लिट् and (अङ्गभूत) will change the following designating itself as an अङ्ग अकार therein, to ढ । Thus ऐधिद्वम्—

(2) Others hold that the इण् प्रत्याहार of the rule इणः षीध्वम् etc does not so suggest, so that the ध coming after such an इकार will not be transformed into ढकार—thus ऐधिध्वम् is the correct form in their opinion. (The latter is not instituted in the भाष्य while the former is).

ढधयोर्वस्य मस्य च etc—There are sixteen forms in all due to the duplication of ढ, ध, व and स. Thus—when the form is ऐधिद्वम् then because the ढ which is a यर् letter follows an अच् and precede another letter (व्) which is not an अच् (अनच्) therefore by the rule 'अनचि च' (48—8. 4. 47) it (ढ) is optionally doubled, hence this gives *two forms*—two ढs (ढ् ढ्) and one (ढ). Similarly

उधिष्वम् gives two forms—two वs (वृष) and one (वृ). Again by the Vartika 'यथो मथो ह वाच्ये' under the rule 'संयोगान्नसंयोगः' (51—8. 2. 23), we have two forms more in उधिङ्म् (once two वs and then one व). Similarly उधिष्वम् gives two forms more (once two वs and at another time one व). Thus these two forms are fourfold and therefore give $2+2+2+2=$ eight forms. In each case again the last letter म् will once be doubled and at another time remain as it is ; thus eight \times two = sixteen forms in all. उधिवि etc—एध् + लुङ् इट् = पाट् + एध् + मिष् + इ = उधिवि । Similarly उधिष्वदि etc. Now he gives लृङ् forms—उधिष्यत्—एध् + लृङ् त = पाट् + एध् + स त = पा + एध् + इट् + स त = पा एधिष्यत् = उधिष्यत् (वत् and इट्). ऐधिष्येताम्—पाट् + एध् + इट् + स + पाताम् = पा + एध् + इ + स + इट्ताम् (by पातो ङितः—2235) = ऐधिष्येताम् (यलोप) । उधिष्यन् (by परस्मै by चतो गुणे), ऐधिष्ययाः easy. ऐधिष्येद्यान् like ऐधिष्येताम् and ऐधिष्यष्वम् easy. ऐधिष्ये—(by पाट् गुणः 69—6 1. 87). ऐधिष्यावदि and ऐधिष्यामदि (दीर्घ by चतो दीर्घो यङि—2170—7. 3.101) Though the root एध is अनुदात्तेत् yet when the अनुदात्त pitch disappears, (इम्), it becomes उदात्त and hence its व्नादि आङ्धातुक affixes take the augment इट् and consequently the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) does not apply. By the by, we give a list of अनुदात्त roots —

मित—। आत्मनेपदेषु + अनतः—इतिच्छेदः । न अत् = अनत् (मवृत्तम्) तस्यादिति पञ्चमी । क्लितमाह—अनकारात् इति—अकारमिच्छादिति भावः । 'मोऽन्तः' इत्यतः क इति षष्ठ्यान्म् अनुवर्तते । आत्मनेपदेष्विति च षष्ठ्याद्योक्तिका सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य भ्रकारस्थिति चार्थो भवति । 'अदभ्यसात्' (२४०६

—७।१।४) इत्यतः अत् इत्यनुवर्तते । तदेतत् सर्व्वमनसि कृत्वाह—भस्य अत् इत्यादेश इति । भस्य=‘भ+अ’ इति संघातरूपः । तस्य भकारस्य अदादेशे अवशिष्टेन अकारेण मिलित्वा—‘अत्’ इति भवति इति विभावनीयम् । उदाहरण—माह—एधिषत इति । एध्+लुङ् भ इति स्थिते लुङ्गिच्छित्तस्य सिच् तस्य वलादाहं धातुकत्वादित्=आडजादीनाम् (२२५४) इति आडागमः भस्य च पूर्व्वदर्शितनियमेन ‘अत्’ इत्यादेशः—ततः आदेशप्रत्यययोः (२१२) इति षत्वम् तेन—आ+एध+इ+स्+अत्=एधिषत । एधिषाः—आट्+एध्+इट्+स्+थास्=आ+एधिष्ठास्=एधिष्ठाः वृद्धिः—षत्वम्, धकारस्य णुनाष्टुरितिष्टुत्वम् च । एधिषाथाम्—सुगमा प्रक्रिया ।

इणः षौध्वमि—(२२४७) त्यक् सतद्वयमप्यस्ति । तदेकेन सतेन अनेनैव सूत्रेण इट् इकारस्य लुप्तसिज्भक्ततया सिजन्तस्य अङ्गस्य अन्तर्भूततया इणन्ताङ्गत्वं सम्भवति तेन धकारस्य ढत्वं तथाच—एध+इट्+सिच्+ध्वम्=आ एध् इस् ध्वम्=आ एधि ध्वम् (धिचेति सलोपः)=एधिध्वम् (ततो धकारस्य ढत्वम्) । अपरेषाम् सतमाह इड्भिन्नएवेति—‘विभाषेतः’ इति परवर्त्तिसूत्रेण इटो विशिष्य-ग्रहणाद् गोवलीवर्द्धन्यायेन इड्भिन्न एव इण् इह गृह्यते तेन इणन्ताङ्गत्वं न सम्भवति अतो ढत्वाभावे एधिध्वमिति रूपम् । अयं स्पष्टार्थः—यथा ‘गौ’रितुक्ते तद्विशेषस्य वलीवर्द्धस्यापि प्रत्यायने सत्यपि वलीवर्द्धशब्दस्य कश्चिद् विशेषविवक्षामादायैव प्रयोगः तद्वदत्रापि ‘इणः षौध्वमित्यनेनैव गतार्थत्वेऽपि ‘विभाषेतः’ इति इड्वचनं विशेषविवक्षावशादेव तेनेटो इणन्ताङ्गत्वं न सम्भवति इति । ढधयोर्वस्य मस्यचेति—षोडशरूपाणीति— । सतमेदेनेति शेषः । तथाच ‘एध्—इ—ट्—वम्’ इत्यत्र इकारस्य अचत्वम् ढकारस्य यरत्वम् वकारस्य च अनचत्वं तेन ‘अनचिच्’ (४८—८।४।४७) इत्यनेन सूत्रेण ढकारस्य विकल्पेन द्वित्वम् । तदेकदं द्विद्वमिति रूपद्वयम् । सतान्तरेतु धकारस्यापि विकल्पेन द्वित्वे एकधं द्विधमिति रूपद्वयम्, एवं चत्वारि रूपाणि । किञ्च यणो मयो द्वे वाच्ये (५४-) इति वार्त्तिकात् वकारस्यापि प्रत्येकं द्वित्वे एकत्वे च रूपद्वये सति पूर्व्वचतुर्भेदेन सह गुणनेन—(४ × २ = ८) अष्टौ रूपाणि ; किञ्च अननैव

वर्तिष्ये मकारस्यापि पाप्मिह्रित्वादिकम् । त्रिमिति पुनः दपरदम् । तेन
 पूर्वाहमेदेन सङ्गुपति मति (८ × २) षोडश रूपाणि । सम्पदनन्ते । ऐधिवि इति
 एधधातोर्मुञ्चि उत्तमैकवचने दपम्—आ+एध्+इ+म्+इ इति—(इडिषन्ते) ।
 ऐधिवृद्धि—महि—मुग्धम् । ऐधिवत् इति । एतानि मूर्धा उदाहारनादि । आङ्ग्रादीना-
 मिति अत्रापि आट् । तदित्य' प्रक्रिया—आट्+एध्+इट्+म्+त (इडिषन्ते) ।
 ऐधिव्येतामिति । आट्+एध्+इ+म्+आताम्—आ+ऐधिव्+इएताम् (आतो टित
 (२२२५) इति आकारस्य इप् आर्द्रमः) । ततोमुत्पद्यन्तीषड्वय इति षोडशम् ।
 ऐधिव्यन्त इति । भ्रम्य अनादिने परदपे च दपम् । ऐधिव्याः स्पष्टम् । ऐधिव्येदाम्
 इति ऐधिव्येतामिति वत् । ऐधिव्यध्वम् स्पष्टम् । ऐधिव्ये इति आङ्गुच इति गुचः ।
 ऐधिव्यावृद्धि—महि—अतो दीर्घो यटि इति दीर्घादेमः । उदात्तत्वादिति—एधधातोर्मु-
 ञ्चात्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'ति इटो निषेधे प्राप्ते वचनम् यद्यपि एधधातोर्मुदा-
 त्तत्वे तथापि अनुदात्तस्य इति लोपे मति परिशिष्टो नानुदात्त किञ्च उदात्तस्य ।
 तेन आङ्गधातुकाभ्येह्वनादेरिति मूलप्रवृत्त्या लृट्—लृट्, लृङ्गादिषु इट्—विहितमिति
 भावः । प्रवृत्तादिति । अत प्रतिज्ञानुष्करणं प्रवृत्तः । उत्तम्य पूर्वम्—एकाच
 उपदेशे' इति मूलव्याख्यानात् 'अनुदात्ताद्यानुपपदमेव भंग्यदीप्यन्ते' इति तदिदानींति
 संगृह्यन्ते—

दी— । ऊट्दन्तैर्यौतिरुच्चा, ग्रीड्, सुनु, छु, ग्विडोड्, यिभिः ।

वृड्, वृज्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

Of the अजन्त roots (ending in vowel)—all the एकाच roots having only one vowel are remembered (treated) as अनुदात्त (निहत means अनुदात्त) except the ऊकारान्त, अकारान्त, यु, रु, ऋ, ग्रीड्, छु, नु, छु यि, डोड्, यि, वृड्, and वृज् (ड् and ञ elides hence they are also अजन्त).

मिति— । एते संगृहीतधातवः पाणिनिना अनुदात्तत्वेन उच्यन्ति इति

विभाव्यम् । तत्र प्राक् प्रजन्तान् आह—अजन्तेषु जदन्तैः (जकारान्तैः) ऋदन्तैः (ऋकारान्तैः) च धातुभिर्विना यु रु च्चा शीङ् ऋ नु च द्वि ङीङ् त्रि एभिय धातुभिर्विना वृज् वृज आभ्याश्च धातुभ्यां विना सर्व्व एकाचो धातवः निहताः अनुदात्तामृताः पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञाता इत्यर्थः ।

दी— । शक्तृपच्मुचिरिच वच्वच्सिच्प्रच्छित्यजनिजिर्भजः ।
अङ्गभुज्भ्रसृज्मसृजियज्युज् रुज् रुञ्ज्विजिखञ्जिसज् सृजः ॥२॥

अद् लुद् छिद् छिद् तुदिनुदः पद्य भिद् विद्यति विनद् ।

शद् सदो सिद्यति स्कदिहदी क्रुध् लुधिवुध्यती ॥३॥

वन्धिर युधिरुधो राधिव्यधशुधः साधिसिद्धति ।

मन्यहन्नाप्तिपृकुपितप्तिपः लृप्यति लृप्यती ॥ ४ ॥

लिप् लुप् वप् शप् खप् सृपि यभ् रभ् लभ् गम् वम् यमो रमिः ।

क्र शिदंशिदिशो दृश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृश् कृषिः ५॥

त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष्य पिष् विष् शिष् शुष् स्निष्यतयोघसिः ।

वसतिर्दहदिहिदुहो नह् सिह् रुह् लिह् वहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥ ६॥

Of the हलन्त roots ending in consonants the under-mentioned one hundred and two are known as अनुदात्त beginning from शक्तृ in the 2nd verse and ending in वहि in the sixth verse.

नित— । अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति । ते च संख्यया द्व्यधिकः—शतम् (१०२) इत्याह—शक्तृ इति शक् (अनुबन्धरहित एव भाष्ये पाठः), इत्येक एव कान्तेषु अनुदात्तः ।

पच्सुचीत्यादिषु सर्व्वेव वृत्तसमासेन निर्द्देशः । कन्दोरच्चार्यं कचित्श्लिप्ता, कचित्
श्यनेत्यादिभिर्निर्द्देशः कृत इत्यपि विभाव्यम् । तृप्प्रति दृष्यति इत्यत्र तु 'तृप् दृप्'
इति धातुद्वयम् केचित् तुदादौ चुरादौ च पठन्ति । तत्र तुदादित्वं वारयितुं श्यना
इह निर्द्देशः कृत इत्याह तुदादाविति—

दी— । तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥७॥

तृप्दृप्पौ तौ वारयितुं श्यना निर्द्देश आहतः ॥ ७ ॥

The roots तृप् and दृप्, through difference of opinion, are read as तुदादि and चुरादि in the धातुपाठः ; but we prefer them to be read in the दिवादि class ; so, to bar their तुदादित्व and चुरादित्व they are here read by adding श्यन्विकरण and not without विकरण ।

मित— । यौ तृप्दृप्पौ मतभेदेन तुदादौ चुरादौ च स्थितौ (धातुपाठे
इत्यर्थः) तौ (कर्म) वारयितुं श्यना श्यन्विकरणेन दिवादित्वनेत्यर्थः आहतः
(अमुपगतः) अस्माभिरिति शेष इत्यन्वयः । कथमेवं विहितमिति चेदवाहुः—
दिवादित्वादेव 'शेसुचादीनामितिसूत्रभाष्ये 'दृपितो दृपित' इत्युदाहृतं सङ्गच्छते'
इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमित्यलम् ।

दी— । किञ्च—, खिद्यपद्यौ सिध्यवुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥८॥

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्द्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।

णिजिर्विजिर्श्लृ इति सानुबन्धा अस्मौ तथा ॥ ९ ॥

Moreover, to exclude other विकरणs from खिद्य, पद्य, सिध्य, वुध्य, मन्, पुष् and श्लिष—they are read by attaching the विकरण श्यन् to them, वस् with शप् and यु with लुक् (लुक्विकरण which is an indicatory of अदादि class). And also (for the same purpose),

निञ् विञ् and शक् are directed by adding the indicators (इर् and लृ).

मित— । ननु स्त्रियतीत्यादि कथं ग्यना निर्दिष्ट इत्यवाह—किञ् इति = अत्र चेति तदर्थः । अन्यनिष्ठतये अन्यस्य इतरस्य विकरणस्य निष्ठतये वारणाय भिद्, पद, सिध्, बुध्, मन्, पुप्' त्रिष इत्यादयः ग्यना ग्यन्विकरणेन दिवादित्वेन निर्दिष्टा उज्ज्विताः । तथा वमिः वम् धातुः शपा (शब्दविकरणेन) निर्दिष्टः कथितः अस्माभिरिति शेषः । तथा—किञ्, अन्यनिष्ठतये इत्यत्रापि योजनीयम् । निञ्, विञ्, शक् एते तयोऽपि अनुवन्धेन इर् इत्यनेन लृ इत्यनेन च सह निर्दिष्टा इति वचन = विपरिणामेनान्वयः ।

दी— । विन्दतिश्चान्द्रदीर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयश्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥

रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् चुध् शुपिपुषी शिपिः ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतैः ॥ ११ ॥

The root विद् is seen to be enlisted in the तुदादि class in the grammars of Chandra, Durgasinha (Kalap) and others and also in महाभाष्य; but व्याघ्रभूति and others did not read it here.—This is the custom.

The nine roots रञ्ज्, मस्ज्, अद्, पद्, तुद्, चुध्, शुप्, पुप् and शिप्, though clearly not stated in the महाभाष्य, are enlisted here at the instance (lit. according to the opinion) of व्याघ्रभूति and others.

N. B.—These nine roots though not expressly mentioned in the महाभाष्य—yet they are not rejected by the भाष्यकार ।

मित— । विन्दतीति—विदन्त्यलामे इति 'लृ'-अनुवन्धकः विदधातुः । चान्द्र-

दीर्गादेरिष्टः तैः तुदादौ पठित इत्यर्थः । चान्द्र इति चन्द्रनिर्मितव्याकरणम्, दीर्ग इति दुर्गसिंहो नाम बालापव्याकरणव्याख्याता । किञ्चायं विदधातुर्भाष्येऽपि तुदादाव् पठितः । व्याघ्रभूतिप्रभृतयस्तु वैयाकरणा इमं धातुं इह तुदादौ न पेठुः न परिगणया-
न्नासुत्यर्थः ।

रञ्जिमस्जीति—रञ्ज्, मस्ज्, अद्, पद्, तुद्, जुध्, शुध्, पुष, शिष्, एते नव धातवः भाष्ये तुक्ता धातुपाठेऽनन्तर्भूता न तु प्रत्याख्याता इति बोध्यम् । अतएव नास्ति भाष्येण विरोधः । व्याघ्रभूत्यादिभिस्तु पठिता इति तदनुरोधादिह अनिद्—
कारिकायास्तुक्ता अस्माभिरिति शेषः ।

दी—‘स्पर्ध संघर्षे’ । संघर्षः पराभिभववेच्छा । धात्वर्थेनोप-
संग्रहादकर्म्मकः । स्पर्धते ।

स्पर्ध means to challenge (to overpower). It is intransi-
tive for the object is implied in the meaning because to
challenge means ‘to call some one to fight.’

मित—‘टित आत्मनेपदानां टेरे’ (२२३३) इत्यव एधधातो रूपप्रदर्शनावसरे
‘कत्यान्ताः षट्विंशदनुदात्तेतः’ इत्युक्तम् तदिहोक्तः स्पर्धधातुः तस्यां गणनायां
द्वितीयः । अनुदात्तेत्वात् ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ इति आत्मनेपदम् । स्पर्ध
इति—संघर्ष इति । परेषाम् अभिभवः पराजयस्तस्य तद्विषयिनी इच्छेति विग्रहः ।
धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति । अत्रेयं युक्तिः—यदि सकर्म्मकः स्यात् तर्हि ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ
—शब्दकर्मकर्मकाणामाणिकार्त्ता स शौ’ (५४०—११४५२) इति सूत्रेण ‘देव्दत्ता
यज्ञदत्तं स्पर्धयति’ इत्यादौ अणिकर्तृणो कर्मत्वं न स्यात् । अकर्मकत्वाभावात् ।
यदि चाकर्मकः स्यात् तर्हि—धातोरस्य अर्थ एव भिद्येत नहि कश्चिदनुद्दिश्य स्पर्धा
सम्भवति । तस्मात् कर्मत्वं नास्ति इति न किन्तु तदधातोरर्थ अन्तर्भूतं सद् विद्यते
न वहिः प्रकटमितिभावः । सुप आत्मनः क्यजिति (२६५७) सूत्रभाष्ये च ‘धात्वर्थ—
बहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्’ इति विस्तरेण प्रतिपादितम् । तत्त्वबोधिनी-

कारणम्—‘यत् केचित् । अमिदं विद्या धातुसंज्ञाया च स्पर्धादंशस्य मत्तमं कृता
इत्यने—‘कादास मिरावमरावतो दा’ इति । उदाहरिष्यते च ‘स्पर्धायाभात्’—
(२००४—१।३।२१) इत्यतः स्वर्धस्य ‘ह्रस्वदापूरमाहयते स्पर्धने इत्यर्थः इति ।
श्रीहर्षोऽपि प्रायङ्गु—‘तन्नामन्यपुगाभा वा निधा स्पर्धितुम्’ इति । अतोऽत्र मत्तमं कृता
स्याप्यम् इत्याहुरिति । अन्तमन्त सन्निविरोधो न । ततः स्पर्धधातोरेभिभव-
पुष्पकाहाने हेतिरिति । उक्तञ्च—

‘धातोर्धातुने हेतिर्धातुर्धोपसंज्ञात् ।

प्रतिहेरिविधातः कर्मस्योक्तमिदं क्रिया ॥’ इति दिक् ।

२२५६ । शर्पूर्वाः खयः ॥ ७।४।६१॥

दी—अभ्यासस्य शर्पूर्वा खयः शिष्यान्ते । ‘ह्लादिः शेषः’
(२२७६) इत्यस्यापवादः । पस्पर्थे । स्पर्धिता । स्पर्धिपते ।
स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिपीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धि-
पत । ‘गाष्ट ४ प्रतिठानिष्ठयोर्न्ये च’ । गाधते । जगाधे ।
‘वाष्ट ५ लोढने’ । लोढनं प्रतिघातः । वाधते । ‘नाय ६
नाष्ट ७ याच्ञोपतापैश्वार्याङीःपु’ ।

“आशिपि नाय इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । अस्याशिपरे-
वात्मनेपदं स्यात् । नायते । अन्यत्र नायति । नाधते । ‘दध ८
धारणे’ । दधति ।

Of the अभ्यास (reduplication) the खय letters (खफह.....
कुपय्) only, which are preceded by शर letters (शवस), are re-
tained and the शर letters (श्, ष् and स्) elide. Thus here the
खय् letters are retained and the beginning ones are dropped
so this rule (शर्पूर्वाः खयः) overrules ह्लादिः शेषः (२१७९—७.४.६०)

where the beginning letters only are retained. Thus by 'लिटिधातोर्नभ्यासस्य—(277—6.1.8.) स्पर्ध् + लिट् त = स्पर्ध् स्पर्ध ए (by 'लिटस्तञ्भयोर्लिटिरेच' 2241—3.4.81) = प स्पर्ध् ए = पस्पर्धे । स्पर्धिता —स्पर्ध् + लुट् ता like एधिता । स्पर्धिष्यते—स्पर्ध् + लृट् ते । स्पर्ध्ताम् in लोट् । अस्पर्धत in लङ् । स्पर्धेत in विधिलिङ् । स्पर्धिषीष्ट in आशीर्लिङ् । अस्पर्धिष्ट in लुङ् and अस्पर्धिष्यत in लृङ् ।

N. B.—The order of conjugation is—

लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्, आशीर्लिङ्, लुङ् and लृङ्.
(This order should always be kept in mind in our Kaumudi).

गाष्ट means प्रतिष्ठा (establishment), लिप्सा (hankering) ग्रथ्य (collection)—गाधते etc. वाष्ट means लोड़न (obstruction) नाष्ट and नाधृ means begging etc. Vartikakara says that it should be stated that the root नाथ (नाष्टृ) is used in the आत्मनेपद only in the sense of आशीः (blessing) Thus नाथते—elsewhere नाथति (परस्मै—). The root दध means to hold दधते—

मित— । 'शर् पूर्वो येभ्य' इत्यतदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरः (शषस इत्येषां) न शेषः किन्तु खयाम् (खफळ्ठयचटतकपाम्) एव शेषः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यसस्येत्यनुवर्तते । तदाह अभ्यासस्येति । शर इति शषसा इति । खय इति खफळ्ठयचटतकपाः इति । हलादिः शेषः इति स्पष्टम् । हलादिः शेषः इति सूत्रात् शेषपदमनुवर्त्य शिष्यन्ते इत्युक्तम् । अत्रादि— रित्यप्यनुवर्तते । तत्र शर्व्यतिरिक्तवर्णापेक्षया धात्वादिभूता इत्यर्थः । तेन वत्रश्चेत्यत्र चस्य न शेषः । नन्दाः संयोगादयः (२४४६—६।१।३)—इति निषेधस्याप्रवृत्तेः प्रचे रेफस्यापि द्वित्वम् । द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात् इति बोध्यम् । पस्पर्धे इति स्पर्ध् + लिट् त = स्पर्ध् स्पर्धत स्पर्धस्पर्ध ए (लिटस्तञ्भयोः—(२२४१) इति एतादेश) पस्पर्धे । स्पर्धितेत्यादीनामयं क्रमः—(लट् लिट्) लुट्, लृट्, लोट्,

नङ् विधिलिङ्, आशीर्निङ्, लुङ्, लृङ् इति मध्येन न्ययम् । एषां (अधिन्त्य-
न्यादीनाम्) रूपस्य एषधातुवद् बोध्यम् ।

गाघ इति प्रतिष्ठा—आप्यट्, व्यापन, अवप्यापन वा प्रतिष्ठा । एकव प्यापनं
सुन्दर्भोवा । यय (यय् + अच्) । प्रतिधातो वाधनम् । गाघनाघ इति । अत
वार्तिकमाह—आशिषीति । अस्याग्रमाह अस्याशिषि एव आत्मनेपदं गान्यतेति । उदा-
हरति नयातीति । दधधारणे इति । लिटि दधं वत्यग्राह—

२२६० । अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥६॥४॥२२०॥

दो— । लिट्निमित्तादेशादिकं न भवति यटङ्गं तदवय-
वस्यासंयुक्तहल्मध्येऽस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति
लिटि ।

When in लिट्, a कित् (क eliding) affix follows, then
एकार is the substitute of the short अ (अत्) existing between—
two non—conjunct (असंयुक्त —simple' as द (अ) ध्) consonants
which अकार or short अ is a part of a verbal stem (अङ्ग)
that (the अभ्यास or the reduplicate of which) is not preceded
by an आदेश or substitute (due to लिट्, and also the redupli-
cate (अभ्यास) elides Thus दध् + लिट् त = दध् + दध् + ए (लिट्स-
ङ्गधोरिश्चरेच् (2241)) = दध् + द (अ) ध + ए = ० + द (ए) + ध + ए (Here
by this rule the reduplicate or the अभ्यास elides and अ is
replaced by ए) Thus we have द्वेधे । This कित् is instructed in
the rule असंयोगात् लिट् कित् (2242—1 2 5)

नित— । 'अत + एकहल्मध्ये + अनादेशादे + लिटि' इतिच्छेदः । अत
इति इष्टी । एकहल्मध्ये इति सप्तम्यन्तमपि षष्ठान्तं द्रष्टव्यम् । 'एक' गन्ध्यासङ्गाय-
वचन । 'एके सुगन्ध्यायकेवला' इत्यमरात् । एकमात्रं हलित्यर्थः । अतएव वृत्तौ

असंयुक्तहल् मध्यस्थस्य इत्युक्तम् । अनादेशादेरिति च 'अत' इत्यस्यैव विशेषणम् । तदिह अत इत्यस्य विशेषणद्वयम्—एकहलमध्ये (असंयुक्तहल् मध्यस्थस्य) इत्येकम्—अनादेशादेः (लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) इत्यन्यत् । 'धुमोरेद्धाव-भ्यासलोपश्च' (२४७१—६।४।११८) इत्यत 'एदिति 'अभ्यास लोपश्चेति चानुवर्त्तते । तदाह 'अकारस्यैकारः अभ्यासलोपश्चेति' । 'गमहनजनखनचूर्सा लोपः किङ्कलनङि' २३६३—६।४।८८) इत्यतः 'किति' इत्यनुवर्त्तते ननु 'ङिति' इत्यपि—असमवात् 'असंयोगाज्जित् कित्—(३२४२—१।२।५) इति किङ्कलनाज् ज्ञापकात् । तत् फलितसाह—किति लिटीति । 'एकहलमध्ये' इत्यस्य व्याख्यानम् 'असंयुक्तहल् मध्यस्थस्येति—एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ (कर्मधारयः)—तथोर्मध्यम् (६४०तत्) तस्मिन् तिष्ठतीति तत्स्थः, तस्य । व्यञ्जनान्तरेणासंयुक्तव्यञ्जनद्वयमध्यवर्त्तन इत्यर्थः । अनादेशादेरिति—आदेशः आर्द्धस्येति (बहुव्रीहिः) । न तथा अनादेशादिः तस्य । अङ्गस्येति धिक्कृतं वर्त्तते 'आसप्तमाध्यायपरिमसात्तेरङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचनात् । लिटीति परनिमित्तकसप्तमी अनादेशादेरित्यस्य एकदेशे 'आदेशे' इत्यत्र सम्बन्धने । अतो व्याचष्टे—लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गमिति । लिङेव निमित्तम् लिङ्निमित्तम् । तस्मात् आदेशः स आर्द्धस्येति वृत्तौ लिखिमित्तेति विग्रहः । समासान्तः । क्प्रत्ययः एवञ्च अङ्गमित्यस्य विशेषणमिति विज्ञेयम् । तदयमस्य सूत्रस्य स्पष्टार्थः । लिटं निमित्तं (हेतुं) अवलम्ब्य यस्य अङ्गस्य आदौ आदेशः (वैकल्प-सम्पादकः 'विकृतिविधायको' वर्णविशेषः यथा—चकणतुरित्यत्र चकारः ककारस्य वैकल्पसंपादकः रूपान्तरप्रतिपादकः तद्वत् कश्चिद्वर्णः) न विद्यते (अभ्यासे इत्यर्थः) तस्य तादृशस्य (अङ्गस्य—यस्मात् प्रत्ययविधिसंज्ञादि प्रत्ययेऽङ्गम्—१८८—१।४।१३) असंयुक्तहलद्वयमध्यस्थस्य अकारस्य (तस्यैवाङ्गस्यावयवस्य) एकारादेशः स्यात् किति लिटि परे इति । किञ्च न केवलमकारस्य एकारादेशः किन्तु अङ्गात् प्राग्वर्त्तिनोऽभ्यासस्यापि लोपः स्यात् किति लिटीतिङिति । 'द्वे' इत्यादाहरणम् । दध्+लिट् त इति स्थिते द्विने क्ते लिटस्तन्मयोरेण्डरेच् इति (२२४१) एणादेशे द्विले च दध्+दध्+ए इति जाते पूर्वखण्डे (अभ्यासे दध् इत्यत्र) न कश्चिद् विरूपता-

विधायकः यणः आदिगते । ततः उत्तरखण्डस्य (अइस्य) दध्, (द (घ) ध्,) इत्यस्य—अकारस्य एकारादेशे कृते दध् + द एध् + ए इति सम्पद्यमाने अभ्यासलोपेन ० + देध् + ए = देधे इति सिध्यति । एवं दध् + लिट्, आताम = दध् + दध्, आते ('टित आत्मनेपदानामिति एत्वम्) = ० + देध् + आते = देधाते । अनु गृहे 'लिटि' इति सक्तदेव सक्तम् वक्तुं तु 'लिङ्गिभिरिति' 'किति लिटि' इति च द्विरनुबध्यते । तदसदिति चेत् । न । इष्टानुरोधेन लिटौत्यावर्ण्य आदेशविशेषणमित्यस्य निमित्तमत्र क्रियते इति विभावनीयम् । किति किम्—मनाद—(यलः पिप्वादेश्चाभ्यासलोपो न) । लिटि किम् । पापच्यात् (यङ् लुक् विधिलिङ्) । यलः किप्वाभात् पूर्वमन्त्रेणा-
प्राप्तौ 'यलिचे'ति सूत्रमवतारयति ।—

२२६१ । यलि च सेटि ॥६॥४१२१॥

दी—प्रागुक्तं स्यात् । आदेशस्येह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिज-
शरां तेषु सत्त्वपि एत्वाभ्यासलोपो स्त एव । देधे । देधाते ।
देधरे । 'अतः' किम् ? दिदिवतुः । 'तपरः' किम् ? ररासे ।
'एक—' इत्यादि किम् ? तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम् ?
चकणतुः । लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ।

'स्तुदि आप्रवणे ।' आप्रवणमुत्प्लेवेनमुद्धरणं च ।

The fore-going explanation applies here (also). In other words, when in the perfect (लिट्), the affix यल्, having the augment इट follows, then ए is the substitute of the short अ existing between two non-conjunct or simple consonants—this short अ being a part of the verbal stem or अइ that is not preceded by an आदेश or substitute due to लिट्, and—

also the अभ्यास or reduplicate elides. Here (in the rule 'अतएकहलमध्य' etc) by the term 'आदेशः' of the expression अनादेशादेः we are led to think that a consonant which is dissimilar in form is meant. This we infer from the prohibition of एत्वं and अभ्यासलोप to शस् (शस्) and दद् (दद्) in the rule 'न शस्-दद्वादिगुणानाम्' (2263—6, 4. 126). Hence, though in the अभ्यास of दध, पत etc. there are प्रकृति जश् (natural ज, व, ग, ड and द i.e. unchanged third letters) as well as प्रकृति चर् or unchanged चर् (first letters—च, ट, त, क, प, श, य, स,), there must be एत्वं of the अ of the अङ्ग and the elision of the reduplicate (अभ्यास)—in as much as the first letters of the अभ्यास of such roots are not deformed in the least. Thus the prohibition अनादेशादेः—has nothing to do with देधे, पेततुः etc. To put it in a fuller way :—It is stated in the rule 'अभ्यासे चर्च' (2152—8, 4. 54) that 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः' i. e. जश् letters are replaced by जश् letters and चर् letters by चर् letters. This is the case in दध, पत etc and शस् दद् । As in the लिट् form of दध (दध दध ए) there is no change (वैकृष्य) in the first letter of अभ्यास so also there is no change in the लिट् form of शस् (शस् शस् अ) and दद् (दद् दद् ए). Hence if एत्वं and अभ्यासलोप were enjoined to all लिट् forms alike then the rule 'न शस्दद्—' becomes meaningless. Therefore it is concluded that एत्वं and अभ्यासलोप are enjoined to those लिट् forms alone where the अभ्यास has no dissimilar or deformed (विरूप) letter i.e. where the first letter of the अभ्यास is not

changed into another form and not where it (the first letter) is changed into another letter as in जगत् जहसत्, etc. where ग and ह are changed into ज । Thus गृह् and दृह् have no एत्व and अभ्यासलोप for they are specially prohibited from having them (एत्व etc.), whereas दध पत् etc have एत्व and अभ्यासलोप, though they have प्रकृति जग (द) and प्रकृतिचर (प) letters in the आदेशादि or अभ्यास, for there is no prohibition expressed by the rule 'अतएकहलमध्ये—' and it is therefore that लिट् forms like दिधे and -पेतत्, etc are valid. And consequently the expression 'आदेशश्च..... एवाश्रीयते' is rightly guessed. दिधिरे—दध् + दध् + क्त = दध् + इरेच् (by तभ्यो, etc) = दिध् + इरे । Why the rule reads अत, (in अतएकहलमध्ये etc) ? Witness दिदिषत्, (where there is इ (in दिव) and not ए so एत्व and अभ्यासलोप are not enjoined to it). Why अतः (of अत) is made तपरः (which is followed by a स्) i. e. why do you take the short अ only and not the long one (आ) also ? Witness ररासे (रास शब्दे + लिट् ए) । why the expression एकहलमध्ये (in the rule) ? See that तत्सरत् (सर् छद्गतौ to creep—सर + लिट् अतुस्) has no एत्व and अभ्यासलोप for the स्र of स्र् is not a simple (एक) consonant but it is a conjunct (संयुक्त) consonant, hence the rule does not apply here. And why अनादेशादिः (of one having no आदेश or deformed letter in the beginning) ? Witness चकवत् : (कच —शब्दे + लिट् अतुस्) where the verbal stem (चक्) has a deformed (विरूप) letter (च) for its आदेश in the अभ्यास, so the rule अत etc does not apply and consequently there is no एत्व and अभ्यासलोप ।

also the अभ्यास or reduplicate elides. Here (in the rule अतएकहलसंघे etc) by the term 'आदेशः' of the expression अनादेशादेः we are led to think that a consonant which is dissimilar in form is meant. This we infer from the prohibition of एत्वं and अभ्यासलोप to शस् (शस्) and दद् (दद्) in the rule 'न शस्-दद्वादिगुणानाम्' (2263—6, 4. 126). Hence, though in the अभ्यास of दध, पत etc. there are प्रकृति जश् (natural ज, व, ग, ङ and ट i.e. unchanged third letters) as well as प्रकृति चर् or unchanged चर् (first letters—च, ट, त, क, प, श, य, स,), there must be एत्वं of the अ of the अङ्ग and the elision of the reduplicate (अभ्यास)—in as much as the first letters of the अभ्यास of such roots are not deformed in the least. Thus the prohibition अनादेशादेः—has nothing to do with देधे, पेतंतु, etc. To put it in a fuller way :—It is stated in the rule 'अभ्यासे चर्च' (2182—8, 4. 54) that 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः' i. e. जश् letters are replaced by जश् letters and चर् letters by चर् letters. This is the case in दध, पत etc and शस् दद् । As in the लिट् form of दध (दध दध ए) there is no change (वैकल्प) in the first letter of अभ्यास so also there is no change in the लिट् form of शस् (शस् शस् अ) and दद् (दद् दद् ए). Hence if एत्वं and अभ्यासलोप were enjoined to all लिट् forms alike then the rule 'न शस्-दद्—' becomes meaningless. Therefore it is concluded that एत्वं and अभ्यासलोप are enjoined to those लिट् forms alone where the अभ्यास has no dissimilar or deformed (विरूप) letter i.e. where the first letter of the अभ्यास is not

changed into another form and not where it (the first letter) is changed into another letter as in जसत् जहसत्; etc. where ज and ह are changed into ज । Thus जस and जह have no एत्व and अभ्यासलोप for they are specially prohibited from having them (एत्व etc.), whereas दध पत् etc have एत्व and अभ्यासलोप, though they have प्रकृति-जश् (द) and प्रकृतिचट् (प) letters in the आदेशादि or अभ्यास, for there is no prohibition expressed by the rule 'अतएकहलमध्ये—' and it is therefore that लिट् forms like दधे and -पेतत्; etc are valid. And consequently the expression 'आदेशश्च.....एवाश्रीयते' is rightly guessed. दधिरे—दध् + दध् + भ् = दध् + इरेष् (by तभ्योः etc) = दधि + इरे । Why the rule reads अतः (in अतएकहलमध्ये etc) ? Witness दिदिबत्; (where there is इ (in दिव) and not अ, so एत्व and अभ्यासलोप are not enjoined to it). Why अतः (of अत) is made तपरः (which is followed by a त्) i. e. why do you take the short अ only and not the long one (आ) also ? Witness ररासि (रास शब्दे + लिट् ए) । why the expression एकहलमध्ये (in the rule) ? See that तसरत् (सर् लङ्गती to creep—सर + लिट् अतुम्) has no एत्व and अभ्यासलोप for the स्र of सर् is not a simple (एक) consonant but it is a conjunct (संयुक्त) consonant, hence the rule does not apply here. And why अनादेशादेः (of one having no आदेश or deformed letter in the beginning) ? Witness चकणत्; (कण —शब्दे + लिट् अतुम्) where the verbal stem (कण) has a deformed (विकृत) letter (च) for its आदेश in the अभ्यास, so the rule अत etc. does not apply, and consequently there is no एत्व and अभ्यासलोप ।

लिट् etc.—In the rule अत etc. the word लिटि is taken by Bhattoji twice—once as an adjective to आदेश (लिङ्गिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) and next as an adjective to एत्व (अकारस्य एकारो लिटि) । Because लिट् is an adjective to आदेश—also ; so we have एत्व and अभ्यासलोप in the लिट् form of णम् (नम्) प्रहृत्वे (to be modest) and शब्दं च (to make sound), and षह् (सह्) स्र्षण (to endure to tolerate) for the ण is changed into न by 'णो नः' (2286—6.1.65) and ष is transformed into स by 'धात्वादेः षः सः' (2264—6.1.64)—and not by the reason of लिट् following. Hence नेमतुः, नेसुः and नेमिथ and सेहे etc. are valid (नेमिथ—णम् + लिट् घल् = नम् + नम् + इट् + घल् = ० + नेम् इथ and सेहे = षह् + लिट् ए = सह् + सह् + ए = ० + सेह् + ए) ।

The root क्लृदि (क्लृद) means आप्रवण (to leap and to extract) :—

मित—सूत्रमिदं “अतएकहल्—” इत्यतः अव्यवहितपरवर्ति ; किञ्च तत् यदुक्तं मिहापि तदेव वक्तव्यं तस्माच्चवादाह—प्रागुक्तमिति । तथाचायमर्थः—लिङ्गिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थस्य अकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च सेटि (इङ्गविशिष्टे) थलि लिटि च इति । ननु प्रकृतिजशां प्रकृतिजश आदेशा भवन्ति प्रकृतिचराश्च प्रकृतिचराः इति ‘अभ्यासे चर्च’ (२१८२—८।५४) इति सूत्रे उक्तम् । देधे पेततुः (दध् + लिट् ए—पत् + लिट् अतुम्) इत्यादावेकत्वं (दध् इत्यत्र) प्रकृति जश् (द्) आदेशः अन्यत्र च (पत् इत्यत्र) प्रकृतिचर् (प्) आदेशः । अस्य आदेशस्य निमित्तञ्च लिङेव । तस्मात् लिङ्गिमित्तादेशादित्वात्—कुत इह एवाभ्यासलोपो विहितो इति चेदवाहुः—आदेश इति । ‘इह’ अस्मिन् अत एकहल् मध्येऽनादेशादेर्लिङ्गीति सूत्रे इत्यर्थः । वैरूप्यसंपादक इति । वैरूप्यं विरूपता विकृतिर्वर्णान्तरत्वमिति यावत् तस्य संपादकः प्रापकः । ‘आश्रीयते’ स्वीक्रियते सूत्रकारेण इति शेषः । अयमर्थः—यस्मिन् खल्वादेशे विधीयमाने स्थानिनः वर्णान्यत्वं भवति तादृश

एव चादिम इह विवक्षित इति भावः । तुम् एतज्ज्ञातमिति विदमाह—अभिदयोमिति ।
 'न ममदद्वादिगुणानाम्' (२२६१—६।५।१०६) इत्यत प्रतिषेधविधानाज्ज्ञापकत्वात् ।
 तथाहि यदि विद्यपादेत्यानामिव मृदपादेत्यानामपि एवाभ्यासलोपो न भवेताम् तर्हि न
 ममदद्वादिगुणानामिष्य आनदेऽस्य षट्मिष, मिदाभावात् । तस्यात् यदि एवाभ्यास—
 लोपो भवतस्तर्हि मृदपादेत्यानामिव षट्माभ्यासानां सौ भवत, न तु विद्यपादेत्यानामप्यडा-
 दोनामिति क्लृप्तम् । अतः प्रकृतिप्रत्यय, प्रकृतिप्रत्यय, यदां मृदपादेत्याः तदस्य विद्यपा-
 देत्याः । तस्यैवानिष्यपादेत्यानां (प्रकृतिप्रत्यय) यदां—विधिर्यं (एवाभ्यासलोपो)—यद्यु-
 दाससेन प्रकृतिप्रत्ययस्यैवानिष्य पादेत्यानां भवत एवैवाह—तेनेति । प्रकृति-
 प्रत्ययस्य दकारप्रकारादोनाम् । तेषु दकारप्रकाराद्यादेरेषु । मृत्स्यपि यत्तन्मात्रेणपि ।
 उदाहरणमाह—देधे इत्यादि देधे देधाने इति प्राग्दर्शितम् । देधिरे इत्यादि—
 पूर्ववर्द्धस्वभ्यासलोपो ततो भव्य इरेजादेरे इत्यम् । 'अथ एकद्व्युत्पत्त्यं—' इति
 सूत्राभ्याना यथोक्ता प्रत्येकमुपयोग दर्शयति—अतः किम् इति । दिदिबन्, (दिध्न्-
 णिट् अतुम्) अथ दकारस्य स्यानिष्यपादेरेण प्रकृतिप्रत्ययस्य दकारप्रकारयोऽथ एकद्व्यु-
 त्पत्तिं तथोरकारमध्यत नास्ति किन्विकारमध्यतमिष । अत एवाभ्यासलोपोपाभावः
 इति भावः । तपरः किमिति । अत् इति किमित्यर्थः । ररासे इति । रारु (रारम्)
 शब्दे इति धातुः । तस्य आत्मनेपदत्वाच्चिट्प्रत्ययम् । अत र् र् इत्यभ्युत्पत्त्युत्प-
 त्यस्य अवर्णस्य इत्याभावादेत्याभ्यासलोपो नेति बोध्यम् । एक इत्यादि किमिति—
 एकद्व्युत्पत्त्यं इति किमिति इति प्रश्नः । तत्सुरतुरिति । सररुच्यगतौ इति धातुः ।
 तस्य चिट् अतुमि रूपम् । अत अकारस्य मध्यवर्तित्वमस्ति किन्तु तत् इति एक,
 (अमंयुक्तः) इत्यन् भवति तेनाथ विधिर्न प्रवर्तते इति भावः । अनादेत्यादि, किमिति—
 'आदेशादिकं न भवति यदङ्गमिति' किमित्यर्थः । अकणतुरिति । कण शब्दं इति
 धातुः । तस्य अतुमि रूपम् । अत ककारस्य विद्यपादेऽथकारनेत्याभ्यासलोपो न ।
 सप्रति लिखितमिति आकर्त्ता व्याख्यातस्य फलमाह—मिड आदेशविशेषणादिति । 'इह'
 इति नेमिष इत्यत्र सेह इत्यत्र चेत्यर्थः । अम (मूर्ध्न्त्यादिः) प्रसृत्य शब्दे धेति धातुः ।
 तस्य सेटि धलि रूपम् । यह (मूर्ध्न्त्यादिः) मर्धणे इति धातुः । तस्य मिटि

प्रथमैकवचने रूपम् (णम् + लिट्—थल्—यद् + लिट् त = नम् नम् इट् थल्—सद् सह
ए = नेम इ थ—सेह ए) अतः णकारषकारयोर्विरूपत्वमस्ति सत्यं किन्तु एतद् विरूपत्वं
लिटि निमित्तमवलम्ब्य न भवति किन्तु क्रमेण 'णेनः' (२२८६—६।१।६५) इति
'धात्वादिः षः सः' (२२६४—६।१।६४) इति च सप्तम्यमवलम्ब्यैव । तेन लिङ्-
मित्त्वाभावाद् विरूपादेशयोरपि एत्वाभ्यासलोपौ भवतः ।

स्तुदि (स्तुद्) आप्रवणे । आप्रवणस्याधमाह—उत्प्रवणमिति । उत्प्लुत्यगमन-
मित्यर्थः—

२२६२ । इदितो नुम् धातोः ॥७।१।५८॥

दी— । स्तुन्दते । चुस्तुन्दे । 'श्विदि १० श्वैत्ये' । अक-
र्म्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । 'वदि ११ अभिवादनस्तुत्योः' ।
वन्दते । ववन्दे । 'भदि १२ कल्याणे सुखे च' । भन्दते ।
बभन्दे । 'मदि १३ स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । मन्दते ।
ममन्दे । 'स्पदि १४ किञ्चिच्चलने' । (अकर्म्मकः) । स्पन्दते ।
पस्पन्दे । 'क्लिदि १५ परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्म्मकः ।
क्लिन्दते चैत्रम्—(laments over Chaitra) । चिक्लिन्दे ।
'मुद १६ हर्षे' । अकर्म्मकः । मोदते । (सुसुदे) । 'दद १७
दाने' । ददते ।

The augment नुम् (न्) comes after an इदन्त (इकारान्त) root,
which drops its इत् (इकार) । Thus स्तुदि ends in इकार ; hence
it is इदित् । So स्तुद् + लट् ते = स्तुनुम् द् + ते (मिदचोऽन्वात् परः) =
स्तुन् द् ते = स्तुन्दते—similarly चुस्तुन्दे (लिट्) ।

मित— । इदितः + नुम् + धातोरितिच्छेदः । प्रथम इत् = ऋसङ्कारः, द्वितीय
इत् = इत् संज्ञा । इत् (इकारः) इत्—(इत् संज्ञकः) यस्य (धातोः) स इदित्

(बहुव्रीहिः) तस्य । तेनायमर्थः—यो धातुरिदित् भवति तस्य गुमागमः स्यादिति । नागेशसु 'इदित इति कर्मधारयेण धातोर्विशेषणम् । तेन इदन्तस्य धातोर्गुम् विधान—वत् चचिङ्ङादौ न दीपः' इत्याह । 'मिदचोऽन्यात् परः' इति परिभाषया गुमागमः 'स्तु दि' इत्यस्य अन्यादचः उकारात् परो भवति—स्तु दि + नद् ते—स्तुनुम् द ते = स्तु न् द ते (नुम् इत्यत्र उकार उकारणार्थः—सकारस्य चेत्यम्) = स्तुन्दते । एवं लिटि चस्तुन्दे (अत्र द्वित्वं खयशेषत्वम् (ककारशेषत्वम्) कुहोश्चुरिति तुल्यम् (चकारत्वम्) लिटस्तम्भयोरिति तकारस्यैत्वे च रूपम्) । वन्दते इति—इदित्वाद्नुम् । मदि इति । कान्तिरिच्छा ॥ दद दाने इति—इदित्वाभावात् ददते इति शपि रूपम् ।

२२६३ । न शसददवादिगुणानाम् ॥६॥४॥१२६॥

दौ—। शसेर्ददेर्वकारादोनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाम्यासलोपी न । ददद । दददाते । दददिरे ।

'ष्वद १८ स्वरद १८ आस्वादने' । अयमनुभवे सकर्मकः (यथा—आम् स्वरदते स्वरदते वा) । रुचावकर्मकः ।

एव and च्छासलोप (the elision of the reduplicate) are not enjoined to the च (existing in the middle of the roots) of शस्, दद, वकारादि roots (having a वकार in the beginning as वम् to vomit) and of that root where the word गुण has been made to operate. In a better way—Neither the च्छास appears nor is ए enjoined in place of the च of such roots—as शम्, दद, वकारादि and that (root) has undergone an operation of गुण (as पू by गुण becomes पर् and thus begets an च in the middle (प् (च) र)). Thus शस्—gives (शम् + अतुम् (कित्)) शशमतुः ; दद gives (दद दद ए = ददद ए) दददे ; वकारादि gives (वम् + लिट् अतुस = वम् वम् अतुम्) ववमतुः and गुण-

शब्देन भावित gives (पृ + लिट् अतुस् = पर् पर् अतुस्) पपरतुः । (Note that पृ, कृ, शृ etc are first changed by गुण (सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः) into प् अर्, क् अर् and श् अर् etc and then the prohibition एत्वाभ्यासलोप)—applies. दददाते etc easy.

पूढ, खर्द to taste ; अयम् etc i. e., पूढ् and खर्द (both) are transitive in the sense of feeling, but they are intransitive in the sense 'to taste as, अपां हि दृष्टाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा (नैषधे) ।

मित—। शस्य ददय वादिष्य गुणश्च—एषां इन्द्रः । शसददवादिगुणाः तेषाम् । गुणशब्दे अर्श आदिभ्योऽज् द्रष्टव्यः । तेन गुणवान् इत्यर्थो भवति । तेन लक्ष्यार्थसाह—गुणशब्देन भावितस्येति—गुणशब्देन विहितो गुणशब्देन भावित इति बोध्यम् । अतएकहजमर्थे ऽनादेशादेर्लिटि इत्यतः अत इति 'घृस्वरेद्धावभ्यासलोपस्य' इत्यतः एदिति अभ्यास लोपस्येति चानुवर्तते—तदाह योऽकार इत्यादि । दददे इत्यादि स्पष्टम् । शस् इत्यस्य उदाहरणम् शशसतुरिति ; वकारादीनाम् इत्यस्योदाहरणम्—ववमतुरिति । गुणशब्देन भावितस्य—पपरतुः चकरतुः इत्यादि । प्वद प्वर्द इति—अयमिति प्रत्यासत्ताभावादपि उभयमनेन विवक्षितम् । प्रत्येकाभिप्रायं वचनमिति च सनोरमातत्वबोधिनोकारादयः । सकर्मक इति यथैतत् फलमास्वाद्य अदः खदसेति । अकर्मकः यथा—अपां हि दृष्टाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा इति नैषधे ।

२२६४ । धात्वादेः षः सः ॥६।१।६४॥

दी—। धातोरादेः षस्य सः स्यात् । 'सात् पदाद्योः' (२१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुखदते । सखदे । खर्दते । सखर्दे । 'उर्द २० सानि क्रीडायां च' ।

The cerebral प occurring in the beginning of a root is

replaced by the dental स. The व in वतुमदते is barred by the rule 'सात् पदसोः' (2123—E. 3. 111). उदं to demand respect, to play etc.

मित—। मृते यः इति पकारोऽप्येति । धात्वादेरिति धातुपदं किम्—पट् (अस्य धातुत्वाभावाद् दन्त्यसकारत्वं न) । आदि किम् । मयति (आदिवा भावात् न सः) । कथं तर्हि पकारोयति—तस्य नामधातुत्वेन उपपन्नान्ताभावात् (धातुपाठान्तगतत्वाभावात्) न सन्तमित्याहुरितिदिक् । उदं माने इति 'मानयित्-समुन्नतिः' इत्यमरः ।

२२६५ । उपधायां च ॥ ८२।७८॥

दी—। धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्ह्रस्वपरयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाचक्र । 'कुर्द २१ खुर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामिव' । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते—(गुदधातोः शपि लघूपधगुणः) । जुगुदे (असंयोगादिति कित्त्वान्नगुणः) । 'पृद २५ चरणे' । सृदते । सुपृदे ।

सिक्-सृप्-सृ-सृज-सृ-सृज्याऽन्त्ये दन्तप्राजन्तसादयः ।

एकाचः प्रोपदेशाः प्वक्-स्विद-स्वद-स्वञ्जि-स्वपस्मिडः ॥१॥

दन्त्यः केवलदन्तयो न तु दन्तोष्ठजोऽपि । प्वकादीनां पृथग्यहणाज्ज्ञापकात् । 'झाद २६ अव्यक्ते शब्दे' । झादते । जझादे । 'ह्लादौ २७ सुखे च' । चादव्यक्ते शब्द । ह्लादते । 'स्वाद २८ आस्वादने' । स्वादते । 'पर्द २९ कुत्सिते शब्दे' । गुद-चव इत्यर्थः । पर्दते । 'यती ३० प्रयत्ने' । यतते । येति । ('अत-

एकहलित्वेत्वाभ्यासलोपौ) । युत् ३१ जुत् ३२ भासने । यीतते
युयुते । जीतते । जुजुते । विथृ ३३ वेथृ ३४ याचने ।
विविधे । विवेधे । 'अथि ३५ शैथिल्ये' । अन्यते । 'अथि ३६
कौटिल्ये' ग्रन्थते । 'कथ्य ३७ श्लाघायाम् । कथ्यते । (चकथ्ये)
एधादयोऽनुदात्त तो गताः ॥

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत ३८ सातत्य-
गमने । (अतएवाततीति = आत्मा—जणादिमनिन्) । 'अत
आदे' (२२४८) । आत । आततुः । आतुः । लुङि 'आतिस्'
'ईत्' इति स्थिते ।

The इक् letters (इ उ ऋ ॠ) are lengthened of a root which
has रेफ and वकार, (both of which are) followed by conso-
nants, as its penultimate letters. Here in the root उर्द्—उ is
one of the इक् letters, रेफ which is followed by the consonant ढ,
is its penultimate letter ; hence the इक् (उ) is lengthened—
उर्द्ते. उर्द्दि चक्रते—The root is इजादि and also गुरुमान् hence by the
rule "इजादिश्च गुरुमतोऽनुच्छः" (2237—3. 1. 36) it gets आम् and then the
अनुप्रयोगः of क (कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (2239—3. 1. 401) comes in and
lastly क becomes आत्मनेपद (as उर्द् is itself आत्मनेपदी) by 'आम्प्रत्यववत्-
कञोऽनुप्रयोगस्य (2240—1 3. 63). कूर्द्ते like उर्द्ते । चुकूर्द्—कूर्द् + लिट्
त = कूर्द्, ए = कृ कूर्द्, ए (हलादिः शेषः (= कृकूर्द्, ए by ङसः—2180—
7. 4. 59) = चुकूर्द् (कुहोश्चुः—2245—7. 4. 62). पृद्—to drip सूद्ते
(धात्वादेः षः सः—2264).

All monosyllabic सादि (having a स in the beginning) roots
the स of which is such that it is dental as well as invariable-

followed by an अच् (vowel) excluding 'सेक्, रुप्, रु, रु, रुज्, नृ and रु' and including 'युक्, खिद्, खद्, खज्, खप् and खिङ्, are घोपदेश (i. e. instructed or read to be घादि in the धातुपाठ of Panini). By दन्त्य the dental sound—we mean the dental sound only and not such as is dental and at the same time labial. This is inferred from the separate reading of पक् etc चाद् etc—from the च in सुखिच it also means 'to make indistinct sound. पद to eject wind from the गुद् or the anus. कत्य to extol—The thirty-six अनुदात्तैत् roots end here.

Now we shall mention the thirty-eight परस्मैपदौ roots ending in the त्वर्गीय letters :—अत् to move always The अभ्यास of अत् receives a long substitute (becomes आ) by the rule 'अत् आदेः' (7. 4. 10). In लुङ् आतिम् (आ + अत् + इद् + सिच्) ई (the augment ईद् is enjoined here by the rule 'अहिसिचोऽपृक्ते' (2. 2. 25 —7. 2. 96) त्—this being the case we look ahead :—

मित—। 'सिपि धातो रुधा' (२४८०—८२१७४) इत्यतो धातोरिति अनुवर्तते ; तदाह धातोरिति । 'उपधायाम्' इति षष्ठ्यै सप्तमी तदाह उपधाभूतयो—रिति । 'बोर्हपधाया दीर्घ ईकः' । (४३३—८२१७६) इत्यतो बो (रकारवकारयोः) इत्यनुवर्तते 'हलि च' (३५४—८२१७७) इत्यतो हलीति च, तदाह—रेफवकारयो—रिति हलपरयोरिति च । बोर्हपधाया इत्यतः 'दीर्घ ईकः' इति चानुवर्तते—तदाह ईको दीर्घ इति । उदाहरणमाह—ऊर्हते इति (उर्ह + शप् + ते) अत्र धातो रेफान्त्वत्वामावात् बोर्हपधाया इत्यस्य प्राप्तभावः । हलि चेत्यस्य चाप्राप्तिः । ततः उपधायाम् इति वचनम् । रेफवकारयोः किम्—पुण्य विकसने—पुण्यति । अत्र उपधायामुकारो विद्यते किन्तु परतो रेफः वकारो वा नास्ति । हल्परयोः किम्—चिरिष्यति । जिरिष्यति । अत्र उभयव रेफात्परतो हल् नास्ति तेन ईको दीर्घभावः ।

इकः किम्—अर्वते । नर्दति अत्र इक् नास्ति । ऊर्द्वाच्चक्री इति इजादेशे गुरुमतो-
 ऽवृच्छ इति—(२२३७) आम् । कञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति कृजः अनुप्रयोगः ।
 'आत्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य' इति (२२४०) कृजः आत्मनेपदम् । क्रीडायामेवेति ।
 सर्व्वे क्रीडार्थका इत्यर्थनिर्देशः । 'धात्वादेः षः सः' इत्युक्ते । इदानीं के धातवः
 षोपदेशा इत्यपेक्षायामाह—षूट इति सेक्-सृप्-सृ-सृ-सृज्-सृ, ख्यान्त्ये (ख्यै +
 अन्ये) एकाचः दन्त्याजन्तसादयः (धातवः तथा) ष्वक्, खिद, खद, खञ्जि
 स्वप्—स्मिडः षोपदेशाः इत्यर्थः । सेक्...ख्यै इति द्वन्द्वः । ख्यै + अन्ये = ख्यायन्त्ये ।
 कुन्दोरच्चार्यं यकारलोपः कृतः । सेक् इत्यादिभ्योऽन्ये इति चार्थः । दन्त्येति—
 दन्त्यश्च अञ्च—दन्त्याचौ (द्वन्द्वः) ; तो अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य सः (बहुव्रीहिः)
 दन्त्याजन्तः । दन्त्याजन्तश्चासौ सञ्च (कर्मधा) दन्त्याजन्तसः, स आदिर्धेषां धातूनां
 ते दन्त्याजन्तसादयः (बहुव्रीहिः) । दन्तोच्चारणस्थानकाः अचपरकाश्च ये
 सकारास्तदादयः एकाचौ धातवः सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षादयोविज्ञातव्याः
 'ते पाणिनिना षकारादित्वेनैव उपदिष्टा' इति बोध्या इत्यर्थः । किञ्च ष्वक् खिद इत्या-
 दीनां, दन्त्यपरकत्वाभावे अजन्तरहितत्वेऽपि षोपदेशत्वं समाकलनीयमिति । केवलदन्त्या
 इति । केवलं दन्त एव यस्य उच्चारणस्थानम् न तु दन्त्यश्च औष्ठश्च दन्तोष्ठौ (दन्तोष्ठयोः
 समासे वेति पाक्षिकदीर्घाभावः) तत्र जाते इति विग्रहः । तादृशो नेत्यर्थः
 कृतः । ष्वक्का दीनामिति स्पष्टम् । कुत्सित शब्दे इति अधोवायुनिःसरणे इत्यर्थः ।
 गुदवे इति—गुदमपानम् गुह्यमित्यर्थः । कौटिल्य इति कौटिल्यं वक्त्रीभवनम् ।
 गताः—समाप्ताः । अथेति—तवर्गीयान्ता—तकारधकारदकारायन्ता इति । सातत्य-
 गमने इति—सततगमने इत्यर्थः (सातत्यं—स्वार्थे व्यञ्ज्) । अत आदेरिति अनेन
 सूत्रेण 'आम्' इतिवत् अत्धातोरेपि आत इति भवतीत्यर्थः । लुङीति । आतिस्
 इति । आट् + अत् + इट् + सिच् + ईट् + तिप् (अस्ति सचोऽपृक्ते (२२२४—
 ७३१६६) इति ईट्) = आ—अत्—ईस्—इत् = आतिस् ईत् इति स्थिते
 (आडजादीनामित्याट्—'क्लि लुङि' 'क्लिः सिच्' इति सिच्—आडधातुकस्ते-
 वलादे रिति ङट्—इत्यादयश्च यथायथं बोध्याः)—

२२६६ । इट ईटि ॥८१२२८॥

दी— । इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ।

“सिञ्जलोप एकादेगे सिद्धोवाच्यः ।” (वार्त्तिक) ।

आतोत् । आतिष्ठाम् । आतिपुः ।

The स which comes after इट् (the augment) disappears if followed by the augment ईट् । Thus the form being आति ईत्, how it be joined in Sandhi as सलोप, instructed in ४. २. २४, is असिद्ध (invalid by the rule पूर्वतासिद्धम् (१२—४.२.१), towards सिच् which is taught in ३ १. ४ (स्तः सिच्): To effect the Sandhi therefore he reads the Vartika—सिञ्जलोपः etc. When there is an एकादेग (a single substitute सन्धि) to be performed the elision of सिच् has to be treated as सिद्धः (valid). Thus—आनीत् by अकः सवर्णे दीर्घः (४५—६. १. १०१). आतिष्ठाम्—आतिस्+तच्=आतिष्ताम् (तस्यप्यस् etc—२१९९). Here there being no अष्टकहल् there is no ईट् and therefore the स does not elide आतिपुः—आतिस्+भि (भेजुंस्—२२१३) then चत् and विसर्गः ।

मित— । इटः+ईटि इतिच्छेदः । ‘रात् सस्य’ (२८०—८१२२४) इत्यतः । सस्येत्यनुवर्त्तते । तदाह—इटः परस्य सस्येति । ‘इयोगात् सस्य लोपः’ (५४—८१२२३) इत्यतः लोप इति चानुवर्त्तते, तदाह लोप इति । ‘इटः’ इति पञ्चम्यन्तम् । ननु एवं ‘आतिस् ईत्’ इत्यत्र अनेन सूत्रेण स—जीपे तस्य असिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घः इत्यत्र आह—सिञ्जलोपे इति—वार्त्तिकमिदम् । सलोप इति यत्स्थे सिञ्ज यद्वचं ‘भलोभलि’ (२२८१—८१२२६) ‘इत्तादृशात्’ (८१२२०) ‘इट ईटि’ (८१२२८) इति च सूत्रद्वयं सिञ्जविषयकमिति आपनार्थम् । तेनेह न—सीमस्तुत् ।

स्रोता । द्विष्टराम् । द्विष्टनाम् । 'धिच' इति सत्वे तु वामनमते सिचो लोपः ।
 भाष्यमते सखेति भेदो बोध्य इति' इति तत्त्वबोधिनीकाराः । मित्रलोप इत्यादीना-
 मयमर्थ—(चल्लः सिञ्जिति' इति सिञ्जुपदेशः ततोयाध्याये वर्धते, 'इष्टइष्टि' इति
 सलोपस्य अष्टमाध्याये । तेन 'पूर्ववासिद्धम्' (१२) इत्यनेन असिद्धाद् दोषाभावेन
 वचनम् । एकादेशे इति—एकादेशे कर्त्तव्ये सतीत्यर्थः । न मित्र इति अमिद
 इत्यर्थः । तेन आतिस् इत् इति सलोपात्—परस्—सवर्णदीर्घेण आतीत् इति भवति ।
 आतिष्टामिति—तसस्ताःमादेशे (तस्यस्थनिपां तां तंतानः) पत्वे च यथोक्तं रूपम् ।
 आतिपुरिति भिर्जुंसि—रुत्वविसर्गयोश्च कृतयो रूपम् । अवशिष्टरूपाणि—आतीः ।
 आतिष्टम् । आतिष्ट । आतिष्टम् । आतिष्टम् । आतिष्टम् ।

सम्प्रति अत धातोर्लुङि वृद्धिं वारयितुमाह—

२२६७ । वदव्रजहलन्तस्याचः ॥७।२।३॥

दी— । वदेव्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्
 सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ।

The वृद्धि substitute recommends itself in place of the
 अच् (vowel) of the अव्रज (verbal stem) of the roots वद, व्रज
 and those that are followed by consonants (हलन्त), when सिच्
 occurs in परस्मैपद । (Here it is to be noted that वद and
 व्रज have been specially mentioned that they must not get
 the optional वृद्धि substitute taught by the rule 'अतो हलादेर्लघोः
 (2284) but have नित्यवृद्धिः e. g. अवादीत् अव्राजीत् । हलन्त roots
 like दद, पच् etc by this rule get the नित्यवृद्धि substitute e.g.
 अधाचीत् अपाचीत्) इति—this being the case i.e. अत् being हलन्त and
 thus वृद्धि being due :—

मित— । वदव्रजहलन्तस्य अच् इतिच्छेदः । अव्रजस्थित्यधिकृतम् । 'सिचि

हृदिः परस्मैपदेषु' (२२६०—७।२।१) इत्यतः सञ्जमय्यनुवर्तते । तदाह—अहस्येति हृदिरित्यादि च । 'अचः' इति स्थानपटो ; तदाह 'अचः स्याने' इति । वदथ ब्रजय हलन्ताय वदब्रजहलन्तमिति (समाहारहन्) तस्येति विग्रहः । (अवेदं बोध्यम्—'अतो ह्लादेलघो' (२२८४—७।२।७) इत्यनेन पाचिकहृदिवा—धनाय वदब्रजयोर्विशिष्य ग्रहणम् । अतएव भ्वादीत् अभ्राजीदिति नित्यंहृदिः । हलन्तेषु उदाहरणम् अधाचीत् अपाचीत् इत्यादि । 'वदब्रजहलचः' इत्येवमिदं अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । इति प्राप्ते इति अनेन च अत्धातोर्लुङि वृद्धी प्राप्तायामित्यर्थः :—

२२६८ । नेटि ॥७।२।४॥

दी— । इडादी सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतोत् । (मा भवन्तौ) अतिष्ठाम् । (मा भवन्तः) अतिषुः । 'चित्ती ३६ संज्ञाने' । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः । 'चुत्तिर ४० आसेचने । आसेचनमाद्भोकरणम् । आडीपदर्थ-भिन्न्यासौ च ।

“इर इत्संज्ञा वाच्या—” (वार्त्तिक) । च्येतति । चुच्योत ।

What is enjoined in the former rule (वदब्रज etc.) does not hold good when the affix सिच् is preceded by the augment इद् । Thus मा भवान् etc अत् + लुङ् तिप् = अतीत् here the augment आट taught by 'आडजादीनाम्' (2254), is not prefixed to the root अत् in accordance with the prohibition 'न माड्योगे' (2228). Hence it is clear to see that here there is no हृदि substitute ; (but if it would have been shown without 'मा' the form would have been अतीत् without the हृदि also ;) for the addition of the augment आट (आट् + अतीत् = अतीत्) । It is therefore only to

make the prohibition obvious in case of अत् that Bhattoji has attached the indeclinable 'माङ्' before the root. Similarly अतिष्ठाम् and अतिष्ठुः with the indeclinable 'माङ्' preceding, but without 'माङ्' the forms are आतीत् आतिष्ठाम् etc.

चिति etc—संज्ञानि to know well. चेतति—(चित् + शप् + तिप्—गुण comes by पुगन्तलक्षपधस्य च (2189). चित् + लिट् + णल् = चिचेत्. (reduplication and गुण, णल् being substitute of तिप् which is पित् is itself पित् and not कित् and therefore असंयोगात् लिट् कित् does not apply.) अचेतीत् (चित् + लुङ् + तिप् = अट् चित् इट् मिच् ईट् त् = अचेत् ईट् here मिच् elides by इट्: ईटि and वृद्धि is prohibited by 'नेटि') । चुतिर (चुत्) means: 'to wet'—the indeclinable आङ् in आसेचन means a little and pervasion.

इर् etc.—It has to be stated that इर् gets the designation इत् i. e. इर् elides with all its letters at a time, and not one by one (this वार्त्तिक is introduced here to bar the augment नुम् to चुतिर which if it first drops इ and then being इदित्, should have got नुम् giving च्योन्नति and not च्योतति which is the correct form).

मित—। न + इटि इति छंदः । इटि इत्यत्र पूर्वसूवात् (सिचिबृद्धि परस्मैपदेषु) 'सिचि' इत्यनुवर्त्ता आह—इडादौ सिचि इति । प्रागुक्तमिति 'वदन्नज-हलन्तस्याच' इत्यत्र यदुक्तं तदत्र नैत्यर्थः । उदाहरणमाह—मा भवान् इत्यादि । बृद्धिनिषेधस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् माङ्यहणम् । तथाहि अकृते माङ्यहणे आट् इत्यागमोऽपि (आडजादीनामितिसूवात्) अवोपस्थास्यते । तेन च संहितायाम् आट् + अतीत् = आतीदिति स्यात् । तेन च भेदो नोपलब्ध्यते अतोऽत्र माङ्यहणं कृतम् एवम-तिष्ठाम् अतिष्ठुः इत्यत्रापि 'माङ्' इत्यध्याहार्यम्—मा भवन्ती अतिष्ठाम् मा भवन्तः अतिष्ठुः

इति । चक्रेते माङ् यङ्गे तुभयत रूपं तुभ्यमिति बोध्यम् । चितो इति (चित् ई) ।
अथ ईदित्करणं 'श्रीदितो मिष्टायाम्' (२०३८—७।१।१४), इति इनिषेधो यथा
स्यात् । 'संज्ञाने' इति सम्यक् ज्ञाने इत्यर्थः । सेतति इति चित् + शप् + तिप् इति
स्थिते चितो लघूपधत्वात् 'उगन्तव्यपुपधत्वात् (२१८८) सेति गुणः । चिचेत
इति । चित् + चिट् चल् इति स्थिते चल्ः तिक्तादेशत्वेन पित्वात् 'अभयोगामिट् कित्'
(२२४२) इत्यन्याप्राप्तेः गुणाभावो न । इत्तादि पूर्व्वेभ्यः । अचेतीत् इति ।
'लुङ्लङ्' इत्यट् । १लेः सिच् इति सिच् । 'अस्तिमिचोऽश्ने' (२२२५) इति ईट् ।
ततो नेटोति वृद्धिर्मर्थः—इट ईटि इति मन्त्रोपे च रूपम् । अ्युतिर इति—इरित्-
करेणम् अङ् विधिर्यथा स्यात् । आसेचनमित्यत आटोऽदंमाङ्—इयदृष्टे इत्यादि ।
इर इत्संज्ञेति वार्तिकमिदम् । इर् इति संघातस्यैव इत् (लोपः) इत्यर्थः ।
अन्यथा इर प्रत्येकं लोपे इदित्वात् गुमागमः स्यात् । तथाच अ्योतति इत्येव भवेत् न तु
अ्योतति इति भावः । प्रत्येकमित्संज्ञा तु 'अपदेनेऽप्रगुमासिक इत्' इति
(इकारस्य) 'इलन्ताम्' इति च (रकारस्य) विहितता इति बोध्यम् ।

२२६८ । इरितो वा ॥३।१।५७॥

दी— । इरितो धातोश्चलेरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
अच्युतत्—अच्योतीत् । 'अच्युतिर ४१ चरणे' । अ्योतति ।
अच्योत । अच्युतत्—अच्योतीत् ।

The affix लि coming after such roots as drop इर्, is
optionally replaced by अङ्, when परस्मैपद terminations follow.
Thus अच्युतत् (अट् + अ्युत् + स्ति + तिप् = अच्युत् अङ् + त् = अच्युत् अ त् =
अच्युतत्) । अङ् being डित्, the root अ्युत् is not gunnated. And with-
out अङ् अच्योतीत् (अट्—अ त् + इट् + सिच् + ईट् + त् = अच्योत् + इ + ० + इ
+ त् = अच्योतीत् here there being no डित् affix अ्युत् becomes
अ्योत् by लघूपधगुण and disappears by इट ईटि) and then

एकादेशः । अच्युतिर (अच्युत्) means 'to drip' श्योतति by गुण, शप् and तिप् । चुश्योत by 'शपूर्वाः खयः' (२२५९) in लिट् णल् । अच्युप्रतत् with अङ् and अच्योतीत् with सिच्, गुण—सिञ्जलोप and एकादेश ।

सित— । इरितः ('इर्' इत् येषां ते) + वा इतिच्छेदः । 'धातोरिकाचो ह्नादेः क्रियासन्निहारे णङ्' (२६२६—३११२२) इत्यतो धातोरिति, 'च्लिः सिच्' (२२२२—३११४४) इत्यतश्चलिरिति, 'अस्यतिवन्तिख्यातिभ्योऽङ्' (२४३८—३११५२) इत्यतोऽङिति चानुवर्तते ; तदाह—धातोरिति, शेरिति, अङिति च । परस्मैपदे परे इति—'पुषादिद्वातादिलृ दितः परस्मैपदेषु' (२३४—३११५५) इत्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते इति भावः । अच्युतदिति—अङि रूपम्—तथचेयं प्रक्रियां अट् + च्युत् + च्लि + त् = अट् + च्युत् + अङ् + त् = अ + च्युत् + अ + त् ('अङ्' इत्यस्य डिच्चाद् गुणाभावे रूपम्) । आच्योतीत् इति—अत्र अङ्भावे सिचि पुगन्तलघूपध-स्यचेति धातोर्युगे वलादाविटि अस्ति सिचोऽपृक्ते इति ईटि, 'इट ईटि' इति सिञ्जलोपे—एकादेशे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । अच्युतिर इति शपि लघूपधगुणे श्योततीति । 'शपूर्वाः खयः' इति चेकारमानशेषे अङ्गस्य पूर्ववद्गुणे णलि चुश्योत इति । अच्युतदिति—इरित्वादिङ्ङि रूपम् । प्रक्रिया अच्युतदितिवत् । अच्योतीत्—अङ्भावपक्षे सिचि अच्योतीदितिवत् रूपम् ।

दो— । यकाररहितोऽप्ययम् । श्योतति । 'मन्य ४२ विलो-
डने' । विलोडनं प्रतिधातः । मन्यति । ममन्य । यासुटः
'किदाशिषि' (२२१६) इति किच्चात्—'अनिदिताम्—'
(४१५) इति नलोपः । मन्यात् । 'कुयि ४३ पुयि ४४ मयि
४५ हिंसासंक्लेशनयोः । इदिच्चान्न-लोपो न । कुन्यात् ।
पुन्यात् । मन्यात् । विधु ४७ गत्याम् । सेधति । सिषेध ।
सेधिता । असेधीत् । 'सात् पदाद्योः' (२१२३) इति
षत्वनिषेधे प्राप्त —

The root युत्—Is also read without यकार (८.६. युत्) । विमोहन means hindrance. यासुट् being कित् in आगोर्निङ् by the rule “विदागिप्” (2216) the न of मय् elides by the rule ‘अनिदिता हल उपधाया क्ङिति’ (415). कुप्ति etc. being इदित् they do not drop (in आगोर्निङ्) their न (which is the result of इदित्करण) in accordance with the rule—अनिदिताम् etc. सिध् (सिध्) ‘10 १०’—सिधति b; लघूपधगुणः ; असेधीत् (सिध् + सुङ् तिप् = अ सिध् इट् सिध् ईट् न = असेध् १० इत्) here there being इट् the ह्रिह substitute does not come in. सिध् drops down as before. The prohibition of चत् (cerebral च) being due to सिध् by the rule—सात् पदाद्योः (2123), we look forward :—

मित—। यकाररहितोऽप्ययमिति—अयमिति इत्युत्पातुरित्यर्थः । उदाहरति—
योनति इति । विमोहनमिति आस्फालनमित्यपि केचित् । मय् इत्यत नकरात्
इदित्करणफलाभावात् आगोर्निङि विशेषमाह—यासुट् इति स्पष्टम् । कुप्ति ।
इतिहादिति—अतएव आगोर्निङि अनदितामिति न प्रवर्तते । सिध् इति । सिधति, इति
यपि लघूपधगुणेन रूपम् । निषेध—आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं, पूर्ववद् धातोर्गुणश्च ।
सेधिता—लुटि इहागमि रूपम् । असेधीत्—‘नेटि’ (२२६८) इति हलन्तलघुपाया
ह्रस्वैरिडादौ निषि निषेधात् ‘इट ईटि’ (२२६६) इति सिङ्गलोपात्
एकादेशे च रूपम् (वृद्धिनिषेधेन हेतुना पुगललघूपधस्य धेत्यस्य प्राप्ते गुणइति
अर्थम्) । सात्पदाद्योरिति— सिध् धातोः सकारादित्तादिति भावः—

२२७० । उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तौति-स्तोभति—स्था—

सेनय-सेध-सिच-सञ्ज-स्वञ्जाम् ॥ ८॥ १॥ ६५ ॥

दी—उपसर्गस्थान्निमित्तादिषां सस्य पः स्यात् ।

The dental स becomes cerebral of these roots (सुनोति =
उञ् अमिषवे (स्नादि), सुवति = पू प्रेरणे (तुदादि), स्यति = योऽन्तकर्त्रिणि (दिवादि),

सूति (= सु), सुम्, स्या, सेनय, सेध (सिध्), सिप्, सञ्ज and सञ्ज) owing to some condition lying in the उपसर्गs preceding them.

मित—उपसर्गादित्यस्य व्याख्यानम्—उपसर्गस्यात् निमित्तादिति । सुनोतीत्यादीनां उनाहारद्वन्द्वान्ते षष्ठीबहुवचनम् । सुनोतीति श्रित्पा निर्देशः यङनुग्नित्वर्थ इति प्राञ्च.—स्पष्टार्थमिति तु प्रौढमनोरमायां स्थितम् । अभिप्रेतोतीत्युदाहरणम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । अभिप्रेषयतीत्युदाहरणम् । 'सेध' इति सिधधातोः श्रपा निर्देशः । तेन सिध्यति इति दिवादेर्न ग्रहणम् । निषेधति । एवमन्यत्र । सस्येति—'सह्येः साङः स' इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः । पः इति = अपदान्तस्य मूढेन्य इत्यधिकारादित्यर्थः ।

२२७१ । सदिरप्रतेः ॥८।३।६६॥

दी—प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः सस्य षः स्यात् ।

The स is cerebral of the root सदि (सद्), coming after an उपसर्ग, other than प्रति, that has the cause for such change. निषीदति etc., are examples.

मित—। सदिरिति इका निर्देशः—षष्ठ्यर्थे १ना । अप्रतेरिति प्रतिभिन्नादित्यर्थकम् । उदाहरणम्—निषीदति विषीदतीत्यादि । उपसर्गस्थनिमित्ताभावात् "तमाससाद" इत्यव, 'प्रसीद देवेश जगन्निवास' (गीता ११श) इत्यादौ च षत्वाभाव एव बोध्य इति । अतः वृत्तौ 'उपसर्गात्' = उपसर्गस्यात् निमित्तात् । तथा दिशः प्रसीदुः इति रघौ ।

२२७२ । स्तम्भेः ॥८।३।६७॥

दी—। सौत्रस्य सस्य षत्वं स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च—'अप्रतेः' इति नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्ठम्भविहङ्गमनुः'—इति ।

The root स्तम्भ also, taught by the rule ('जृस्तम्भ मु च्छु च etc.

—2291—3. 1. 58) changes its स into ष owing to a condition lying in the उपसर्गस. The योगविभाग—breaking up of the योग or a rule i. e. the taking up of स्तम्भ् (here) apart from सदृ (of the rule 'सदिरप्रते:' i.e. not enlisting स्तम्भ् with सदृ so as to make the rule 'सदिसम्भोरप्रते:') is for the subsequent rule 'अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययो:' (2273) so that स्तम्भ् alone may be attracted by the चकार (in अवात् च) and not सदृ also. Moreover, the term 'अप्रते:' in the preceding rule does not follow here ; so that applications like बाहुप्रतिष्ठम् etc (cp.—रघु 2nd canto) are safe to have प्लव even with प्रति preceding.

मित—। सौवस्थेति—मूत्रोपात्तस्य इत्यर्थः । सूत्रं इदम्—'जुस्तम्भ्मुचुम्भु' (२२८१—२११५८) इत्यादि । योगविभागः इति । सदिरप्रतेरिति सूत्ररूपस्य योगस्य विभाग इत्यर्थः । सदिरिति मूत्रे स्तम्भस्यानुक्तिरिति यावत् उत्तरार्थ इति । अवाञ्चेति परवर्त्तिम्वार्यः इत्यर्थः । तथाच यदि 'सदिरप्रते' 'स्तम्भे:' इत्यसूत्रयित्वा 'सदिसम्भोरप्रते'रित्येकमेव सूत्रं कियेत तर्हि 'अवात् च आलम्बनाविदूर्ययो' रित्यस्य चकारेण सदिसम्भो उभावेवानुक्त्येयाताम् । इत्येते च केवल स्तम्भेरनुकर्षणं न तु सदिरपि । अतः सदिरप्रतेः स्तम्भेः इति प्रथमवचनम् । योगविभागस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति—किञ्चेति । नानुवर्त्तते इति—तथा सति 'स्तम्भे' इत्येव भूयात् न तु केवलं स्तम्भेरिति भावः । तथाच 'बाहुप्रतिष्ठम्' इत्यादि महाक-विप्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते इति ।

[बाहुप्रतिष्ठम्विद्वज्जन्तु रभ्यर्णमागास्तमस्पृशतिः ।

राजा खनेजोभिरदृष्ट्यात्नभोगीव मन्त्रोपधिदृष्टवैधीः ॥ इति रघु—२।३२]

२२७३ । अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥८॥३६८॥

दी—। अवात् स्तम्भेरेतयोरर्थयोः प्लवं स्यात् ।

The स of स्तम्भ् changes into ष in the sense of 'resting on' .

and 'proximity', when the root comes after the उपसर्ग—अव । Thus 'यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति'—'stands resting on a club' and 'अवष्टब्धा गौः'—'The cow has been tied (and it is here).'

सित— । अवात् + च + आलम्बनाविदूर्ययोरितिच्छेदः) । आलम्बनञ् आवि-
दूर्यञ्चेति (इत्थः) तयोः । आविदूर्यम् इति सामीप्यम् इत्यर्थः । आलम्बनञ्
आश्रय इत्यर्थकम् । उदाहरणम्—यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति—आलम्बा इत्यर्थः । अवष्टब्धा
गौः—वद्धा सतौ समीपे तिष्ठतीत्यर्थः ।

२२७४ । वेश्च खनो भोजने ॥८।३।६६८॥

दी— । व्याख्यां खनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ।

The स of खन् becomes ष in the sense of 'eating' when वि and अव precede it (i.e. खन) । Thus विष्ननति अवप्ननति—'eats' in such a way as to make a sound.

मित— । वेः + च, खनः + भोजने इति छेदः । चकारिण 'अव' इति पूर्व-
सुवादनुरूप्यते । वेरिति च पञ्चम्यन्तं तदाह—व्याख्यामिति । विष्ननति अवप्ननति
सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । भोजने किम् ? विखनति वीक्षा । अव पत्वं न ।

२२७५ । परिनिविभ्यः सेवसितस्यसिबुसहसुट्सुखञ्जाम्

॥८।३।७०॥

दी—परिनिविभ्यः परिषामिषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ।

The स is cerebral of these (the root सेव्=षेव सेवायाम्, words सित and स्य derived from षिञ् वन्ने by adding क्त and अच् res-
pectively, the root सिब् (षिबु तन्नुसन्ताने to weave or sew), the root
सह (सह मर्षणे to bear), the augment सुट्, and the roots स्तु

(हृञ् स्तुतौ to praise) and खञ् (to embrace), when they come after the उपसर्गः—परि, नि, and वि । Thus परिषेवते, निषेवते, विषेवते । परिषित, निषित, विषित । परिषय, निषय, विषय and so on. निषेधति—this is an instance of the rule 'उपसर्गात् सुनोति etc.' (2270)

The roots स्तु and खञ्, are again mentioned here to form the subject matter of the rule "सिवादीना वाङ्मवायेऽपि" (2359—8. 3. 71.) so that they may obtain the optional पत्व when coming after परि-नि-वि ।

मित— । परिनिविभ्य इति स्पष्टम् । सेवेत्यादीनां समाहारहन्तानि षष्ठी— बहुवचनम् । सेव इति पठ सेवामिति धातुः । परिषेवत, निषेवते, विषेवते इत्यादाहरणम् । सित—सय्—इति शब्दद्वयम् । विज्वन्मन् इत्यस्य निष्ठायां अचि च क्रमेण रूपे । विषित विषय इत्याद्यादाहरणम् । सिवु (सिवु तन्मसन्ताने) परिषीव्यते इत्यादि । सह (सह मर्दणे) परिपहते इत्यादि । सुट् इति आगमः । सुट्कात् पूर्वः (१२५५३—६।१।१३५) इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु सुट् तिथोः (२२१०—३।४।१००), इत्यस्यापि । परिष्करोति, विष्किर इत्यादि । स्तु (हृञ्) स्तुतौ = परिष्ठौति परिष्ठुवते इत्यादि । 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' (२२७०) इत्येव सुस्तेऽन्येऽङ्गे सिद्धे 'सिवादीना वाङ्मवायेऽपि' (२३५८—८।३।७१) इत्यत्र उत्तरसूत्रे परिनिविभ्यः परेषामेषा वैकल्पिकपत्वविधानार्थमत्र पुनर्यहणमिति विभावनीयम् ।

२२७६ । प्राक्सितादङ्मवायेऽपि ॥८।३।६३॥

दी— । '—सेवसित—' (२२७५) इत्यत्र सितशब्दात्— प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्मवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यपेधत् । न्यपेधौत् । न्यपेधियत् ।

The स is cerebral of those roots that are instructed, hereby, beginning from 'उपसर्गात् सुनोति—सुवति etc' and ending in the

root सेव् (in the rule परिनिविभ्यः सेवसित etc.), even when they are intervened by the augment अट् । Thus fifteen roots in all fall into the jurisdiction of this. न्यपेधत् etc नि—सिध्+लङ्, त् = निअसेधत् । न्यपेधीत्—(लुङ्); न्यपेधिष्यत् (लृङ्) ।

नित— । प्राक्सितात् + अड्व्यवाये [अट् + व्यवाये) + अपीतिच्छेदः । प्राक्-सितादित्यस्यार्धमाह—सेवमित इति । सितशब्दात् प्रागिति । परिनिविभ्य इत्यत्र सित—शब्दात् पूर्वमित्यर्थः । ये सुनोत्यादय इति—'उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तीति—' (२२७०) इति सूत्रोपात्ता इति भावः । तेषामिति—सप्तदश पञ्चदशानामित्यर्थः । व्यवायशब्दो यद्यपि नैद्युनवाची तथाप्यत्र व्यवहितार्थो बोद्धव्यः । अट् इति 'लुङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ्' इत्यत्र विहित आगमः । तदुदाहरति—न्यपेधत् (लृङ्), न्यपेधीत् (लुङ्), न्यपेधिष्यत् (लृङ्) इति । एवम् अभ्यपुनोदित्याद्यपि उदाहरणम् । प्राक्सितादिति—सितशब्दं वर्जयित्वेति क्त्वं तत्र अडागमस्यासम्भवात् ।

२२७७ । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥८३॥६४॥

दो— । प्राक्सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधत् ।

The roots स्या, सेनय etc preceding the word सित (in the rule 'परिनिविभ्यः सेवसित etc' take the cerebral ष, even when they have the अभ्यास (reduplicate) between them and the उपसर्गः । It goes without saying that roots beginning from स्या (in —उपसर्गात्सुनोति etc) and ending in सेव् (in परिनिविभ्यः etc) are ten only in number—स्या, सेनय, सिध्, सिच्, सज्ज, खज्ज, सद, सनम्, खन् and सेव । षत्व is enjoined to the स of the अभ्यास of these

roots alone and not of सुनोति etc. also. The full import of the rule is this—प्ल is enjoined to the above-mentioned ten roots, coming after the उपसर्ग even when the अभ्यास stand in the middle and also (प्ल is enjoined) to their अभ्यास but not to the अभ्यास of सुनोति etc. Thus निविधेय etc.—here though the अभ्यास 'वि' stands between 'नि' and 'सु', yet सु is changed to पे and वि itself is changed to वि for the sake of नि ।

नित— । स्यादिषु + अभ्यासेन च + अभ्यासस्य—इतिच्छेदः । पूर्वमृतात्—प्राक्स्मितादिति व्यवहृतेषु इति चानुवर्तते । तदाह प्राक्स्मितादित्यादि । मृते चकारस्य, 'अभ्यासस्य' इत्यस्य च अर्थमाह—एषामिव चेति । तेनायमर्थः—उपसर्गेष्वभिहितान्—प्राक्स्मिताद वर्तमानेषु स्यादिषु दशसु धातुषु येनकाराः ते अभ्यासव्यवहृता अपि प्लं लभन्ते, किञ्च ते एव अभ्यासाः । प्लं प्राप्नुवन्ति न तु सुनोत्यादीनामभ्यासा अपोति । तेन निविधेय इत्यादौ अङ्गस्य अभ्यासस्य चेतुर्भ्योरपि प्लम् । अभिप्रेतितुम् इच्छति अभिसुमूषति इत्यत्र तु सुनोतेरभ्यासस्य प्ल'नेति नियमः । (सूत्रेऽत्र वाक्यद्वयं वर्तते (१) स्यादिषु अभ्यासेनेत्येकं वाक्यम् (२) अभ्यासस्य चेत्यपरम् । तत्र आद्यं प्लविध्यर्थम् । द्वितीयं नियमार्थम्—अभ्यासस्यसकारस्य चित् प्लं तर्हि स्यादीनां दशानामिव न तु सुनोत्यादीनामित्येवंरूपो नियमः । अतएव इत्थौ—'एषामिव चे'ति विग्रिष्योक्तम्) ।

२२७८ । सिधतेर्गती ॥८३॥११३॥

दी— । गत्यर्थस्य सिधतेः प्लं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । 'पिधू ४८ शास्त्रे भाङ्गल्ये च' । शास्त्रं शासनम् ।

When the root सिध् means to go, it does not take प्ल owing to उपसर्ग. Thus गङ्गाम् etc. पिधू (सिध्) etc. शास्त्र here means

शासन 'forbiddance or prohibition and माङ्गल्य means an 'auspicious performance'.

मित—। सेधतेरिति पिधधातोः श्रित्पा निर्द्देशः । गतौ इति अर्थप्रकाशनम् । तदाह—गत्यर्थेति । 'न'इति—'न रपरसृजिमृजि—' (पा३।११०) इत्यतोऽनुवर्त्तते-इतिभावः । विसिधति—गच्छति । पिध् (सिध्) इति । अस्य कदित्करणफलम् इड्विकल्पार्थम् । तच्च परवर्त्तिनि 'स्वरनि—'इति सूत्रे स्फुटीभविव्यति । शास्त्र इत्यस्य गत्यो नार्थः किन्तु शासनं नियसनं वारणं वेत्यर्थः । माङ्गलो इति मङ्गलक्रियायाम् । अत्र उपसर्गवशादेव पत्वं नेति बोध्यम् । तेनेदं सूत्रं उपसर्गात्सुनोतीत्यादेरेव बाधकं न तु आदेशप्रत्यययोरित्यस्यापि । तेन च निषेध इत्यादौ पत्वं भवत्येवेति ज्ञेयम् ।

२२७८ । स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा ॥७।१४४॥

दी—। स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेराईधातुकस्येड्वा-
स्यात् ।

The augment इट् (instructed by the rule 'आईधातुकस्येड्व-
वलादेः') is prefixed optionally to the वलादि आईधातुक affixes
coming after the roots स्वर, सू (अदादि), सू (दिवादि), धू and
those roots that drop the indicatory (अनुबन्ध) क (as पिध् is here
कदित्)

मित—। स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितः (प्रमी १व) + वा इति च्छेदः । आई-
धातुकस्येड्वलादेरित्यत इटमनुवर्त्तय आह—वलादेरित्यादि । स्वरति इति 'स्वर, शब्दो-
पतापयो'रिति धातुः भ्वादिः—तस्य श्रित्पा निर्द्देशः । क्त (क) इत् (लोपः)
येषां ते कदितः । स्वरतिश्च सूतिश्च सूयतिश्च धूजू च कदितश्चेति, समाहारद्वन्वात्
पञ्चम्येकवचनम् । सूति इति लुग्विकरण—(अदादि)—सूधातोर्गृहणम् (घूङ्-
प्राणिगर्भाविमोचने) । सूयति इति दिवादेः सूधातोर्गृहणम् (घूङ् प्राणिप्रसवे) । न तु

धू प्रेरणे (तदादिः) इत्यस्यापि । धूञ् इति धूञ् कम्पने (स्वादिः क्तादिप) इत्यस्यैव यङ्गम् न तु धु विधूने इत्यस्यापोति श्रेयम् । एवञ्च 'भरतिगूधूञ्दितो वेल्लेव सूनेतां लाघवादिति न भाष्यम् । तथा सति 'निरनुवन्धकयङ्गे न सानु-
वन्धकस्य'—[परिभाषा (८१)] इत्यनेन अनुवन्धकहितस्य धू प्रेरणे इति तौदादिकस्यैव यङ्गं प्रसज्येत न तु सानुवन्धकयोरादादिकदेवादिकयोरिति । न च तद्धि 'गू' इत्यत 'धूङ्' इत्यत्र पठ्यतामित्यपि भाष्यम् । तथा हि सति 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोर-
लुग्विकरणस्य' [परि—, ८०)] इत्यनेन चलुग्विकरणपदैवादिकस्य मयतेरेव यङ्गं स्यात् न तु लुग्विकरणस्य (आदादिकस्य) सूनेरपोति विभाष्यम् । एवञ्च गूतमिदमुक्त—
परिभाषाद्वयस्यापि आपकमिति वृद्धाः । धु विधूने इत्यस्य निवृत्त्यर्थं धुञ्जिति सानुवन्धकः पाठः स्वीकृतः । 'इट्, सनि वा' (२६२५—७२।४१) इत्यत्र गृहीतस्य बाणशब्दा-
नुवृत्तिवत्तादस्योपस्थितत्वेऽपि पुनर्वाच्यम् 'निङ्सिचावागनेपदेपु' (२३००) इत्यस्य विनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् ।

२२८० । भूपस्तयोर्धोऽधः ॥८॥२॥४०॥

द्वौ— । भूपः परयोस्तयोर्धः स्यान्नतु दधातिः । जगत्वम् ।
सिपेदध—सिपेधिङ । सेधा—सेधिता । सेत्स्यति—सेधिष्यति ।
असैत्सोत् ।

त an. च coming after the भूप letters (भूपघटध) are 're-
placed by ध, but this is not the case when त and च follow the
ध of the root in दधाति (दधाञ् धारणपोषणयोः—चदादि) । जगत्वम् etc =
सिध् लिङ् च = सिध् सिध् च = सिपेध् च = सिपेदध (by कला जग् भगि (52—
8.4.53). सिपेधिच—सिध् being ऊदित् here is इट् optionally. Similarly
in सेधा—सेधिता । सेत्स्यति (this is the case in absence of इट्) सिध् +
स्यति = सिध् + स्यति = सेत्स्यति (by खरिच—12।—8, 4.55). In case of

इट् it is सिधियति । असैत्सीत्—सिध्+सिच्+इट् त् (in the case of absence of इट् i. e. इडभावपक्षः) = अट् सिध्+सिच्+इट् त् (by अस्तिसिचोऽपक्षे 2224—7. 3.96) = असैत् स ईत् (वृद्धि by 'वदन्नजहलन्त्याचः' 2267—7.2. 3) = असैत् स् इत् (ध is replaced by त् by 'खरिच' 121—8. 4. 55). Then अट् सिध्+सिच्+तम् (आताम्) —

सित—। भ्रपः (५मी)+तथोः (६छी २व)+धः (१मा)+अधः (पछी) इतिच्छेदः । तकागदकार उच्चारणार्थः । धः इत्यवाप्यकार उच्चारणार्थः । अध इति ङुधाञ् धारणपोषणयोरिति धाभिन्नस्य धातोर्विधमदाह—न तु दधातेरिति । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ इति, भावः । जश्त्वम् इति । 'भलां जश् भशि' (५२—४।४.५३) इति सूत्रेण—इत्यर्थः । सिपेद्व—सिपेधिय इति—पिध्धातोर्दित्वादिङ् विकल्पः । तत्र पूर्व्वं इडभावपक्षे । परन्तु इटपक्षे इति विवेकः । सिध्+लिट् यत् (सर्ध्वनकावर्चनम्) = सिध् सिध् घ = सि सिध् य—सिसिध् ध (पुगन्तलघूपधस्य च) = सिपेद्व ध (आदेशप्रत्यययोरिति पत्वम्—ततो जश्त्वम्) सिध्+लिट् यत् = सिध् सिध् इट् यत् = सिपेध्व य = (इटपक्षरूपम्) । सिद्धा—सिधिता इति । लुटि पूर्व्ववत् रूपद्वयम् । एवं सेत्स्यति—सिधियति इति । पूर्व्ववत् त्कारः 'खरिचे'ति (१२१—८।४।५५) सूत्रेण । असैत्सीत्—(इडभावपक्षे लुङि रूपम्) अट् सिध् सिच् ईट् त् = असैत् (वदन्नजेति वृद्धिः, खरिचेतिचर्त्तम्) स् ईत् (अस्तिसिच—इतीट्) । अट् सिध्+सिच्+तस् (ताम्) इत्यत्र सिचः सलोपार्थमाह—

२२८१ । भ्रलोभलि ॥८।२।२६॥

दी—। भ्रलः परस्य सस्य लोपः स्याज्भलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असैधौत् । असैधिष्ठाम् इत्यादि । 'खाट् ४८

भक्षणे' । ऋकार इत् । खादति । चखाद । 'खद ५० स्थैर्यं हिंसायां च' । चाङ्गक्षणे । स्थैर्यं अकर्मकः । खदति ।

स, coming after a भल् (भभञ् ..हन्) is dropped, when भल् letters follow. Thus अ सिध् स् (सिच्) ताम् (तस्) = असैध् ० ताम् = असैदधाम् (वृद्धि by वदव्रज etc, दकार by भलां जश् etc, सलोप by this rule and त of ताम् is replaced by ध by भवस्तयो. etc), असैत्सु — अट् सिध् सिच् + भि = अ सिध् स् जुस् = असैत् स् उस् । असैत्सी — अट् — सिध् सिच् ईट् सिप् = असैध् स् इ स् = असैत् सी स् । असैद्वम् — अ सिध् सिच् यस् = असैध् स् तम् (तस्यस्थमिपा ताततामः) = असैद्व ० धम् । असैह — अ सिध् सिच् य = असैध् स् त = असैध् ० ध = असैद्व । असैत्सम् = अ सिध् सिच् सिप् = असैध् स् अम् = असैत् ('खरिच') स् अम् । And so on. These are all in the इडभावपक्ष — but in the इट्पक्ष we have असैधौत् — अ सिध् सिच् ति = अ सिध् इट् सिच् ईट् त = असैध् इस् ईत् (absence of वृद्धि by 'नेटि' (2268) = असैध् इ ० ईत् (सलोप by इट् ईटि (2266), then there will be एकादेश) । In the same way असैधिष्टाम् etc. The ऋकार of खाद is इत्संज्ञक — the result of this इत्करण will be clear in भान्नोपिशाखूदिताम् (2572—7 42) स्थैर्यं means 'stability' and हिंसा — injury, and the चकार here implies 'to eat' also

मित — । भल्. (५मौ) + भलि इतिच्छेदः । रात् सस्य' (३०८—५२।१४) इत्यतः सस्येति. 'सयोगान्तस्य लोप' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते । तदाह — सस्य लोप इति । असैद्वाम् इति — असैद्वामित्वाभ्य असैत्सु इत्यन्त लुङि तस् इत्यतः क्रमेण — इडभावपक्षे रूपाणि । सिध् + लुङ् तस् = अट् सिध् सिच् ताम् (तस्यतामादिशः) = असैध् स् धाम् (वदव्रजिति वृद्धिः, भवस्तयोरिति तकारस्य धकारः) = असैदधाम् (जश्त्वम्, भली भलीति सलोप) असैत्सु. — (अत्र प्रक्रिया पूर्ववत्, अय विशेष. — खरिच इति धकारस्य तकारः (चत्वम्) केजुंस रुत्वविसर्गौ

इति । असैत्सीः (पूर्ववत् वृद्धिचर्त्वसलोपेकादेशः—असैत् स् ईट् स्=असैत् सीस्) । असैद्धस्—अट् सिध् सिच् तम्=असैध् स् तम्=असैध् स् धम्=असैध् ० धम् ऐवगन्तवाप्राहनीयम् । पक्षे इति इटपक्षे इत्यर्थः । अट् सिध् सिच् तिप् इति स्थिते अ सिध् इट् सिच् ईट् त् (वलादेरिट् अस्तिसिच—इति 'ईट्') =असैध् इ स् ईत् ('नेटी'ति वृद्धिनिषेधात् पुगन्तलघूपधस्यचेति गुणः)=असैध् इ ० ईत् (इट् ईटि' इति सलोपः)=असैधीत् ('सिज्लोप एकादेशे सिद्धौ' वाच्यः इति वार्त्तिकादेकादेशे रूपम्) । एवमसैध्ठामित्यादि तामाद्यादेशे भविष्यति । कृकार इति । अक्षत्करणफलान्तु 'नाग्लोपिशास्त्रं दिताम्' (३५७२—७४१२) इत्यत्र स्फुटी— भविष्यति । स्थैर्यं—स्थिरत्वे इत्यर्थः । चकारस्यार्थमाह—चादिति । खट् इत्यस्य लिटि रूपं दर्शयितुमाह—

२२८२ । अत उपधायाः ॥७१२॥११६॥

दी— । उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ।

The वृद्धि substitute replaces the penultimate अत् (अ), when it is followed by an affix which drops ज् or ण्—as its indicatory. Thus खट् + लिट् णल् = खट् खट् अ = ख खाद अ = कखाद अ (by अभ्यासे चर्च — (2182—3. 4. 54) = चखाद (by कुहोश्च :—२२४५) ।

नित— । अतः + उपधायाः इतिच्छेदः । 'सृजिर्वृद्धिः' (७१२॥११४) इत्यतो वृद्धिरिति, 'अचो जिति' (७१२॥११५) इत्यतो 'जिति' इति चानुवर्त्तते । तदाह— वृद्धिः स्यादित्यादि । उपधाया इति अतो विशेषणम् । चखाद इति णलो णित्वम् अभ्यासे चर्चेति चर्त्वम् कुहोश्चुरिति चुलच्च । एवाभ्यासलोपी तु नात्र भवतः । खट् इत्यत्र आदेशादित्यात् इति बोध्यम् । अतः किम् । तुतोद (तुद + लिट् णल्) । उपधायाः किम् ?—गणयति ।

२२८३ । णत्तमो वा ॥७१॥८१॥

दी— । उत्तमो णत् वा णित् स्यात् । चखाद्—चखद् ।

The affix ण् of the first person singular is optionally दित् (च—cliding). Hence when it is दित् we have चखाद् by इति otherwise चखद् (without दित्) ।

मित— । णत् + उत्तमः + वा इति ऋदिः । उत्तम इति ण् इत्यस्य विशेषणम् । तदाह उत्तमो णत् इति । चखत् स्पष्टम् ।

२२८४ । अतो हलादेर्नघोः ॥७२॥३॥

दी— । हलादेर्नघोरकारस्येडादो परस्मैपदपरे सिचि इद्धिर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । 'वट ५१ स्थैर्यो पवर्गीयादिः' । वदति । ववाट । वेदतुः । वेदिय । ववाद—ववद् । अवादीत्—अवदीत् । गद ५२ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

The इति substitute is enjoined optionally to the च which is लघु (short) and which begins with a ण् or consonant, when in परस्मैपद the affix सिच् with the augment इद् prefixed to it follows. Thus अखादीत् with इद् and अखदीत् without it. पवर्गीयादिः i. e. पवर्गवर्तीयादिः । ववाद—Note that this व (वर्गीय) being different from अन्तःस्य व we cannot expect to have सम्प्रसारण for इगयणः सम्प्रसारणम् directs सम्प्रसारण to अन्तःस्यव only. ववाद—ववद् (this is उत्तम ण्) । अवादीत्—अवदीत् = like अखादीत्—अखदीत् । गद to speak distinctly :—

मित— । अतः (इष्टी) + हलादेः (इष्टी) + लघोः (इष्टी) इति ऋदिः । हलादेरिति लघोरिति च 'अतः' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह हलादेर्नघोरकारस्येति ।

‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ (२२६७—७।२।१) इत्यतः सिचीति वृद्धिरिति च, नेटि’ (२२६८—७।२।४) इत्यत इटीति, जर्णोतेर्विभाषा (२४४८—७।२।६) इत्यतो ‘विभाषा’ इति चानुवर्तते ; तदाह इडादावित्यादि । सूते हलः परस्मैवेव सिद्धे आदिग्रहणम् स्पष्टार्थम् । किञ्च अत इति तपकरणमपि स्पष्टार्थम् । अखादीदित्यादि सप्तम् । पवर्गीयादिरिति पवर्गवृत्तीयादिरित्यर्थः । ववाद इति वर्गीयत्वाद् वकारस्य ‘इग्यणः’—इति सम्प्रसारणं न तस्य ‘अन्तःस्थवकारविषयत्वादिति बोध्यम् । अतः किम् अदेवीत् (दिव् + लुङ्) । हलादेः किम्—सा भवानतीत् । लघोः किम् ? अनर्दीत्—अरचीत् । इडादी सिचीति किम् । अपाचीत्—वदन्ननेति पचधातोरनिट्त्वाद् वृद्धिः । परस्मैपदे किम्—अवतिष्ठ (यती प्रयत्ने लुङ्) ।

२२८५ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियाति-वाति-द्राति-ष्वातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥८।१७॥

दी । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य—नेर्णः स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद् । ‘रद ५३ विलेखने’ । विलेखनं भेदनम् । रराद् । रेदतुः ‘णद ५४ अव्यक्ती शब्दे’ ।

The न of the उपसर्ग नि, coming after another उपसर्ग which contains a condition (of शत्व) becomes cerebral, when roots गद् etc (enumerated in the rule) follow. गद् etc are eighteen in number :—गद्, नद्, पत्, पद्, घृ (दा, धा) मा, सो, हन्, या, वा, द्रा, ष्मा, वप्, वह्, शम्, चि and दिह । Of these the first four are pronounced by adding शप् to them and the last eleven हन्ति etc, are expressed with the addition of श्तिप् with a view to prohibiting शत्व from this” नि in यङ्लुक्—cp. the परिभाषा श्तिपा श्पानुवन्धेन—etc under the rule ‘एकाच् उपदेशे—’ (2246). Thus

प्रनिजगदोति प्रनिजंवनोति etc. are without चत् । In the case in hand, we have प्रणिगदति etc. 'दाघाघ्दाप्' (2373—1. 1. 20) teaches that there are four दाs and two घाs ; thus डुदाञ् दाने—प्रणिददाति ; दाञ् दाने—प्रणियच्छति, दोऽवखण्डने—प्रणियति, दीङ् रक्षणे—प्रणिदयते, घेट्पाने—प्रणिधयति, डुधाञ् धारणपीयथोः प्रणिदधाति । रद means विलिखन to pierce. चट means to make an indistinct sound.

मित—ः । 'रषाभ्यां षो नः समानपदे' (२३५—८४।१) इत्यनुवर्तते ।
 'उपसर्गादसमासेऽपि—' (२२८०—८४।१४) इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्त्य स्रवान्-
 गुण्येन व्याचष्टे—उपसर्गास्थानिमित्तादिति । प्रणिगदतीत्याहुदाहरणम् । गदादीनां
 षतुषां शपा निर्द्देशः, हन्त्यादीनां चैकादश्यानां 'शितपा शपानुबन्धेन—' इति यङ्लुग-
 व्यावृत्त्यर्थे शितपानिर्द्देशः । एतेन प्रनिजांगदोति प्रनिजानदोति प्रनिजघनोति इत्यादौ
 णत्व न । घु इत्यनेन षट् धातवो गृह्यन्ते—हुदाञ् दाने—प्रणिददाति । दाण् दाने—
 प्रणिधदति । दोऽवखण्डणे=प्रणिदयति । देङ्—रखणे—प्रणिदयते । घेट् पाने—
 प्रणिधयति । डुधाञ् धारणपोषणयोः—प्रणिदधाति । रराद इति । अत उपधाया
 इति वृद्धिः । अनादेशादित्वेऽपि अकिच्चादेत्वाभ्यासलोपी न । रेदतुरिति अनादेशा-
 दित्वात् किच्चाच्च एत्वाभ्यासलोपी भवतः । णद इति—शोपदेशत्वाद् नविधिमाह—

२२८६ । यो नः ॥६॥१॥६५॥

दी-धातोरादेर्णस्य नः स्यात् । नदति ।

शोषदेशास्वनर्द-नाटिनाथनाध्वनन्दनकननृतः ।-

नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाद् घटादिर्णोपदेश एव । त्वर्ग—
चतुर्थान्तिनाधतेर्नृन् नन्वोश्च केचिस्त्रोपदेशतामाहुः ।

A व standing at the beginning of a root is changed into व (dental). Thus वद gives नदति।

All roots are, शोपदेश save and except नट्, नाट्, नाथ्, नाध्, नन्द् (टुनदि), नक्क, नृ and नृत् (eight only).

It has to be noted in this connection that there being a पर्युदास (1) in नाट् (अनाट्) which has a long penultimate, the root नट् 'to dance', which is read in the घटादि class is शोपदेश i. e begins with a ण । Some hold that धकारान्त नाध्, नृ and नन्द् also are शोपदेश (but भाष्य holds that all the eight above are not to be taken as शोपदेश).

मित— । धातोरिति—स्पर्शम् । शोपदेशास्त्विति—नट् शब्दे, नट् (चुरादि) नवस्पन्दने, नाथ्, नाध् याच्ञादौ, टुनदि (नन्द्) सञ्ज्ञौ, नक्क नाशने, नृ नये, नृती (नृत्) गावविज्ञेपे इत्यष्टौ वर्ज्यित्वा अन्ये धातवो नकारादित्वेन पठिता अपि शोपदेशा विज्ञेया इति । भाष्ये एतेषामेव शोपदेशरहितत्वेन पठितत्वादिति भावः । 'शोपदेशाः + तु + अनट्—नाटि—नाथ्-नाध्-नन्द्-नक्क-नृ-नृत् इति च्छेदः । अनट् इत्यत्र नञः प्रत्येकं योग इति बोध्यम् । तेनाह—नाटेरित्यादि । 'दीर्घाहंस' चुरादौ पठितस्य इति भावः । 'पर्युदासात्' शोपदेशाभावत्वेन पठितत्वात् (पर्युदासश्च प्राक् दर्शितः) इत्यर्थः । घटादिरिति—तत्र पठित नट् नृत्याविति धातुरित्यर्थः । तवर्गचतुर्थान्त इति धकारान्तो 'नाध्' इत्यर्थः । केचित् इति मतान्तराविष्करणम् । णस्य उपदेशो यस्मिन् स शोपदेश इति व्यधिकरण विग्रहः ।

२२८७ । उपसर्गाद्समासेऽपि शोपदेशस्य ॥८॥१४॥

दी— । उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य शोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात् समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । अर्द ५५ गतौ याचनेच ।' अत आदेः' (२२४८) ।

(I) प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' साहित्यदर्पण-७म. अ. ।

The न of a णोपदेश root, coming after an उपसर्ग containing a condition of णत्व, becomes ण—whether there is samasa or no samasa. In प्रणिनदति there is no णत्व in नदति because it consists of two different words. (Here the word 'समासे' is inferred from the use of अपि in the rule). अर्हं to go and to beg In अर्ह + लिट् ण, there दीर्घ being effected of the अभ्यास by the rule 'अत आदे.'—

मित—। उपसर्गस्याभिनितादित्यादीं पूर्ववदनुवृत्तिर्बोध्यः । असमासेऽपि इत्यत्र अपरेर्यमाह—समासोऽपीति । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८११३) इत्यत्र 'पूर्वपदात्' इत्यस्य 'रवाभ्या नो णः समानपदे' (८१११) इत्यत्र च 'समानपदे' इत्यस्य च सत्त्वात् समास आचित इति नागेशशयः । तच्चर्वाधिन्यादां तु 'समासेऽङुलिः सङ्' (८११८०) इत्यतः समासे इत्यस्य यदि अनुवर्तनं क्रियेत तर्हि असमासे न स्यात्—कृते तु असमासग्रहणे समासे न स्यादित्यपेक्षं कृतमिति स्थितम् । प्रणिनदतीत्यत्र 'निर्गदनद—' इति णत्वम् । धातु—नकारस्य तु 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति णत्वं न भवति । अट्कुवाङ्नुम्भिन्नेन व्यवधानात् । अत आदेरिति अर्हं—धातोरेभ्यासाकारस्य दीर्घं कृते ।

२२८८ । तस्मान्नुङ्हिहलः ॥७॥४॥७१॥

दी—। द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्हं । आर्हीत् । नर्हं ५६ गर्हं ५७ शब्दे । णोपदेशत्वाभावात् णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्हं । तर्हं ५८ हिंसायाम् । तर्दति । 'कर्हं ५८ कुस्मिते शब्दे' । कुस्मिते कौचि । कर्दति । 'खर्हं ६० दन्दशूके' । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्हं । 'अति६१ अदि६२ वन्धने' । अन्तति ।

आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।
 इन्दाञ्चकार । 'विदि ६४ अवयवे' । पवर्गलृतीयादिः
 विन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । 'भिदि' इति पाठान्तरम् ।
 'गडि ६५ वदनैकदेशे' । गण्डति । 'अन्तत्यादयः पञ्चैते न
 तिङ्बिषया' इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्मपीच्छन्ति । 'निदि
 ६६ कुत्सायाम्' निन्दति । प्रनिन्दति । 'टुनदि ६७ समृद्धौ' ।

The augment नुट् is prefixed to the root (itself) contain-
 ing two consonants (at the end and a vowel at the beginning),
 after the अभ्यास of the root has been lengthened (कृतदीर्घ) ।
 Thus आनर्द्—आनर्द्नुः etc. अर्द् + लिट् अ = अर्द्, अर्द्, अ = आ अर्द्, अ = आ
 नुट्, अर्द् अ = आन् अर्द् अ = आनर्द् (of नुट् the उकार is for the faci-
 lity in pronunciation and the टकार elides and being टित् it
 is prefixed and not affixed to the root by the परिभाषा सूत्र—आद्यन्ती-
 टकितौ । Note that the word तस्मात् in the rule is used to be connec-
 ted with the rule 'अत आदेः' which precedes it, hence Bhottoji first
 reads 'अत etc' and then 'तस्मात् etc'. दन्दशूक means 'a snake'
 'दन्दशूको विलशयः'—(Amarakosha). दन्दशूक having meant a snake-
 cannot express an action—thus Bhottoji says दंश etc. अन्तति—
 अति being इदित्, नुम् comes in. आनन्त the lit, form of अति which
 becomes अन्त् with नुम् added to it and thus the rule 'तस्मान्नुटि
 हलः' applies. इन्दाञ्चकार—Here आम् comes in by the rule
 'इजादेशे गुरुमतोवृक्कः (2237—3. 1. 36)—for इ becomes गुरु by
 the rule 'संयोगे गुरु' (32—1. 4. 11). 'अन्तत्यादयः' etc—the five roots-
 अति, अदि, इदि, विदि (भिदि) and गडि do not fall in the category

or jurisdiction of तिङ् affixes according to Kashyapa, but according to others they do प्रथिन्दति etc—एतत् by 'उपसर्गादसमासेऽपि चोपदेशस्य' : To elide the beginning letter (ट्) here, he reads the rule—

मित— । तस्मात् + गुट् + द्विहल इतिच्छेदः । धातोरित्यधिकृत वृत्तंते । तेन तस्मात् इति द्विहल इति च पञ्चम्यन्तपरद्वय तस्यैव विशेषण । किञ्च तस्मादिति 'अत आदे'रित्यत्र कृतदीर्घादेशाभ्यासाकारादित्यनेन सम्बद्धान्ते । अतएव 'अत आदे'रिति प्राक् पठित्वा व्याचष्टे—द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारादिति । द्विहल् इति द्वौ हलो यस्येति त्रिवचनं अत्र द्विहल्युद्गणमुपलक्षणाश्रमिति—'आनच्छ' पदमाधनावसरे तुदादौ 'विज इ' (२५३६) इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति । तेन तत्र तत्र अनेकहलोऽपि गुडागम स्यादेवेति विभाव्यम् । (अजादिद्विहलो धातुरिति तु तत्त्वम्) । गुट् लकार उच्चारणार्थं टकार इत् । टित्त्वादायवयव 'आयन्ती टकिती' इति सूत्रेण । तेन अह् + लिट् अ इति स्थिते द्वित्वेन अह् अह् अ इति आते अनेन आ गुट् अह् अ इति सम्पद्यमाने आन् अह् अ इति । 'तत आनह् एवमानह्'तुरित्यादि । आहूत इति लुङि । णोपदेशेत्यादि नह् इत्यस्य इत्यर्थः । 'कौचै' कृत्या भव कौचम् तद्धिन । खर्दं इति । दन्द्यक इत्यस्य संप्रवाचित्वेन विशेष्यत्वात् क्रियावाचकत्वासम्भवाद दन्द्यक-क्रियायामित्यर्थो विवक्षित इत्याह दश इत्यादि । "दर्शिकरी दीर्घपृष्ठो दन्द्यको विलेख्य । सरगः पद्मगो भोगी" त्याद्यमरः । अन्तति इति । इदित्त्वात् 'नुम्' । आनन्त इति । इदित्वेन नुम्सत्त्वात् 'अति' इति 'अन्त' इति भवति तत्र सस्मान्नुङ्द्विहल' इत्यनेन गुडागमे लिटि रूपम् । इन्दाच्चकार इति—इद इत्यस्य इदित्त्वात् नुम् । तत्र इन्द् इति भवति । ततश्च 'स योगे गुरु' (३२—१।४।११) इत्यनेन इकारस्य गुरुत्वात् 'इजादेशे गुरुमतोऽनुच्छ' (२२३७—३।१।३६) इत्यनेन आम् । ततश्च आमन्तत्वात् कजोऽनुप्रयाग । पूर्ववदेवात्मनेपदमित्युक्तं तद्ध् इदं परस्मैपदित्वादिति ज्ञेयम् । विदि अवयवे इत्यत्र अवयवस्वार्थनाह—अवयव करोति इति । अन्ततीति—अति, अदि इदि विदि (भिदि), गडि इत्येते पञ्चत्यर्थे तिङ्-विभक्तीनामविषयीभूता इत्यर्थः—काश्यपस्य मतेन । अन्येधा मते तु एते तिङन्ता अपि भवन्तीत्याह्वान्ते स्मिति । निदि

(निन्द्) इत्यपि गोपदेश इत्याह प्रणिन्दति इति ('उपसर्गाद असभासेऽपि' इत्यनेन शत्वम्) । टुनटीति नन्दिष्य प्रजापत्यादिभ्या । अथ 'टु' लोपविधायकसुवमुपन्यस्यति—

२२८८ । आदिर्जि टुडवः ॥१।३।५॥

दी— । उपदेशे, धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । 'चदि ६८ आह्लादे' । चन्दति चचन्द । 'तदि ६९ चेष्टायाम्' । तन्दति । ततन्द । 'कदि ७० क्रदि ७१ क्कदि ७२ आह्लाते रोदने च' । चकन्द । चक्रन्द चक्कन्द । क्किदि ७३ परिदेवने । चिक्किन्द । शुन्ध ७४ शुङ्घी । शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदान्ततो द्विचत्वारिंशत् । 'श्लोक्त ७५ सेचने । तालव्यादिः । 'दन्त्यादिः' इत्यके । श्लोकते । शिश्लिके । लोक्त ७६ दर्शने । लोकते । लुलोके । 'श्लोक्त ७७ संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रथितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । 'द्रक्त ७८ ध्रेक्त ७९ शब्दनोत्साहयोः' । उत्साहो वृद्धिरोद्भूतं च । 'एच इग्प्रखादेशे (३२३) इति ङ्रस्वः । दिद्रेके । दिध्रेके । 'रेक्त ८० शङ्कायाम्' । रेकते । 'सेक्त ८१ स्नेक्त ८२ स्त्रकि ८३ अकि ८४ श्लकि ८५ गतौ' । तयो दन्त्यादयः । द्वीतालव्यादी । अषोपदेशत्वान्नषः । सिसेके । शकि ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । 'अकि ८७ लक्षणे' । अङ्कते । आनङ्के । 'वकि ८८ कौटिल्ये' । वङ्कते । 'मकि ८९ मण्डने । मङ्कते । 'कक ९० लौल्ये' । लौल्यं गर्भश्चापल्यं च ।

ककते । चकके । 'कुक् ८१ हुक् ८२ आदाने । कोकते । चुकुकि ।
वर्कते । वहके ।

“ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) ।

‘चक् ८३ लृप्तौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ककि ८४
वकि ८५ श्वकि ८६ व्रकि ८७ टौक् ८८ त्रौक् ८९ ध्वक् १००
वक् १०१ मक् १०२ टिक् १०३ टोक् १०४ तिक् १०५ तौक्
१०६ रधि १०७ लवि १०८ गत्यर्थाः’ । कङ्कते । डुटीके ।
तुवौके ।

“सुवधातुष्ठिवुष्पङ्क्तोनां सत्वप्रतिषेधोक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
ष्वक्ते । पष्वक्ते । ‘अत्र लृतीयो दन्तरादिः’ इत्येक । टेकते ।
टोकते । एवं तेकते । तौकते । लविर्भोजननिवृत्तावपि । ‘अधि,
१०९ वधि ११० मधि १११ गत्याच्चेपे’ । आच्चेपो निन्दा ।
‘गती गत्यारम्भे च’ इत्यनेन । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते ।
‘मधि’ कैतवे च । ‘राष्ट्र ११२ लाष्ट्र ११३ द्राष्ट्र ११४ सामर्थ्ये’ ।
राधते । लावते । ‘प्राष्ट्र’ इत्यपि केचित् । ‘द्राष्ट्र आयामे’
आयामो देर्घ्यम् । द्राघते । ‘झाष्ट्र ११५ कत्यने’ । झाघते ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । ‘फक्क् ११६ नीचैर्गतौ’ ।
नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ।
‘तक् ११७ हसनै’ । तकति । ‘तकि ११८ कच्छजीवने’ ।
तङ्कति । ‘वुक्क् ११९ भपणे’ । भपणं श्वरवः । वुक्कति ।
‘कख १२० हसनै’ । प्रनिकखति । ओख १२१ राख, १२२ लाख,

१२३ द्राख् १२४ ध्राख् १२५ शोषणालमर्थयोः । ओखति ।
 ओखांचकार । शाख् १२६ स्नाख् १२७ व्याप्ति । शाखति ।
 'उख् १२८ उखि १२९ वख् १३० वखि १३१ मख् १३२
 मसि १३३ णख् १३४ णखि १३५ रख् १३६ रखि १३७
 लख् १३८ लखि १३९ इख् १४० इखि १४१ ईखि १४२
 वल्ग १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७
 मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० अगि १५१ स्लगि १५२
 इगि १५३ रिगि १५४ लिगि १५५ गत्यर्थाः । कवर्गद्वितीयान्ताः
 पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु—'रिख्' 'त्रिख्'
 'त्रिखि' 'शिखि' इत्यपि चतुरः केचित् पठन्ति । ओखति ।

These (viz वि, टु and डु) standing at the beginning of a root, read in the धातुपाठ, are to be treated as इत् (i.e. they elide when any operation is carried out on the root). Thus टु eliding, we have (by नुम्) नन्दति etc ; other instances are निस्वप्—स्वाप्, निमिदा—स्नेहने etc, and डुपचप् पाक्, डुधाञ् घारणपोषणयोः etc. These वि, टु and डु will be required in rules like—'जीतः क्तः' (सुप्तः) ; 'द्वितोऽअधुच्—' (नन्धुः) and 'द्वितः क्तिः' (पक्त्रिमम्) । टुनदि being इदित् we cannot have नलोप in आशीर्लिङ् (though the augment आसुट् is कित्) by the rule 'अनिदिताम्—(415—6. 4. 24). Thus मन्द्यात् । आह्लादे—to please or feel pleasure. चेष्टायाम्—to be active. परिदेवने—to weep, mourn etc, as 'तत्र का परिदेवना'—(गीता—2) नलोप etc. i. e by the rule 'अनिदिताम्' ।

Now we enlist fortytwo अनुदात्तेत् roots which end in the

वर्गीय letters शीह or सीह as some hold—शीकते being अनुदात्त
 it is आत्मनेपदी similarly in other cases मिशोकि here the अभ्यास
 is हस् by the rule 'हस्' (see under वमुव) and एकार comes
 in by तत्तयोरिगिरेच्' । शीह (शीक्) etc सघात means a दय
 collection) and this root शीह is सकर्मक or सकर्मक according
 to the collection (दय) refers to the thing collected or the
 collector himself i. e. when the thing is collected of itself with
 out any agency (कर्तृव्यापाररहित) the root (is intransitive
 सकर्मक), but when the thing is collected with the agency (कर्तृव्यापा-
 रित) of some one it is transitive (सकर्मक) । द्रीह द्रीह means
 to make sound (शब्दन्) and to have exuberant growth (वृद्धि)
 and to be proud or haughty (औहत्य) । By the rule 'एच इग्प्रसादिरे'
 323—1 1 48), we have द्रीह+लिट् ए=दिद्रीके (इकार being the
 ल form of ए), similarly दिध्रीके । रीह means apprehension.
 य etc—सीह, शीह and शीकि (these three) have दन्त्यसकार at
 the beginning and शकि शकि the two begin with a तालव्यम् ।
 These having not fallen in these धोपदेश class, their सुs do not
 change into वs (cerebral) शकि (शङ्) means to apprehend, fear
 etc. शकि (शङ्) means to make a sign, point out etc. लोभ्य
 means pride and fickleness. कुक and वृक (वृक्) mean to
 like कुक्, वृक being लघूपध receives गुण by the rule 'पुगन्त
 धूपधस च' । चुकुकि—ववृके—here the root is not gunnated according
 to the rule "असयोगाङ्गिङ् कित्" ।

चदुपधेभ्य etc (वाचिक)—पूर्वविप्रतिषेध gives the opposite sense
 i. e. 'परविप्रतिषेध' । Hence for the sake of the forms like ववृके etc

you should read 'विप्रतिषेधे पूर्व' (and not परम्) कार्यम्' । Thus 'असंयोगात्—' (1. 2. 5), though preceding gets greater force than 'पुगल—' (7. 3. 36), which comes later. Hence 'by पूर्व—' विप्रतिषेध, लिट् coming after roots having short लृ for their penultimate becomes कित् after barring the injunction of गुण । चक etc—it means to be satisfied and to obstruct—in the former case it is intransitive and in the latter it is transitive. चेके by एल and अभ्यासलोप । डुढीके, तुवौके are लिट् forms of ढीक् and वौक् । The अभ्यास ढी and वौ are changed into ढु and तु (by ऋस्वः) and by नश्च ढु is changed into डु । Now सत्व (i.e. सकारादित्त्व) being due, by the rule 'धात्वादेः षः सः' (2264—6. 1.64), to the ष्वक् which is षोपदेश in the धातुपाठ, the Vartika is laid down here to prohibit the same.

सुवधातु etc.—It should be stated that षत्व is forbidden to सुवधातुः (नामधातु as षकारीयति etc), to the root ष्वि (ष्वि निष्ठीवने) and to षक् etc अत etc तृतीय i.e. अकि is also read स्वकि by some. लघि (लङ्) also means 'not to take food (to fast).' Cp.—'दोषाणामिव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । न हि दोषक्षये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम् ॥' (आयुर्वेदसंग्रह)—where लङ्घन means fasting. अघि etc [all roots that are read in the धातुपाठ (उपदेश) as इकारान्त such as लघि etc become लङ्घ etc by 'इदितो नुम् धातुः'. In गत्याक्षिप the word आक्षिप means निन्दा (slander). Some say that these roots mean 'movement.' आनङ्घि—आ by 'अतः आदेः' (2248), and न by 'तस्मान्नुट्—' (२२८८); मघि (मङ्घ) also means 'the conduct of an unfaithful lover.' आयास् means 'length'. आघृ (आघृ) means 'to praise oneself.'

अथ etc—Now we are putting down fifty परस्मैपदो roots कद्—
 नोषेनेति means to walk slowly, and to behave in a bad way .
 पशुक्—प in the अभ्यास comes in by the rule 'अभ्यासे— (२१८०) तकि
 (तक्)—means 'to maintain with difficulty. भवद्म्—means
 'the barking of a dog—कङ् means to laugh' ओष (ओष)
 etc—mean 'to suck up and 'to have plenty of' आधावकृत्—
 ओष being इजादि आस comes in Of the roots सप्त etc
 first fifteen (ending in इङि) end in ख् and the next thirteen
 beginning from वल्, end in 'ग' Along with the fifteen खान्
 (ending in ख) roots above some include four roots more such
 as रिख् etc

मित । आदि + जिटुडव—इतिच्छेदः । “भूवादयोधातव” इत्यतो धातुरित्यनु
 वृत्ते । आदिरिति च आतावेकवचनम्, तदाह—धातोराया इति । तत्र
 टुरित्यथोदाहरण—नन्दति इति । अन्ययोस्तु जि भ्वापे—हुपचप् पाके इति—
 एतेषां कलनम् ओत क् सुप्तम् । द्वितोऽष्टुच्' वेषु नन्दयु (वेषुय शरीरे मे
 रोमहर्षं आयने—गीता १५) । द्वित क्ति 'क्तेर्मध्यम्'—पक्षिणम्
 (विपक्षिमन्त्रागतिर्मन्त्री—भट्टि—१५) इत्याद्यम् । इद्विधादिति 'अनिदिताहल
 उपधाया क्' इति । अनेन आशीर्भिर्दि यासुट किञ्चोऽपि मन्त्रीपो नित्यम् ।
 न ओष—अनिदितामित्यनेनेति भावः ।

अथेति—अनुदात्तेत इति आत्मनेपदिन इत्यर्थः । (अनुदात्तजित् आत्मनेपदम्) ।
 इत्येक इति । केषाञ्चिन्मतमित्यर्थः । शिगीके—'इक्ष' इति अभ्यासस्य इक्ष्वादेशः ।
 लुलोके इति—अभ्यासे ओकारस्य इक्ष्वादेश उकार (एचइग्घ्रस्वादेशे) । श्लोक्
 इति । सधातव्यायमाह—यस्यो यन्त्यम् । स च यन्त्येत्यर्थं इह अघिन् धातो
 यथ्यमानस्य यदयथ्यते तस्य व्यापारः, ययितु यैन प्रथ्यते तस्य वा व्यापारः तत्तन्निष्ठा
 क्रिया इत्यर्थः । आद्ये यथ्यमानव्यापारे (सङ्गीभवने इति यावत्), द्वितीय

ग्रन्थितुर्वापारि (सङ्गीकरणे इति भावः) उत्साहस्यार्थमाह—औद्धत्यं प्रागल्भ्यम् ।
 दिद्रेक इति । अभ्यासङ्गस्वविधायकं सूत्रमाह—एचइगिति । अघोप इति—घोप-
 देशत्वाभावादित्यर्थः । शक्ति अकि इत्यादेरिदित्वात् नुमा—शङ् अङ् इत्यादि
 भवति । एवमन्यत्र लघि बघि इत्यादिषु । चुकुकी-ववके इति 'असंयोगाल्लिट्कित्'
 इति कित्वाद् लघूपधगुणाभावः पूर्व्वं चत्वं च । ऋदुपधेभ्य इति वार्त्तिकमिदम् ।
 ऋकादौपधेभ्यः इत्यर्थः । पूर्व्वविप्रतिषेधेन इति । अत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
 नावलम्बनीयमित्यर्थः । तेन असंयोगादित्यपेक्षया 'पुगन्तलघूपधस्य च' इत्यस्य
 परत्वेऽपि नित्यत्वेऽपि च गुणात् प्रागेव कित् ततो गुणाभाव इति भावः । ककि
 वकि इत्यादौ पठितस्य 'ष्वक्' इत्यस्य घोपदेशत्वात् सत्त्वं प्राप्ते आह—सुव्धातु
 इति । सुवन्तानां धातूनां (नामधातूनाम्) ष्वक् प्रभृतीनाञ्चैत्यर्थः । अवेति—
 ककि धकि इत्यादौ तृतीयः अकि दन्त्यादि रिति (स्वकि) केचित् पठन्ति । भोजन-
 निष्ठित्तिरुपवासः । लङ् (लघि) इत्यस्य वैयके एव बाहुल्येन प्रयोगः । तथाच
 'दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने वा सङ्घिणुतेत्यादौ लङ्घने इति = उपवासे इति अर्थः ।

अथेति—फक्तेति अर्थः स्पष्टः । पफक् अत्र चत्वेन अभ्यासस्य प्रकारः ।
 कृच्छ्रजीवने कृच्छ्रेण महता कष्टेन जीवनयापने इत्यर्थः । प्रनिकाखति इति ।
 शेषे विभाषाऽकखादावधान्त उपदेशे' (२२३२—८।४।१८) इत्यत्र अकखादाविति
 पर्य्युदासत्वेन णत्वं नेत्यर्थः । शोषणालमर्थयोरिति । शोषणे इति अलमलमेतेनेत्येवं
 रूपे चार्थे इत्यर्थः । ओषाञ्चकार इति इजादित्वाद् गुरुमत्त्वाच्च आम् । एवं ओषाञ्चकार
 कामार्घिदशवर्त्तमहनिशमित्यादि भट्टी । कवर्गेति उख उखि इत्यारभ्य इखि ईखि
 इति यावदित्यर्थः । तृतीयान्तेति गकारान्ता अवशिष्टा इत्यर्थः । इह खान्तेष्विति
 उखउखि इत्यादिषु इत्यर्थः । उख इत्यस्य गुणे रूपमाह—ओखति इति ।

२२८० । अभ्यासस्यासवर्णे ॥६।४।७८ ॥

दो— । इवर्णावर्णान्तस्य अभ्यासस्य इयङुवङौ स्तः असवर्णे
 अचि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया 'इजादेः—' (२२३७)

इत्यान् । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन
ग्रहणाद् ऋखः प्राप्नो न भवति । सक्तप्रवृत्तत्वात् । आह्रत्वादि
पञ्जन्यवक्ष्यप्रवृत्त्या ऋखे कृते ततो दीर्घः । “वार्णादाह्र”
वलीयः” इति न्यायात् परत्वाच्च ।

An अभ्यास, ending in इवर्च (short इ) and उवर्च (short उ)
is replaced by इवङ् and उवङ्, when a dissimilar (अभिवर्च)
वच् follows Thus उखत् + लिट् अ + उ उख्, अ । Now सवर्णदीर्घं
being due by the परिभाषा—वार्णादाह्र वलीयः—(An आह्रकार्य is more
powerful than an operation that relates to वर्ण (or letters) comes
in and therefore उख (being the अह्र verbalstem) is first gunnated
by ‘पुनस्तत्त्वप्रथम्य च and we have उ ओख्, अ । Now यच् directed
by ‘इको यणचि is barred by this rule ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ and thus उ is
replaced by उवङ् giving उव ओख्, अ = उवो ख (उवङ् being कित्, the
परिभाषा ‘डिक्’ applies) Here the rule ‘अचिन्नुधातुभूता यथोरियदुवङो’
does not apply for two reasons (1) (in उ ओख्, अ because उ is
an अभ्यास and not an अह्र and because (1) ओख्, following उ is not
a प्रत्यय but an अह्र hence the application of the rule ‘अभ्यासस्यासवर्णे’
is quite evident. Now the question is —Why the affix आम् will
not be added to उख्, when it is turned into ओख्, by लघूपधगुण
in connection with लिट् । To answer this Bhottoji brings for-
ward the सन्निपातपरिभाषा (सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातव्य’ (परि
—85)—‘An injunction which is the cause of two operations
(सन्निपात) (on a certain thing) is not (cannot be again) the
cause of an injunction which destroys both these operations’)

Here in 'उ उख् गल्', गल् being आर्द्धधातुक and पितृ is the cause of द्वित्व (reduplication) and गुण। Again उख् being turned into ओख् and गल् following, the affix गल् cannot be the cause of आस् (because ओख् is not इजादि and गुरुमान्) which affixes itself to a-primitive इजादि गुरुमान् root and not which is derived with any other affix such as गल् etc. Thus आस् necessitates the destruction or disappearance of गल् and consequently of the सन्निपात (द्वित्व and गुण)। जखः—उ उख् अतुस्—अतुस् being कित् the verbal stem (अङ्ग) उख् is not gunnated and hence the सर्वर्णदीर्घादेश (अकः सर्वर्णे दीर्घः) applies and not 'अअभ्यासस्यासवर्णे'।

इह etc.—in जखतुः, जखः etc., there is no chance of ऋसादेश directed by the rule ऋसः; because सर्वर्णदीर्घः (उ + उ) खतुः = (ज खतुः) has been effected along with the (taking up of the) अभ्यास (उ), and also because the rule 'ऋसः' has once operated on ('the पूर्वखण्ड i. e. the अभ्यास')। To put it more clearly—having been in the jurisdiction of अङ्ग (अङ्गाधिकार), ऋसः acts first and then comes सर्वर्णदीर्घ according to the परिभाषा 'पर्जन्यवत्तत्तत्प्रवृत्तिः'—परिभाषाधनुषेश्वर page 100—परिभाषा (111). The परिभाषा means 'As a cloud rains both where the ground is moistened and where it is not, so a rule operates both where the need of operation is nil and where the need exists'. Thus the drift of all this is this :—Though the अभ्यास (उ) of the root उख् is ऋसः by itself and hence may dispense with the rule 'ऋसः', yet according to the पर्जन्यवत् परिभाषा it ('ऋसः?') operates first and next there is सर्वर्णदीर्घ; but when सर्वर्णदीर्घ

has operated you cannot, by taking advantage of the दीर्घ in कखतु, bring the rule कस्रः to act upon it (क) again for it has once (सहत्) operated. And this operation is not groundless for there runs the maxim—'लस्ये लचक्ष्य सकृदेव प्रवृत्तिः' 'An injunction (लचक्ष्य) operates once only on its proper object (लस्ये).

The operation of a verbal stem (अङ्) being superior to the operation of conjunction (सन्धि) and the अङ्कार्य being अर (subsequent) the above argument is allright.

मित—। अभ्यासस्य + असवर्णे इतिच्छेद । 'अचित्र धातुभूवा स्वरियडुवडौ' (६।१।२०) इत्यतः 'ग्रुभूवाम्' इति वज्रं सञ्जमप्यनुवर्तते तदाह—इवषोषणा-
नभ्येत्यादि । असवर्णे इति = असमानवर्णे । उवोख इति । उख् उख् एल् =
उ उख् अ = उ ओख् अ = उवद् ओख् अ = उव् ओख् अ = उवोख् । अत्र पूर्व
हित्व हलादिशेषः, ततोऽङ्गस्य—लघूपधगुणः, 'द्विवचनेऽधीति' हित्वात्प्राक् अत्रा-
देशस्य निषिद्धत्वात् । न च गुणात्—प्राक् (उ उख् अ इत्यत्र) 'अक. सवर्णे
दीर्घः' इति—'सवर्णदीर्घः' शङ्काः, सवर्णदीर्घस्य (संहिताकार्यस्य) वर्णाश्रितत्वात्
गुणस्य च अङ्कार्यत्वात् संहितापेक्षया गुणकार्यस्यैव हि वलीयस्त्वम्, उक्ते च
'वाष्पादाह' वलीयो भवति' (परिभाषा—५५) इत्यत्र शब्देन्दुशेखरकारिः 'इयाय
इथादौ अन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घे बाधित्वा चनेन वृद्धिरिति' । अभ्यासस्यासवर्णे
इतीयङ् विधायकसूत्रस्यमवर्णमस्या प्रापकम् । तदीयतुरित्यादौ इयडादिभ्या-
नत्पदम् । एतत् परिभाषाभावे तु इयतुरित्यादावनन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेन बाधा-
नद्वयार्थम् । इयडुवडौहि अभ्याससम्बन्धनिमित्तकत्वाद् वृद्धिरङ्गौ इति परिभाषेन्दुशेखर
(५४—५५ पृ) । एवञ्च उ ओख् अ इत्यत्र उकारस्य यणादेशे (इको यणचि) प्राप्त
'अभ्यासस्येत्यनेन उवद् । हित्वादन्यावयव । उव् इति तिष्ठति अकारस्य
उच्चारणार्थत्वात् । ननु उ ओख् अ इति जाते ओख् इजादित्वादगुरुमत्वाच्च आम्

स्वादित्यवाह—सन्निपातपरिभाषयेति ‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति परिभाषा । अर्थश्चायम्—‘सन्निपातो = द्वयोः सम्बन्धः तन्निमित्तो विधिः, तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम्’ । अत्र प्रकृते णलि परतः धातोर्हित्वं गुणश्च विधीयते इति—सन्निपातत्वम् (कार्य्यद्वयप्रवृत्तिः) । अत्र सन्निपातस्य णल् एव हेतुः पुन—सुमेव निमित्तं कृत्वा आम् प्रत्ययो न स्यात्—अतएव ‘उपजीव्यविरोधस्य अयुक्तत्वमिति’ न्यायमूलेपा इति नागेशः । आनि स हि धातोर्णल्परकत्वव्याघातादिति । अखतुः, अखुरित्व विशेषमाह—इहेसवर्णदीर्घ इति । इह अखतुरित्यत्र सवर्णदीर्घस्य ‘ऊकारस्य’ अभ्यासग्रहणेन ‘ऊकारग्रहणेन’ गृहणात्—(ऋस्वादेशस्येत्यर्थः) (पुनः) ऋस्वः प्राप्तो—विधीय—मानो न भवति, पूर्वमेव विहितत्वात् । कथं कृत्वा पूर्वमेव विहितः इत्यत्राह—सकृत्प्रवृत्तत्वादिति । ‘लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति’ न्यायादित्यर्थः । सकृत्प्रवृत्तत्वमपि विशदयति—आङ्गत्वाद्धि इति । अङ्गाधिकारत्वेन ‘पञ्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः’ (परि—१११) इत्यनेन सर्वं सिध्यति इति भावः । तथा चायमर्थः—यथा पञ्जन्या वृष्टावृष्टदेशनिरपेक्षमेव वारि वर्षन्ति तथा सूवाण्यपि कृताकृतं (लक्षितालक्षितं वा) विषयं वगाहन्ते । तेन चात्र उ इत्यस्य ऋस्वत्वेऽपि ऋस्वविधानमविरुद्धम् । अत्र नागेशः—‘ननु उखधातोर्हित्वे खत एव ऋस्वत्वात्—पूर्वमभ्यासऋस्वत्वाप्रवृत्तौ—हलादिशिषे सवर्णदीर्घे च ऋस्वापत्तिरत आह—‘पञ्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः । एवं च ऋस्वस्यापि ऋस्वत्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ऋस्वः । तुदक्तमिकीभल् (१।२।६) इति सूत्रे भाष्ये ‘कृतकारि खलपि शास्त्रं पञ्जन्यवदिति । सिद्धेऽपि ऋस्वादिकारौत्यर्थः’ इति । वृत्तौ—ततो—दीर्घ इति सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । अयमत्र सिद्धान्तः—उख इत्ययं धातुदीर्घाच्सम्पन्नो वास्तु ऋस्वाच्सम्पन्नो वास्तु ‘ऋस्वः’ इति सूत्रोपात्तं ऋस्वविधिं लभते । ततोऽभ्यासाद्द्वयोर्निलित्वा सवर्णदीर्घः । एवमूखतुरिति लब्धे पुनः ‘ऋस्वः’ इति सूत्रं न प्रवर्तते लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः । ननु ऋस्वविधिः कः सङ्गच्छताम् ? ‘पञ्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरिति परिभाषैव तत्र मानमितिदिक् । वार्णादाङ्गमित्याद्युक्तं प्रागेव । परत्वमङ्गकार्य्यस्य वर्णव्यापारापेक्षयेति बोध्यम् ।

दो—उद्धति । वखातु । वयस्वतुः । वद्धति । मेखतुः ।
ममह । नखति । नद्धति । रखति । रद्धति । नखति । नद्धति ।
इखति । इद्धति । ईद्धति । वल्गति । रद्धति । लद्धति । अद्धति ।
वद्धति । मद्धति । तद्धति । त्वद्धति । अद्धति । अद्धति ।
इद्धति । रिद्धति । निद्धति । रेखति । तखति । त्रिद्धति ।
शिद्धति । 'त्वग्' । कल्पने च । 'युग् १५६ लुग् १५७ ।
वुग् १५८ वर्जने । 'घघ १५८ हसने' । घवति । जघाघ ।
'मघि १६० मण्डने' । मद्धति । 'शिघि १६१ आघाने' । शिद्धति ।

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेन एकविंशतिः । 'वर्च' १६२
दीप्तो । वर्चते । 'पच १३२ सेचने सेवने च' । सचते । सेचे ।
सचिता । 'लोच १६४ दर्शने' । लोचते । लुलोचे । 'शच
१६५ व्यक्तायां वाचि' । शेचे । 'श्वच १६६ श्वचि १६७ गतो'
श्वचते । श्वञ्चते । 'कच १६८ वन्धने' । कचते । 'कचि १६८
काचि १७० दीप्तिवन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । 'मच १७१
सुचि १७२ कल्कने' । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । 'कथनम्
इत्यन्ये । मेचे । सुमुञ्च । 'मचि १७३ धारणोच्छ्रायपूजनेषु' ।
ममञ्चे । 'पचि १७४ व्यक्तीकरणे' । पञ्चते । टुच १७५
प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । 'ऋज १७६ गतिस्थानार्ज्जुनो-
पाज्जनेषु' । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हलत्वेन
गृह्यते । तेन द्विहलत्वान्नुट् । आनृजि । 'ऋजी १७७ भृजी
१७८ भर्जने' । ऋञ्जते । 'उपसर्गादिति' (७४) इति वृद्धिः—
पार्ज्जते । ऋञ्जाञ्चक्रे । आर्ज्जिष्ठ । भर्जते । वभृजे । अभर्जिष्ठ ।

एज् १७८ स्नेज् १८० भ्राज् १८१ दीप्तौ । एजाञ्चक्र । 'ईज् १८२ गतिकुत्सनयोः' । ईजाञ्चक्रे ।

अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'शुच १८३ शोके' । शोचति । 'कुच १८४ शब्दे तारे' । कोचते । 'कुञ्च १८५ क्रुञ्च १८६ कौटिल्याल्पोभावयोः' । 'अनिदिताम्' (४१५) इति नलोपः । कुच्यात् । क्रुच्यात् । 'कुञ्च १८७ अपनयने' । लुच्यात् । 'अञ्चु १८८ गतिपूजनयोः' । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु—अञ्च्रात् । 'वञ्चु १८८ चञ्च १८० तञ्चु १८१ त्वञ्च १८२ स्तुञ्चु १८३ क्लृञ्चु १८४ स्त्रुञ्चु १८५ क्लृञ्चु १८६ गत्यर्थाः' । वच्यात् । चच्यात् । तच्रात् । त्वच्रात् । अस्तुञ्चोत् । अस्तुञ्चीत् ।

उड्ङिति—उडि being इदित्, तुम् comes in. अथ etc—वर्च means to shine. पच is also read as 'पच समवाये' in the सायनभाष्य । नच सुचि कल्कने—कल्कन means pride and cheating. Some read कथने (to speak) in place of कल्कने । दृच्—to please or praise. पदि (पच्) व्यक्तीकरणे to express clearly. From th we have प्रपच्च and thence प्रपच्चयति । दृच् being षोपदेश, ष is replaced by स and consequently ट by त । Thus by शप् and लघूपधगुण् it gives स्तोचते । ऋज् means 'movement', 'accomplishing' and 'earning'. Regarding the attachment of the augment नुट्, one part रेफ् (र्) of the ऋकार is taken as a हल and then it being द्विहल—(अर्ज्), the rule 'तस्मान्नुडं द्विहलः' (2283) applies and we get आनृजे । ऋजाञ्चक्र—आम् by 'इजादेश्च गुरुमतौ-

‘श्रुष्टः’ and it has been गुरुमान् in connection with टुम् ।
‘श्रुष्टि’—लृट् form of श्रुजि (श्रुज्)—पाट् by आडजादीनाम् and णिङ्
by ‘पाटय’ ।

अथ etc.—ब्रज्यन्ता i.e. ending in ब्रज गती । लुज् ‘to make a shrill
cry’ कृष ‘to lead astray’ अच् meaning ‘to go’ drops its न
as अद्यात् but when it means ‘to worship’ there is no नलोप,
as अद्यात् by the rule ‘नाच्चेः पुजायाम्’ (ante) । अमुद्योत्, अमुद्योत्
the लृट् forms of मृचु, मृचु ।

मित— । उडति—उडि इत्यस्य नुमि नकारस्य च परमवर्णे रूपम् । वडापेति
वड इत्यस्य लिटि रूपम् । वड्गति इत्यादि वडि इत्यादीनां पूर्वोपात्तानां कवर्गे-
द्वितीयवर्तीशान्ता क्रमेण रूपप्रदर्शनम् ।

अथेति— । तदेति । ‘पच समावाये’ इत्यपि मायनभाष्ये दृश्यते । सीचे
इति ‘एकङ्गमध्ये—’ (२९६०) इत्यनेन एत्वाभ्यामलोपी । सुप्त मच इति । कन्कन-
मित्यस्य सन्धार्थकत्वं यथा—महाभारते आदिपर्वणि—‘तपो न कन्कोऽध्ययनं
न कन्क, प्रसज्यविष्ठाहरण न कन्कः । कन्कस्तु भावाधीन एव तत्वेत्यादि ।
पचोति—बुरादौ तु विस्तारि इति पठ्यते । टुच इति—बोपदेशत्वात्—सत्त्वं गत्-
ससर्गाच्च टुत्व निवर्तते ततो लघुपधगुणः । ऋज इति आर्जन सम्पादनम् ।
नुड्विधाविति—वाभिकमिदम् । ऋज इत्यस्य दीर्घ—ऋकारादित्वात्—आह—
ऋकारभ्येकदेशो रीक इति । ततश्च द्विह्रस्वत्वात्—‘तस्यामुङ् द्विह्रस्व’ इत्यनेन
ऊतदीर्घादेशादाकारात् नुटि पूर्व्वत् द्विलि चरद्वये, रपरत्वे, ह्रस्वादिशिषे च
आहजे इति रूपम् । ऋज्जायक्रे इति—ऋजि इत्यस्य तुमागमीन संयोगपरत्वेन
गुरुमत्त्वात् इजादिष्वित्याम् । आर्जिष्ठ इति ऋजेर्लुङि रूपम् । पाट् ऋच् इट्सिच
न इति इडिगुणश्च । वभ्रजे इति भ्रजीत्यस्य लिटि रूपम् ।

अथेति— । ब्रज्यन्ता इति ब्रज गती इत्यन्ता, इत्यर्थः । शब्देतारि सञ्चुतगलविस्तारि

इत्यर्थः । पूजायानिति—नाञ्चेः पूजायाम् इति सूत्रादित्यर्थः । अस्मृचीत् अस्मृचीत्
इति लुङि बोध्यम् ।

२२८१ । जृस्तम्भुस्त्रुचुम्भुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्चिभ्यश्च ॥३॥१५८॥

दी— । एभ्यश्चल्लेख् वा स्यात् । अस्मृचत्—अस्मृचीत् ।
अस्मृचत् । अस्मृचीत् । 'अचु १८७ ग्लुचु १८८ कुचु १८९
खुजु २०० स्तेयकरणे । जुग्रीच । अग्रुचत्-अग्रोचीत् । जुग्रीच ।
अग्लुचत्-अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् । 'ग्लुञ्च
२०१ षसृज २०२ गतौ । लुङि अङ् वा । अग्लुचत्-अग्लोञ्चीत् ।
सस्य श्रुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मने-
पद्यपि । सज्जते । 'गुजि २०३ अव्यक्ते शब्द' । गुञ्जति ।
गुञ्जतात् । 'अर्च २०४ पूजायाम्' । आनर्च । 'स्तेच्छ २०५
अव्यक्ते शब्दे' । अस्फुटे अपशब्दे चेत्यर्थः । स्तेच्छति मिस्तेच्छ ।
'लच्छ २०६ लाच्छि २०७ लक्षणे' । ललच्छ । ललाच्छ । 'वाक्छि
२०८ इच्छायाम्' । वाञ्छति । 'आक्छि २०९ आयामे' ।
आञ्छति । 'अत आदेः' (२२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभा-
विकङ्कस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ ।
तपरकरणं सुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनञ्छ । 'क्लीच्छ
२१० लज्जायाम् । जिक्लीच्छ । हुक्छा २११ कौटिल्ये' ।
'कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । 'उपधायां च (२२६५) इति
दीर्घः । हक्छति । 'मुक्छा २१२ मोहसमुच्छाययोः' ।
मूक्छति । 'स्फुक्छा २१३ विस्तृतौ' । स्फूक्छति । युक्छ २१४

प्रमाटे' । युच्छति । 'उच्छि २१५ उच्छे' । 'उच्छः कनग
पादानं कनिगाद्यर्जनं गिनम्' इति यादवः । उच्छति ।
उच्छांचकारः । उच्छी २१६ विवामे' । विवामः ममातिः ।
प्रायेषायं विपुर्व्यः । युच्छति । धृज २१७ धृजि २१८ धृज २१९
धृजि २२० धृज २२१ धृजि २२२ गतो'—धृजति । धृजति ।
धृजति । धृजति । धृजति । धृजति । 'कृज २२३ धृजते
गच्छे' । चुकृज । 'धृज २२४ धृज २२५ धृजने' । धृजति-
धृजति । धृजति । धृजति । धृजति । 'गृज २२६ गृजते' । गृजति ।
'तृज २२७ तृजते' । तृजति । तृजति । 'कृज २२८ कृजते' । कृजति ।
चकृज । 'धृज २२९ धृजने च । धृजति । 'धृज २३० धृजति' ।
धृजति । धृजति ।

वि coming after these roots is optionally replaced by
चद् । Thus with चद्—चद्गुचत् and without it—चग्गुचत् (चद्गुचत्
चद्) like चग्गुचत्—चग्गुचत्; दीयकरत् means to 'steal'. The म
of चग्गु first becomes न by स्तो च्चा च; and then becomes ज by
'कृज जग जगति' । गुजि (गुज्) cp. 'न चद्गुचो न गुगुच यः
कृज' (महि) । चग्गु—दीर्घादेश of चग्गु by 'चत् चादि', and then गुद्
by 'तन्मात्राद्दिङ्' । मिग्गु—ङ्कार in the चग्गु is by 'एच इग्गुच-
दीर्घ' । वाहि (वाह्) by गुम् । चायम् means length. The root
चाहि (चाह्) does not take गुद् giving the form चामाह् १० मिद्
for the rule 'चत् चादिः being in relation with natural short
च only—on account of the तपरकरण in चत्, there is no chance
of दीर्घादेश and the absence of दीर्घादेश bars the गुद् विधि directed

by तस्मान् इ द्विहलः । But according to those who opine that the तपरकरण (of अत्) is for the facility in pronunciation (सुखसुखार्थम्), the form is आनाच्छ with नुट् । कोटिल्ल means, according to मैत्रेय to move or flee away. सूच्छा means 'to swoon' and to be superior to, to have influence over etc. उक्कि (उक्क्) means to glean. यादव holds that उक्क् means to glean the smallest parts of 'things' whereas शिल्ल means to collect a bunch containing so many parts. उक्काच्चकार—उक्कि becomes गुरुमान् in connection with नुम् and then आम् comes in. उक्की means to end or to come to a close. It is generally preceded by the उपसर्ग—वि । अज means 'to move or throw into'.

मित— । जृ—सम्भु (सम्भ्) स्मृचु—स्मृचु—युचु (युच्)—ग्लुचु—ग्लुच्—
—अभ्यः + च इति च्छिद । अभ्यः इति—स्पष्टम् । च्लेरङ्वेति—'च्लेः सिच्'
इत्यतश्चलेरिति, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यतोऽङिति, 'इरितोवा' इत्यतो वेति
चानुवर्त्तते इति भावः । अमुचत्—अङ्पक्षे ; अमोचौत्—सिच् पक्षे इटि ईटि च
प्राते सिज् लोपे च रूपम् । एवमन्यत्र । स्तयकरणम् = अपहरणम् । जुगोच इति—
य चु इत्यस्य लिटि गुणे अभ्यास-ज-त्वे रूपम् । 'पम्ज् इत्यस्य सस्य जकारपरकत्वेन
स्तोऽनुनेति श्रुत्वम् (श) तस्य च श्रुत्वस्य (शकारस्य) 'भलां जश् भशीति'
जशत्वम् । गुञ्जात्—आशीलिङि रूपम् । इदिच्चादनिदितामिति न—लोपो नेति
बोध्यम् । आनर्च इति लिटि नुडागमे रूपम् । मिस्त्रेच्छ इति "एच इगिति" ऋस्त्रा-
देशः । आक्कि इति—आयामो द्वैर्यम् । अत आदेरिति—अत्र मतद्वयमप्यस्ति—
तत्र प्रथममतमाह—तपरकरणं स्वाभाविकं ऋस्त्रपरिग्रहार्थमिति । एतन्मते अत आदे-
रित्यस्याप्रवृत्त्यातस्मादिति नुडागमो न, तेन आच्छ इत्येव लिटि रूपम् । तपरकरणं
सुखसुखार्थम् उच्चारणसौकर्याय इत्यस्मिन् मते तु, नुडपि भवति तेन आनाच्छ
इत्येव लिटि रूपमिति । सुच्छेति । समुक्कयार्थो यथा—'न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः
शिलोच्चये भूच्छेति मारुतस्य' रघु २५ सर्गः ।

- स्युश्चति दृष्टितादिवः' इति शब्देदः । अमेति—गन्तां चेपदे चन्दर्भः ।

२२८२ । अजेर्व्यघञपोः ॥२॥४॥५६॥

दी— । अजे'र्वी' इत्ययमादेगः स्यादार्धधातुकविषये—
घञमपं च वर्जयित्वा । 'वलाद्यार्धधातुके वेच्यते' । विवाय ।
विच्यतुः । विच्युः । अत्र वकारस्य ह्रस्वरत्वात् 'उपधायां च'
(२२६५) इति दीर्घे प्राप्ते, 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति
स्थानिवद्भावेनाचपरकत्वम् । न च 'न पदान्त—' (५१)
इति निषेधः । 'स्वर-दोर्घ-यन्तोपेपु—लोपाजादेग एव न स्थानि-
वदि'त्युक्तेः । यत्ति 'एकाचः—' इतोऽपिपेप्रे प्राप्ते—

In respect of आर्धधातुक, the root अज् is replaced by (the
substitute) वी, except when घञ् and अच् follow. This sub-
stitute is optionally enjoined (intended) when a वलादि आर्ध-
धातुक affix follows. विवाय—अज् + लिट् णम् = वी णम् = वीवी णम् = विवेच
(अथामकम् by 'कम्' and अङ्गहृदि by 'अचो जि'ति' (251—7. . 115)
then आयादेशः) । विच्यतु—वि वी + अतुम् and विच्युः = विवी + उम् । In
विच्यतुः and विच्युः, a long substitute was due to the इ of वि, वकार
(वि व् य् अतुम्) being followed by a य ; but this य् being treated as
vowel by स्थानिवद्भाव (ई being changed into य् due to अतुम्
which follows) by the rule 'अचः परस्मिन् etc' this वि cannot
have a long substitute taught by the rule 'उपधायां च' । And
it cannot be rejoined that the स्थानिवद्भाव of यकार is barred
by the rule 'न पदान्तिर्वचनवरीयलोप etc' (51.) ; for there is

the saying (of the Varttikakara) that 'in the matter of स्वर (accent), दीर्घ (lengthening) and यलोप (the elision of य्) only that sort of अजादेश (substitute of an अच्) which elides, is to be treated as not स्थानिवत् । But here the यकार does not elide hence it is स्थानिवत् and consequently the इकार is not lengthened by the rule 'उपधायां च' (2265). Thus विव्यतुः विद्याः are defended. Now the prohibition of इट् being due to the affix यल् on account of the एकाच्त्व (monosyllabicity) of the root वी by the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) :—

मित— । अजिः + वी + अघञपोरितिच्छेदः । 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम् । घञ् च अप् च घञपौ (इन्द्रः) । न तथा = तयोः, घञि अपि च परतोऽवर्त्तमाने सति अजधातोः स्थाने 'वी' इत्यादेशः स्यात्—आर्द्धधातुकविषये । 'आर्द्धधातुकविषये' इत्यनेनैतज् विज्ञायते यद् 'आर्द्धधातुके' इति यदधिकृतं विद्यते तद् विषयसप्तम्यैव न परसप्तमी (परार्थिका सप्तमी) । तेन यङि अजैर्वाभावोत्तरं वीवीयते इति सिध्यति । परसप्तम्याश्चयणे तु अजैर्हलादित्वाभाद् यङ् न स्यादिति । अघञपोः किम्—समाजः (घञ्) ; 'समुदोरजः पशुपु'—समजः । उदजः । इति अप् । समाजो मनुष्याणां समजः पशूनाम् । इह अघञपोरित्यनूच्यमानेऽपि इट्सिद्धिः स्यात्—लिटि वेल्यनुवर्त्तते । 'इयञ्च व्यवस्थितविनाषा । तेन घञि अपि च न भवति, लुगटि वलादावार्द्धधातुके तु विकल्पः । अन्यत्र तु 'आर्द्धधातुके नित्यमि'ति भाष्यकैयट्—सम्मतम् । 'विवाय इति । अज् + लिट् णल् इतिस्थिते वीभावोत्तरं वीवी अ इति । णलो णित्त्वात् 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धौ, आयादेशे, अभ्यासङ्गस्वी च रूपम् । विव्यतुः—विव्युः अतुसुसोः णित्वाद्यभावात् वृद्धभावे 'इकोयणचि' इति यणादेशे रूपम् । ननु यणादेशेन विव्य् अतुम् इति जाते द्वितीय वकारस्य हल्परत्वात् 'उपधायां च' (२२ ६५) इत्यनेन प्रथमवकादादिकारस्य दीर्घः स्यादित्यत् आह—अत्र वकारस्येति । अत्रेति विव्यतुरित्यत्र । 'वकारस्येति' द्वितीयवकारस्य । हल्परत्वात्

यकारपरत्वात्, दीर्घे इति प्रथमवकारादिकारस्य । स्यानिबद्धभावेन यच्प्रकत्वम्
इकारपरत्वमेव न यकारपरत्वमिति भावः । ननु 'न घदान्निर्दिष्टनवरयलोप—
(५१) इति दीर्घविधौ स्यानिबद्धभावस्य निषेधात् कथमच्प्रकत्वमिति चेदवाह—
न चेति । कारणमाह—स्वरदीर्घेति । स्वरविधौ—दीर्घविधौ यलोपे च विषये
केवल लोपाज्जादिस एव—योऽजादिसं सुप्यने स एव न स्यानिबद्ध इत्युक्ते वार्तिककृतेति
शेषः । तेनायं यलोपाभावात् स्यानिबद्धभावेनाच्प्रकत्वं भवत्येवेति हृदयम् ।
इदानीं वि बो धन् इति स्थिते वि इत्यस्य एकाचत्वेन 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
(२२४६) इत्यनेन इङ्निषेधे प्राप्ते, भवेन्नवेति समाधितुमवाह—यतीति— ।

२२८३ । क-स-भ-ह-ख-दु-स्त्र-शुबो लिटि ॥३२१३॥

दी— । एभ्यो लिट इत्थं स्यात् । क्रादीणां चतुर्णां ग्रहणं
नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिष्पिषेधः
स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतूर्णां यलि
भारद्वाज-नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो
निषेधार्थम् ।

The augment इट् is not prefixed to लिट् affixes coming
after these roots. The acceptance of the four roots (क स भ ह
ख, द, ह in the above rule) is in a restricted sense. (And the
restriction is this that) all the cases of the prohibition of (the
augment) इट् in लिट्—whether owing to a प्रकृति (root) or a
प्रत्यय (affix)—are valid in the लिट् of क स भ ह only and of
none else (Here क स and भ these three are अनुदात्त,
Hence the 'prohibition of इट् here by the rule एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
अनुदात्तात् is to be regarded as प्रकृत्याश्रय whereas the same prohib-

ition is to be taken as प्रत्ययान्वय in case of the root वृ by the rule-
 श्रुतः किति' (2381—7. 4. 11). Then the acceptance or men-
 tion of the next four roots (कृ, दृ, कृ, यु) is to prohibit the
 augment इट् from the affix चल् (following the roots कृ, दृ, कृ and
 यु) which had the chance of इट् on account of their falling
 beyond the restriction or limit instituted by Bharadwaja stated
 in the rule 'ऋतो भारद्वाजस्य, (2296) and also to prohibit the
 same (the augment इट्) from the affixes like व and म (com-
 ing after these four कृ, दृ, कृ and यु) which had the occasion
 of इट् owing to their lying beyond the limit expressed in कृ,
 कृ, कृ and वृ above. Thus the rule 'एकाच उपदेशे' etc' does not
 apply in the case of वी and so it gets the augment इट् in
 चल् । Now to confirm that this aug. इट् to the root वी (which
 is beyond the भारद्वाजनियम) is optional, he (Bhattoji) brings
 forward the three rules 'अचस्तासत्—', "उपदेशेऽल्लत" and "ऋतो
 भारद्वाजस्य :—

मित— । कृष्टवृष्टुदुष्टश्च इत्यष्टानां समाहारश्चतुर्ध्वः । ततः पञ्चमी ; तदाह
 एभ्य इति । लिटीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी ; तदाह लिट् इति । 'नेड्वगि कृति' (२२८१—
 ७।१।८) इत्यतः इडिति नेति चानुवर्तते । तदाह—इणस्यादिति । क्रादीनामिति ।
 उक्ताञ् करणे इति कृञ् हिंसायाम् इति च, इह 'कृ' इति निरनुबन्धग्रहणात्
 एकानुबन्धग्रहणानुबन्धयोग्येणमेवमग्रेऽपीति बोध्यम् । . कृ गतौ, इड् संभक्तौ हज्वरणे
 च । सूत्रमिदं विभज्य व्याख्यातम् । तदाह—क्रादीनां चतुर्णां (कृष्टवृष्टु) ग्रहणं
 नियमाथेमिति । कोऽयं नियम इत्यपेक्षायामाह—प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वेति । तत्र
 प्रकृत्याश्रयास्तयः कृष्टवृष्टु इति । एषामनुदात्तोपदेशत्वात्, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
 (२२८६) इति निषेधे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । इडित्त्वोस्तु उदात्तत्वात् 'श्रुतः

[illegible]

२२८४ । अचस्ताम्बलान्यनिटो नित्यम् ॥७॥२॥६१॥

दो—उपदेशे अजन्तो यो धातुश्चासौ नित्यादिट्, तदा परस्य
यल इमं स्यात् ।

The augment इट् is not enjoined to the affix यल् coming after a root, which is read as अजन्त or vowel-ending in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever अनिट् in तासि । Thus चिच्चेय, जुहोथ etc. are the instances.

मित—अचः + तास्वत् + थलि + अनिट् + नित्यम् इतिच्छेदः । उत्तरसूवात् 'उपदेशेऽल्वतः' इत्यतः उपदेशे इत्यपकृष्यते ; तदाह—उपदेशे इति । धातुरित्याक्षेपलभ्यम् । अधातोः स्थलभावात् । 'अच' इत्यनेन च 'येन विधिसिद्धान्तस्ये'ति अजन्तस्यैव ग्रहणम् । तच्च हे विशेषणम् । तदाह—अजन्तो यो धातुरिति । तासौ इव तास्वत् 'तवतस्येव' (१७७६) इति सप्तम्यन्ताद् वति; तदाह तासौ इति । 'नित्यम्' इति 'अनिट्' इत्यस्य विशेषणम् तदाह नित्यानिट् इति । अनिट् इति अविवक्षितः इट् अस्तेति बहुव्रीहिः । 'थलि' इति सप्तम्यन्तमपि पठ्यर्थस्य वाचकं तदाह—थल इति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु'—(२४०१—७।२।५८) इत्यत इडिति, 'न वृद्धाश्चतुर्थ्य' (२२४८—७।२।५९) इत्यतोनेति चानुवर्त्तते । तदाह—इट् न स्यादिति । तेनायमर्थः—उपदेशे यो धातुरजन्तः ततः परस्य तासिः यथा नित्यम् इट् न भवति एवम् ततः परस्य थलः अपि नित्यम् इट् न भवति इति । चिच्चेय (चि + लिट्, थल्) जुहोथ इत्याद्यादाहरणम् । अच इति किम्—विभेदार्थः । करोदिथ । भिदृकृदौ रजन्तत्वाभावादिट् । उपदेशे इति किम्—जहर्थ (हञ् हरणे + लिट्, थल्) इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे चकृते अजन्तत्वाभावात् एतत्सुवस्थाप्रवृत्तौ इट् प्रसज्यते । अत उपदेशग्रहणं कृतम् । थलि इति किम् । पपिव । पपिम (पाधातोर्लिटि वमयो रूपे) । नित्यम् अनिट् इति किम् ? स्व, गती—सस्वरिथ—सस्वर्थः । नायं नित्यम् अनिट् । 'स्वरतिभूतिसूयतिषूजूदितो वा' (२२७६) इति इड् विकल्पसदभावात् । तासौ किम् ? लुनुविथ । नायं तास्यनिट् किन्तु सेडेवेति । इह 'तासि च कृपः' (७।२।६०) इत्यतोऽनुवृत्त्येव तासिग्रहणसिद्धेः पुन 'तास्वत्' इति नातीव रमणीयमिति केचित् । वस्तुगत्या तु यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थलो नेडित्येतन्नाभार्थं तास्वद् ग्रहणमावश्यकमेवेत्यन्ये । तेन 'लित्यन्यतरस्याम्'—(२४२४—२।४।४०) इत्यतोऽदः घसुलभावे 'जघसिथ' इत्यत्र न निषेधः । घसस्तासौ इडभावात्—इति अद भक्षणे इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

२२८५ । उपदेशेऽत्वतः ॥७२॥६२॥

दो—उपदेशे अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य यल इट् न स्यात् ।

The augment इट् is not prefixed to the affix यल् coming after a root which is read as having an अकार (short अ) in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever अनिट् in the तासि विभक्ति (लुट् third sing.). Thus गच्छ (गक्)—गच्छ् य । पच्—पपक् य etc, are instances hereof. Here इट् was due on account of the क्रादिनियम । That is again barred in case of such roots by this rule.

मित—उपदेशे + अत्वत इतिच्छेदः । अत्वत इति अत् ह्रस्वाकारः यस्य (धातोः) अस्तीति मतुप् अत्वान् । तस्य—अत्वत इति । अइतः—इति जगत्वं न भवति 'तासौ मत्वर्थे' (१८६६—१८८१) इत्यनेन तत्वात् । फलितमाह—अकारवत इति ह्रस्वाकारवत इत्यर्थः । 'अचस्तासत् यल्यनिटो नित्यम्' इति पूर्वसूत्रात् अच इति वज्रं सर्वमप्यतानुवर्तते तदाह—तासौ नित्यानिट इत्यादि । गच्छ (गक्) तस्य यलि गच्छ् य । पच्—पपक् य । यज्—इयठ इत्यादुदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमात् इट् प्राप्तः । स प्रतिषिध्यते । उपदेशे इति किम्—'क्षप विलिखने—चकषि'य । अत्वत इति किम् ? विभेदिय भिद्, इति धातुः । अत् इति तपर किम्—राज्ञा । रराधिष्य—राध इति धातुः । तासत् इति किम्—चकषि'य । जगद्भि'य तासौ नैतौ सेट्कौ (कर्हा, गहीता) । सनियद्गुह्येति सन्धे'व नित्यमनिट—(जिष्ठचति) न तु तासौ । नित्यानिटः—किम् ? अञ्ज आनञ्चिष । भाषे—तु ऊदित्वात्तासौ वेडित्युक्तम् । तस्य चक्रमिथ्युदाहरणम् ।

२२८६ । ऋतो भारद्वाजस्य ॥७२॥६३॥

दो—तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव यलो नैट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्रसंग्रहः—

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्वाचन्यो लिटि सेङ् भवेत् ।

न च सुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । 'अच-
स्तास्रत्—' (२२८४) इति 'उपदेशेऽल्वतः' (२२८५) इति च
योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्त्तकः ;
'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ ।
आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय । विव्यिव ।
विव्यिम । वेता—अजिता । वेथति । अजिथ्यति । अजतु ।
आजत् । अजेत् । वीयात् ।

According to (the grammarian) Bharadwaja, the aug-
ment इट् is forbidden to the affix थल् of those roots alone
that are ever अनिट् in तासि and at the same time end in
ऋकार । Therefore (it is hereby inferred that) other roots
have the augment इट् । Here we collect (in a verse the
instructions of these four rules—ऋसृभृवृ(2293).....ऋतो (2296) —

A root which is अजन्त (that is, ends in a vowel other than
अ) or which contains an अकार in it gets the augment इट्,
optionally in थल् provided it is wanting in इट् in the affix
तास् (लुट्, third. sing.) ; (but) a root which is ऋदन्त or ऋ-
ending and is wanting in the augment इट् in the affix तास्,
never gets इट् in the affix थल् and all roots other than क्वादि
(ऋसृभृवृसृद्र स्रुथु) always get the augment इट् in लिट् । Here one
cannot apprehend that as on the one hand the rule 'ऋसृभृवृ'

(2293) does not sanction इट्, to (कृष्भृह and) कृष् दृ, कृष्, कृष् and as on the other hand the rule 'कृतो भारद्वाजस्य' (2296) enjoins इट्, to कृष् दृ, कृष्, कृष् on account of their being non-कृदन्त so the roots कृष् दृ, कृष्, कृष् should get the augment इट् in an optional way, for according to the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (परि—61)——(A rule, may it enjoin or forbid anything), either enjoins or forbids (only) that which is nearest (to it in some other rule)——, the नियम or restriction of Bharadwaja (by the rule कृतो भारद्वाजस्य) over rules the prohibition (निषेध) instituted by the two rules 'अचक्षास्वत् etc' (2294) and उपदेशेऽलतः' (2295) only, and not also the prohibition established by the rule कृष्भृहस्तदुक्तुर्बो लिटि' (2293) in as much as 'अचक्षास्वत्—and उपदेशेऽलतः' are nearer to 'कृतो भारद्वाजस्य' than 'कृष्भृह—' The plain meaning of all this is this :—All the four rules 'कृष्भृह—' (7. 2. 13), 'अचक्षास्वत् —' (7 2. 61), 'उपदेशे—' (7. 2. 62) and 'कृतः— (7. 2. 63) prohibit the augment इट् from such and such particular roots. Of these the rules 'अचक्षास्वत्—' etc downwards are in order of Panini (61 62 63) but the rule 'कृष्भृह—' stands far remote from 'कृतो भारद्वाजस्य' । Here the भारद्वाजनियम supercedes अचक्षास्वत् and उपदेशे and not कृष्भृह (There are two नियम or regulations viz. the क्वादिनियम (explained in the rule 'कृष्भृह') and the भारद्वाजनियम which is expressed by the rule 'कृत, etc') Now the भारद्वाजनियम sanctions इट्, to all roots save and except तासौ नित्यानिट्, कृदन्त roots in चल् । Thus the roots,

taught by the rules 'कृत्—', 'अचस्तास्तृ—'. and 'उपदेशे—' also get the aug. इट्—so इट् becomes optional in their cases. But there runs the counteracting परिभाषा—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा—': 'Sanction (विधिः) or prohibition (प्रतिषेधः) is possible (only) in case of what immediately follows upon or precedes to the rule enjoining or forbidding something'. Thus इट् is sanctioned by भारद्वाजनियम, to 'अचस्तास्तृ—' and 'उपदेशे—' only for they immediately precede to 'कृत्—' and not to 'कृत्—' which lies far remote from 'कृत्—'. Hence इट् in cases of कृत् is compulsory and not optional and we get तुष्टोय द्रष्टोय सुष्टोय शुष्टोय (without इट्) and it (इट्) is optional in cases of 'अचस्तास्तृ—' and 'उपदेशे—' only and we get पपाथ—पपिथ (पां + थल्) and पपक्य—पेक्षिथ. in order (with out and with इट्).

Now in the case in hand the root substitute वी being अजन्त and नित्यानिट् in तास् it gets इट् optionally (according to भारद्वाजनियम) giving विविथिथ (वी वी थल्—वि वे इट् थल् विवथ् इथ—गुण by सार्वधातुकार्द्ध—' and not वृद्धि for थल् is not णित् or जित्) and विविथि (without इट्). And this वीभाव being optional when वलादि आर्द्धधातुक follows ('वलादावार्द्धधातुकेष्वेयते' (वर्त्तिक—under —2292) another form in थल् is आजिथि (with इट्) and this अज् not being अनुदात्त there is no prohibition of इट् by 'एकाच —2246). विव्यथ् (अथुस्) । विव्य (विविथ्) । विवाय—विवथि (optional वृद्धि by णलुत्तमो वा') विव्यिथि—विव्यिथि (इट् comes in by क्रादिनियम cp. 'क्राद्यन्तो लिटि सेड् भवेत्' thus इट् is नित्य here. वी वी इट् व—वि

य इव—विष्, इव—विब्रिय (यणादेश) । Similarly विब्रिय । वेता—वी+
लुट्+ताम् (गुण) । अजिता—अज्+लुट्+ताम्—अज इट्+ताम् । अज is
सिट्, but वी is अनिट् in ताम् । वेथति (वी+सति absence of इट्)
अजिथति (अज+लुट्+सति with इट्) अजतु—(लोट्)—आजत् (लङ्)
अजेत्—(विधिलिङ्) । लोट्, लङ् and विधिलिङ् not being आङ्धातुक
there is no वीभाव by the rule 'अजेर्वाचजपो' । वीयात्—(आशीर्लिङ्) ;
आशीर्लिङ् being आङ्धातुक अज् is replaced by वी but as it is
not क्लादि आङ्धातुक so the आशीर्लिङ् form of अज is nil Now
गुण being due by 'सार्धधातुकाङ्धातुकयो' to वी in सिच्—Bhattoji
lays down the special (इडि) rule for the लुङ् form of इतन् (as
वी) roots :—

मित—। 'अचस्तासत्—' इत्यतः 'अच' इतिवज्जं सर्वमप्यनुवर्तते, तदाह
तासावित्यादि । नाम भारद्वाजयद्वयं 'गिरिथ सेनकस्येत्यादिवत् पूजार्थं' किन्तु मतान्तरा
विकरणार्थमित्याह—भारद्वाजस्य मतेनेति । अयमेव भारद्वाजनियमः । तदाह
अदन्तस्येवेति । तेन ह्यच् हरणे इत्यादीनां यलि जङ्गं इत्यादि सिद्धम् । अकारभिन्ना-
जन्तस्य तु इट् स्यादेवेत्याह—तेनान्यस्येति । अयमत्र मतनिष्कर्षः—भारद्वाजमते अच्-
दन्ताद् धातोः परस्य यल इट् । अन्येषां मते तु (पाणिनेरपिनते) 'अचस्तासत्
'उपदेशे—' इति अत्र (अच्दन्तत्वात्) इट् निषिद्धः एव । अतो मतविशङ्क्ये न
इट् विकल्पः । तेन अजन्तेषु (अच्दन्तेषु) 'पा' इत्यादिषु, अल्लत्तु च 'पच्' इत्या-
दिषु यलि इड् विकल्पात् रूपद्वयम् = पपाथ—पपिथ । पपक्य—पेचिथ इति । अधिदानीं
'कृच्छ्रः—', 'अचस्तासत्—' 'उपदेशे—', 'अतो—' इति सूत्रचतुष्टयविषयम् एकत्र
दर्शयिष्यन्नाह—अयमेवेति—यः अजन्तः अकारवान् वा (धातुः) तासौ अनिट्
(भवति), अयं (सः धातुः) यलि वेट् (विकल्पितेष्टकः) भवति इति पूर्वार्ह-
सान्ध्याः । अजन्तइति अच्दन्तभिन्नाजन्त इति बोध्यम् । एतच्च 'अचस्तासत्—' इत्यस्य
विवरणम्, 'उपदेशे=' इत्यस्य व्याख्यानं तु अकारवान् इति । तेनायमर्थः—अच्दन्त-

भिन्नाजन्तो यो धातुः यच्च अकारवान् धातुः तासविभक्तौ नित्यानिट् भवति स च यलि
 इडागमं लभते । उदाहरणं—पपाथ पपिथ, पपक्थ पेचिथ इति । अथोत्तराङ्गं सार्धः—
 ऋदन्तइति—(यः) ऋदन्त ईदृक् (तासौ नित्यानिट्) (स ऋदन्तः यत्थपि) नित्यानिट्
 भवति । द्वायन्तो (धातुस्तु) लिटि (नित्यम्) सेट भवेत् इति । अयं भावः—
 य ऋकारान्तो धातुः तासौतासुवभक्तौ नित्यमनिट् भवति स यत्थापि अनिडेव भवति
 यथा—हृच् हरणे—हर्ता । जहर्ध इति । यस्तुधातुः क्रादिभिन्नः ‘कृच्छ्रहृस्वुस्वु’
 इत्यष्टभिन्न एतेषां कोऽपि न भवतीत्यर्थः, स धातुर्लिटि नित्यं सेट् भवति—इटं लभते इति
 भावः । ‘अचस्तास्वत्—’ इति पाणिनिमते ‘ऋतो—’ इति भारद्वाजमते च तस्य विहीनेट्-
 कत्वादिति विभावनीयम् । सस्मरिव—सस्मरिम । जुहुविव—जुहुविम इत्याद्यादाहरणम् ।
 ननु भारद्वाजनियमात् ‘अचस्तास्व —’ ‘उपदेशे’ इत्यनयोरिव ‘कृच्छ्रहृ—’ इत्येत-
 स्यापि ऋदन्तभिन्नानां स्तुद्रस्वुशुवां लिटि यलि इड् विकल्पः स्यादिति मन्वान आशङ्कते
 —न चेति । तत्र युक्तिं दर्शयति अचस्तावदिति । योगद्वयप्रापितस्थिति—सूत्रद्वयंगमितस्य
 एव (केवलं) हि (यतः) प्रतिषेधस्य (इक्षिषेधस्य उक्तसुवद्वये य इक्षिषेधो विहित-
 स्तस्थिति भावः) भारद्वाजनियम ‘ऋतो भारद्वाजस्येति योग इत्यर्थः निवर्त्तकः पक्षे
 निवारकः तत्र तत्र योगद्वये तत्तदिक्षिषेधं वाधित्वा स्वनियमवलात् पक्षे तत्तत्स्थले इडागमं
 विदधातीत्यर्थः । ननु कुत एवंविधा विनिगमनेति चेदत्वाह—‘अनन्तरस्येति न्यायादिति ।
 परिभाषेयं ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति’ पूर्णं शरीरम् । अनन्तरस्य
 योगान्तरेणव्यवहितस्य योगस्य विधिः विधानं ग्रहणमिति यावत् प्रतिषेधः निषेधस्य
 वा विकल्पेन भवति । ‘अचस्तास्वत्—’ (७.२।६१) ‘उपदेशेऽल्लत’ (७।२।६२)
 इतिचानन्तरं सूत्रद्वयम् । तेन एतयोरिवेक्षिषेध—निवर्त्तकत्वं इट्विधायकत्वमित्यर्थः
 भारद्वाजनियमस्य (ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रस्य) । ननु ‘कृच्छ्रहृ—’
 इत्यस्यापि ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रं निवर्त्तकं भवेदिति वाच्यं तस्य (७।२।१३)
 बहुसूत्रव्यवहितत्वेन प्राप्त्यभावात् इति । न च तर्हि कृच्छ्रहृ—सूत्रे स्तुद्रादीनां
 पाठो नोचित इत्यपि वाच्यम् ; क्रादिनियमप्रापितस्य इटो वसादिषु निषेधार्थं
 तेषां ग्रहणस्य आवश्यकत्वादिति ध्येयम् । तेन तुष्टुव तुष्टम, दुद्रुव दुद्रुमइत्यादि

सिध्यति । ननु 'अनन्तरन्यायात्' अतो भारद्वाजस्येत्यनेन—'उपदेशे इत्यस्यैव वाचि
उचित न तु 'अचस्तासत्— इत्यस्यापि भवान्तरेण व्यवहितत्वादिति चेत् । न ।
अतस्तु धातुषु अदन्तधातूनामभावेन 'यदि अततां यलि इच्छिधेधकहिं अदन्ताना-
मेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् । नचैव 'अचस्तासत्—' इत्यनेनैव बाधोऽस्तु तत् कथं—
'योगद्वयमापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य' इत्यादुक्तमित्यपि वाच्यम्—'अचस्तासत् उपदेशे—
इत्यनयो परस्परमित्तलपि परस्परशब्दोपादानमहिच्छा समानयोगक्षमत्वेन एकाग्रवत्
प्रतीयमानत्वादित्याहुः । एव च 'उपदेशेऽल्लतोऽचस्तासत् यलानिटो मित्यम् इत्येक
योगकरणमेव निश्चयम् । अन्ये तु 'अचस्तावत्—' इत्यनन्तरमेव अतो भारद्वाजस्येति
पठनीयमित्याहुः । भार्य तु नेङ्ङशि कृति इत्यत्र वक्षेकाजादयसामित्यत्र च 'सामर्थ्या
योगात् स्तुष्टादोनामिङ्निषेध सिध्यति इति समाहितम् । सामर्थ्या इदम्—'नेङ्ङशि
कृति (७१२८) इत्यनेन इण्निषेध प्राक् आरभ्यते तत 'आहं धातुकस्येङ्गलादे'
(७१२३४) इत्यनेन इङ्ङविधिरारभ्यते । किञ्चिद्विधायैव हि तन्निषेधो न्याय्य अत्र तु
तद्विपरीतम् इत्यत्र रूप सामर्थ्याम् ।

तदेव प्रकृते अजिष्यलि वीभावे अजन्तत्वेन तासौ नित्यानिट्कलाच्च इङ्ङविकल्प ।
'विवक्षित (वीवोऽट् थ—विवेऽथ) इति गुणयादेशरूपम् । विवक्षित इति (इङ्ङभाव-
पक्षे) । अजिष्य इति 'बलादावाहं धातुके विष्यते—' इति वी' इत्यादिभाभावात्—
अजधातोरेतन्नुदात्तत्वाच्च इट् । अत आदेरिति सवर्णदोषं विष्यधुरिति—वीवी
अद्युस्—वीवी अथअ—विष्य् अद्युस् एरनेकाचोऽस्ययोगपूर्वस्येति यथादेश (किञ्चाद्
गुणाभावो द्रष्टव्य) विवि अद्युस्—विष्यधु । विष्यति यस्य अकारावशेषे पूर्ववत् ।
विषाय—विषय—एतत्तमो वेति वृद्धिविकल्प । विष्यथ विष्यम—'क्राद्यन्यो लिटि
सिङ्ङभवेदित्युक्तत्वादिट् पूर्ववत् । यथादेश । वेता—अजिता—'बलादावाहं धातुके विष्यते'
इति वीभावविकल्प । वीभावे इङ्ङभाव एकाचत्वात् । अजिष्यत् । एव विष्यति
अजिष्यति । आजतु—आजतु—अजेत्—नोट् लङ् विधिलिङ्ग रूपाणि साव्यधातुक
त्वेन वीभावाभावात् । वीयात्—आगौलिङि यासुट् बलादित्वाभावात् केवल वीभाव एव
न विकल्प । ततश्च किञ्चाद् गुणभावे रूपम् । अथ वीभावस्य सिचि गुणे (साव्य-
धातुकाहधातुकयो) प्राप्ते इहयत्नाह—

२२८७ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥७।२।१॥

दी—इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिचि ।
 अवैषीत्-आजीत् । अवैष्यत्-आजिष्यत् । 'तेज २३१ पालने
 तेजति । 'खज २३२ मन्थे' खजति । 'खजि २३३ गति-
 वैकल्ये' खज्जति । 'एजृ २३४ कम्पने' । एजाञ्चकार ।
 'टुओस्फूर्जा २३५ वज्जनिर्घोषे' । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । 'क्षि
 २३६ क्षये' । अक्रस्मकः । अन्तर्भावितव्यर्थस्तु सकस्मकः ।
 क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षेय ।
 चिक्षियिष । चिक्षियिम । क्षेता ।

An अङ्ग (here verbal stem) ending in इक् (इ, उ, ऋ, ए) takes the वृद्धि substitute when in the परस्मैपद the affix सिच् follows. Thus वी+सिच्+तिप्=अ वी सिच् ईट्, त्=अ वैस् ईत्—अवैषीत् (no इट् the वीभाव being एकाच्) । अज+सिच्+ति=अ अज इस् ईत्=आजीत् by 'अत आदेः'—दीर्घ, सलोप by इट् ईटि' and want of वृद्धि by 'नेटि' । अवैष्यत् etc in लङ् । एजाञ्चकार—आस् by 'इजादेश्च गुरुमतोऽनूक्तः' । टुओस्फूर्जा—टु for द्वितोऽयुच् (स्फूर्ज्द्युर्वज्जनिर्घोषे), ओ for "ओदितश्च" (स्फूर्ज्—स्फूर्ज्वान्) and ज् in स्फूर्जा is to show the अनित्यत्व of दीर्घ by 'उपाधायां च' (2265).

नित— । 'इको गुणवृद्धिः' इति परिभाषया इह वृद्धिपदेन इगन्तस्योपस्थिति-
 राक्षिप्यते । अङ्गस्येति चाधिष्ठितं वर्त्तते । येन विधिरिति च । तदाह—इगन्ताङ्गस्येति ।
 अवैषीत्—अट्, सिच्, ईट्, तिप् (त्)=अ वैस् ईत् । वीभावस्यैकाच्त्वादिडभावः ।
 आजीत्—अट्, अज्, इट्, सिच्, ईट्, त्=अ अज् इस् ईत्—अजीत्—'अत
 आदे'रिति अभ्यासदीर्घः, 'नेटी'ति हलन्तलक्षणाया वृद्धेरभावः, 'इट् ईटी'ति सलोपश्च ।

न्यत्—आजिष्यत् छटि रूपे । अद्यति इति इदित्वाप्नुम्, परसवर्णः । एजायकार—
जादिय गुणमतं इत्याम् । टुभोस्कुर्जा—टुत्करत्तमद्युजर्दम् स्कुर्जंघुः । ओदित्करत्तं
शानत्वायम्—स्कुर्षं-स्कुर्षंवात् । दीर्घं ककारः 'उपाधाधाधे'त्यनेन दीर्घादिमस्यानित्यत्व-
पत्ताय । तेन इच्छति इच्छति इति इच्छोऽपि भवति इति क्षीयत् । अन्तर्भाविताप्यर्थो-
गनायः । अद्यति साध्वधातुकाईकष्टेति गुणः । चिचाय—'चचोद्वृति' (२५)
तु इति । विचयिष—विचेय—भारद्वाजनियमात्—यनि चट्कत्वम् । इति
व्यादेयः । विचयिष । विविचिष—प्रादिनियमात् नित्यम् इट् । पूर्ववत् गुणे
ईयः । धेता—एकाच्चादिङमावः ।

:८८ । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥७॥४॥२५॥

दी—अजन्तस्याहस्य दीर्घः स्याद् यादौ प्रत्यये परे, न तु
सार्वधातुकयोः । चीयात् । अचीपीत् । 'चिज २३७
यक्त शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिच्चेज । लज
लजि' २३८ भर्त्सने । 'लाज २४० लाजि २४१ भर्त्सने
। 'यज २४२ यजि २४३ युजे' । 'तुज २४४ हिंसायाम्' ।
जति । तुतोज । 'तुजि २४५ पालने' । गज २४६ गजि
'४७ गृजि २४८ गृजि २४८ मुज २५० मुजि २५१ शब्दायाः' ।
गज मोने च' । 'वृज २५२ व्रज २५३ गतौ' ववजतुः । 'वद-
ज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अव्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्रन्ता अनुदात्तेतः षट् त्रिंशत् । 'अट्ट
' २५४ अतिक्रमणहिंसयोः । टोपधोऽयम् । 'तोपध' इत्येके
अट्टते । आनट्टे । 'वेष्ट २५५ वेष्टने' । विवेष्टे । 'चेष्ट २५६
चेष्टायाम्' । अचेष्टिष्ट । 'गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ कटे २५४

वर्षावरणयोः । 'चटे' इत्येके चकाट । सिचि 'अतो हलादे-
र्लघो'रिति (२२८४) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

An अङ्ग (verbal stem), that ends in a vowel takes, the दीर्घ substitute when an affix, beginning with a य, follows ; but it (अङ्ग) does not take a दीर्घ substitute when a यादि-प्रत्यय of कृत् (कृदन्त) and सार्वधातुक (विधिलिङ्) follows. Thus चि चये in आशीर्लिङ् (which is आर्द्धधातुक) becomes चीयात् but in कृत्—प्रकृ + लप् प्रकृत्य, प्रष्ट ल्यप् प्रष्टृत्य and in विधिलिङ् चिणुयात्—श्णुयात् etc without दीर्घ; अक्षेपीत्—अट् चि सिच् ईट् त् (तिप्)—'सिचि वृद्धिः', want of इट् on account of एकाच्त्व of चि । कुजिना etc—It is proper to read चीज with कूजि ।

अथ etc.—शाडन्ता i.e. ending in शाडृशाघायाम् । विवाधः means cheating.

अथ गडान्ता etc—क्लृट् क्लृउन्मादे to go mad—the second ends in a डकार । It is read along with the टान्त (ending in a ट) roots out of similarity in sense like नाष्ट नाष्ट याज्ञायाम् । In सिच् (of कटे or चटे) the वृद्धि substitute being due by 'अतो etc' (2284) we look forward.—

मित— । अकृतसार्वधातुकयोः + दीर्घः इतिच्छेदः । 'अचश्च' (३५—१।२।२८) इति परिभाषोपस्थिते; अङ्गाधिकारात् 'येनविधिक्षदन्तस्यैत्यस्माच्च आह—अजन्ताङ्गस्य दीर्घ' इति । 'अयङ् यिक्लिङ्ति' (२६४६—७।४।२२) इत्यतो 'यि' इत्यनुवर्तते । तेन च अङ्गाच्चिसप्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—यादौ प्रत्यये इति । सूत्रे अकृदित्यादि प्रसव्यप्रतिषेधस्तदाह—न तु कृदित्यादि । कृदयकारे सार्वधातुक (विधिलिङ्)—यकारे च परे—अजन्ताङ्गस्यदीर्घो नैत्यर्थः । प्रकृत्य—प्रहृत्य, चिणुयात् श्णुयात् इत्यादुद्ग्राहरणम् । चीयात्—आशीर्लिङ् आर्द्धधातुक—

त्वादनेन दोषः । अचैषोत्—(‘अट्, चि सिञ्, ईट्, न्) ‘सिचि इङि’ इति इङिरेका-
ह्लादिटोऽभावश्च । कृजिनेति—अयं चोज (चिञ् इत्यपि दृश्यते) पठितुं युक्त इति—
अनेकादित्यर्थः ।

अथ टवर्गोऽयान्ता इति । शाङ्गना शाङ् द्वाघायामित्यन्ताः । नञ् गञीति ‘गघतु—
मदिरागृहम्’ । शाङ् (शाङ्) इत्यतो ङन्धीरेकत्वात् ‘गान्ते’ इति काश्वपः ।

अथ गघना इति । द्वितीयो षेडु इत्यर्थः—अयं साम्यात् समानार्थकत्वात्—नाघतोति
‘नाघ् नाघ्’ यात्रायामिति यद्येत्यर्थः । षटे इत्य एदिलादङ्गभावा इत्याह—

२२८८ । ध्वान्तचणश्चसजागृहिग्वे दिताम् ॥७।२।५॥

टो— । ह-म-यान्तस्य चणादेर्ध्वान्तस्य श्वयतेरेदितेश्च
षडिर्न स्यादिडादौ सिचि ॥ अकटीत् । ‘अट् २८५ पट् २८६
गतौ । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः ।
पेटुः । ‘रट् २८७ परिभाषणे—’ । रराट । ‘लट् २८८
वाल्के’ । ललाट । ‘शट् २८९ रुजाविशरणगत्यवसादनेषु’ ।
गशाट । ‘वट् ३०० वेष्टने’ । ववाट । ववटतुः । ववटुः ।
ववटिथ । ‘क्रिट् ३०१ खिट् ३०२ चासे’ । केटति । खेटति ।
‘गिट् ३०३ पिट् ३०४ अनादरे’ । शेटति । शिशेट । सेटति ।
सिपेट । ‘जट् ३०५ भट् ३०६ संघाते’ । ‘मिट् ३०७
भृत्तौ’ । ‘तट् ३०८ उच्छ्रयि’ । ‘थट् ३०९ काङ्चायाम् ।
‘णट् ३१० नृत्तौ’ । ‘पिट् ३११ शब्दसंघातयोः’ । ‘हट् ३१२
दीप्तौ’ । ‘पट् ३१३ अवयवे’ । ‘लुट् ३१४ विलोङ्गने’ ।
‘टान्तोऽयम् ‘इत्युक्ते । ‘चिट् ३१५ परप्रेषे’ । ‘विट् ३१६
शब्दे’ । ‘वट् ३१७ आक्रोशे’ । वशादिः । ‘हित्’ इत्युक्ते । ‘इट्

‘३१८ किट ३१८ कटो ३२० गतौ’ । एटति । केटति । कटति । ईकारः ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (३०३८) इतीणि-
षेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्वा नुमि क्ते ‘कण्टति’ इत्यादि
वदन्ति ।

अन्ये तु ‘इ’ ‘ई’ इति प्रसिध्य—अयति । इयाय । इयतुः ।
इयुः । इययिथ-इयेथ । इय । इयाय-इयय । दीर्घस्य तु
‘इजादेश्च—’ (२२३७) इत्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति ।
‘मडि ३२१ भूषायाम्’ । ‘कुडि ३२२ वैकल्ये’ । ‘कुण्ड’ इति
तु दाहे गतम् । ‘सुड ३२३ प्रुड ३२४ मर्द्दने’ । ‘बुडि ३२५
अल्पीभावे’ । ‘सुडि ३२६ खण्डने’ । सुण्डति । ‘पुडि च’
इत्येके (i. e. some hold that ‘पुडि’ also should be
enlisted herein) पुण्डति । ‘रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तये’ ।
रुण्टति । लुण्टति । ‘रुठि लुठि’ इत्येके । ‘रुडि लुडि’ इत्यपरे ।
‘स्कुटिर ३२८ विशरणे’ । इरित्वादङ् वा । अस्कुटत्-अस्को-
टीत् । ‘स्कुटि’ इत्यपि केचित् । इदित्वानुम् । स्कुण्टति ।
‘पठ ३३० व्यक्तायां वाचि’ । पठतुः । पठिथ । अपठीत्-
अपाठीत् । ‘वठ ३३१ स्थौल्ये—’ । ववठतुः । ववठिथ ।
‘मठ ३३२ मदनिवासयोः’ । ‘कठ ३३३ कच्छजीवने’ ।
‘रठ ३३४ परिभाषणे । ‘रठ’ इत्येके (some read it as (रट) ;
‘हठ ३३५ मुतिशठत्वयोः’ । ‘बलात्कारे’ इत्येके ।
हठति । जहाठ । ‘रुठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ उप-
घाते’ । ओठति । ‘जठ’ इत्येके । जठति । जठाञ्चकार ।

‘पिठ ३३८ हिंसासंक्लेशनयोः’ । ‘शठ ३४० कैतवे च’ (i. e. in the sense of injury, tormentation and also in deception.) । ‘शुठ ३४१ प्रतिघाते’ । शोठति । ‘शुठि’ इति स्वासौ । शुण्टति । ‘कुठि ३४२ च’ । कुण्डति । ‘नुठि ३४३ गती’ । ‘चुड ३४७ भावकरणे’ । चुडति । चचुड । ‘अड ३४८ अभियोगे’ । अडति । आनड । ‘कड ३४८ कार्कश्ये’ । कडति । चुडादयस्तयो दोषधाः । तेन क्तिपि चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । ‘क्रीड ३५० विहारे’ । चिक्रीड । ‘तुड ३५१ तोडने’ । तोडति । तुतोड । तूड, इत्येके । ‘हुड ३५२ हड ३५३ होड ३५४ गती’ । हुष्यात्—हष्यात्—होष्यात् । ‘रौड ३५५ अनादरे’ । ‘रोड ३५६ लोड ३५७ उन्मादे’ । ‘अड ३५८ उद्यमे’ । अडति । आड । आडतुः । आडुः । ‘लड ३५८ विलासे’ । लडति । डन-योर्नरयोश्चैकत्वाम्लतीति स्वाम्यादयः । ‘कड ३६० मदे’ । कडति । ‘कडि’ इत्येके । कण्डति । ‘गडि ३६१ वदनैक-देशे’ । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताद्यतुत्रिंशत् । ‘तिष्ठ ३६२ तेषु ३६३ छिष्ट ३६४ टेषु ३६५ चरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । चौरस्वामीत्ययं सेडिति वभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिपे । तेप्ता । तेष्वरते ।

The इडि substitute is not enjoined to (the चङ् of) those roots that end in इ, म and य, and to चण, ञण, जाण, and

to a causative root and to the root चि (टुओश्चिगतिवृद्धौ) also to those that drop their एकारs (at the end—as कटे चटे etc), when the affix सिच्, preceded by the augment इट् follows. Thus अकटीत्—अट् कटे इट् सिच् ईट् त् = अकट् इस् ईत (सलोप by इट् ईटि)। आट्—अट् + लिट् दीर्घ णल् by 'अत आदेः—' (2248). The ईकार of कटी signifies that it will not have इट् in निष्ठा (क्त क्तवत्) by the rule 'श्रीदितो—(3039). Some however read कटि, and thus by 'इदितो नुम् घातोः' make it have the augment नुम् giving कण्टति; while others read here as कटि, इ, ई, (three separate roots) and conjugate इ as अयति (लट् शप् गुणः) इयाय (इ + लिट् अ—णलि वृद्धि by 'अचो जिति' then इयङ् आदेश by अभ्यासस्यासवर्णे (2290) thus—इऐअ = इएअ = इआय्अ = इयङ् आय्अ इय् आय्अ = इयाय), इयतुः (इ इ अतुस् = इ य् अतुस्—यण् by 'परनेकाचो-संयोगपूर्वस्' (272—6.4.82) = इयतुस्), इयुः (similarly) इययिथ—इयेथ optional इट् by 'कटो भारद्वाजस्' and 'अचस्तासत्—इ इ यल् = इयङ् इ इट् यल् = इय् ए (गुणः) इट् = इय् अय् इ य (अयादेशः) = इययिथ and in the इडभावपक्ष there is गुण but no अयादेश thus इयेथ—इइय = इयङ् एय = इय् एय = इयेथ) इय (इ + लिट् 2nd per. अ), इयाय—इयय (by 'णलुक्तमी वा') दीर्घस्य तु etc—the root ई get आम् in लिट् by the rule इजादेश—giving अयाञ्चकार etc. (the root अय however gives अयाञ्चक्ते with आम् by the rule 'दयायासञ्च—3.137); क्त्वाटिर् (क्त्वाट्) being इरित्, it gets अङ् optionally by 'इरितो वा' (2269) thus अक्त्वाट्त् (अङ् like अच्युतत्) अक्त्वाटोत् (सिच् like अच्योतीत्) in लुङ्। Some read also क्त्वाटि then by नुम् = क्त्वाण्टति etc. अपठीत्—अपाठीत् (the लुङ् forms 3rd. sing. of पठ्) here वृद्धि is optional by 'अतो हलादेशोः—२२८४)। इति स्वामी i. e. चीरस्वामी; भावकरण means to hint at one's intention.

The root लृङ् is also conjugated as लृङ्गति by चौरस्वामी and others owing to the sameness of लृङ् and लृ (e.g. लृङ् = लृल) and लृ and र ।

अथ पवर्गोद्यान्ता etc.—सौभत्यन्ताः—i.e. ending in एभु सन्धि (No. 394). आद्यः i.e. तिप् (तिप्) । चौरस्वामी has committed a mistake in making it (तिप्) सेट् i.e. prefixing the ang. इट् to तिप् (for it is read in the भाष्य under अनुदात्त roots which are अनिट् by 'एकाच उपदेशे') तिप् gets इट् in the यासुविभक्ति (से—'थामः से, तिप्+लिट्, से) by the भारद्वाजनियमः । तिप्+आथौलिङ् त इति स्थिते :—

मित— । इ, म्, य् अन्ते वेषामिति विग्रहः—छान्ताः । छान्ताश्च अण्यसजागरय णिञ् (णिजन्तः) श्रिय एदितय (एत् (ए इत् वेषामिति बहुव्रीहिः))—हन्तः । तेषाम्—इति हन्तात् इष्टी बहुवचनम् । फलितमाह—इभ्यान्तस्येति । अणादे-रिति अण्यसजागृणामित्यर्थः । एतन्त्येति । सूत्रे 'णि' इत्यनेन तदन्तस्य ग्रहणमिति भावः—(अथ हान्दसमेतत्पुन्यम् । भाषायां "णिग्रिदुस्त्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्" इति सिज-पवादः चङ्) । अथतेरिति । श्रिधातोः (टुभ्योश्च गतिवृद्धौ) गतिमा निर्द्देश्य । एदित-येति । एतेन कटे इत्यस्य वृद्धाभावः । वृद्धिर्न स्यादिति—सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु—इत्यतः सिचौति वृद्धिरिति, 'नेटौ'त्यतश्च नेत्यनुवृत्तेः । अकटीत्—अट् कटे लुङ् (तिप्) —अ कट इट् सिच् ईट् त् = अकटीत्—इट् ईटीति—सलोपः । अन्येषां तु—यङ्—अयङ्गीत् । टवम्—अवमीत् । हय गती—अहयीत् । अणु हिसायाम्—अचणीत् । अण प्राणने अशसीत् । जाय निद्राचये—अजागरीत् । एतन्—अनयति—अनयतीत् । श्रि—अशयीत्—इत्युदाहरणाणि । आट इति । अटधातो 'रत आदे'रिति लिटि—अभ्यास दीर्घे रूपम् । शटेति—रुजारोगः । विशरणम् अवयवविभागयूर्ध्वमिव वा । अवसादनं विषयभावः । ईकारः—कटी इत्यस्य इत्यर्थः । केचित्तु इति—'कटि' इति इक्षान्तं पठतीत्यर्थः । अन्येति तयाच—'कटी' इत्यनेन कटि, इ, ई, इति धातु-वय गृह्णन्ति । अयति (इक्षेकारान्तस्य 'इ' इत्यस्य—रूपाणि प्रदर्शयन्ते । इयाय इति—लिटि—इ इ णल् इति स्थिते—'अभ्यासस्वासवर्णे' इति इयङ् आदेशे अङ्गस्य वृद्धौ—इयङ् ऐ, अ इति जाते आयादेशे रूपम् । इयतुरिति—इ इ अतु-

इति द्वित्वे कृते 'एरनेकाचः—' (२७२—६।४।८२) इति यणादेशे इय् अतुस् इति स्थिते
 संहितया—इयतुरिति भवति । न च अभ्यासस्यावर्णे (२२६०) इतीयङादेशोऽत्र शङ्कः—
 परतः स्वर्णसत्त्वात् तदभावात् । नवा 'इ' इत्याभ्यासस्य 'इ' इत्यङ्गस्य स्वर्णदीर्घत्वं वाच्यम्
 'वाष्पादाङ्गं वलीयः' इति परिभाषया ; तस्याप्राप्तेः यणादेश एवेति दिक् । एवम्
 त्रयुरित्यत्र द्रष्टव्यम् । इययिथ—इययेनेति—अत्र भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः
 ('कृतो—' इतीट्,—'अचस्तासत्—' इतीडभावः) । तत्र इट् पक्षे—इट् + थल्
 इति स्थिते द्वित्वम्, इट्, अङ्गस्य गुणः अयादेशः अभ्यासस्य इयङादेशश्च (इ इ इट् थ
 —इयङ् ए इ थ = इय् अय् इ थ = इययिथ) । इडभावपक्षे—अभ्यासस्य इयङादेशे
 अङ्गस्य गुणे अयादेशाभावे च (इ इ थ = इयङ् ए थ = इय् ए थ = इयेथ) इति रूपम् ।
 इय—लिटि मध्यमवहुवचने यंस्य अकारे इयङभावे यणि च रूपम् । इयाय—इयय—
 णलुत्तमो वेति वृद्धिविकल्पः) दीर्घस्य—इ इत्यस्येत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । स्कुटिर् इति ।
 'इरितो वा' इत्यङ्विकल्पः । अस्कुटत् (अङ्)—अस्कोटीत् (सिच्) । अपठीत्—
 अपाठीत्—'अतो हलादर्लघोः' (२२८४) इति वृद्धिविकल्पः । वलात्कारः परदार-
 चर्षणम् । स्वाभ्यादयः—चौरस्वामी अन्ये चेत्यर्थः ।

अथ पवर्गीयान्ता इति । स्तोभ्यन्ता इति—'ष्टुभु सन्धे' इत्यन्ता इत्यर्थः । आद्यस्तिष्ठ ।
 सेडिति—वस्तुतस्तु भाष्यादौ अनुदात्तत्वेन पाठात् 'एकाच उपदेशे—' (२२४६)
 इत्यनिडेवायमित्यभिप्रायः । क्रादिनियमादिति—'क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत्' इत्यस्यात् ।
 तितिपिषे—लिटि 'थासः से' इति से आदेशस्तत्र आदेशावयवत्वादिष्कोरिति
 पत्वम् । द्वित्वमिट् । तिष्ठ इत्यस्य आशीर्लिङि रूपमाह :—

२३००— । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥१॥२॥१॥

दी— । इक्समीपाञ्चलः परौ भलादौ लिङात्मनेपदपरः
 सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्त्वान्नगुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सी-
 यास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि 'भलो भलि' (२२८१)
 इति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तिपते ।

तेपिता । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्ट पे ।
तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे । 'तेष्ट ३६५ कम्पनेच' । 'ग्लेष्ट
३६६ दैन्ये' । ग्लेपते । 'टुवेष्ट ३६७ कम्पने' । वेपते । 'केष्ट
३६८ गेष्ट ३६९ ग्लेष्ट च' ३७० चात्कम्पने गतो च ।
सूत्र-विभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण—पठित्वा
कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात् पुनः पाठः । 'मेष्ट
३७१ रेष्ट ३७२ लेष्ट ३७३ गतौ' । 'त्रपूप् ३७४ नञ्जायाम्' ।
त्रपते ।

A भ्वादि (i. e. beginning with a भ्वा letter) लिङ् (चाशोर्लिङ्
affixes) and an आत्मनेपदपर (after which lies आत्मनेपद affixes,
as त आताम् etc) सिच् (affix), become कित् i. e. forbid gunnation
when they come after a हल् (consonant) lying near (at the
end of) इक् (letters—इ, उ, ए, ओ). Being कित्—they have
not the गुण substitute. Thns तिप्सीष्ट—तिप् + चाशोर्लिङ् = तिप् + सीयुट्
+ सुट् + त = तिप् सीय् स् त् = तिप्सीष्ट (यलोप by 'लोपो व्योञ्जलि' and षत्
and टुत्) । तिप्सीयान्ताम्—तिप् सीयुट् यासुट्ताम् = तिप्सीय् आताम् । तिप्सीरन्
—तिप् सीयुट् भ् (रन् by भक्ष्य रन्) यलोप and absence of गुण as
before. अतिष्ठ—अट् तिप् सिच् त = अतिप् स् त ('भलो भलि effects यलोप,)
अतिष्ठाताम्—अतिप् सिच् आताम्—here there being no भ्वा behind,
the स of सिच् does not elide by भानो भलि' । Similarly
अतिष्ठत । तेपते etc—forms of तेष्ट । तिष्टिपे—अभ्यासङ्ग by 'एचङ्गघञ्सा-
देशे' । तिष्टिपे—लिङ् form of रेष्ट । 'एचङ्क्—as before टुवेष्ट—टु for
अयुच्—वेपथुः । 'ग्लेष्ट च'—'this च, implies 'trembling and movement
also, there being breach of link. (सूत्रविभाग)' so—says चौरस्वामी ।

But मैत्रेय does not read this चकार and says that the roots mean only 'to tremble'. ख्लेष्ट has been read again out of difference in sense. वप्—(वप्) to feel shame or to become bashful !

मित—। लिङ्सिचौ + आत्मनेपदेषु इति च्छेदः । 'इकोभल्' (२६१२—१।२।६) इति 'हलन्ताच्च' (२६१३—१।२।१०) इति च सूत्रद्वयमनुवर्तते । 'इकः' इति च सामीप्यार्थे ह्रस्वी हला चास्यानूयः । तदाह—इक्समीपात् हलः पराविति । इकः समीपादिति तदर्थः । भलादीति । 'इको भलि'त्यतो भलिति तदादिविधिना लिङः सिचश्च विशेषणमित्याह—भलादी इति । आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव न लिङः । लिङादिश्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वाभावादित्याह—आत्मनेपदपरः सिच्चेति । किताविति । 'असंयोगास्त्रिङ् कित्' (२२४२—१।२।५) इत्यतस्तदनुवर्त्तेरिति भावः । किच्चादिति 'किङ्ति चेति निषेधादित्यर्थः । तिप्सीष्ट—तिप् + आशीर्लिङ् त = तिप् + सीयुट् + सुट् + त = तिप् सीय् स् त = तिप् सीष्ट गुणाभावयलोपौ । तिप्सीयास्ताम्—तिप् सीय् आ सुट् ताम् (सुट् तिथोरिति तकारात् प्रागेव सुट्) । तिप्सीरन् (भस्वरन्नादिषु सुटः अभावे च रूपम्) । अतिष्ठ—अट् तिप् सिच् त = अतिप् स् त (किच्चाद् गुणाभावः, 'भलो—' इति सलोपः) अतिष्ठाताम्—(गुणाभावः परतो भलभावात् सलोपाभावश्च) एवमतिष्ठत । तिपते । तिष्ट इत्यस्य शपि रूपम् । तितेपे इति । लिटि 'एचङ्गुत्खादिषु' इतीत्वमभ्यासस्य । तिपिता—इट् लुट् । तिष्ठिपे—ष्टिष्ट इत्यस्य लिटि शपूर्वाः खय इति 'टि' शिष्यते । तस्य षकार संज्ञेयाभावात् टुत्वाभावे 'ति' इति भवति इणकोरिति षत्वम् । ततः टूलम् । तिष्टिपे—ष्टिष्ट इत्यस्य लिटि 'एचङ्गु' इत्यादि तिभावश्च पूर्ववत् । ख्लेष्ट—चेति । चार्धमाह—चकारादिति । सूत्रविभागादिति योगविभागेन पाठादित्यर्थः । स्त्रीमीति—वीरस्वामी । टुवेष्ट = टित्कारणमधुजर्धम्—'विपद्यन् शरीरे न रोमहर्षश्च जायते' इति गीतायाम् । (टित्कोऽयुच्) मैत्रेया चकारमन्तरेणेति—चकारमपठित्वेत्यर्थः । कम्पने इत्यपेक्षते—केवलं कम्पनमेवार्थो न तु गतिरित्यपि । ख्लेपेरर्थमेदात् इति । पूर्ववद् दैन्यार्थकः । अत न कम्पनार्थक इति भेदः । वप् इति (वप इत्यदुपधः) ।

२३०१—। तृफलभजत्रपद्य ॥६॥४॥१२२ ॥

दी—। एषामत एकारोऽभ्यासलोपद्य स्यात् किति लिटि
सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदिष्वादिङ् वा ।
त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिपीट—त्रपूपीट । 'कपि ३७५ चलने' ।
कम्पते । चकम्पे । 'रवि ३७६ 'लवि ३७७ अवि ३७८ शब्दे' ।
ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे । 'लवि ३७८ अवस्त्र'सने च' ।
'कड्ड ३८० वर्णे' । चकव्वे । 'क्लीष्ट ३८२ अधाद्ये' । चिक्लीवे ।
'चीष्ट ३८२ मदे' । चीवते । 'ग्रीष्ट ३८३ कत्यने' । ग्रीभते ।
'चीष्ट ३८४ च' । रीष्ट ३८५ शब्दे' । रिरिभे । 'अभिरभी'
क्वचित् पाठ्यते । अभते । रभते । एभि ३८६ स्तुभि
३८७ प्रतिवन्धे' । स्तुभते । उत्तभते । नुम्यनुस्वारः ।
'उदः स्यास्तम्भोः—(११८) इति पूर्वसवर्णः ॥ विस्तुभते ।
'स्तम्भेः' (२२७२) इति पत्वं तु न भवति । शुविधौ निर्दिष्टस्य
सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

तद्दीजन्तु—स्यास्तम्भोः—(११८) इति पवर्गीयोपधपाठः,
'स्तम्भेः' (२२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ।
केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते—विष्टभते ।
ष्टभते । टष्टभे । 'जभि ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे' ।
(गात्रविनामो वक्त्रीभावः) ।

The अ of these (तृ, फल्, भज् and वप्) is replaced by एकार
and (their) अभ्यास also disappears when a कित् लिट् and a सेट्
यल् affix follow. [For कित् लिट् see असंयोगाज्जित्कित् (2242)]

and 'अतएकहलमध्ये' (2260) and for सेट् धल् 'धलि च सेटि' (2261)]. Thus तप् + लिट् त् = तप् + ए (तज्भयोरिशिरेच्) = वप् वप् ए = ० वेप् ए = वेपे । Similarly वेपाते etc. ऊदित्वात् etc.—वप्प् being ऊदित् it gets इट् optionally by 'स्वरतिसूतिस्यतिष्णूदितो वा' (2279) वपिता—वप्ता (लुट्) । वपिषोष्ट—वप्सीष्ट (आशीलिङ् optional इट्) कपि, रवि लवि etc. take the aug. तुम् । तुम्यनुस्वारः i.e. by 'नद्यापदान्तस्य भलि,' then परसवर्ण by 'अनुस्वारस्य ययि—(१२४) (For उदः etc see हल् सन्धि) । विस्तम्भते etc—here षत्वाभाव is by the rule 'सात् पदादौः and you cannot say that it will have षत्त्व by स्तम्भेः (2272) for this षत्वविधि is for 'स्तम्भु' mentioned in the rule (2555—३. १. ४२) in the matter of attaching the विकरण—च् । And (for our saying that in the matter of षत्त्व, the root स्तम्भु, mentioned in the rule, only will be taken while in the matter of पूर्वसवर्ण, another (स्तम्भ) (not mentioned in the sutra will not be taken)—the source or authority is, according to Madhava, in the reading of the पवर्गीय letter (स) for the penultimate cp. 'उदः स्थास्तम्भोः ' (118) and in the reading of the तवर्गीय letter (न) for the penultimate—cp 'स्तम्भेः (2272). The drift of all is this that the different reading of Panini has led us to arrange in the above way. केचिद् etc.—some say that the टकार of the root ष्मि is औपदेशिक i. e. it has to be retained and then in this connection there will come in षत्त्व also, hence the forms like विष्ठम्भते, ष्मते etc. are formed in their opinion. जम्भी, जृम्भी to bend one's body, to yawn etc.'

मित— । तृ च फलञ्च भजञ्च वपञ्चेति समाहारद्वन्द्वात् इष्टी । 'अत एकहल-

मध्येऽनादेशादिलिङि' (२२६०—६।४।१२०) इत्यतोऽत इति एवाभ्यागभोपय इति अनु-
वर्तते, किति निटोति च । तदाह—'अत—एकानोऽभ्यागभोपय स्यात् किति निटिइति ।
यन्नि च सेटीति (२२६१) चागुवर्तते ; तदाह—'सेटि घमि से'ति । तस्मिन्कारस्य गुण-
शब्देन भावितत्वात् 'न शमददवादिगुणानाम् (२२६२) इति निषेधे प्राप्ते, फलभजोय
वैषम्यमपादकादेशादित्वात्, तस्य एकच्छन्मध्यस्यत्वाभावात्प्राप्ते वचनम् । तेपे
इति वप्+लिट् इति व्यिते द्वित्ये एयादेशे च तप् वप् इति जाते चध्यास—
लोप एव च—० तेपे इति । एवं तेपानि इत्यादिषु । तस्यादिषु तेरतुः तेरुः । फलतुः
फलतुः । भेजतुः भेजुत्वादादाहरणम् । तपूप् इत्यस्य कदित्वात् 'स्वरतिमृतिमृषति-
धूष्दितो वे'ति इङ् विकल्पादाह—वपिता—वप्ता इति लुटि रूपे । तपिषीष्ट तपिषीष्ट
इति । आगोर्लिङि रूपद्वयम् । कपिरविलज्यादीनामदित्वात्तुम् बोध्यः । अपि शब्दे
इति । अथादेव अङ्प्रत्यये अस्मागच्छः सिध्यति । एभि ऋभि इति । प्रतिषथो व्याघातः ।
तुभ्यनुस्वारइतिनयापदस्य अलोत्पन्नेनेत्यर्थः । ततः 'अनुस्वारस्य ययिपरसवर्णः' मकारः ।
उदः स्यात्तन्मोरिति—एवंविधे म्यने छन्मभ्यो द्रष्टव्यः । विसृज्यते इति 'सात् पदायो-
रिति वचं नेति भावः । अतागच्छते—स्तन्भेरिति । शब्दाभावस्य हेतुमाह—यु विधा-
यिति । सौत्रशैति—'स्तम्भ स्तन्भु—' (२५५५—१।१।८२) इति सूत्रोपात्तस्य
स्तन्भु इत्यस्यैव प्रतिपदोक्तपत्वविधौ यद्वणादित्यभिप्रायः । कुत एतदित्यपेक्षयामाह—
तद्वीजन्विति । माधवस्याप्ययमभिप्राय इत्याह—इति माधव इति । अतार्य
भावः 'उदः स्यात्तन्मो'रिति मकारोपधपाठनिर्द्देशात् पूर्वविधौ 'स्तन्भु स्तन्भु'
रिति सौत्रस्य धातोर्नकारोपधस्य यद्वणं न, किन्तु पत्वविधावेव (सौत्रस्य यद्वणम्) ।
इदञ्च पाणिनिगिर्यपरम्परया ज्ञायते । तत्र विभिन्नोपधपाठ एवंविधनियमस्य बोधम्
इति । केचिदिति । नैसर्गिक एव टकारो न तु पत्वस्यफलम् । एवं 'एकारस्यापि
नैसर्गिकत्वात् तन्निर्द्देशिनं । तेन विद्वज्भते दृग्भते इत्यादि तन्मते सिध्यतीति । जभी
जुभि इति । गावविनामी गावमर्हन्म् ('गामोडा' इति भाषायाम्) । 'जभी' इत्यस्य
नुमागमः स्यादित्याह ।

२३०२— । रधिजभोरचि ॥ ७।१।६१ ॥

दी—। एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जन्मते । जजम्भे ।
जन्मिता । अजन्मिष्ट । जृन्मते । जजृम्भे । 'शल्म ३८० कत्यने' ।
शशल्म । 'वल्म ३८१ भोजने' । दन्त्योष्ठादि । ववल्म । 'गल्म
—३८२ धाद्ये' । गल्मते । (प्रगल्मते) । 'अम्भु ३८३
प्रमादे' । (प्रमादोऽनवधातेत्यमरः) । तालव्यादिर्दान्तप्रादिश्च ।
अन्मते—स्वन्मते वा । 'ष्टुम्भु ३८४ स्तम्भे' । स्तोभते । विष्टो-
भते । तुष्टुम्भे । व्यष्टोभिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । गुप् ३८५ रक्षणे ।

The augment नुम् comes in after रधि and जभि when an
चच् (अजादि affix) follows. Thus रधि (रन्म्) gives रन्मयति
etc, due to शप् which retains अ only. similarly. जन्मते etc.
विष्टोभते—here षत्व comes in by 'उपसर्गात् सुनोति' etc. व्यष्टोभिष्ट
—वि-ष्टुम् + लुङ् त । अथ etc.—गुप् to protect :—

मित—। रधिजभोः + अचि इतिच्छिदः । एतयोरिति स्पष्टम् । अजन्मिष्टेति ।
लुङि—अट् जम्भ-इट्-सिच्-त (अष्टकत्वाभावात् 'अस्तिसिचः—' इतीडागमो न) सिचः
सकारस्य षत्वेन तकारस्य टुत्वेन च रूपम् । टुम्भु (टुम्भु) इति । षकारस्य औप-
देशिकत्वात् सत्वं तत्संसर्गात् टुलनिवृत्तेश्च स्तोभते इति । विष्टोभते इति 'उपसर्गात्
सुनोति—' इत्यादिना षत्वम् । व्यष्टोभिष्ट-विपूर्वत्वात् स्तोभतेर्लुङि रूपम् । प्राक् सितादङ्
व्यवायेऽपीति षत्वम् ।

अथेति—गुप् (गुप्—ऊदित्) रक्षणे इति :—

२३०३—। गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ३।१।२८ ॥

दी—। एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२।१७८)

इति गुणः ।

The affix आय् is added after these roots (गुप् धुप् विष्णु पण् and पन्) in the sense of स्वार्थे (it is the same sense or it is his own). गुप् being लघूपध्, i. e. having a short vowel for its penultimate is gunnated by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus, the roots stand as गोपाय, घृपाय, विष्णाय, पणाय and पनाय ।

मित— । आथप्रत्यय. चकारान्तः । अन्यन् स्पठम् ।

२३०४— । सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२॥

टो— । सनादय. कमेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातु—
संज्ञाः सुः । धातुत्वान्नडादयः । गोपायति ।

Those which end in (i. e are affixed with) any of the affixes, beginning with सन् ('गुप्तिज्किदभ्य. सन्') and ending in णिङ् ('कमेणिङ्') are called or termed as धातु (roots) These words ending in सन् etc —('सन्—कच् काम्यच् कङ् कथोऽप्याचार क्रि-
वृणिज्—यङी तथा । यक् आथ ईयङ् निङ् चेति द्वादशमीसनादयः), being धातुः, खट्, खोट् etc come in Thus गोपायति—गोपाय + गप् + तिप् = गोपाय + अति = गोपायति by 'अतो गुणे' (191—6, 1 97) . Similarly धृपायति, विष्णायति, पणायति, and पनायति ।

मित । सनादय. अन्ते येषां ते सनाद्यन्ता. इति विग्रहः । सनादयश्च—
'गुप्तिज्किदभ्य सन् (३।२।५), 'सुप आत्मन. कच' (३।१।८), 'काम्यश्च' (३।१।८),
'कर्त्तुं कङ् सलोपय' (३।१।११), 'ओहितादि डाज्भ्य. कप्' (३।१।१३), आचारे-
वगन्मत्तीवङोडेभ्य. क्तिववावक्तव्य (वाक्तिक) 'सुष्ट मिथ—दृष्ण लवण व्रतवन्न हल-
फलकतत्संभ्यो षिच्' (३।१।२१), 'धातोरेकाचो हलादे क्रियासमभिहारे
यङ्' (३।१।२२), कण्ठादिभ्यो यक् (३।१।२३), गुप्—धप—आयः (३।१।२८),

दी—। एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जन्मते । जजम्भे ।
जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । 'शल्भ ३८० कत्यने' ।
शशल्भे । 'वल्भ ३८१ भोजने' । दन्त्योष्ठादि । ववल्भे । 'गल्भ
—३८२ धाष्ट्ये' । गल्भते । (प्रगल्भते) । 'अम्भु ३८३
प्रमादे' । (प्रसादोऽनवधातेत्यमरः) । तालव्यादिर्दान्तरादिश्च ।
अम्भते—स्त्रम्भते वा । 'ष्टुम्भु ३८४ स्तम्भे' । स्तोम्भते । विष्टो-
म्भते । तुष्टुम्भे । व्यष्टोम्भिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । गुप् ३८५ रक्षने ।

The augment नुम् comes in after रधि and जभि when an
चच् (अजादि affix) follows. Thus रधि (रन्म्) gives रन्मयति
etc., due to शप् which retains अ only. similarly. जम्भते etc.
विष्टोम्भते—here षत्व comes in by 'उपसर्गात् सुनोति' etc. व्यष्टोम्भिष्ट
—वि-ष्टुम् + लुङ् त । अध etc.—गुप् to protect :—

मित—। रधिजम्भोः + अचि इतिच्छेदः । एतयोरिति स्पष्टम् । अजम्भिष्टेति ।
'लुङि—अट् जम्भ-इट्-सिच्-त (अपृक्तत्वाभावात् 'अस्ति-सिच्—' इतीडागमो न) सिच्-
सकारस्य षत्वेन तकारस्य टुत्वेन च रूपम् । टुम्भु (टुम्भु) इति । षकारस्य औप-
देशिकत्वात् सत्वं तत्संसर्गात् टुलनिवृत्तेश्च स्तोम्भते इति । विष्टोम्भते इति 'उपसर्गात्
सुनोति—' इत्यादिना षत्वम् । व्यष्टोम्भिष्ट-विपूर्वात् स्तोम्भतेर्लुङि रूपम् । प्राक् सितादङ्
व्यवायेऽपीति षत्वम् ।

अथेति—गुप् (गुप्—ऊदित्) रक्षणे इति :—

२३०३—। गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ३।१।२८ ॥

दी—। एष्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२१७८)
इति गुणः ।

The affix आय् is added after these roots (गुप् धृप् विच्छ पण् and पन्) in the sense of स्वार्थ (it is the same sense or it is his own). गुप् being लघूपध, i. e. having a short vowel for its penultimate is gunnated by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus, the roots stand as गोपाय, धूपाय, विच्छाय, पणाय and पनाय ।

मित— । आथप्रत्ययः अकारान्तः । अन्यत् स्पष्टम् ।

२३०४— । सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२॥

टी— । सनादयः कमेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातु—
संज्ञाः सुयः । धातुत्वान्नडादयः । गोपायति ।

Those which end in (i. e. are affixed with) any of the affixes, beginning with सन् ('गुप्तिज्किदभ्यः सन्') and ending in णिङ् ('कमेणिङ्') are called or termed as धातु (roots). These words ending in सन् etc — ('सन्—क्यच्-काम्यच् क्यङ् क्यथोऽयाचार-क्कि-
व् पिञ्—यङी तथा । यक्-आथ ईयङ्-निङ् चेति द्वादशानौसनादयः), being धातुः, खट्, लोट् etc come in. Thus गोपायति—गोपाय + शप् + तिप् = गोपाय +
अति = गोपायति by 'अतो गुणे' (191—6, 1. 97.). Similarly धूपायति,
विच्छायति, पणायति, and पनायति ।

मित । सनादयः अन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः इति विग्रहः । सनादयश्च—
'गुप्तिज्किदभ्यः सन्' (३।१।५), 'सुप् आत्मनः क्यच्' (३।१।८), 'काम्यश्च' (३।१।९),
'कसुं. क्यङ् सलोपय' (३।१।११), 'लोहितादि ङाज्भ्यः क्यप्' (३।१।३), आचारे-
वगन्भक्तीवहोडेभ्यः क्तिववावक्तव्यः (वाक्ति क) 'मुख् मिथ—लृष्ण-लवण व्रतवस्त्व-हल-
फलकततूर्त्तभ्यो णिच्' (३।१।२१), 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे
यङ्' (३।१।२२), कण्ठादिभ्यो यक् (३।१।२०), गुप्—धप—आथः (३।१।२८),

ऋतेरीयङ् (३।१।२९), 'कमेर्णिङ्' (३।१।३०) इति सूत्रैः पाणिनिना स्वयमेव निर्दिष्टाः । तदाह सनादयः कमेर्णिङन्ता इति । अयमत्र संग्रहः—

“सन् क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-कषोऽयाचारक्विब्-णिज्यङौ तथा ।

यगाय—इयङ् णिङ् चेति द्वादशमी सनादयः ॥”

लडादय इति आदिपदेन शवादीनां संग्रहः । गोपायति इति—गोपाय + णप् + तिप्—अतो गुणे (१९१) इति पररूपत्वम् । इतरेषां तु धूपायति, विच्छायति पनायति पनायतीत्याद्य दाहरणानि ।

२३०५—। आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३।१।३१ ॥

दी—। आर्द्धधातुकविवक्षायास्मायादयो वा सुप्रः ।

The affixes आय, इयङ् and णिङ् are optionally attached to a root when there is an intention of attaching आर्द्धधातुक i.e. in the matter of आर्द्धधातुक—hence finally—If a root has to undergo any आर्द्धधातुक affix, it will have the affixes आय etc in an optional way (and not compulsorily).

मित—। आय आदिर्घेषामितिविग्रहः । आदिना इयङ्-णिङ्-योग्यहणम् (गुरुष्वप आयः), (ऋतेरीयङ्), (कमेर्णिङ्),—एते त्रय एव आयादयः । आर्द्धधातुके इति । विषय-सप्तमी—तदाह—आर्द्धधातुकविवक्षायामिति । परसप्तम्यान् गोपायितेत्यादि न सिद्ध्यैत् । ‘अतो लोप’ इत्यनेन लोपाभावात् । न हि गोपायेति आर्द्धधातुकोपदेशकालि अकरणान्त्येनोपदिश्यते किन्तु ततः प्रागेवेत्यव्याप्तिनिवारणाय आर्द्धधातुविवक्षायामिति विषयसप्तमीमाश्रित्य व्याख्यातम् । अथ प्रत्यायान्त्येन आम्प्रत्ययप्राप्तिरित्याह—

२३०६—। कास्प्रत्ययादासमन्त्रे लिटि ॥ ३।१।३५ ॥

दी—। कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्—स्याल्लिटि न तु सन्त्रे ।

“कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम्”—(वार्त्तिक) ।

सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने ‘अनेकाच्’ इति वाच्यमित्यर्थः ।

The affix चाम् comes in after the root कास् and चाम् comes after those roots that are resultants of some other प्रत्ययः and this is enjoined for the लिट् of भाषा and not of मन्त्र (Veda) अनेकाच् should be taken in कास्—(वार्त्तिक) i.e., in the rule ‘कास्प्रत्ययात्—’ the word प्रत्यय should be dismissed and the word अनेकाच् should be written or pronounced in its place or stead. This Vartika is to make provision for forms like औ, अतु etc—the लिट् forms of अ (नामधातु , अ इवाचरति अ + क्तिप् = अ, which being प्रत्ययान्त would have given आचकार etc only and not औ अतु etc)

मित— । कास्प्रत्ययात् + चाम् + अमन्त्रे, लिटि—इतिच्छेद । कास् च प्रत्यायान्तश्चेति विग्रहः । प्रत्ययादित्यनेन तदन्तविधिसदाह—प्रत्ययान्तेभ्यश्च इति । अमन्त्रे इत्यस्याग्रमाह—न लिति । मन्त्रे इति छन्दसि । अत्र वार्त्तिकम् कास्य-नेकाजिति । अस्याग्रमाह—सूत्रे इति । कास् इति सूत्रे इत्यर्थः । तथाच—कास्यनेकाजाममन्त्र लिटि’ इत्येव सूत्रितव्यमिति याव । अस्य फलन्तु अ इवाचरति = अति । तस्य ‘अ’—धातुर्लिटि—औ अतुरित्यादौ णलादि विधानार्थं वार्त्तिकं भावश्यकमेव । अन्यथा—प्रत्ययान्तत्वादामेव स्यात्—णल् तु न स्यात् । इष्यते च यथा स्यादिति । अतो वार्त्तिकम् । एतच्च सुबुधातुप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते । किञ्च अनेकाज्ग्रहणाभावे च कास् जाण्ट इत्यादेरिजादित्वप्रत्ययान्तत्वाभावादाम न स्यात् तथाच जागगश्चकारेत्यादि न सिध्येरित्यतोऽपि वार्त्तिकं सप्रयोजनमेवेति दिक् । अमन्त्रेति किम् । लृणो नोनाव । अछन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्नेच्छन्दसि चाम इहत्वात् । यथा—पुत्रमामन्त्रयामसिति ।

२३०७—। आर्द्धधातुके ॥ ६।४।४६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकारसूत्र ।

२३०८ । अतो लोपः ॥ ६।४।४८ ॥

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः
स्यादार्द्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार । गोपायांवभूव । गोपा-
यामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद् वेट् । जुगोपिथ—
जुगोपथ । गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । गोपाय्यात्—
गुप्यात् । अगोपायीत्—अगोपीत्—अगौप्सीत् । 'धूप ३८६
सन्तापे' । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि ।
'जप ३८७ जल्प ३८८ व्यक्तायां वाचि' । 'जप मानसे च'
'चप ३८९ सान्त्वने' । 'षप ४०० समवाये' । समवायः
सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । 'रप ४०१ लप ४०२
व्यक्तायां वाचि' । चुप ४०३ मन्दायां गतौ । चोपति । तुप
४०४ तुम्प ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९
त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप ।
तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्—परस्य लिटः
कित्वाभावान्नलोपो न । 'किदाशिषि' (२२१६) इति
कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । 'प्राप्तुम्पतौ गवि कर्त्तरि' इति
पारस्करादिगणे पाठात् सुट् । प्रसुम्पति गौः । श्रितपा निहं-
शाद् यङ्लुकि न । प्रतोतुम्प्यति । तोपति । त्रुम्पति । तोफति ।
तुम्फति । तोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ

च नोरिफाः । अन्ये सरिफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो
 द्वितीयान्ताः । अष्टावपुङ्कारवन्तः । 'पर्य ४१२ रफ ४१३ रफि
 ४१४ अर्ब ४१५ पर्ब ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कर्ब
 ४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ पर्व ४२४ चर्ब ४२५
 गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत
 एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्ता सर्व्वे रोपधाः ।
 पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब ।
 पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति ।
 कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति ।
 'कुवि ४२६ आच्छादने' । कुम्बति । 'लुवि ४२७ तुवि
 ४२८ अर्हने' । लुम्बति । तुम्बति । 'बुवि ४२९ वक्त्र-
 संयोगे' । चूम्बति । पृभु ४३० पृम्भु ४३१ हिंसार्थौ ।
 सभति । ससभ । सभिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृम्भ्यात् ।
 'पिभु पिभि' इत्येके । सेभति । सिम्भति । 'शुभ ४३२ शुम्भ
 ४३३ भाषणे' । 'भासने' इत्येके । 'हिंसायाम्' इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता अनुदात्तेतो दश ।
 'घिणि—४३४ घुणि ४३५ घृणि ४३६ ग्रहणे' । नुम् । ष्ट्वम् ।
 घिष्णते । जिघिषे । घुष्णते । जुघुषे । घृष्णते । जघृष
 घृण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमण' । घोणते । - घूर्णते । इमौ
 तुदादौ परस्मैपठिनौ । 'पण ४३९ व्यवहारे सुतौ च' । 'पन
 ४४० च' । सुस्तावित्येव संबद्ध्यते पृथङ् निर्द्देशात् । पनिसाह—
 चर्यात् पणेरपि सुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते ।

पेणे । पणितेत्यादि । सुतावनुबन्धस्य केवले चरित्वायत्वादाय—
 प्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायञ्चकार । पेणे ।
 पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति ।
 पनायं चकार । पेने । 'भाम ४४१ क्रोधे' । भामते । वभामे ।
 'क्षसूष ४४२ सहने' । क्षमते । चक्षसे । चक्षमिषे—चक्ष'से ।
 चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे । ,

That (root) which, at the occasion of आर्द्धधातुकोपदेश, is
 अकारान्त or ends in an अकार, leaves its अकार when an आर्द्ध-
 धातुक affix follows. In other words—the अकार disappears
 of a root which remains or is found अकारान्त at the time
 of आर्द्धधातुकोपदेश,—provided an affix of the आर्द्धधातुक class is
 added after it. Thus गोपाय चकार—गोपाय + आम् + चकार (कृ + लिट्
 अ) = गोपाय् + आम् + चकार । Though the form गोपायाञ्चकर etc would
 have been effected without this rule 'अतो लोप' yet it is laid
 down here for the sake of proper order and for अगोपायीत्
 etc. जुगोप (without आय—गुप्, गुप्, अ = गुगुप् अ = जुगोप् अ by जश्त्व
 and गुणः). ऊदित्वात् etc because the root गुप् drops its ऊकार hence
 it takes इट् optionally by 'स्वरतिसूतिसूयतिध्वजूदितो वा' (२२७६) जुगोपिथ—
 जुगोप् इट् थ । जुगोप् थ—जुगोप् + थ (without, इट्) । गोपायिता—गोपाय + इट्
 + ता (लुट्) = गोपाय् + इ + ता । गोपिता—गोप्ता (इट् is optional because
 the root is ऊदित but in the आयपच्च the root is अदन्त (गोपाय') and
 not ऊदन्त, hence the इट् is compulsory there. गोपाय्यात्—(आशीर्लिङ्)
 गोपाय + यासुट् + सुट् + त् = गोपाय् (अतो लोपः) + या + त् (both the
 सकारs elide by लिङः सलोपोऽनन्यस्य (२२११)) = गोपाय यात् = गोपाय्यात् ।

तुव्यात्—(without चाद्य) the process is as before, the only difference is that the यासुट् being कित् the root is not gunated अगोपायोत्—(चाय, चाया योप—इट्, मिष्, इट्, इट् न्) । अगोपायोत्—अगोपायोत्—he former is in connection with इट्, hence there is no ह्रि by 'नेटि' (2269) Thus चट्, गुप्, इट्, मिष्, इट्, इट् न्—अगोपायोत्—इहामाये गुप्, and मयोप । 'इट् इटि' and the latter is without इट् । Here the root takes the ह्रि substitute by 'वदत्रह्रि' (2267), thus—चट्, गुप्, मिष्, इट्, इट् न्—अगोपायोत्—(here the म् does not elide for it is not preceded by इट्,) घृप् etc धृपायति (धृप् + चाय + शप् + तिप्) = धृपाय + चति—by 'चतो गुणे'—(121) । धृपायायकार like गोपायायकार etc दृधृप्—धृप् धृप् च—धृ धृप् च ('इप्') = दृधृप् (by 'चमांश्च') धृपायितामि—धृपायितामि (second per. सुट् forms because the affix चाय is optional in चाड् धातुक) । अवबोध means knowledge गुप् means 'to creep', सद्योगात् etc.—गुप् is सद्योगात् and therefore not कित् in खिट् cp 'असद्योगात्—' (2282) । And being चकित् there is no योप by 'चमिदिताम्—etc thus तुत्तुत्तु । But न elides in यासुट् (चागीर्जिह्व) for it is कित् । Thus तुव्यात् etc तुम् being read in पारस्वरादि class gets the augment सुट् when it comes after the उपसर्ग प्र by the गणसूत्र 'प्रानुत्पत्तो—' 'तुम् preceded by the उपसर्ग प्र—gets the augment सुट् when it has a cow for its nominative' Thus प्रमुत्पत्ति etc 'the cow is destroying (the corn etc). Because तुम् is mentioned with जित्प् so it does not get the augment सुट् in यङ्लुक् (by the परिभाषा—जित्पा शपानुवर्त्तेन—etc), thus प्रतो-तुम्पति (प्रमुत्प् + यङ्लुक् + ह्रि + चम्यास गुण + ईट्) । तोपति—तुप् + शप् + तिप् । मुक्ता=leaving.

अवागुगानिवात् ॥८॥—Of the ८ the ८th ending in 'अ' is 'अनुदात्तः'। 'दुष्पृ' ॥८॥ 'मर्' आदेशः। 'पट्' to trade in and to praise, 'पट्' being mentioned separately means 'only to praise.' यदि (पट्) पठेत् the आदेशप्रत्यय by 'दुष्पृ'—'पट्' in the sense of 'praise' only, due to its contact with 'पट्'। But in the sense of 'dealing in' the form is 'पटने' etc. The अनुदात्त (i. e. अनुदात्तदुष्पृ) being effective only when the root is in its simple or primitive form (किंवन्), 'पट्' (the root पट्) does not turn अनुदात्तपट् when it is affixed with 'आय'। Thus पटायति ॥८॥ पटायन् ॥८॥ गोपयन् (आर्ग्यनिर्'पृ)। पटिप्राञ्च (पट् with an 'आय' is 'आयनेपट्')। अनुम् (अम्)—अदित् hence by 'अतिप्रति' it gets 'इट्' optionally thus चक्षमिषे—चक्षंसे etc. चक्षमिषे (इट्पदे), and in the इडभाषण—चक्षम् + वहे :—

नित। 'अनुदात्तोपदेशवन्तितन्मोत्यादीनामनुगानि ह्यपी भवि न्' इति (२४२८—४१४३०) इत्यत 'उपदेश' इत्यनुवर्धते; 'आर्द्धधातुके' २३१०) इति चाधिकृतं वर्धते। इटानुबोधान् आर्द्धधातुक्तमतिपदमादायां—'आर्द्धधातुकोपदेशकाले' इति, 'आर्द्धधातुके परे' इति च। 'आर्द्धधातुकोपदेश' किम्? अथ पय गतो आभ्यां परस्य क्तिप आर्द्धधातुक्त्वेष्वपि 'अतो लोप' इत्यनेन अलोपी माभूत्। तेन 'वैरङ्ग-लोपाहलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति धार्मिकात् 'लोपी व्योर्धनि' इति यलोपे 'इस्यस्य पिति कृति तुगिति' तुगागमे च अत्—पत् इति सिद्धमिति। नहि 'अथपय' इत्येतौ 'आर्द्धधातुकोपदेशकाले' अकारान्तौ किन्तु यकारान्तावेन। 'आर्द्धधातुके परे किम्? कथयति। अदन्तोऽयं धातुः (कथ) चुरादी पठ्यते। अत 'अत उपाधाय' इति णिचि उपाधाह्वया 'काथयति' इत्येवं न भवति। 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेन अलोपस्य स्थानिवत्त्वात्। 'आर्द्धधातुके परे' इत्यनुक्ती तु अलोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात्—स्थानिवत्त्वं न स्यात्। तदभावे च कथ् इत्येवं ऋपे

जाते उपधाहृदिर्भवन्ति । गोपायाचकार इति—गु गोपाय आम इति स्थिते
 'अतो लोप' इत्यनेन अस्मापामावेऽपि सुवर्चदोषोपायितम् सिध्यत्येव इति धेत् ।
 वाटम् । किन्तु गोपायिता इत्यादि न सिध्यन्ति । तेन चार्द्धधातुकप्रसङ्गादिहा-
 पुपस्यम् । जुगोप इति । 'आयादय चार्द्धधातुके वा' इति आयाभावे एव; पितृ-
 किञ्चाभावाच्चूपधगुणः । अयामस्य जगत्वं च । गुप् गुप च = जुगोप् च इत्यादि ।
 कदित्वात् इति—'गुप्' इत्यस्येत्यर्थः । वेदिति—'स्वरतिगृतिप्रत्ययधुञ्जितो धे'त्यनेन
 यच्च इङ्क्वित्वात् जुगोपिषेत्यादि रूपस्यम् । आयपचे निरुमिद । अतो गोपायिता
 इति । आयाभावे तु कदित्वादवेट्—गोपिता गोमेति । चागोर्भिदि रूपस्य
 गोपायात्—गुप्यात् इत्यादि । गोपाय + यासुट् + सुट् त् इति स्थिते, अलोपे 'भिदः
 सङ्कोपोऽनन्तर' इति सकारश्चयस्यापि निह्नौ गोपाय यात् इति भवति ततो रूपम् ।
 गुप्यात् इति आयाभावे, यासुटः किञ्चाद् गुपाभावे च पूर्ववत् प्रक्षिया । अगोपायीत्
 इत्यादिनुडि रूपाणि । तत आयप्रत्यये अगोपायीत् इति—अट् गोपाय + इट् +
 सिच् + ईट् + त् = अगोपाय् (अलोपः) इम् ईत् = अगोपईत् (सलोपे) इति । आयाभावे
 इङ्क्वित्वात् इट्पचे चागोपीत्—अट् गोप (नेटीति ह्रदिनिषेधाद् लघूपधगुणः) ।
 इट्, सिच्, ईट्—अगोपईत् (पूर्ववत्सलोपः) । अगोपुमीत् इति इङ्भावपचे
 अट्, गुप्, सिच्, ईट् त् इति स्थिते 'वदवभ्रजल्लस्यच' इति ह्रदिः । इटः परत्वाभावात्
 सलोपाभावः । ततो रूपम् । घूर्प इति । धूपायति—आयप्रत्ययः, इप्, पररूपत्वश्च ।
 लघूपधत्वाभावाद् 'गोपायति' इतिवद् गुणो न । धूपायाचकारिति—प्रत्ययान्तत्वा—
 दनेकाच्त्वादात् । दुधुप—अभ्यासङ्गादेशे जगत्वे च रूपम् (आयाभावपचे इदम्) ।
 'धूपायितासि—धूपितासि'—इत्यनयोः पूर्वम् आयप्रत्ययान्तलुङ्गस्य धूपेरिति रूपम् ।
 परन्तु आयाभावे लुटि इटि घूपे रूपम् । अत इङ्क्वित्को न । धूपेरुदित्वाभावात् ।
 तेनेते एव रूपे लुटि प्रथमैकवचने इति द्रष्टव्यम् । यप इति लोपदेशः । सम्यगवबोध
 सम्यग्ज्ञानम् । चुप इति 'अस्मादेव भाषायां (चुप्, लोप्—चुपि चुपि इत्यादि) । तुप
 तुप् इत्येव । तत लघूपधगुणमाश्रित्य पूर्वस्य रूपं दर्शयति—तोपति इत्यादि । तुतुम्प-
 रिति तुम्प इत्यस्यातुसि रूपम् । तुम्पः संयोगान्तत्वेन असंयोगास्तिट् कित् इत्यास्याप्रवृत्त्या

कित्वाभावात् 'अनिदितां हल उपधाया । किङ्ति' इति नलोपोनेतिभावः । आशिषि तु 'किदाशिषि' (२२१६) इति यासुटः कित्वेन नलोपात्—तुप्यात् इति । प्राक्तुम्पताविति—गणसूत्रमिदम् । अर्थश्चायम्—'गौ'—शब्दो यदि कर्त्ता भवेत् तर्हि प्रादु-
 उपसर्गात् परतः तुम्पधातोः सुडागमः स्यात् इति । सुट् कृत इत्यत आह—
 पारस्करादिगणे पाठादिति । प्रस्तुम्पति—शस्यादिकं हि नस्तीत्यर्थः । सुट्ष्टित्वादायवयवः ।
 श्लिपेति—प्राक्तुम्पताविति श्लिप्प्रत्ययेन तुम्पधातोर्निर्द्देशात्—'श्लिपं पा शपानुवन्धेन—'
 इत्यादि परिभाषया—प्रादुपसर्गात् परतोऽपि तुम्पतेर्घङ्लुकि सुडागमो-न । तेन
 प्रचीतुम्पीति इति सिध्यति (प्र—तुम्प + यङ्लुक् + अभ्यासस्यगुणः (गुणो यङ्
 लुकोः) + ईट् च) । लोपति इति तुप् इत्यस्य लटि रूपम् । इहाद्याविति—तुम्प
 तुम्पौ । पञ्चमषष्ठौ—तुफ्तुम्फौ । नीरेफा—रेफवर्जिताः (रकारशून्याः) । अन्ये तुप-
 तुम्पादयः रफलायुक्ताः । प्रथमान्ता इति पवर्णान्ताः । द्वितीयन्ता इति फान्ताः ।
 आद्यः = पर्य । प्रथमान्तः पान्त—इत्यादि स्पष्टम् ।

अथानुनासिकान्ता इति । कस्यन्ता इति कसुकान्तवित्यन्ता इत्यर्थः । धिणि इति
 नुमिल्लते अनुस्वारे परसवर्णे च धिष्ण इति भवति । ततोऽनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् ।
 धिष्णते इति एवमन्यत्र । इमाविति—भूादौ तु आत्मनेपदिनाविति भेदः । पण—इति ।
 पन चेति पृथङ् निर्द्देशः । पनधातुः स्तुत्यर्थक एव न तु व्यवहारार्थकः इति भावः ।
 एतच्च सम्प्रदायानुरोधादुक्तमिति द्रष्टव्यम् । पनिसाहचर्यात्—इति । लोके चैवं
 दृष्टम् । यथा विभिन्नजातीययोरपि समानवस्तुव्यवसायवशात् उभयोरौव समानात्
 खञ्जादलाभ एवमिहापि विभिन्नार्थकयोः पणपनयोः स्तुतिरूपसमानार्थ—वशात् आय
 प्रत्ययः न तु अर्थान्तरे । तेन पणेर्यवसायार्थकादायप्रत्ययो न । ततश्च व्यवहारे पणते
 पणे इत्याद्यौव न तु पणायति इत्यादि रूपम् । स्तुतावनुवन्धेति । 'कस्यन्ता अनुदात्तेतो
 दश' इत्युक्तम् । पण धातोस्तदन्तर्भूतत्वेनात्मनेपदित्वं भवत्येव । किन्तु यदायं
 धातुरस्तुतौ वर्त्तते तदा—अनुवन्धस्य अनुदात्तेत्वस्य (सङ्गदगतिन्याय इव) केवले आद्य-
 प्रत्ययस्यैव पणधातौ—चरितार्थत्वाद्—गतार्थत्वाकृतकार्यत्वाद्—(पुनः) आयप्रत्ययान्तात्
 —पणधातोः आत्मनेपदं न, किन्तु परस्मैपदमेव । अतएव पणायति इत्यादि—स्पष्टम् ।

पेणे—इति एत्वाभ्यासलोपी । पणाधितासि (पाय इट्, लुट्) पवितासे (इट्, लुट्, कात्मने) । पणाप्यात्—पायप्रत्यये गोपाप्यादितिवत् । पणिषोष्ठ (व्यवहारयंकसात्मनेपदिनः पणतेरागोर्निष्ठि इट्, सीयुट्, सुट्, त) । पनायति इत्यादि पणाप्रतिबत् । चंमूय्—(—)चित्करणं पिदमिदादिभ्योऽङित्यर्थम् । तेन चमा इतिमिध्यति । चचमे । चचमिपे—चचसे इति—ऊदित्वादिङ्ङित्यर्थः । चचगे इत्यस्य—‘मगुनामि-कस्य—किमलोः किङिति’ (२६६६) इति दीर्घा न । ततः किमाहचय्यांतिङ्भिन्नस्य भलादेयं ङष्ठात् । एव चचमिध्वे—चचंध्वे इति । अथ वट्प्रत्यये परे इट् पद्यं—चचमिवहे इति विधाय—इडभावपद्ये विधेयं विवचुराहः—

२३०८ । म्योश्च ॥८२॥६५॥

दी—। मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यात् मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चचमिवहे—चचण्वहे । चचमिमहे—चचण्वमहे । चमिप्यते—चंस्यते । चमेत । आशिपि—चमिषोष्ठ—चंसोष्ठ । अचमिष्ट—अचंसु । ‘कमु ४४३ कान्तौ’ । कान्तिरिच्छा ।

The मकार of a root ending in म is replaced by the नकार when (affixes) मकार and वकार follow. Thus the alternative form is चचण्वहे=चचण्वहे=चचण्वहे (the म is changed to ण by ‘अट्कुप्वाङ्’ etc). In the same way चचमिमहे—चचवमहे । कमु etc

मित—। म्योः+च इतिच्छेदः । मृच वृच म्यो तयोः—सप्तम्यन्तम् । तदाह मकारे वकारे च परे इति । मान्तस्य धातोरिति ‘मो नो धातो’रित्यतोऽनुबन्धेरित्यर्थः । णत्वम्—‘अट्कुप्वाङ्नुम्वय्यायेऽपि’ इत्यनेनेति भावः । चम् इत्यस्य—(क्+प्+अ+म्) षकारसत्त्वादिति । अन्यत् स्पष्टम् । सर्वत्र इङ्ङित्यन्तात् रूपद्वयम् । कमु इति—

२३१० । कर्मणिङ् ॥३।१।३०॥

दी-स्वार्थे । ङित्त्वात्तङ् । कामयते ।

The affix णिङ् is attached after the root कर्मि (कम्) in the sense of स्वार्थे । Being ङित्, कर्मि becomes आत्मनेपदी, thus कामयते (कम् + णिङ् = कामि ; कामि + शप् तिप् (गुणः अयादेशः) ।

मित— । कर्मिः णिङ्प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थस्तत् शेषपूरणेन व्याचष्टे—स्वार्थे इति । ङित्त्वादिति—णिङ् इति शेषस्तत्साहचर्यात् कर्मिरेपीति द्रष्टव्यम् । तङ् इति आत्मनेपदम्—तङानावात्मनेपदमिति सूत्रात् । अत एव यद्यपि 'तव अनुदात्ततः कर्म्यन्ता दश्' इत्यनेन आत्मनेपदत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययान्तरेण संस्कारादप्राप्ते ङित्त्वादित्युक्तम् । कामयते—इति—कम् + णिङ् = कामि (अत उपधाया इति वृद्धिः) ततः शप् सार्वधातुकार्द्धधातुयोरिति गुणे अयादेशे रूपम् । प्रत्ययान्तत्वेन अनेकाच्त्वेन आमि प्राप्ते लिटि रूपप्रदर्शनार्थमाह—

२३११ । अयामन्तालाय्येति ण्युषु ॥६।४।५५॥

दी—'आम्' 'अन्त' 'आलु' 'आय्य' 'इत्तु' 'इण्यु'—एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाच्चक्रे । 'आयादय आर्द्धधातुके वा' (२३०५) । चकमे । कामयिता—कमिता । कामयिष्यते—कमिष्यते ।

The affix णि (ङ्) is replaced by अय when the affixes आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्तु, and इण्यु follow. This rule supercedes what (i.e. the लोप which) is enjoined by the rule णेरनिटि (2313). He says वक्ष्यमाण for he will explain it afterwards. Thus कामयाच्चक्रे—(कम् + णिङ्) + आम् + चक्रे (क + लिट् ए

= कामि + चाम् + चञ् = काम्य् + चाम् + चञ् । आयादृक् *cic*, चकम् = कम्
कम् ए = ककम् ण = चकम् । कामयिता — कम्पिता (the 1st is *दिट्* and the
2nd without it) and both gets the aug. इट् । Rest conj
is easy.

मित—य + चाम् + चल + चामु + चाण् + इत् + इष्ट्व इति षष्ठे । चाम्
च चलयेत्यादीनां इष्टृणां इच्छात् सन्मीवद्वयम् । वरनिटोऽत आभ्यासात्—
वेरिन्दुवर्णेने मित आमलादिषु परेषु दे. (तदनप्य धातोर्विकारमेति क्लृप्तायं.)
'य' इत्यादेशः स्यात् । बल्यमग्नेनेति—'वरनिटि' (३३१३) इति सूत्रेण यो लोपः
अभाभिख्ये बल्येने तदेदमपवाद इत्यर्थः । कामयाचक—कम् + बिष् = कामि =
कामय (अयादिमात्) = कामयाम् (आमप्रत्ययात्) = कामयाचके (ह्रस्वीनुप्रयोगात्
आमप्रत्ययबद्धित्यागनेपदान्) । आपादयिष्यादि । अकमि इति पाणिनौ रूपम् ।
स्पष्टम् । कामयिता इत्यादि—श्रुटि श्रुटि च विष् विकल्पत् प्रत्येक द्वे द्वे रूपे इति
बोध्यम् । अथ लिङ्लस्य कमिर्लङि च दविध्यादमाह —

२३१२ । णिअिद्रुमुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥३१॥४८॥

दी—। अन्तात् प्राडिभ्यश्च चलेत् ङ् म्यात् कर्त्तव्यं लुङि
परे । 'अकाम्' 'इ' 'अत' इति स्थिते ।

The affix चङ् is ordered in place of रिज् of a root ending in रि (रिच्) and of स्त, ड् and घ्, when लुङ् follows in the कर्तृवाच्य। Thus अकम् + रि + चङ् + त = अकाम् इ च त (चङ् retains अ only), this being the case we look forward :—

मित—। णिश्च श्रियं दुश्चरुं येति ह्जात् पञ्चमी । प्रत्ययसङ्घर्षपरिभाषया—
‘णि’ इत्यनेन तदन्त्यसङ्घर्षम् तदाह—गुणान्तात् इति । आदिभ्योऽसि चादिपदेन
दुश्चरुं षोडशम् । ‘कर्त्तरीत्यस्यार्थमाह—कर्त्तरेण मुङि परे इति । षडः अकारमात्रं
शिष्यते तदाह—अकाम् इ अ त इति स्थिते इति (णि इत्यस्मात् इ) :—

२३१३ । शेरनिटि ॥६।४।५१॥

दी— । अनिडादावार्द्धधातुके परे णिलोपः स्यात् । परत्वात्—‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यणि प्राप्तं ।

“अल्लोपावियङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्व्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) ।—इति वार्त्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादौ त्तिजन्तमवकाशः इति भावः । वस्तुतस्तु ‘अनिटि’ इति वचनसामर्थ्यात् आर्द्धधातुकमात्रस्य विषयः । तथाचैयडादेरपवाद एवायम् । इयङ्—अततक्षत् । यण्—आटिटत् । गुणः—कारणा । वृद्धिः—कारकः । दीर्घः—कार्य्यते ।

The affix णि (णिच् and णिङ्) disappears when an आर्द्धधातुक (affix) having no इट् in the beginning follows. Now the rule ‘एरनेकाचः’ (272—6.4.82) is later in order of Panini than the rule ‘शेरनिटि’ (6.4,51) ; so by the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्’, यण here being due, we read the Varttika here which means :—“णिलोप (elision of णि) and अल्लोप (elision of अत् by अतो लोपः—2308) are enjoined, by means of पूर्व्वविप्रतिषेध (this overturns ‘पर विप्रतिषेध’ taught by Panini in the rule ‘विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्’), in the places of इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ directed by ‘अचिञ्धातु—’ (271), ‘एरनेकाचः—’ (272), ‘सार्वधातुकार्ध—’ (2168), ‘अचो ज्ञिति’ (254) and ‘अक्तसार्व—’ (2298) in order.” Of these two (णिलोप and अल्लोप), the णिलोप overrules (the operations) इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ (only) while अल्लोप supercedes (the operations) वृद्धि and दीर्घ (alone). Thus यण्

(enjoined by एरनेकाचः) though subsequent is barred by विलोप (enjoined by षेरनिटि) । And the intention (of the Vartakakara) is that the विलोप (i.e. the rule 'षेरनिटि') applies (only) in cases like पाक्ति etc (पच् + णिच् = पाचि, पाचि + क्तिष् = पाक्ति 'the designation of a certain person' for it is formed by the rule 'क्तिष्कौ च संज्ञायाम्' । It should be observed that the root पच् is अनिट्—hence the application of the rule षेरनिटि); वस्तुतस्तु etc.—In fact, this rule 'षेरनिटि' i. e. विलोप, occupies (or applies to) all the operations of आहंभावतुक् on the strength of the term 'अनिटि' (in the rule). Thus this विलोप is an अपवाद (or a specified injunction over) इयङ्, यण्, गुण्, ह्रस्व and दीर्घ । The drift is this ;—There runs the परिभाषा 'परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलवत्' or 'of the subsequent, the persistent, the internal and the special, the later in the order above has precedence over the earlier'—Thus though the rule 'षेरनिटि' is followed by 'अचिञ्—', 'एरनेकाचः' etc, yet on the strength of its being special (अपवाद), it will predominate over the operations इयङ्, यण् etc as ordered by "अचिञ्—" &c. This is inferred from the application of the term 'अनिटि' in the rule. विलोप is enjoined to पाचि (in पाक्ति) । But पाचि (or पच्) is already अनिट् । Hence the word अनिटि in the rule 'षेरनिटि' becomes superfluous. But it cannot be so, it has a hidden meaning by which we know that it is a special rule otherwise Panini could have said 'षेः' only instead of 'षेरनिटि' for he also knew fully well that the root पच् is अनिट् । Thus it is concluded that षेरनिटि

will not only operate on पाक्ति (पच्), but also where (regarding आर्द्धधातुक) इयङ् etc were due. Hence there is no need of the Varttika as regards णिलोप । It (the Varttika) is, however, valid in respect of अलोप in cases like चिकीर्षक (चिकीर्ष + ण्वुल्) where वृद्धि' was due by 'अचो ज्ञिति' ; but 'अतो लोपः' (अलोपः), though preceding, comes in and the rule 'अचो—' does not apply, and (in cases like) चिकीर्षात् (चिकीर्ष + आशीर्लिङ् यात्) where दीर्घ was due by 'अकृतसार्वधातुकयोः' (2298), but अलोप (अतो लोपः—2308) comes in and then चिकीर्ष not being अकारान्त the rule 'अकृत—' does not apply. इयङ् etc—These are the instances in order of the Varttika 'अलोपावियङ्यण् etc' अततच्त् (अट्—तच् + णिच् + चङ् + त् = अ ताचि ताचि अ त् = अतच् तच् अत् = अततच्त्—here इयङ् is barred by णिलोप) । Instance of यण् = आटिटत् (अट् + णिच् + लुङ् (चङ्) + त् = आट् (आडजादीनाम्) + आटिटि ('अजादेद्वितीयस्य thus 'टि' only is reduplicated and not आ also) + अ (चङ्) + त् = आ आटिट् अत् (now यण् being due by 'एरनेकाच—' णिलोप prevails giving आटिटत्) । Instance of गुणः—कारणा—(क + णिच् = कारि ; कारि + युच् (अन्) + स्त्रियाम् + णिलोप = कार् + अन् + आप् and not कारि etc by गुणः) । Instance of वृद्धिः = कारकः—(क + णिच् + ण्वुल् (अकः) = कार् अकः and not कारै अकः by वृद्धिः) । Instance of दीर्घ = कार्यते (कारि with णिच्) + यक् + शप् + ते = कार + य् अते = कार्यते and not कारीयते by 'अकृत सार्वधातुकयोः— (2298).

मित— । णेः + अनिटि इतिच्छेदः । 'अनिटि' इत्यस्य विशेषणत्वात् तदादि विधिसंज्ञाह—अनिडादाविति । 'आर्द्धधातुके' (२३०७—६।४।४६) इति चाधिकृतं—

वर्तते तच्च अनिटि इत्यनेन विज्ञेयते ; तदाह—अनिट्हादौ आहं धातुके परे इति ।
 'अतो लोपः' (२३०८—६।४।४८) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते तदाह—खलोप इति ।
 परत्वादिति—'खरनिटि' (६।४।५१) इत्यपेक्षया 'एरनेकाचः—' (२७२—६।४।८२)
 इत्यस्य परवर्त्तित्वेन 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति बलवत्त्वाद् यणि (यणादिषु प्राप्ते)
 इत्यर्थः—वार्त्तिकं आरभ्यते यथा—खल्लोपाविति = णिलोपश्च अलोपश्चैत्यर्थः । इयङ्च
 यण्चगुणश्च द्विष्य दीर्घश्च—इयङ्यण्गुणद्विदीर्घाः (इन्द्रः) ; तेभ्यः—विभागे प्रभो ।
 पूर्वो विप्रतिषेधो (निषेधशास्त्रम्) तेन । अथमर्थ—णिलोपाजोपौ पूर्वविप्रतिषेध-
 नियमेन इयङ्यण्गुणद्विदीर्घेभ्यो बलवत्तरौ भवतः इ, यडादीन् व्यपीय प्राक् णिलोप—
 विधिः अलोपविधिश्च ('अतो लोपः' इत्यतोऽलोप इति) प्रयोक्तव्यौ, ततश्च इयडादी-
 नामप्रवृत्त्या अततचद्वित्याद्यमिमतरूपाणि सेत्स्यन्ति इति । तत्र णिलोप इयङ्यण्
 गुणविधिदीर्घेभ्यः ; अलोपस्तु द्विदीर्घाभ्यामेव बलवत्तर इति विवेकः । ननु यद्यस्माद्
 वार्त्तिकादेव णिलोपविधिर्गोचरस्तर्हि 'खरनिटि' इति सूत्रं किं व्यर्थम् ? नेत्याह—णिलोपस्य
 त्विति । पाचयतेरिति = ण्यन्तस्य पक्षेरित्यर्थः । पाक्तिरिति—'क्लिच्कौ च संज्ञायाम्
 (३३१३—३।३।१७४) इति क्लिच् । ततः 'तितुवतथसिमुसरकसेषु च' (२१६२—
 ७।२।८) इति इण्निषेधे 'खरनिटि' इत्यस्य प्रवृत्तिः । ततो णिलोपे पाक्तिरिति भवति ।
 पाक्तिरिति कस्यचित् पाचकस्य संज्ञा इति वृद्धाः । क्लिजन्तमवकाश इति । अत्रैव खर-
 निटि इत्यस्य प्रवृत्तिः नान्यत्रेतिभावः वार्त्तिककारस्याभिप्राय इत्यर्थः । इयडादिषु
 तु पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वोक्तवार्त्तिकमेव आदरणीयमिति । वस्तुगत्या तु वार्त्तिकमिदं
 नादत्तं स्यात् । खरनिटीत्यादिषु कार्यसिद्धेरित्याह—वस्तुतत्त्विति । अनिटि इति वचन-
 सामर्थ्यादिति । यत पाणिनिना 'खेः' इत्यनुक्ता 'खरनिटि' इत्युक्तम् अतः सर्वा-
 ण्येव आहं धातुकाणि अस्य सूत्रस्य विषयीभूतानि । ततः किम्—इत्यत आह—तथाचेति ।
 अपवादो = विशेषविधिः । अथम् णिलोपः = खरनिटीति सूत्रमित्यर्थः । अथ भावः—
 यदि 'खरनिटि' इत्यत्र अनिट्त्वचनं केवलं पाक्तिसिद्धयर्थं कृतं भवेत् तदा अनिटीति
 न वक्तव्यम् । एकस्मादविषयत्वात् ; किञ्च परत्वादियडादिविधयो यदि णिलोपविधिं
 बाधेत तर्हि 'कारयिता' इत्यादौ इडादौ आहं धातुके परे गुणेनैव वाचसिद्धेः

‘अनिटि’ इति व्यर्थम् । केवलं ‘श्लेः’ इत्यनेनैव कार्यसिद्धिः । अतएवात्र अयं विवेको यत्—यतः सूत्रे ‘अनिटि’ इति उपात्तम् अतः सर्वमप्यनिडायाद्वधातुकं णिलोपस्य विषयः । एवञ्च अपवादात्—‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः’ इति परिभाषया परानपि इयङादीन् बाधित्वा णिलोपः प्रवर्तते एव । तथाच वार्त्तिकं न कर्त्तव्यम् । अल्लोपांशे तु वार्त्तिकम् आवश्यकमिति स्वीकर्त्तव्यम् अन्यथा चिकीर्षकः—चिकीर्षादित्येवमादयो न सिध्यन्त्युः तत्रैवंविधवचनसामर्थ्यास्य (अनिटि इतिवत्) अभावात् । तथाच चिकीर्ष ण्वुल इति स्थिते णित्वाद् वृद्धौ प्राप्तायां पूर्वविप्रतिषेधेन—नियमेन अल्लोपे वृद्धिनिवृत्त्या रूपसिद्धिः । एवम् चिकीर्ष्यात् (आशीर्लिङ्) इति स्थिते ‘अकृतसार्वधातुकयोः (२२६८) इति दीर्घे प्राप्तं पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपः । ततो दीर्घनिवृत्तिस्ततो रूपमिति । शब्दन्दुशेखरे तूभयत्र पूर्वविप्रतिषेधपक्ष एव स्वीकृत इति । अथेयङ् यण् गुणवृद्धिदीर्घान् क्रमेणोदाहरति इयङिति । अततच्चत्—तच्च तनू-कारणे । तच् + णिच् + लुङ् त् इति स्थिते चङङागमद्वित्वेषु ‘प्राप्तेषु’ अ ताच्चि-ताच्चि अ (चङ्) त् इति जाते संयोगपूर्वकत्वाद् यणभावे इयङ् । ततो विप्रति-षेधेन णिलोपे अ तच् तच् अत् इति ततो हलादिशेषे रूपम् । यण्—आटिटत्—अट् + िच् + लुङ् त् स्थिते चङङागमद्वित्वेषु आट् आटिटि अत् इति जाते (‘अजादेस्तु द्वितीयस्य’ इति टिमावस्य द्वित्वम्) तत ‘एरनेकाचः’ इति यणि प्राप्तं पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो भवति ततश्च आ आटिट् अत् ततो रूपम् । गुणः—कारणेति—कृ + णिच् + युच् = कारि अन् + टाप् (गुणापवादो णिलोपः) कार् अन् आङ् कारणा । वृद्धिः—कारक इति कृ + णिच् + ण्वुल (अकः) = कारि + अकः णित्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन तदपवादः णिलोपः ; ततः कार् अकः = कारकः (युच् ण्वुल इत्येतौ प्रत्ययौ ‘युवोरनाकौ (१३४७) इत्यनेन अनाकौ इति भवतः) । दीर्घः—कार्यते इति—कृ + णिच् + यक् + णप्ते = कारि य् अ ते = कारि यते = कार् यते (अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपः) = कार्यते । एवं प्रकृते च अकाम् इ अत इत्यत्र ‘एरनेकाचः—’ इति यणं बाधित्वा पूर्व विप्रतिषेधेन णिलोपे अकाम् अत इति स्थिते ।

- २३१४ । णौ चङ्युपधाया ऋस्वः ॥७।४।१॥

टी । चङ्परे णौ यदङ्ग तस्योपधया ऋस्वः स्यात् ।

The penultimate (अच्) of that which is an अङ्ग (verbal base) becomes short (ऋस्व) when the affix णि follows with the affix 'चङ्' after it. Thus अ कम् अत now becomes अकम् अत ।

मित— । णौ, चङि + उपधायाः + ऋस्वः इतिच्छेदः । 'चङि' इत्येतत्—'णौ' इत्येतस्य विशेषणमित्याह चङ्परे णाविति—चङ् परो यस्यादिति विग्रहः । तादृशे णौ णिप्रत्यये परत इत्यर्थः । अङ्गमिति अङ्गाधिकारादिति बोद्धव्यम् । तेन अ कम् अ त इति अनेन अ कम् अ त इति भवति । उपधायाः किम्— । अचकाङ्गत् । काङ्ग इत्यदन्तोऽयं धातुस्तेन आकारस्य उपधात्वं न भवति । चङि किम्—हारयति । अत्र चङमावाद्धुखादेशो न । अथ चङि द्वित्वविध्यंभाहः—

२३१५ । चङि ॥६।१।११ ॥ .

टी । चङि परेऽनभ्यासधात्वस्वेकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादिस्तु द्वितीयस्य ।

The first letter of an एकाच् (containing a single vowel) root and the second letter of an अजादि (having a vowel at the outset) root are reduplicated when the affix चङ् follows (in लुङ्) । Thus अ कम् अत = अ कम् कम् अत = अ ककम् अत (ह्लादिः शेषः) = अचकम् अत [अभ्यासेचच् (२।८२) and "कुहोय"] ;—

मित— । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६।१।१) 'अजादिस्तु द्वितीयस्य' (६।१।२) 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।८) ततः 'चङि' (६।१।११) इति अष्टाध्यायी—अवक्रमः । लिटीति नानुवर्तते तदाह—अनभ्यास धात्वस्वेत्यादि । 'चङि' इति

परसप्तमी ; तदाह—चङि पर इति—नात्र द्विर्वचनेऽचीति द्वित्वनिषेधशब्दा । द्वित्व-
निमित्तचङ उपधया व्यवहितत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवम् अ कम् अत इत्यनेन द्वित्वे
अ कम् कम् अत = अ ककम् अत = अ चकम् अत (हलादिशेषे चर्त्ते च) इति स्थिते,
अभ्यासस्य सन्वद्धभावं भवतीत्याह :—

२३१६ । सन्वत्सृष्टुनि चङ्परिऽनगलोपे ॥७॥४८३॥

दी— । ‘चङ्परि’ इति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो णिः ।
स चाङ्गस्येति च द्वयमाप्यावर्त्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं
णिरिति, यावत् तत्परं यत्सृष्टु, तत्परोऽयोऽङ्गस्याभ्यास,—स्तस्य
सनीव कार्यं स्यान्नावग्लोपेऽसति । अथवा ‘अङ्गस्य’ इति
नावर्त्तते । चङ्परि णौ यदङ्गं, तस्य योऽभ्यासो लघुपर—
स्तस्येतादि प्राग्वत् ।

The term ‘चङ्परि’ in the rule forms a बहुव्रीहि compound—
meaning ‘after which (comes) चङ्’—[and it is an adjective to
‘णौ’ which is to be drawn from the rule ‘णौ चङ्गु पधायाः—’ (2314)]
to make the predication complete. The word ‘णि’ is set apart
from अि, दृ and सृ । Hence the expression ‘चङ्परि णौ’ does
not include them for they are not ण्यन्त (having the affix
णि at the end). This word णि and the (carrying)- word
अङ्गस्य move round i. e. they both are taken twice [thus णि
is once connected with the word लघुनि (चङ् परि णौ यत्सृष्टु तस्मिन् परि)
and at another time it is connected with the expression
‘अनगलोपे’ (णौ अग्लोपेऽसति) and the word अङ्ग is once taken
as a निमित्त or cause of ‘चङ्परि’ (अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्) and

at another time it is construed with the अभ्यास (योऽङ्गस्य अभ्यासः)] । Thus the meaning of the rule is—(Note that the rule is explained in two different ways according to the two distinct schools or views viz यद्योद्देश्यपक्ष and the कार्यकालपक्ष) that—that, which is the अभ्यास of a short verbal stem (अङ्ग) which is followed by the affix णि which again is followed by the affix चङ् on the strength of the designation of a verbal stem (अङ्ग सञ्ज्ञानिमित्तम्)—receives the same operation as has been prescribed for the अभ्यास in सन् provided, owing to the following of the affix णि there is no elision of (any of) the अक् letters (अ, इ, उ, ऋ, ए of the अङ्ग or the verbal stem). [Now he brings forward the other explanation saying] or—we need not take the word 'अङ्गस्य' twice (In this case the meaning then will be) that, that which is an अभ्यास followed by a short (अङ्ग) after which stands the affix णि along with the affix चङ् after it—receives the same operation as has been etc (as in the former case). (The difference between the two is that the former contains the clause 'अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्' whereas the latter contains in its stead the clause 'चङ्परेश्चो-यदङ्गम्') Now what follows if the अभ्यास receives the सन्वद् भावः ? To answer this he says in the next rule :—

मित— । सन्वत् + लघुनि, चङ्परं + (अनक् लोपे)—इतिच्छेद ।

[सूत्रगतपदार्थः] । सन्वत् इत्यस्यार्थः—'सन्नि इव,' सप्तम्यन्यादवति इत्याह—'सन्निव कार्यं स्यात्' इति । 'लघुनि' इति परसप्तमी । तच्च 'अव-लोपोऽभ्यासस्य' (२६२—७१४५२) इत्यतोऽनुवर्तितव्यमस्य, 'अभ्यास'—'परस्य' विशेषणम् । तदाह 'यच्चङ् तत्परो योऽङ्गस्याभ्यास' इति । 'चङ् परं' इति 'णौ चङ्युपधाया ङस' (२३१४—७१४१) इत्यतोऽनुवर्तनमाप्तस्य—'णौ' इत्यस्य विशेषणम्—'चङ् परी

यस्मात्' (बहुव्रीहिः) इति तेन च (बहुव्रीहिणा) 'यस्मात्—' इत्यनेन णिराक्षिप्यते । तदाह—अङ्गसंज्ञा निमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावदिति । 'अनङ् लोपे' इति च भावे सप्तमी । तदाह—अङ् लोपे असति इति । अगित्यनेन—इति—पचिकांमिश्रकि-
प्रभृतयश्च अङ्गलोपिनः (अकं लोपयन्ति ये ते इति विग्रहः) 'चङ् परे' इति बहु-
[वृत्तिगतपदार्थः] । व्रीहि'रिति दर्शितम् । ननु—'णिश्चिदुसुभ्यः कर्त्तरि चङ्'

(२२१२) इति श्रिदुसुवोऽपि चङ् पराः तेन तेषामपि अभ्या-

सस्य—सनवद्भावः स्यात् तत् बहुव्रीह्याश्रयणे कुतो निर्व्वाह इति चेत् । न । यद्यपि चङ् परमित्यनेन अङ्गमेवाक्षिप्यते तथाप्यनुवृत्तिवत्त्वात् ग्लान्तस्यैवस्याङ्गस्य आक्षेपो बोद्धव्यः । ततश्च श्रिदुसूवां ग्लान्तत्वाभात् न तेषां संग्रहः । एतदेवाह—'अन्यपदार्थो णि'रिति । कैयटवचनमिदम् । णिभिन्न इति तदर्थः । चङ् परे इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु सूत्रगत—'पर'—पदस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । केवलं 'चङि' इत्येवमुक्ते एव हि तादृशार्थस्य लाभात् (चङि परे इति) । स चाङ्गस्य इति चेति—स चेत्यनेन चङ् परकस्य णेः संग्रहः । आवर्त्तते इति—द्विः संवध्यते इत्यर्थः । तथाच णि—पदस्य अङ्गपदस्य च द्विरा-
वृत्तिर्द्वि'त्तावेव स्पष्टं प्रथमव्याख्याने । द्वितीयव्याख्याने तु अङ्गपदस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति । अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति—अङ्गमेति निमित्तभावे (हेतुहेतुमद्भावे) षष्ठी । तथाच अङ्ग-
संज्ञाया निमित्तं यच्चङ्परो वर्ण इत्यर्थः । चङ्परो वर्णश्च णेरिकार एव । तेन श्रिदुसुवामन्यवर्णानां न ग्रहणं तेषां प्रत्ययत्वाभावेन अङ्गसंज्ञानिमित्तकत्वाभात् (यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युक्तेः) । ततः—तत्पर इति तत् परं (सः परो) यस्मा-
दिति विग्रहः । अङ्गस्य द्विरावृत्त्या एकम् पदमभ्यासेऽन्वेति इत्याह 'योऽङ्गस्य अभ्यास' इति । अथ द्वितीयव्याख्यानार्थमाह—अथवेति । अत्र व्याख्याने अङ्गपदस्य—अभ्यासे एवान्वयो द्रष्टव्यः । प्राग् वदिति 'सनीव कार्यं स्यात् णावङ्गलोपेऽसति' इति शेषः । तदेतत् पक्षद्वयमपि कैयटगम्यं स्थितम् । तथा च तद्वचनम्—

'चङ्पर इति बहुव्रीहिणा अन्यपदार्थो णिराश्रीयते । तेन अचकमत इति केवले चङि सन्वद्भावी न भवति । न हि णिज्ब्यतिरेकेण अन्यचङ्परः सम्भवति । तेन चङ्परेणौ यल्लघु तस्मिन् परतोऽभ्यासस्य सन्वत् कार्यं भवति इति ।

‘अन्ते’ व्याचक्षते, ‘चङ्परि शौ’ यदङ् तदभ्यासस्य सन्वदभावो विधीयते
‘शा’ वित्यादि ।

अनयोः प्रथमपक्ष एव भाष्यादृढः । तथाच भाष्यम्—‘इह कस्मान्न भवति ।
‘अजजागरत्’ ‘लघुनिचङ्परि’ इत्याद्यते व्यवहित चातलघुचङ्परम् । इहापि
तर्हि न प्राप्नोति अचीकरत् । अजोहरत् (कष्टइत्यनयोर्ग्यन्तयोर्नुङ्) । वचनाद्
भविष्यति । इहापि वचनात् प्राप्नोति अजजागरत् । येन नाव्यधानं तेन व्यवहिते
ऽपि वचनप्राप्त्यात् । केन च नाव्यधानं । वर्येनेकेन एतेन । पुनः संघातेन व्यवधानं
भवति न भवति चेति । अनङ्ग्लोपे इति किम् । अचक्षत् । अदन्तोऽयं धातु-
र्नेदन्तम् । अङ्गोपस्तु आङ्धातुकापेक्षो न तु णिच्प्रत्ययापेक्षः । अत एवोक्तं
‘आवङ्ग्लोपेऽनतीति’ । ननु अभ्यासस्य सन्वदभावो भवतीति तर्कः किं च सनि अभ्यास-
कार्यं नित्यपेक्षयामाह—

२३१७ । सन्वतः ॥७१४।७८॥

दी— । अभ्यासस्यात इकारः स्यात् सनि ।

The short अ of the अभ्यास is replaced by इकार when
(the affix) सन् follows. Thus अ चकम् अ त now becomes अ
चिकम् अतः—

नित— । सनि + अतः इतिच्छेदः । ‘अत लोपोऽभ्यासस्य’ (२६२०) इत्यतो
अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ‘भजामित्’ (७१४।७८) इत्यत इन् (इकारः) इति च ।
तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । अर्थः स्पष्टः । एतेन अ चकम् अत इति सन्वदभावात्
अ चिकम् अत इति जाते—

२३१८ । दीर्घो लघोः ॥७१४।८४॥

दी— । अभ्यासस्य लघोर्दीर्घः स्यात् सन्वदभावविषये ।
अचीकमत । णिङ्भावपक्षे—“कमेश्चल्लेखङ् वक्तव्यः” (वार्तिक) ।
णेरभावान्न दीर्घसन्वदभावो । अचकमत

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत् द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानिकाच्चिति माधवः ॥१॥

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किंत्वस्यावयवः कश्चित् तस्मादेकाच्चिदं द्वयम् ॥२॥

वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयतो द्वयं स्यादिति मन्महे ॥३॥

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया ।

णे विंशेऽर्थे सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥४॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥५॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४४४ र

४४५ वण ४४६ गुण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ कण ४५०

व्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्वण ४५३ शब्दार्थाः । अणति ।

रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः ।

ववणिय । 'धणि'रपि कैश्चित् पठ्यते । ओणृ ४५४ अपनयने ।

ओणति । ओणाच्चकार । 'शोणृ ४५५ वर्णगत्योः । शोणति ।

शुशोण । 'ओणृ ४५६ संघाते' । ओणति । 'ओणृ ४५७ च' ।

शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । 'पैणृ ४५८ गतिप्रेरण—

श्लेषणेषु' । 'प्रैणृ' इतिक्वचित् पठ्यते । पिप्रैण । 'भ्रण ४५९

शब्दे' । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्—' (२३५) इति

णत्वम् । भ्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति ।

‘वण’ इत्यपि केचित् । वणतुः । वेणिय । ‘कन ४६० दीप्ति-
कान्तिगतिषु’ । चकान् ! ‘एन ४६१ वन ४६२ शब्दे’—स्तनति ।
वनति । ‘वन ४६३ वन ४६४ संभक्ती’ वनेरयंभेदात् पुनः पाठः ।
सनति । ससान । सनतुः ।

The short च्भास becomes long (दीर्घ) in the matter of
सन्वदभावः । Thus च्चिकम् चत now figures as च्चोक्म् चत =
चोक्कम् । बिटमाश् etc.—It has been said that affixes like
चाय, इयङ्, and बिट्, are optional by the rule ‘चायादय चाईधामुकि वा
(2305) ; so when the affix बिट् is wanting, ‘it should be
said, that the स्मि of कम् (कम्) is replaced by चट्’ (Varṭika).
Thus च्चकम् for there being no बि, सन्वदभाव is wanting and
consequently no दीर्घादेशः । [(Now to explain the import of
the rules ‘सन्वदप्रति etc’ and ‘दीर्घोन्मयीः’ in a single place,
Bhottoji versifies the same. Before going to translate the
verses we should explain the परिभाषा ‘यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषम् (1)
and ‘कार्यकामं संज्ञापरिभाषम्’ (2) elaborately ; for these have been
adopted here.

(1) ‘Samjnas and Paribhashas remain where they are
taught’ (Kielhorn). यद्योद्देशम् means not going beyond the
चट्मा or the place where they (the संज्ञा and the परिभाषा)
have been taught or pronounced in the form of a rule.
Thus in the present case (सन्वदप्रति चट्परिभाषा) we repeat
the sense only of the words ‘चट्’ and ‘चभास’ (which are
the संज्ञा—words expressed in the rules ‘यथास्य प्रत्ययविधिस्तदादि

प्रत्यये अङ्गम्' and 'पूर्वोऽभ्यासः' (2178) and not carrying down the very rules to place them by the side of 'सन्वत्तद्धुनि etc.' But this (placing the very rules containing the संज्ञा 'अङ्गम्' and 'अभ्यासः' in the form of 'अङ्गस्य' and 'अभ्यासस्य') we do in the case of the latter (कार्यकालं संज्ञा—) which means :—

(2) Samjnas and Paribhashas unite with the rules that enjoin certain operations, (provided the Samjnas occur or are valid in those rules, and provided the Paribhashas concern them). ('यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्—' भाष्यम्)। Thus the difference between the two परिभाषा is that of sense and verbatim use ; (of course, there is another difference between the यथोद्देशपक्ष and the कार्यकालपक्ष—(as Nagesha holds) that on the यथोद्देशपक्ष—the rules given in Panini's last three पाद (2—4). cannot be placed near the परिभाषा contained in or indicated by a Jnapaka in Panini (from अध्याय 1st. to the end of the 1st पाद of the 8th अध्याय), because so far as the latter are concerned they do not exist (or असिद्ध by the rule 'पूर्ववासिद्धम्') whereas, on the कार्यकालपक्ष the परिभाषा are also placed (without restriction) near those rules which are given in Panini's last three padas or sections. But here we are not concerned with this case)].

'संज्ञायाः etc.....साधवः—' Madhava holds that the दीर्घादेशः and the सन्वदभावः (of the अभ्यास) are effected only where, owing to the कार्यकालत्व of the संज्ञा (i.e. the presence of the technical term when the operation is going on), the अङ्ग (verbal stem) is reduplicated (i. e. in the case of one—

vowel containing or एकाच्क roots only and) not in the case of more than one vowel containing (अमेकाच्क) roots (where a single part or letter only with its vowel instead of the whole root is doubled) (1st verse) । (Thus कम् being एकाच् is duplicated in full and as a result the form is अचीकनत् (with सन्वदभाव and दीर्घादेश , similarly अचीकरत् (क + विच् + लुङ् त्), अघोषवत् (पच् + विच् + लुङ् त्) and so on)

'In the case of चकामि (चकाश् दीर्घी) अर्थापयति (अर्थ + विच् = अद्यापि a विज्ञात root with the णच् चापुक्) and ऊर्णोति (ऊर्णं अ चाश्वा दने), not the चक् i.e. whole root but a certain part of it is doubled , hence these two (i.e. the सन्वदभावः and the दीर्घविधि) are applicable in the cases of one vowel containing or एकाच्क roots only (2nd. verse)

Thus चकाश् + विच् + लुङ् त् gives अचचकासत् (with the duplication of च only) and अर्थ + चापुक् + विच् + लुङ् त् gives आर्तथपत् (with the duplication of थ only by 'अज्ञादिर्द्वितीयम्') and ऊर्ण + विच् gives और्णनवत् (with the duplication of ण only) ।

But in fact according to our opinion दीर्घादेश applies to ऊर्ण only whereas both (the सन्वदभाव and दीर्घादेश) are applicable to the विज्ञात root अद्यापि (alone) on the score of our explanation 'अद्वयव्यवो योभ्यास — 'that reduplication which is a part of the verbal stem ' (3rd verse)

Thus और्णनवत् (सन्वदभाव is wanting here because there is no अक् in the reduplicate (अभ्यास) hence we have only दीर्घादेश here, and आर्तथपत् (with सन्वदभाव and दीर्घ) ।

'But in the case of चकास्ति (i.e. चकास् + णिच् + लुङ्) both these (सन्वदभाव and दीर्घ) are sanctioned and at the same time not—sanctioned according as the व्यवस्था or regulation is ; (and the व्यवस्था is that) the affix णि (णी) is an adjective either to the adjoining word 'लघुनि' or to (the carrying and remote word) 'अङ्गम्' (The drift is :—if we interpret—'अङ्गसंज्ञानिमित्त' यच्चङ्परे णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु etc. (1st. Expln.) then there will be no सन्वदभाव and दीर्घ (अचचकास्त्) ; but on the other hand if we interpret 'चङ्परे णी यदङ्गम्—' etc. (2nd Expln.) then there will be both सन्वदभाव and दीर्घ giving अचीचकास्त् ! (4th. verse).

(We have interpreted the rule 'सन्वदलघुनि etc.' in two ways) on the authority of Kaiyata himself and have also construed the affix णि with the term अग्लोप (cf. his explanation 'णावग्लोपेऽसति' under 'सन्वदलघुणि' etc.) to effect the सन्वदभाव and दीर्घ in respect of अगित् roots (such as पचि क्मि श्कि etc.). Thus अपीपचत् etc. also are valid (the word एव in the expression 'कैयटेनैव' is to show that both the views are enunciated by Kaiyata alone and not by Kaiyata and Haradatta as others have explained—Tattwabodhini).

मित—। अव लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येति अनुवर्तते—तच्च लघोरिति पदेन सम्बद्ध्यते तदाह—अभ्यासस्य लघोरिति अच इत्यर्थः । 'सन्वदलघुनि चङ् परेऽनग्लोपे' इति सूत्रं सन्वदमिहानुवर्तते तेनेदमपि सूत्रं प्राग्वद् द्विधा व्याख्ययिमिति ध्वनयन्नाह—सन्वदभावविषये इति । फलितमाह अचीकमत इति (अ चिकाम् अत इत्यस्यानेन दीर्घे सति रूपम्) । लघोः किम् ? णि हिंसायाम् । तस्य एवन्ताल्लुङि अचिच्चावत् इति । अथ 'आयादय

‘आर्षधातुके वा’ इत्युक्ता कर्मिर्चिद्विकल्पाद् विदः अभावपक्षे—दीर्घसन्वद-
भावयोरप्यभावात् ‘कर्मिर्चिद्वद्वत्तस्यः’ इति च रिंकिन चङ् प्राप्तिरिति च ‘अपचमत्’
इति सिध्यति । तदेवाह विदभाव पक्षे इत्यादिना । इह कर्मरक्तमत्येन चङमा
वात् शान्तिकारवचनम् । अथ पचभि, प्रीके, ‘समवयधुनि—’ इत्यत्र ‘दीर्घो
लघोरित्यतश्च यन्मतस्य संक्षेपानुपपन्नं तदेव प्रपञ्चाभावे—सञ्ज्ञायाः कार्य-
कालत्वादिति—अनेदं सम्प्रधायम् शास्त्रेऽपि पक्षस्य विद्यतः । एकः ‘यद्योद्देशो
सञ्ज्ञापरिभाषमिति’ । अपरः ‘कार्यकालसञ्ज्ञापरिभाषमिति । यद्यपि मूलतः कार्य-
कारित्वसुभयो समानमेव तथाप्यभि कश्चिद् विशेव । तत्र पूर्वस्यायं—उद्देश-
मनतिक्रम्य यद्योद्देशम् । सञ्ज्ञा परिभाषाय यत्र यत्तात्पर्यम् शास्त्रे उपदिश्यते
तत्र तत्रैव निपातुपपत्तिरिति, द्रष्टव्या नास्तीति । कार्यकालमित्यस्याद्यन्तु—सञ्ज्ञाः
परिभाषाय तत्तत्कार्येण तत्र तत्र (कार्यप्रदेशे) कार्यकाले समिधि प्राप्यते समिधायक-
इति । तेन पूर्वपक्षे सञ्ज्ञापरिभाषायामवरोधोपपत्तिर्न तु तत्तत्सञ्ज्ञापरिभाषाविधायक-
सञ्ज्ञायाम् । अन्यपक्षे (कार्यकालपक्षे) तु तेषामिति भेदः (१) । तथा च प्रकृत
सन्वद्वचुमि इति सूत्रे दीर्घो लघोरिति सूत्रे च अद्वयं ‘अभ्यासम्’ च अर्थात् एव उप-
पत्तिरनुवर्तनीययोद्देशपक्षे—कार्यकालपक्षे तु अद्वयस्यासुविधायकयो ‘रद्वयं’
‘पूर्वोऽभ्यास’ इति मन्थोरपि तत्र (सन्वदित्यत्र दीर्घ इत्यतश्च) एकवाक्यतया
अवस्थानमिति । तेन चाद्यमर्थे ‘अद्वयं यै ह’ उच्चारणे—विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास—
सञ्ज्ञासु च सन्वदं भवतीति । अतएव ‘अद्वयं यै ह’ उच्चारणे इत्यनेन कृतयोग
लक्षणाकर्मणि—पञ्चाव समाश्रीयते न त्ववयवपक्षो । पूर्वस्या इतरपि सया भवत्वात् ।
तेन च कृत्यस्यैव हि अद्वयं द्विरुच्चारणम् न तु तदेकदेशस्य तदवयवस्येति यावत् ।
तथाच ‘कृत्यमद्वयं’ यत्र द्विरुच्यते न तु तदवयवगतत्वं तत्रैव सन्वद्वचुमीति सन्वदभाव,
दीर्घो लघोरिति दीर्घस्य फलति । ‘कृत्यमद्वयं’ यदा धातुरेकाञ् भवति तदैव

(१) इतोऽधिकं जिज्ञासुभिरिव विधेयस्य परिभाषेतुं शङ्करो द्रष्टव्यः । अस्याभिस्तु
विस्तरमिमा निबलमिति ।

द्विरुच्यते । तेन एकाच्कधातूनामेवविषये दीर्घसंनवदभावयोर्लाभः । न अनेकाचां धातूनामिति कार्यकालपक्षपातिमाधवस्य—मतमिति प्रथमफक्कार्थः । अचीकमत—अचीकरत्—(क्त + णिच् + लुङ्)—अपीपचदित्याद्याहरणम् ।

चकास्तीति—चकास् दीप्ताविति धातुः । अर्थमाचष्टे—इति णिचि आपुगागमे 'अर्थापि' इति धातुः । ऊर्णुञ आच्छादने इति च प्रकृतिः । तथाणामपि श्रितपा निहृशः । आदिपदेन जागृ—निद्राचये इत्यादीनां ग्रहणम् । अयमर्थः—चकास्, अर्थे, ऊर्णु इत्यादिषु अङ्गं न द्विरुच्यते किन्तु तेषां कश्चिदवयव एव अनेकाच्त्वादिति भावः । तवानेकाचां हलादेः प्रथमावगवस्येव अजादेस्तु द्वितीयेवेति विवेकः । यथात्रैव—चकास् इत्यस्य—चकारमावस्यद्वित्वम् न तु चकास् रूपस्य क्तस्य स्याङ्स्य । अर्थापि कृष्णातिश्च अजादित्वाद् द्वितीयावयवस्य थकारमात्रस्य 'ण' इत्यस्यैव ('सर्व्वत्वाच् सहित-स्यैव वर्णस्य द्विरुक्तिरिति बोध्यम्) द्वित्वमिति । अनयोर्लङिचङि—आर्त्तथपत् और्णुनवत् इति च सिध्यतः । अथ कार्यकालपक्षं निगमयति—तस्मादिति । एकाच्च—'एकाञ्'-धातुषु' इदं द्वयम्—'संनवदभावः' 'दीर्घ' इत्यर्थः—इति द्वितीयफक्कार्थः ।

स्यादेतत् । किन्तु यदि कार्यकालपक्षमेव समाश्रित्य अत्र समाधानं क्रियते तर्हि—दिदरिद्रासति, जिगणयिषति इत्यादिषु—का गतिः । तेषामनेकाच्कत्वाद् क्तस्य स्याङ्स्य द्विरुच्चारणसम्भवे—अभ्यासकार्यं न स्यात्,—उक्तरीत्याहि कार्यकालपक्षाश्रयणे—एकाच्च धातुष्वेव द्वित्वाभ्यासकार्यादिनियमात्—इत्याशङ्क्य समाधत्ते वस्तुत इति—

कार्यकालपक्षापेक्षया यथोद्देशपक्षस्यैव अभ्यहितत्वाद् वृत्त्यादिष्वभ्युपगमाच्चिति मन्तव्यम् । अङ्गस्येति—'संनवदभावो नि'—इति सूत्रे अस्माभिः (भट्टोजिदीक्षितैः) 'अङ्गस्य अवयवो योऽभ्यास' इति वर्णितसुक्तमिति यावत् न तु 'अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे तव योऽभ्यास' इत्यादि (कार्यकालपक्षाश्रयणे—द्वयमेव व्याख्यानरीतिः) । तेन एकाच्च अनेकाच्च चोभयेष्वेव धातुषु—दीर्घसंनवदभावौ निर्वाधं भवत इति दर्शयति ऊर्णाविति । ऊर्णौ—ऊर्णुधातौ (केवलं) दीर्घादिश्च एव भवेत् न संनवदभावः । अभ्यासे अकाराभावेन संनवदभावाभावात् 'सन्त्यत' इति इत्वस्य असम्भवात् । अर्था-

पञ्चमौ विजन्तायापिधातो—तु 'इय' सन्वदभावः, दीर्घं दयेतदइय 'स्यात्' भवेत् इति 'मन्मटे' वय मन्मामटे—इत्यस्याकं मतमिति यावत् । तथाच ऊर्ध्वं इत्यस्य विधि लुङि चङि—सन्वदभावाभावात् केवल दीर्घादेशेन और्ध्वमपत् इति भवति । अथ इत्यस्य—विधि लुङि चङि तु—सन्वदभावाद दीर्घाच्च—चार्तोद्यपदिति । इति तृतीय—फलिकार्यं ।

अथ व्याख्याविकल्पासक्तौ दीर्घं सन्वदभावविकल्पो भवत इति दर्शयति—

चकामाविति—विजन्तस्य चकामोः—लुङि (चङि) तु व्यवस्थया व्याख्यापेक्षया इदम् उभयम् इमी दीर्घं सन्वदभावौ न स्यात् न भवेत्, स्यात्—भवेच्च । तथा च 'सन्वद्वचुनि—' इत्यत्र 'चङ् परे षी यद्वचु' इति प्रथमव्याख्याने 'येन भाव्यवधानेन तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति न्यायात् (न्यायोऽयं—'पुगन्तस्य ध्रुवस्य च' (२१८८) इत्यत्र व्याख्यातम् इति तथैव द्रष्टव्यम्) 'अचचकासत्' इत्यत्र चङ्परस्य च, चकाम् इत्यनेकाज्यवधानात्—दीर्घं सन्वदभावौ न भवतः (अधोक्तमत इत्यत्र तु एकाज्मात्राव्यवधानद भवतः), 'चङ् परे षी यद्वचु'मिति द्वितीयव्याख्याने तु (दीर्घं सन्वदभावेन) 'अधोचकासत्' इति भवति । 'चकाम्' इत्यस्याङ्प्रसक्तत्वेन तत्परतः एव चैः सत्त्वाद व्यवधानाभावात् इति ज्ञेयम् । अधोक्तमार्गेण व्यवस्थानेन दर्शयति—त्रैविध्यमिति—जेरित्यस्य विशेष्यम् सन्निहित (समीपवर्ति) 'लघुनि' इति—यथा अनुवृत्तित्वस्य दूरवर्ति 'अहमि'ति इत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने 'षी यद्वचु' इत्यनेन 'लघुनि' इत्यस्य विशेष्यत्वं फलितम्, द्वितीय व्याख्याने तु 'षी यद्वचु' इत्यनेन 'अहमि' विशेष्यत्वमिति भावः । इति चतुर्थफलिकार्यं ।

अतु किमेव द्वैविध्येन व्याख्यानं स्वकपोलकल्पितम् उताक्षयं किञ्चिद् सामान्यतया—शङ्काङ्—इति व्याख्या विकल्पस्थेति ।

इति इत्य केयटिनैव नत्वन्वेन कीनविद (एतेन एक केयटमतमन्यद् इदममतमितिः व्याचक्षाणा उपेत्या इति एवकारेण—गम्यते, तथाचाद्याभिरपि सन्वद्वचु नि सूते—केयटगम्यं चङ्कृत) वर्णनात्—कथनात्—तमनुसृत्यान्माभिरपि तथैव व्याख्यातमिति वाक्यशेषः । अतु 'अपि रितौमभावत्त' 'भावग्लोपेऽसति' इतुका (सनवत् सूते)

अग्लोपेऽपि तस्य सम्बन्धः साधितः । स च कथम् इत्यत्राह—येरिति । अगिताम् अपि सिद्धये णेः अग्लोपे अपि—सम्बन्धः स्वीकृत इति वाक्यशेषोऽन्वयः । णेः णिञः अग्लोपे सत्यपि सम्बन्धः स्वीकृतः अन्यथा—कमिशकिपचिप्रभृतीनामगित्वमादाय— तेषां णिचि चङि दीर्घं सन्वदभावी न भवेताम् इति भावः । इति पञ्चमफक्किकार्यः ।

अथ क्रम्यन्ता इति क्रसु पादविच्छेपे इत्यन्ता इत्यर्थः । वकारादित्वादिति 'न शश- दद्वादिगुणानाम्' (२२६३) इति निषेधादिति भावः । ओणाञ्चकार इति इजादि- त्वादाम् । अर्थभेदादिति—एकत्र शब्दार्थकः अन्यत्र संभक्ताविति भेदः ।

२२१८ । ये विभाषा ॥६।३।४३॥

दी— । जनसनखनामात्त्व' वा स्यात् यादौ किङ्ति । सायात्—सन्यात् । 'अम ४६५ गत्यादिषु ।' 'कन दीप्ति— कान्तिगति'—इत्यत्र गतिः परयोः शब्दसंभक्तयोरादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम । 'द्रम ४६६ हम् ४६७ मीमृ ४६८ गतौ' । द्रमति । दद्राम । 'ह्यप्रन्त—' (२२८८) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम् । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । 'चसु ४६८ कसु ४७० जसु ४७१ भसु ४७२ अदने' ।

The roots जन्, सन् and खन् optionally end in आ when a कित् or डित् affix beginning with a यकार follows. Thus सायात् etc.—(आशीलिङ्) here the augment वासुट् is कित् by 'किदाशिषि' (2216). Similarly जायात्—जंन्यात् and खायात्—खन्यात् । कन—दीप्ति कान्ति etc. अम गत्यादिषु—means 'to move' (गति) and also 'to sound' (शब्दे) and 'to serve' (संभक्तौ) for the word आदि in गत्यादिषु implies 'शब्दे' and 'संभक्तौ' which follow गति, read

न कन दीप्ति (to shine) कान्ति (to wish) गतिषु etc. द्रम is मान hence
हृदि is prohibited by 'ब्रान्ति etc. (२२७७). चम् etc means 'to eat.'

मित— । 'जनसनखनो सन्भक्तोः' (१५०४—६१४'४२) इत्यतो जनसन—
खनामित्यनुवर्तते । तदाह—जनसनखनामिति । 'विङ्ग्वनोरनुमासिकस्याज्' (१२८२
—६१४'४१) इत्यत्र आदिति (आ) ; अत आह आत्वमिति । वेति विभाषा—
पदार्थे । 'अनुदात्तोपदेश—' (२४९८—६१४'४३) इत्यतः 'किङ्कति' इति
आनुवर्तते तस्य सूत्रस्येन 'ये' इत्यनेन तदादिविधिमायित्य विशेष्यते । तदाह—
यादौ किङ्कति इति । 'ये' इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । ए—मात्र तिष्ठति ।
सायात् इत्यादि—अत्र किदामिधीति आशीर्षिङि यासुट् किञ्चात् प्राप्ति । एवम्
जायात्—जयात्, खायात्—खन्यात् इति । अम इति आदिजित्यादिपदयाच्चार्यमाह
—कनदीप्तिकान्तीत्यादि । 'यङो'यङ्गम् । वनगच्छे वनसन संभक्तौ इति हि तत्र पाठः ।
तेन आदिपदेन अमीः शब्दसंभक्तावप्यर्थो भवतः इति । अमुपदने इत्यस्य रूपविधि
दर्शयति ।

२३२० । छिबुक्तमुचमां शिति ॥७३॥७५॥

दी— । एषामचो दीर्घः स्याच्छ्रुति ।

“आङि चम इति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) ।

आचामति । आङि किम् ? चमति । विचमति । अचमीत् ।

जिमिं केचित् यठन्ति । जेमति । क्रसु ४७३ पाद्विचेषे ।

The अच् of the roots, छिबु (छिब्), क्लसु (क्लम्) and चम्
(चम्) is lengthened when a शित् (श—eliding) affix comes after
these. Thus चम् becomes चाम (and छिब becomes छीव and क्लम् be-
comes क्लाम)—, 'It should be expressed that the अच् of चम्
is long only when it is preceded by the उपसर्गे आङ्' (आ) (Vartika)

Thus आचामति; why say आङि—witness—चमति and विचमति without दीर्घ । अचमीत् (लुङ्) by ह्यन्त etc (2299). क्रसु—‘to step’—

मित—। ‘शिति’ इति शकारितप्रत्यये शवादौ परे इत्यर्थः । दीर्घ इति ‘शमामहानां दीर्घः’ श्यनि’ (२५१६—७।३।७४) इत्यतोऽनुवर्तते । दीर्घ इत्यनेन च ‘अचश्चेत्यस्याः परिभाषाया उपस्थितिः । तदाह—‘अच’ इति । आङोति वार्त्तिकं वक्तव्यम् । अन्यत् स्पष्टम् । क्रसु (क्रम्)—पादविक्षेपे इति—

२३२१ । वा आशभ्लाशश्चसुक्रमुक्तमुत्तसित् टिलषः ॥३।१।७०॥

दी—। एभ्यः श्यन् वा स्यात् कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे ।

The विकरण श्यन् (of दिवादि class) is optionally attached to these roots (भाश्, भ्लाश्, भम्, क्रम्, क्तम्, वच्, वुट् and लस्) when a सार्वधातुक affix follows in the कर्त्तर्यवाच्ये ।

मित—। भाशित्यादि समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यन्तम् । तदाह—एभ्य इति । ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (२५०५—३।१।६९), ‘कर्त्तरिशप्’ (२१६७—३।१।६८), ‘सार्वधातुके यक्’ (२७५६—३।१।६१) इत्येतेभ्यः क्रमेण श्यन्निति, कर्त्तरैति, सार्वधातुके इति चानुवर्तते ; तदाह—श्यन् वित्यादि । श्यन्निति शिद्भवति, यकार—मात्रं शिष्यते ।

२३२२ । क्रमः परस्मैपदेषु ॥७।३।७६॥

दी—। क्रमेर्दीर्घः स्यात् परस्मैपदपरि शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु—क्रामतु ।

(The penultimates of) क्रम् become long, when a शित् (श—eliding) affix follows in the परस्मैपद । Thus—क्राम्यति—क्रामति (optionally श्यन् and शप्) but in the आत्मनेपद the form is क्रमते—विक्रमते etc. भाश् and भ्लाश् mean to shine—भाश्यते—भाशते ;

भ्रूलागते etc ; भ्रु (ध्रुम्) to wander ध्रुमति—ध्रुमति (in दिवादि—भाष्यति by 'शमानादना दीर्घः—') चक्रात्—by 'अत उपधायाः' (2282).

मित—। शमानादना दीर्घः—' (१५१८—७११७४) इत्यतो दीर्घ इति, द्विबुद्धमुचमानित्यतः मितोति चानुवर्त्तते । अन्येषां तु घाग भ्रूमाद् दीर्घो—भाष्यते—भाष्यते । भ्रूलागते—भ्रूलागते । भ्रु चलने (भ्वादि)—ध्रुमति—ध्रुमति । (दिवादी तु भाष्यति) ; क्रमु म्नाओ—क्राम्यति—क्रामति । वसी उद्देगे—वस्यति—वसति । तुष्टच्छेदेने—वृष्टति—व्रीटति । लपकान्तो कान्तिरिच्छा । लप्यति—लपति । इत्यादाहरणानि । चक्राम इति अत उपधाया इति षलि वृद्धिः । क्राम्यतु इत्यादि स्यष्टम् ।

२३२३ । स्रुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥७१२॥३६॥

दी—। अत्र वेट् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तैः तः । 'अथ ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ चय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गती' । अयते ।

The roots स्रु and क्रम् get the augment इट् (in the कर्त्तृवाच्य only) provided there is no निमित्त or cause of आत्मनेपद in them. Thus अक्रमीत्—अट् क्रम् इट् सिच् ईट्—अ क्रम् इम् ई त्—अक्रम् इ ० ईत् (prohibition of वृद्धि by 'ह्रान्त—etc' (2299) and सलोप by 'इट् ईटि') । अय to go अयते—

मित—। स्रुक्रमोः + अनात्मनेपदनिमित्ते इति वृद्धिः । स्रुय क्रम् च (इन्द्रः) तयोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ; तेन चोः क्रमय परस्मै सिच् इट् इति लभ्यते । मागेऽस्तु अयमर्थे षष्ठ्याह । आत्मनेपदनिमित्तस्याभाव इति अनात्मनेपदनिमित्तम्—'अर्थाभावे अय्ययीभावेन सह नञ्स्तत्पुरुषो विकल्पते' इति वचनात् मयर्थेऽय्ययीभावः ।

तेन 'अनात्मनेपदनिमित्ते' इति द्विवचनस्थाने व्यत्ययेनैकवचनम् अनात्मनेपद-
निमित्तयोरित्यर्थः । केचित्तु 'आत्मनेपदनिमित्ताभावे' इत्यर्थः इत्याहुः । अर्थस्तु भयत्र
समान एव । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' (७।२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्त्तते ।
तेनायं सूत्रार्थः—आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (आत्मनेपदनिमित्ताभावे इति वा) स्त्रीः
क्रमस्य परतो वलादेरार्द्धधातुकस्येडागमः स्यात् कर्त्तृवाच्ये नान्यवेति । कर्त्तृवाच्य-
नियमार्थमेवेदमित्याह—अत्रैवेडिति । अक्रमीत्—छान्तचणोति वृद्धाभावः । 'इट
इटि' इतिसलोपः । स्त्रीस्तु अस्मावीत् इति ('सिचिवृद्धिः परस्मै—' इति वृद्धिः)
अत्रैचेट् इति किम् भावकर्म्मलकारिणु सामूत् उपस्योष्यते जलेन । इड भवै=
उपक्रं'स्यते । इदं कर्मणि । अतोभयतैवेडभावः । किञ्च 'सुक्रमोरुदात्तत्वेनेटि
सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह अत्रैवेडिति तत्त्वबोधिनी । 'निमित्ते इति किम् । स्त्रीति
इति सविता—स इवाचरति सवितीयते । इह क्यङ् एवात्मनेपदनिमित्तम् न तु
स्त्रीतिरित्याहु'रिति च तत्रैव ।

२३२४ । दयायासश्च ॥३।१।३७॥

दी—। 'दय' 'अय' 'आस्' एभ्य आम् स्याल्लिटि ।
अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट ।

The affix आम् is attached after the roots दय, अय and आस् in लिट् । Thus दयाञ्चक्रे etc. अयिता (लुट्) ; अयिषीष्ट (आशीर्लिङ्) ।

मित—। 'कास्प्रत्ययादामन्ते लिटि' (२३०६—३।१।३५) इत्यत आम्
इत्यनुवर्त्तते । दयायासश्च समाहारवृद्धात् पञ्चम्यन्तं, तदाह—एभ्य आम् स्यादिति ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

२३२५ । विभाषेष्टः ॥८।३।७८॥

दी—। इणः परो य इट् ततः परिषां षीध्वं लुङ्लिट्वां वा
सूध्वन्त्यः स्यात् । अयिषीढम्—अयिषीध्वम् । आयिष्ट ।
आयिढम्—आयिध्वम् ।

The च optionally becomes मूर्धन्यं । e becomes इ, of धोध्यम्, लुङ् and लिङ् coming after the augment इट्, which again follows a root ending in इण् (a प्रत्याहार containing the letters इउऋए etc up to 'लण्') । Thus अयिषीदुम्—अयिषीध्वम् (अय+इट्+धीध्वम् (आशी.)) । आयिष्ट—अय+लुङ् त=आट् अय् इट् सिच् (०) त the त not being अष्टक, there is no इडागम by—अयिषिषीऽइते) । आयिदुम्—आयिध्वम् (अय्+ध्वम् (लुङ्) as before)

मित्—। विभाषा+इट् इतिच्छेद । 'इणः धोध्यंलुङ्लिङां धीऽङ्गात् रे२४०—टी१।०८) इत्यनुवर्तते, 'अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यतो मूर्धन्य इति च, तदाह—इणः पर इति । इटः इति पञ्चमी तदाह 'य इट तत' परेषाम्' इति । अयिषीदुम्—अयिषिध्वम्—अय+आशीर्लिङ् ध्वम् इति स्थिते सीयुटि अय सीयुट् ध्वम् इति जाते लोपो व्यौरिति यलोपे आहं धातुकत्वेन सलोपाभावे, सीयुट् इडागमे च अय् इ सी ध्वम् इति भवति ततो मूर्धन्यादेशे—अयिषीदुम् इति, आयिष्ट—अय लुङ् त इति स्थिते आट्—इट्—सिच् । ततस्तकारस्य अष्टकत्वाभावाद् ईडभावे सलोपाभावस्ततो रूपम् । आयिदुम्—आयिध्वम्—अय+लुङ् ध्वम् इति स्थिते आट्=अय इट् सिच् ध्वम् इति जाते आय् इ स् ध्वम् इत्यस्य 'धि घेति सलोपे,' मूर्धन्यादेशे च आयिदुम् इति ।

२३२६ । उपसर्गस्यायतौ ॥टी२।१८॥

दो—। अयतिपरस्योपसर्पस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । ज्ञायते—पलायते । निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । 'प्रत्ययः' इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'लुदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरञ्जौ' इति माघः । 'इट् किट् कटी' इत्यत्र प्रस्निष्टस्य एर्भविष्यति ।

यद्वा “अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्” (परि—६७) ;
 चक्षिडो डित्करणज् ज्ञापकात् । वादित्वाद्—ववये । पेये ।
 मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ‘दय ४८१ दानगति-
 रक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे । ‘रय
 ४८२ गतौ’ । ‘जयी ४८३ तन्तुसन्ताने । जयाञ्चक्रे । ‘पूयी
 ४८४ विशरणे दुर्गन्धे च’ । पूयते । पुपूये । ‘क्लूयी ४८५
 शब्दे उन्दने च’ । चुक्लूये । ‘क्लमायी विधूनने । चत्क्लमाये ।
 ‘स्फायी ४८७ ओष्यायी ४८८ वृद्धौ’ । स्फायते । पस्फाये ।
 प्यायते ।

ल is substituted for the रेफ or र् of an उपसर्ग which is followed by अयति i. e. the root अय् । Thus प्र+अयते=प्र+अयते=प्रायते and परा+अयते=पला अयते=पलायते । But निस्+अयते and दुस्+अयते give निरयते and दुरयते without the substitution of ल for the रेफ or र्, because the क्तव i. e. the र् of निस् दुस् is असिद्ध (as not having existed) by the rule ‘पूर्वेवासिद्धम्’ (Note the situation of the rules उपसर्गस्यायतौ (४. २. १९) and सप्तजुषो रुः (४. २. ६६)—where the latter is subsequent hence it is असिद्ध or invalid towards what is enjoined by the former). But निर् and दुर prefixed to अयते gives निलयते and दुलयेते for their र् is not the result of क्तव । The word ‘प्रत्यय’ is not changed into प्रत्ययः for there is no अय following प्रति (प्रति—इ+अच्) । Now, if the root अय् is आत्मनेपदी then how to defend उदयति (उत्+अय्+शङ्+७मी) used by माघ ; in ‘उदयति

वित्त—' etc (for to speak truly it would have been उदयमाने) ?
 (The answer is) Do not explain it as उद् + चय etc, but derive as
 उद् इ etc and this is obtained from disjoining कटो (कटि +
 इ + ई) see under घातचय etc (2299) ; or—It is correct by
 the परिभाषा—'The चात्मनेपद् due to the elision of अनुदात्त
 (by 'अनुदात्तङित चात्मनेपद्म्) is चनित्य, not persisting i. e. op-
 tional'. And this is inferred on the strength of इत्तरूप
 of the root चदिह् which had it been read as 'चदि' (without
 'ह'), would have been चात्मनेपद् on account of the elision
 of its 'इ' (चदि—चच्, इ) which is अनुदात्त and elides and
 thus is a sign of चात्मनेपद् by the rule अनुदात्तङित—'. बादित्वात्
 —the root ब्य् being begun with ब at the beginning there
 is no 'एत्वाभ्यासलोप' by the prohibition 'न भगददवादिगुणानाम् (2263).
 Thus it does not give 'वेवे' as चय which gives वेवे not being बादि ।
 प्रचयते—प्र + चयते । पूयो to burst and to discharge foul smell.'
 The 'ई' at the end of these roots indicate optional इद् by 'श्रीदितो
 निष्ठायाम्' and the 'ओ' of ओप्यायी indicates एत्वा in निष्ठा by 'ओदितय' ।
 प्यायते :—

मित—। उपसर्गस्य + चयती इति द्विदः । अयतापिति त्रिपा निहिं टस्यायते;
 समन्यपि—'उपसर्गस्य' इत्यस्य पारायणं विशेषणम् इत्याह—अयतिपरस्येपि । 'यो
 र्क' इति—'ऊपोरोलः' (२३५०—८।२।१८) इत्यतीऽनुवर्त्तरिति भावः । प्रायते—
 प्र + अयते । पलायते—परा + अयते । निस्सुसोरिति । निस्सः दुस्सत्त्वयं ।
 असिद्धत्वात्—'पूर्वमासिद्धम्' (१२—८।२।१) इत्यनेनिति यावत् । तथाच
 'ससजुसो इ' (१६२—८।२।६६) इति सुवम्—एतत्सुवापेक्षया परमेवेति । उदा-
 हरति निरयति इत्यादि । निरूदरोस्त्विति—नेदं खल्वं सकारफलं तेनासिद्धत्वाभावात्

दनेन लत्वम् । 'प्रत्यय इतीति—प्रति—इ + अच्—इति इणधातोरेवाच्, प्रत्ययेन तत्-
सिद्धिः न तु अयतेरितिभावः—'अनभिधानादिति' कैयटः । अथ अनुदात्तेष्वलक्षणतया
अयधातोरात्मनेपदित्वात् पृच्छति—अथ कथमिति । उद्—अय + शठ + ७मी. १ वचन
इति उदपूर्वस्य श्वन्तस्य चायतेः सप्तम्यन्तं मत्वा प्रश्नः । समाधत्ते—इट् किट् किटीति ।
तव इ ई इति स्त्रीषामेव मते प्रश्नेषेण पाठः कृतः ('ह्रस्वचणश्चसृजाण्ट—'
(२२६६) इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । पक्षान्तरेणैतत् समाधीयते ग्रहंति । अनुदात्तेष्वेति—
परिभाषेयम्—'अनुदात्तलोपप्रयुक्तं यवात्मनेपदं विहितं तन्न सार्वविकमिति' तदर्थः ।
तत्र लिङ्गं दर्शयति—चच्छिङ् इति । 'चच्छिङ्' इत्यनुक्ता यदि 'चच्छि' इत्येव पठ्येत
तर्हि अनुदात्तस्य इकारस्य लोपेनैव 'अनुदात्तङित—' (२१५७) इत्यनेनात्मनेपदसिद्धि-
र्भवेत् । किन्तु तथापि यत् उकारानुबन्धः क्रियते तेनेदं ज्ञायते यत्—अनुदात्तलोप-
प्रयुक्तमात्मनेपदं न सर्व्वतेति । तेनापि 'उदयति' इति सिध्यतीति निष्कर्षः । शब्देन्दु-
शेखरे तु 'इदं (अनुदात्तेतिवचनम्) भाष्यं—न दृश्यते' इत्युक्तम् । वादित्वादिति—न
शशदद्—' (२२६३) इति निषेधात्—एत्वाभ्यासलोपी नेत्यर्थः । पेये (पय +
लिट् ए) वकारादित्वाभावात् प्राप्तिः । प्रणयते (प्र + णय + ते) उपसर्गादसमासे-
ऽपीति—णत्वम् । नेय (णय + लिट् ए) 'णो नः' इति णत्वम् । 'ऊय' इत्यादीनाम्
ईदित्करणम् 'ओदितो निष्ठायाम्' इति इङ्गविकल्पार्थम् । ओप्यायी (प्याय) इति
ओदित्करणं 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थं तेन 'पीन' इत्यादिसिद्धिः । अथ प्याय +
लिट् ए (लिटः तभयोरेशिरच्) इति स्थिते—

२३२७ । लिङ् यङोश्च ॥६॥१॥२६॥

दी— । लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात्—पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—' (२७२)
इति यन् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ।

The root 'प्याय' is replaced by 'पी' in लिट् and यङ् । Now there
are two rules ('एकाचो द्वे प्रथमस्य' and 'लिङ्यङो') to act upon

प्यायः । B) the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, the latter supersedes the former. But if the former (एकाचो—) is invalidated then how the reduplication is to be effected ? For there is another परिभाषा—namely—‘सहद्वयौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमिव’—‘When (two rules), while they apply (simultaneously), actually prohibit each other, that (rule of the two) which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect).—Kielhorn. Thus as the rule ‘प्यायः षौ’ has taken effect, the former ‘एकाचो—’ should not apply again (बाधितत्वात्), under the circumstances, Bhattoji says that according to the परिभाषा ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्,’ the word ‘षौ’ will be reduplicated. This परिभाषा means—(occasionally the formation of a particular form) is accounted for (सिद्धम्) by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again, (after it had been superseded by a subsequent rule.—) Kielhorn. Thus though the preceding rule ‘एकाचो—’ is overruled by the subsequent rule ‘लिङ्यङोः,’ yet it (‘एकाचो—’) applies again and so षौ is doubled and we get विष्ठी—षौ षौ ए=पि षौ ए (‘इसः’)=पि प्यु ए (by ‘एरने-काचः—’ (२७२)) ।

नित—। लिङ्यङोः+च इतिच्छेदः । लिङ्यङोरिति सप्तम्यन्तम् तदाङ—
ल्लिति यङि चेति । प्यायः षौषाव इति ‘प्यायः षौ’ (२०७२—६।१।२८) इति
पूर्वसूत्रात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । अयमत्र निष्कर्षः—‘एकाचो द्वौ प्रथमस्ये’ति
(६।१।१) द्विविधायक पूर्वसूत्रम् ‘लिङ्यङोः’ इति च (६।१।१८) षौभाव-
विधायकं परसूत्रम् । तत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति—नियमेन परेण षौभावः क्रियते

‘एकाच—’ इति च बाध्यते । एवं चास्य बाधितत्वाद् अत्र षीशब्दस्य द्वित्वं न सम्भवति । बाधितस्य पुनरुक्त्यानासम्भवात् । उक्तं हि—‘सकृद्गतौ विप्रतिषेधे—यद् बाधितं तद् बाधितमेव’ इति (परिभाषेयम्—यदा द्वयोः सूत्रयोः तुल्यबलयोः कुत्रचित् युगपत्प्राप्तिर्भवति तदा एकेन इतरस्य—बाधे सति बाधितस्य (तस्य) चिराय बाधितत्वमेव भवति इति च तदर्थः । बाधितञ्चात्र एकाच इति लिङ्यङीरित्यनेन द्रव्युक्तम्) । एवं प्राप्ते आह—‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् षीशब्दस्य द्वित्वमिति । परिभाषेयम्—पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ इति । विप्रतिषेधेन यद् बाधितं तस्य पुनरपि क्वचित् प्रवृत्तिर्भवति—इति च तदर्थः । तेन ‘एकाच—’ इत्यस्य पुनःप्रवृत्त्या षीशब्दस्य द्वित्वं भवति इति भावः । एवं पी पी ए इति स्थिते अभ्यासङ्गस्त्रादेशे पि पी ए इति जाते ‘एरनेकाच इति यणादेशे—पिप्ये’ इति सिध्यति । यङितु पेपीयते इति । अन्यत्—स्पष्टम् । अथ प्यायो लुङि विशेषमाह—

२३२८ । दीप-जन-बुध-पूरि-तायि-प्रायिभ्योऽन्यतरस्याम्

॥३।१।६१॥

दी— । एभ्यश्चलेश्चिण् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।

The affix स्लि, coming after these roots (दीप्, जन, बुध, पूर, ताय and प्याच्) is optionally replaced by the affix चिण् (इ) when the affix त (3rd. person आत्मनेपदी sing.) follows.

नित— । दीपजनेति—द्वन्द्वात्—पञ्चम्यन्तम् । तदाह—एभ्य इति । ‘स्लिः सिच्’—(२२२२—३।१।४४) इत्यतस्त्वेरिति ‘चिण् ते पद’ (२४१३—३।१।६०) इत्यतश्चिण् इति ते इति चानुवर्त्तते । अन्यतरस्यामिति विकल्पार्थकस्तादाह—चिण्-चेत्यादि—वृत्तौ एकवचने इति स्पष्टार्थम् । दीप दीप्तौ, जनौ प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरौ आप्यायने । तायु सन्ताने इति धातवः ।

२३२९ । चिणो लुक् ॥६।४।१०४॥

दी । चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । अप्यायि—
 अप्यायिष्ट । 'तायृ ४८८ सन्तानपालनयोः' । सन्तानः
 प्रवन्धः । तायते । तताये । अतायि—अतायिष्ट । 'गल ४८०
 चलनसंवरणयोः' । 'वल ४८१ वल ४८२ संवरणे सञ्चरणे च' ।
 ववले । ववले । 'मल ४८३ मल ४८४ धारणे' । भल
 ४८५ भल ४८६ परिभाषणहिंसादानेषु । वभले । वभले ।
 कल ४८७ शब्दसंस्थानयोः' । कनते । चकले । कल ४८८
 अथक्ते शब्दे' । कलते । 'अशब्दे' इति स्वामी । अशब्द-
 सुष्योभाव इति च । 'तेह ४८८ देह ५०० देवने' । तितेवे ।
 दिदेवे । 'पेह ५०१ गेह ५०२ स्नेह ५०३ पेह ५०४ मेह ५०५
 स्नेह ५०६ सेवने' । 'परिनिविभ्यः—(२२७५) इति पत्वम् ।
 परिपेवते । सिपेवे । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः ।
 तदभाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे ।
 मेवते । स्नेवते । 'गेह' 'खेह' 'क्लेह' इत्यप्येके । 'रेह ५०७
 भ्रवगतौ' । भ्रवगतिः भ्रुतगतिः । रेवते ।

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'मव्य ५०८ वन्धने' ।
 ममव्य । सूध्य ५०९ ईध्य ५१० ईर्ष्य ५११ ईर्ष्यायाः । 'हय
 ५१२ गतौ' । अहयोत् । यान्तत्वान्न वृद्धिः । 'शुच्य ५१३ अभि-
 पवे' । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाभिपवः ।
 सानं च । शुशुच्य । 'चुच्य' इत्येकं । 'हर्ष्य ५१४ गति-
 कान्त्योः' । जहर्ष्य । 'अल ५१५ भूषणपर्याप्तिवारणेषु' ।
 अलति । आल ।

The word or (affix) त clides when it comes after the affix चिण्—(इ) । Thus प्राय् + लुङ् त = अट् प्राय—चि ल त = अ प्राय चिण् ० = अप्राय्—इ = अप्रायि । अप्रायिष्ट—is formed when चि ल is replaced by सिच । Thus अट् प्राय् इट् सिच् त—अप्राय् इस् त । ताट्—means सन्तान and पालन—of which सन्तान means to multiply or increase (and पालन to protect). अप्रायि etc, like अतायि etc. अयम्—i.e. पेह—(सेव्) । न्यासकारादयः i. e. जिनेन्द्रवुद्धि and others. But that is against भाष्य—for पेह is not read as सोपदेश there.

अथावत्यन्ताः etc.—i.e. ending is अव (६००). रचणे । यान्तत्वात्—i.e. ह्य do not get वृद्धिः owing to the prohibition by 'ह्रान्तचण् etc.' (२२९९) and it ends in य । शुच्य अभिषवे—अभिषव means 'to render inactive' and to distil and also 'to bathe' । अल means to dress, to suffice and to forbid.' अल्ः—

मित— । चिणः इति पञ्चम्यन्तम् तदाह—चिणः परस्येति । तशब्दे परे चिणो विधानात् 'चिणः' इत्यनेन तशब्द आचिष्यते तदाह—तशब्दस्येति । अप्यायीति—चिणि इडभावात् तशब्द—लोपाच्चेदं सिद्धम् । पक्षे सिचि इडागमे ईडभावात् सलोपाभावे च अप्यायिष्ट इति । प्रवक्षो विस्तारः । अतायि—इत्यादि अप्यायि इत्यादिवत् । अयमिति पेह इति घातुः । न्यासकारादयो जिनेन्द्रवुद्ध्यादयः । भाष्यविरुद्धमिति । 'यदि सोपदेशः स्यात् तदा स्तायतिरिव अयमपि—सोपदेशलक्षणे पर्युदास्यते तदकरणाच्चास्ति सोपदेश इति—'तत्त्वो—' ।

अथावत्यन्ता इति—अव (६००) रचणे—इत्यन्ता इत्यर्थः । यान्तत्वादिति—ह्रान्तचणेति (२२९९) निषेधादित्यर्थः । ह्यं इति—कान्तिरिच्छा । अप्यादेव ह्यर्थे कान्यते इति हिरण्यम् इति 'ह्यर्थः कान्यन् हिर च'ति उणादिसूत्रात् । अलेति वारणं निषेधः । अथास्य सिचि वृद्धिं विधास्यन्नाहः—

२३३० । अतो ह्रान्तस्य ॥७।२।२॥

दी—। 'लृ' इति लुप्तपठोकम् । अतः समीपौ यौ ल्री
तदन्तम्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिचि । 'नेटि'
(२२६८) इति निषेधस्य 'अतो हलादेः—' (२२८४) इति
विकल्पस्य चापवादः । मा भवान् आलीत् । अयं स्वरितेदित्येके ।
तन्मते अलते इत्याद्यपि । जि फला ५१६ विशरणे । 'हृफल—'
(२३०१) इत्येध्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् । 'मील
५१७ श्मील ५१८ स्मोल ५१९ क्ष्मील ५२० निसेषणे' । निसेषणं
सङ्कोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । 'पील
५२१ प्रतिष्टम्भे' । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । 'शील ५२२ वर्णे' ।
निनील । 'शील ५२३ समाधौ' । शीलति । 'कील ५२४
बन्धने' । 'कूल ५२५ आवरणे' । शूल ५२६ रुजायां
सङ्कोपे च' । 'तूल ५२७ निष्कर्षे' । निष्कर्षो निष्कोषणम् ।
तच्चान्तर्गतस्य वह्निर्निस्सारणम् । तुतूल । 'पूल ५२८ ऋद्धाते' ।
'मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम्' । 'फल ५३० निष्पत्तौ' । फेलतुः ।
फेलुः । 'बुल्ल ५३१ भावकरणे' । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ।
'फल्ल ५३२ विकसने' । चिल्ल ५३३ शैथिल्ये—भावकरणे च ।
'तिल ५३४ गतौ' । तेलति । 'तिल्ल' इत्येके । तिल्लति ।
'वेलु ५३५ चेलु ५३६ केलु ५३७ खेलु ५३८ क्षेलु ५३९ वेल्ल
५४० चलने' । पञ्च ऋदितः । षटो लोपधः । पेलु ५४१
फेलु ५४२ शेलु ५४३ गतौ' । 'पेलु' इत्येके । खल ५४४
सञ्चलने' । चख्खाल । अख्खालीत् । 'खल ५४५ सञ्चये' ।
'गल ५४६ अदने' । गलति । अगालीत् । 'पल ५४७ गतौ' ।

सलति । 'दल ५४८' विशरणे । 'खल ५४८ खल ५५०
 आशुगमने' । शखाल । अखालीत् । शखल । अखलीत् ।
 'खोलृ ५५१ खोळ् ५५२ गतिप्रतिघाते' । खोलति । खोरति ।
 'धोळ् ५५३ गतिचातुर्थ्ये' । धोरति । 'त्सर ५५४ छद्गगतौ' ।
 तत्सार । अत्सारीत् । 'क्सर ५५५ हर्च्छने' । चक्सार ।
 'अभ्र ५५६ वभ्र ५५७ सभ्र ५५८ चर ५५९ गत्यर्थाः' ।
 चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवान् अभ्रीत् ।
 अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । 'ष्ठिवु ५६०
 निरसने' । 'ष्ठिवुल्लसु—' (२३२०) इति दीर्घः । ठीवति ।
 अस्य द्वितीयो वर्णशकारोवेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः ।
 तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । ठिष्ठवुः । 'हलि च—'
 '(३५४) इति दीर्घः । ठीव्यात् । 'जि ५६१ जये' । अयम-
 जन्तेषु पठितुं युक्तः । जयः उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् ।
 जयति ।

The word 'लृ' (in the rule) is an instance of लुप्तपञ्ची i.e. is-
 elliptical for 'लृसु' । The sense is—The वृद्धि substitute is direc-
 ted to the short अ of an अङ्ग (verbal stem) which ends in लृ or र
 provided this ल and र are very closely connected to (or are
 invariably present after) the short—अ । This rule supersedes
 the prohibition (of वृद्धि) taught in the rule 'नेटि' (२२६४) and
 and the optional presence of वृद्धि taught in the rule 'अतो हलोदेः—'
 (२२८४) । Thus 'मा भवान् आलीत्' 'you should not dress yourself'
 etc. Here the word 'मा' (माङ्) has been introduced to make

the ह्रि obviates to the view ; or for the argument चट् being joined to चाभोत् (चट् + इट् + निष् + ईट् + न्) it would not have clearly been known whether it (चाभोत्) is the result of सञ्चि or ह्रि , for the form is the same in both the cases. चट् etc.—Some say that चट् is स्वरितेत् or स्वरित—[चट्-स्वरितेत्]. In that case चट् would not have चट् + इट् + निष् + ईट् + न्. स्वरित-चित् क्तमिच्छाये जिह्वाभ्यं (2158) निष् + चट्, नि for 'ओत् नः' (385) and चा for 'चादितथ' (3036) चट् + इट् + निष् + ईट् + न् by this rule. चट् चट्—'to march quick', चट् + इट् + निष् + ईट् + न् by this rule चट् + इट् + निष् + ईट् + न्—want of ह्रि by the explanation 'चट् समीची' । मा भवान् चाभोत्—here the चट् (चट्) being not closely connected with the च of चाभोत् being intervened by मा in the middle, there is no ह्रि of the short च by this rule. जि to win. :—

मितः—। मुनयश्चोक्तम् इति । मुनयश्चो (विभक्तिः) यत् तत् इति विदुः । 'मुनय' इत्यनुया 'मु' इत्युक्तम् इत्यर्थः । यत् तत् इति समाहारश्चात्र—चामनश्चोक्तम् वदुश्चोक्तमामान् यथा 'मुनयश्चो'ति । मुनयश्चोक्तमेष विदुश्चोक्तिः परमैवदु— (२२८०—३२११) इत्यतोऽनुययिष्येति । मा भवान् चाभोत् इति । अतः साह्यं यद्वचुर'चरमुदाहरणम् चादितथेन चमत्तरकाय ह्रि-स्वरप्रतिपत्तयेति बोध्यम् । चादितथेति चि सचितया चाभोदिति भवेत् । अतः समीची किम्—चाभोरीत् चमीलीत् । अतएव सूत्रे 'मुनयश्चो' अन्त्येष्ट्यं कृतम् । अन्यथा तदन्त्येष्ट्येनैव तत्तुमिहे अन्त्येष्ट्यं व्यर्थं स्यात्—इति सामीप्यार्थे व्युत्पत्तम् । मुनयश्चो किम्—मा भवान् चतीत् । अतः सातत्यमने—इति धातुः । अथ स्वरितेदिति—तेन तेषां मते—'स्वरित-चित्' इति विकल्पेन चलते इत्यादि भवति । चाभोत्—चनेन सूत्रेण ह्रिः । जिह्वा इत्ययं जिह्वारणम् 'ओत् नः' इति निष्कारणम् । चात्करणाय 'चादितथेति' इट्—निष्कारणम् । ओत् इति । अथ चुरादिरप्यस्ति—'शील्य

नीलनिचोलम्' इति जयदेवः । अल अल्लेति—अशालीत् अनेन वृद्धिः । अशल्लीत्—
अतः समीप—त्वाभावात् वृद्धभावात् । त्तर इति । तत्तार हलादिः शेषः ।
अत्तारीत्—अत रकारस्य—अतः समीपत्वाद् अनेन वृद्धिः । मा भवान् अभूत् इति—
अत वृद्धभावं स्पष्टयति—अङ्गान्यरफस्थिति । भकारेण व्यवधानादित्यर्थः । जि
इति अयमजन्तेष्विति—इकारान्नत्वात् । जि + लिट् णल इति स्थिते—

२३३१ । सन्लिटोर्जेः ॥७३॥५७॥

दी— । जयतेः सन्लिनिष्णमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कृत्वं
स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिगुगः । जिगयिथ—जिगेथ ।
जिगाय—जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम । जिता । जीयात् ।
अजैषीत् । 'जोव ५६२ प्राणधारणे' । जिजीव । 'पीव ५६३
मीव ५६४ तीव ५६५ णोव ५६६ स्थौल्ये' । पिपोव । मिमीव ।
तितोव । निनीव । 'क्षीवु ५६७ क्षेवु ५६८ निरसने' । 'उर्वी
५६९ तुर्वी ५७० युर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ हिंसार्थाः' ।
जर्वाञ्चकाय । 'उपधायां च' (२२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व ।
'गुर्वी ५७४ उद्यमने' । गूर्वति । जुगूर्व । 'मुर्वी ५७५ बन्धने' ।
'पूर्व ५७६ पर्व ५७७ सर्व ५७८ पूरणे' । 'चर्व ५७९ अदने' ।
'भर्व ५८० हिंसायाम्' । 'कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३ दर्पे' ।
'अर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिंसायाम्' । आनर्व । शर्वति ।
सर्वति । 'इवि ५८७ व्याप्ती' । इन्वति । इन्वांचकार ।
'पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिवि ५९० सेचने' । तृतीयो
सूङ्गन्योष्मादिरित्येके । 'सेचने' इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति ।

पिपिन्व । ह्रिवि ५८१ दिवि ५८२ घिवि न०३ जिवि ५८४
प्रीणनार्थाः । ह्रिवति । दिवति ।

कुत्व is enjoined to 'जयति i.e. the ज of the root जि is replaced by ग, when it (जि) comes after the अभ्यास, effected or caused by the affix सन् or लिट् । Thus जि + एल = जि जि अ 'अचो जिति' (254) = जि गे अ = जिगाय । जि जि अतुम् = जि गि अतुम् etc (no guna due to क्त्वि of अतुम् by 'असंयोगात्' 2242) जिगयिथ—जिगेथ—the augment इट् is optional here by the saying 'अजन्तोऽकारवान्वा यत्तास्यनित् धनिविडयम्' । जिगाय जिगय—('एलुत्तमोवा') (under 'अतो—' 2296) जिग्यिथ जिग्यम (इट् by 'काद्यस्यो निति सेङ्भवेत्' and यण् by 'एकनेकाचः' (272). जेता—('तास्यनित्') । जीयात् (आगौलिङ्—अकृतमाख्यं—(2298). अजैयोत्—(विचिड्विः—) । ह्रिवि (ह्रिव्) 'इदितो नुम धातोः'—ह्रिनुति :—

मित— । सन्लिटोः + जेरितिच्छेदः । सन्लिटोरिति निमित्तसप्तमी. ननु पर—सप्तमी अभ्यासविशेषणम्—तदाह—सन् लिट् निमित्तो योऽभ्यास इति । 'अभ्यासाच्च' (३४२०—७३१५५) इत्यतोऽभ्यासादिति पञ्चम्यन्तमभ्यासपदमनुवर्धते । कुत्वमिति—'अजोः कुघिण्यतोः' (२८६९—७३१५२) इत्यतः कुत्वस्यानुवर्धते । 'सन् लिट् निमित्तो योऽभ्यास' इत्येतन्नाध्वममम् । 'सन्लिटि च परे योऽस्यास' इति परसप्तम्या-अयणपुरःसरं प्राचीं व्याख्यानं नादृतम् । जयतेर्यङ्लुगन्तात् सन्नि 'जिजाघिपति' इत्यत्र कुत्वप्रसङ्गात् इति बोध्यम् । जिगाय—जि जि एल् = जि गे अ = जि गे अ (अचो जिति इति वृद्धिः—तत्र आयादेशः) । जिग्यतुः—असंयोगादिति क्त्वाद् गुणमावः । जिग्यिथेति 'एकां च उपदेशे—' इति बाधित्वा भारद्वाजनिघमाद् इङ् विकल्पः । जिगाय—जिगय—'एलुत्तमोवा' इति णिङ् विकल्पाद् उङ् विकल्पः । जिग्यिथेति—क्रादिनिघमादित् । 'एरनेकाच' (२७९) इति यण् । जेता—अमित्—केत्वात् तासाविडभावः । जीयात्—आगौलिङ्—'अकृतम्' (२२९८) इति दीर्घ ।

अजैषोत्—सिचिहृद्भिः—(२२६७) इति हृद्भिः । लटि जैष्यति लङि अजैष्यत्
इति । हिन्वति इत्यादौ नुमि रूपम् । अथ धिविविशेषविधिमाह—

२३३२ । धिन्विह्रण्वोर च ॥३।१।८०॥

दी— । अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्धिष्ये ।
'अतो लोपः' (२३०८) । तस्य स्थानिवद्भावाद् लघूपधगुणो
न । उ-प्रत्ययस्य पितृसु गुणः । धिनोति । धिनुतः ।
धिन्वति ।

अकार is the final substitute of धिन्व and कृण्व i. e. the
final letter व of धिन्व and कृण्व is replaced by अ and the
affix उ is attached to them in connection with शप् । Thus
धिन्व and कृण्व become धिन and कृण । Then comes उप्रत्यय ।
And this उप्रत्यय is आर्द्धधातुक by 'आर्द्धधातुकं शेषः' । Thus the
rule 'अतो लोपः' (2308—6. 4. 48) comes in. Then by अलोप
धिन becomes धिन् । Now appears the rule 'उगन्तलघूपधस्यच'
(2189—7. 3. 86) to take effect upon it. But it is counter-
acted by the स्थानिवद्भाव of अलोप i. e. though the affix अ has
disappeared by 'अतो लोपं' yet it is to be treated as present
(अकारवदेव विभाज्यम्) । Thus the इ of धि ceases to be the pe-
nultimate, for the root is धिन in reality, and not धिन् ; so
there is no लघूपधगुणः । See also our notes under धिनोति in
Kirat 1. sl. 22. (Here you cannot rejoin that अलोप is not
to be taken as स्थानिवत् by the rule स्थानिवदादेशोऽनल्विधी (४६—
१।१।५६) as in the case of a single letter (अलम्बम्) अ ; for
अ is not a letter, originally connected with the root. Thus-

अलोप here is an अजादेश and ceases to be an अन्विषि । It is for this reason that Panini has stated as 'धिविज्ञप्तीरूप' and has not said धिविज्ञप्तीरूपेण, in which case it would be open to the above objection). Now the affix उ attaches itself to धिन giving धिनु by 'अतो गुणे' (191—6. : 37) This उ is gunated where the affix after it drops its व् (as दिप्, निप्, मिप् etc). Thus धिनोति धिनोवि etc धिनुत (for तम् is not दिप्) (Cp. 'माथं—' २०३५) । धिन्वन्ति—(by इकोपचि (45). (अन्वितं is to be taken as—in place of गप्) । धिनु + वम् —

मित— । धिविज्ञप्तीः + अ उ इति ण्येदः । धिन्वन् इत्यन्धोरिका निर्विद्योः कृतवन्मगमयोः यतो दिवचनम् । तदाह—अनधोरकार इति । अजादेशः अनोऽन्वय इत्यनेन वकारमात्रमेव भवति । 'तनादिकृञ्श्च उः' (७११६८) इत्यत उरिति अनुवर्त्तते । 'कर्त्तरि कृत्—' 'माथं धातुर्गुक्' इति च । ततः माथं धातुकपटं गवर्धे परिचमयन्नाह—गवर्धये मति यत गप् भवति तत इत्यर्थः ; गप् स्याने इति निष्कर्षः । एतेन धिन इत्यस्य वच्यते अकारे आदिष्टे धिन इति ज्ञाते उपसर्ग्येन च धिन उ इति स्थिते आह—अतो लोप इति । 'आथं धातुर्गुक्' इत्यनेन अप्रत्ययस्य आथं धातुकत्वम् । उपसर्ग्यस्य आथं धातुकत्वात् परतन्निष्ठति । तेन अतो लोप इत्यनेन धिन् उ इति स्थिते धिनोतेर्लघूपधगुणं वारयन्ति—तस्य स्थानिवद्भावादिति । तद्धेति अलोपस्य अजादेशत्वादिति गायः । (अ इति स्थानी तस्य 'लोप' इति आदेशः । स च 'अ' अङ्गभवति । तेन तत्स्थाने य आदिगते स अजादेशो भवति । लोपस्य आदिगते । अतएव 'लोपः' अजादेशः । स च पुनः स्थानिवद् भवति यतः तस्य पूर्वत्वेन दृष्टव्यं धिनोतेर्लिङ्गादयो विधीयन्ते । एवञ्च धिनोतेरिक्कारस्य उपधात्वाभावात् गुणो निवर्त्तते अकारान्तत्वात् (धिन् अपि स्थानिवद्भावाद धिन एव भवति) । तदाह—लघूपधगुणो मेति । पितृसु—तिप्सिपादियु इत्यर्थः । धिनोति=स्पष्टम् । धिनुतः पिदभावात् गुणः । धिन्वन्ति—इकोपचि इति यथादेशे रूपम् । धिनु + वम् इति स्थितिः—

२३२३ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः ॥६।४।१०७॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् स्वीः परयोः । धिन्वः—धिनुवः । धिन्मः—धिनुमः । सिपि तु परत्वाद् गुणः । धिनोमि ।

The final (i.e. the उ) of an अङ्ग or verbal base which ends in उकार—an affix not having a conjunct letter preceding it—disappears optionally when न and व follow. Thus धिन् उ वस्=धिन् ० वस्=धिन्वः । Similarly धिन्मः । But in धिनोमि because the पितृविधि follows on लोपविधि, so गुण prevails.

मित— । लोपः + च + अस्य + अन्यतरस्याम् + स्वीः इतिच्छेदः । अङ्गाधिकारात् सूत्रस्य 'अस्य' इत्याख्यार्थमाह तदन्तस्य (उकारान्तस्य) अङ्गस्येति । 'स्वीरिति सवयोः परयोरिति सप्तम्यन्तम् । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति' पूर्व सूत्रम् ; तदाह—असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार इति । धिन्वः—धिन् उ वस् इति स्थितेऽनेन उलोपे रूपम् । एवं धिन्म इत्यत्र । ननु धिनोमि इत्यत्र सकार-सदभावादपि कुतो नलोप—इत्यत्राह—सिपिलिति लोपापेक्षया परत्वादित्यर्थः । 'असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार' इति किम् । शक्तुवः । आप्रुवः । अत्र 'क्त' 'प्र' इति संयोगवर्णसत्त्वान्नलोपः । प्रत्ययोकार इति किम्—यु सिञ्चणे इति धातुस्य वकारेनकारे च परे—युवः, युमः—इति लोपो ना भूत् ।

२३३४ । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥६।४।१०६॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारः तदन्तादङ्गात् परस्य हेलुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वतोत्यादि । रिवि ५८५ रवि

५८६ धवि ५८७ गत्वर्थाः । गिवति । रग्वति । 'रुवि ५८८ हिंसाकरणयोश्च' चकाराद् गर्वा । 'रुणोति' प्रत्याटि धिनोतिश्चत् । अयं स्वादौ च । 'मव ५८९ वन्धने' । मवति । मैयतुः । मैवुः । अमवौत्—अमावौत् । 'अव ६०० रक्षण-गति-कान्ति-प्रोत्ति-वृत्त्यवगम-प्रवेश-अवण-स्वाम्यर्थ-याचन-क्षियेच्छा-दोसरा-त्ति-जन-हिंसादान-भागवृद्धिषु' । अवति । आव । मा भवान् अवौत् । 'धावु ६०१ गतिशुद्धौः' । म्वर्तित् । धावति—धावते । दधाव—दधाये ।

अथोपान्ता आत्मनेपदिनः । 'धुच ६०२ धिच ६०३ सन्दोषनक्लेशनजोवनेषु' । धुचते । दुधुचे । धिचते । दिधिचे । 'वृच ६०४ वरणे' । वृचते । ववृचे । 'शिच ६०५ विद्योपादाने' । शिचते । 'भिच ६०६ भिजायामनाभे नाभे च' । भिचते । 'क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि' । 'वाधने' इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । 'टच ६०८ वृद्धौ शोघार्थं च' । टचते । ददचे । 'दोच ६०९ मौण्डिप्रज्योपनयननियम-व्रतादेशेषु' । दीचते । दिदोचे । 'इच ६१० दर्शने' । ईचाञ्चके । 'इप ६११ गतिहिंसादर्शनेषु' । ईपाञ्चके । 'भाप ६१२ व्यक्तायां वाचि' । भापते । 'वप ६१३ स्नेहने' । टन्व्यो-ष्ठादिः । ववपे । 'गिप ६१४ अन्विच्छायाम्' । 'ग्नेषु' इत्येके । अन्विच्छा = अन्वेपणम् । जिगेषे । पिप ६१५ प्रयत्ने । पेपते । जिप ६१६ गोप ६१७ एप ६१८ प्रेष ६१९ गतौ । जिपते । नेपते । एपाञ्चके । पिप्रेपे । 'रिप ६२० हिप ६२१

ह्येष्ट ६२२ अव्यक्ते शब्दे'। आद्यो वृक्षशब्दे। ततो द्वौ
 अश्वशब्दे। रेषते। हेषते। ऋषते। कास्त ६२३ शब्द-
 कुत्सायाम्'। कासाच्चक्रे। 'भास्त ६२४ दीप्तौ'। वभासे।
 'णास्त ६२५ रास्त ६२६ शब्दे'। नासते। प्रणासते। 'णस
 ६२७ कौटिल्ये'। नसते। 'भ्यस ६२८ भये'। भ्यसते।
 वभ्यसे। 'आङः शसि ६२९ इच्छायाम्'। आशंसते।
 आशशंसते। 'असु ६३० ग्लसु ६३१ अदने'। जग्रसे। जग्लसे।
 'ईह ६३२ चेष्टायाम्'। ईहाच्चक्रे। 'वहि ६३३ महि ६३४
 वृद्धौ'। वंहते। ववंहे। मंहते। 'अहि ६३५ गतौ'।
 अंहते। आनंहते। 'गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम्'।
 जगर्हे। जगल्हे। बर्ह ६३८ बल्ह ६३९ प्राधान्ये'। ओष्ट्यादी।
 'वर्ह ६४० वल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु'। दन्त्योष्ठ्रादी।
 केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठादितामनयोरोष्ठ्रादितां चाहुः। 'प्लिह
 ६४२ गतौ'। पिल्लिहे। 'विह ६४३ जिह ६४४ बाह ६४५
 प्रयत्ने'। आद्यौ दन्त्योष्ठ्रादिः। अन्यः केवलोष्ठ्रादिः।
 'उभावप्योष्ठादी' इत्येके। 'दन्त्योष्ठ्रादी' इत्यपरे। जिह-
 तिर्गत्यर्थोऽपि। ववाहे। द्राह ६४६ निद्राक्षये'। 'निक्षेपे'
 इत्येके। 'काष्ट ६४७ दीप्तौ'। चकाशे। जह ६४८ वितर्के'।
 जहाच्चक्रे। 'गाह ६४९ विलोडने'। गाहते। जगाहे।
 जगाहिषे—जघात्ते। जगाहिढे—जगाहिध्वे—जघाद्धे।
 गाहिता।

The affix हि disappears coming after an अङ्ग that ends,

in an उकार—the affix having no conjunct letter preceding it (उ)—. Thus धिन् उ हि=धिन् उ ०=धिनु । The augment आट् (directed by 'आडुत्तमस्य पिच्च' (2204—3.4.92) is persisting or compulsory. (नित्य) . Hence it precedes उकारलोप enjoined by this rule (6.4.106) although it follows upon the former, for there runs the परिभाषा—'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तर वलीय'. Thus धिनु आव (आट् वम् सलोप by नित्य डित्ता (2200)=धिनो आव (उ is gunnated and does not elide for the व is now intervened by आ)=धिनव् आव (अवादेशः)=धिनवाव । Similarly धिनवाम and also धिनवानि । जिवति etc— an example of जिवि read after धिवि । अमवीत्—अमावीत् by optional वृद्धि by 'अतो हलादेशलोचो. (2284—7.2.27) अव—कान्ति to wish. प्रीति—to be glad. तृप्ति—to be satisfied. अवगम—to know. स्वायर्थ—to exercise influence. अवाप्ति—'o have ना भवान् अवोत् here वृद्धि is prohibited by 'नेटि' (2268).

अधोभ्रान्ता, etc—i.e. ending in श्चसङ्ग hence, upto घुषि (652) कान्तिकरणे । शिच—to learn. केचित् तु etc, i. e. read vice versa ऊह—to surmise, conjecture etc. गाहू (गाह्) to bathe, enter etc. जगाहिदे—जगाहि the augment इट् is optional here because the root is ऊदित्—ऊ dropping. जगाहिद्—जगाहिध्वे—जगाद्धे । The first, two are according to the rule दिभाषेट्. (2325), and the last (जगाद्धे) is thus—गाह् गाह्व्=गगाह् ध्वे (by ङ्रहः)—ज गाह् ध्वे (by 'कुक्षीयुः') जगाद्ध्वे (by 'होड्.'—324—8.2.31)—जगाद्ध्वे घुनाट्, (118—8.4.41)—जगाद्ध्वे (by 'एकाक्षो वशो भय् भवन्तस्य मध्वीः' (326—8.2.37) । जगाद्ध्वे (by दो ढेलोपः' (2835). गाहिता (लुट्)

इत्तास् । This is in case of इट् and when इट् is wanting then गाह् + ता = गाह् डा = गाह् धा (by 'भक्षस्तघोर्धोऽधः' (2280—8, 2, 40) = गाह् ता (by ट्नुनाष्टुः (113) = गाढा by the next rule :—

मित—उतः + च, प्रत्ययात् + असंयोगपूर्वात् इतिच्छेदः । उतश्चेति उकारस्य ।

‘प्रत्ययात्’ इति—‘असंयोगात्’ इति चेतस्य विशेषणे तदाह—असंयोगपूर्वार्थे इति । संयोगः (‘हलोऽनन्तराः संयोगः’) पूर्वो यस्मादिति विग्रहः । न तथा असंयोग-पूर्वस्तस्मात् । अङ्गाधिकारादाह—तदन्तादङ्गादिति । हेरिति ‘अतो हेः’ (२२०२—६।४।१०५) इत्यतो हेरिति ‘चिणो लुक्’ (२३२९—६।४।१०४) इत्यतो लुगित्यस्य चानुवर्तनात् । धिनु इति स्पष्टम् । नित्यत्वादिति—‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरो-त्तरं वलीयः’ इति न्यायेन वलीयस्त्वादाटः प्राक्प्रवृत्तिः । नित्यो हि विधिः कृते अकृतेऽपि वेतरे—प्राप्नोति इति भाष्यवचनात् । ततश्च आट्-प्रवृत्त्या वकारस्य व्यवहित-त्वेन—उलोपाभावे तस्यगुणे—अवादेशे धिनवाव इति (धिनु आट वस्—धिनु आव—धिनो आव—धिनव् आव इति) ; एवम् धिनवाम । धिनवानि इतितु—धिनु सिप् इति स्थिते ‘मेर्निः’ इति सिभावे पूर्ववत् ‘आडुत्तमस्यपिञ्चेति’ आडागमे धिनु आनिप् इति जाते पिच्चादगुणे अवादेशे—रूपम् । कृवि इति ‘धिविक्लवयो—’ इति सौतस्य ग्रहणं तदाह—धिनोतिवत् इति । अयमिति कृवि । असवीत्—असावीत्—अतो-ह्लादेरिति वृद्धिविकल्पः । अवेति—अवगमो बोधः । अवाप्तिरधिगमः । सा भवान् इति—नेटीति वृद्धिनिषेधः । सा भवानतीदितिवत् । स्वरितेत्—इति तृतश्च पदविकल्पः (स्वरितजित इत्यनेन) इति दर्शयति धावते धावषे इति—

अथोष्णान्ताः इति—उष्म (श ष स ह) वर्णान्ता इत्यर्थः । ततश्च घुषि (६५२) कान्तिकरणे इत्यन्तानां लाभः । दीचेति मौण्डा—इज्या—उपनयन—नियनव्रत आदेशेषु इतिच्छेदः । तत्र मौण्डा केशवपनम्—इज्या यज्ञः इति अन्यः स्पष्टार्थः । कासाञ्चक्रे—‘कास्प्रत्ययादाम्—इत्याम् । आङः शसि इति आङ् पूर्वः शन्स् इति यावत्—‘तदा नाशंसि विजयाय सञ्जय’ (महाभारतम्) ; “आशंसन्ते समितिषु सुराः” इत्यादि शाकुन्तले । “आशंसता वाणगतिं वृषाङ्गे” इत्यादिषु तु शस स्वतीष्मादिपरस्मैपदिनो ग्रहणम् । केचित्त्विति—विपर्ययासेन

चाह्यते—the former is with इट् and the latter without इट् (in लट्)। Thus गाह्+इट् स्यते ; गाह्+स्यते=गाढ्+स्यते=घाढ्+स्यते= (‘एकाचो वशो भष्—’)=घाक् स्यते (षढोः कः सि)=घाक् स्यते । गाहिषीष्ट—घाचीष्ट (आशीर्लिङ्)—(गाह्+इट्+सीयुट्+सुट्+त) and (गाह्+सीयुट्+सुट्+त=गाढ्+सीय्+स्+त=घाढ् सी स् त=घाक् षी ष् त=घाचीष्ट)। अगाहिष्ट—अगाढ् (लुङ्)—अट् गाह् इट् सिच् त (इट्पच्) अट् गाह् सिच् त (इडभावपच्)=अ गाह् स् त—अगाढ् ० त (by ‘भलो भलि’ (2231—S. 2. 26)=अगाट् घ (भषतथोर्ध्वः)=अगाढ् ढ=अगाढ् (by this rule). अघाचाताम्—अ गाह् सिच् आताम् then as before ‘घ्’ for ‘ग्’, ‘ढ्’ and then क् for ह् and स changes into ष। So अघाचत (here ऋ is replaced by अत् by ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ (2258—7. 1. 5), अगाढाः—अट् गाह् सिच् घास्—अगाढ् ० घास्—अगाढ् ढास् etc. अघाढम्—अट् गाह् सिच् ध्वम् अगाढ् ० ढ्वम् etc. अघाचि—अट् गाह् सिच् इट् अगाढ् स इ—अघाक् ष इ। गृह् (ऊदित्) गृहेणे ‘to condemn’. जगृहे here गृह् is not gunnated by the Vartika ‘ऋदुपधेभ्यो लिटः (593). See under rule ‘आदिर्जिटुडवः—’ (2289—1.3.5). जगृहिषे etc like जगाहिषे etc.

मित—। स्पष्टम् । गाहिष्यते—घाह्यते इड्विकल्पात् लटि पूर्वन्मिट्पच् । परन्तु इडभावे, तदित्यम्—गाह् स्यते गाढ् स्यते (होढः)—घाक् स्यते (एकाचो वशो भष् इति भष्भावाद् गकारस्य घकारः, ‘षढोः कः सि’ इति ढकारस्य च ककारः)—घाक् स्यते (षत्वं) ततो रूपम् । गाहिषीष्ट घाचीष्ट (आशीर्लिङ्) इड्विकल्पः । इट्पच्—गाह् इट् सीयुट् सुट् त—गाह् इ सीय्—स् त (यलोप—षत्वष्टुत्वानि । इडभावे—गाह् सीय् स् त—घाक् षी ष ट् (भष्भावढत्वकत्वषत्वष्टुत्वानि) । अगाहिष्ट—अगाढ् (लुङ्) अगाह् इट् सिच् त (इडभावे)—अगाह् स् त (इडभावपच्) अगाढ् ० घ (होढ—भषतथोः—सलोपश्च)—अगाढ् ढ

(अनेन लोपे)—अगाढ इति । अघाच्चाताम्—अगाह्, सिच् आताम्—आगढ
स् आताम्—अघाक् य आताम् (गकारस्य भयभावेन घकारः ; ढकारस्य कत्वम्
ततः पत्वम्) । एवमघाच्चत (आत्मनेपदैवमतः ' (२२५८—७।१।५) इत्यदादिगो
बोध्यः) । अगादाः—अट् गाह्, सिच् घास्—अगाह्, ० घास्—अगाट्, ० घास्
(भूपल्लयोः—) अगाट्, ङास् (ङुगाहुः)—अगाढास् (०ढो ङेलोप)—अगादाः ।
अघाढ्—अट् 'गाह् सिच् ध्वम्—अ गाह्, म् ध्वम्—अघाढ्, ०ढोम् (ङो ङेलोप) ।
अघाचि—अट् गाह्, सिच्, इ (उत्तमैकवचनम्)—अगाह्, म् इ—अघाढ्,
स् इ—अघाक् पि ततो रूपम् । गृह् (ऊदित्) गहंते इति । गहंते निन्दा ।
गहंते पुगन्तन्धूपधस्येति गुणः । जगृहे इति लिटि कित्वादगुणाभावं दर्शयति
'कृदुपधेभ्य इति वार्त्तिकमिदम् 'आदिर्विदुडवः' (२२८८—१।३।५) इति सूत्रस्या-
धस्तात् विवृतम् । जगृहिषे—जगृचे—ऊदित्वाद् जगाहिषे—अघाढ् इतिवदिद्-
विकल्पः । जगृचे—गृह् + से गृह्गृह् से—अभ्यासस्य—उपरत्वं रपरत्वं ह्यादिशेषः
जगृत् ततः जगृह्से इति । तत एकाचोवशो—इति भयभावे हकारस्य ढत्वकत्वे
सस्य घत्वञ्च—जगृक्पे इति । जगृट्—जघाट्, इतिवत् । गहंता—गहं—गुणधस्ता-
गाट् इतिगाहिवत् । एवमन्यत्रापि गाह्वत् केवलं गुणेन विशेषः । इडभावे लुङि
रूपान्तरं दर्शयितुमाह—इडभावे इति—

२२३६ । शल इगुपधादनिटः क्तः ॥३।१।४५॥

दी— । इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चल्लेः क्तादेशः
स्यात् । अघृक्षत् ।

The affix च्लि is replaced by the substitute क्स् (स) when the root is अनिट् and has शल् (श प स ह) letters at the end and इक् (इउक्छ) letters for the penultimate. Thus गृह् + च्लि + त = अट् गृह् क्स् त = अ गृह्, स त = अ घृ क् प त ('हो ढः'—'एकाचो वशो भय'—'घटोः कः सि') ।

मित—। शलः + (इक्—उपधात्) + अनिटः क्तः इतिच्छेदः । 'धातो-
रेकाचो हलादिः—' (२६२९—३।१।२२) इत्यतोधातोःित्यनुवर्त्तनात्—शल-इत्यनेन
तदन्तस्य ग्रहणम् । तदाह इगुपधो यः शलन्त इति । इक् उपधायां यस्येति विग्रहः ।
शलः (शलन्तात्) इगुपधात्—अनिटः—इतिवयम्—अनुवृत्तिलभ्यस्य धातोर्विशेषणम् ।
क्तः सिजपवादः । तस्य सकारः अकारेण सह तिष्ठति ककारो लुप्यते । अष्टचत—
गृह् + च्लि + त इति स्थिते अनेन क्मादेशेऽडागमे—अ गृह् क्त त इति जाते क्तस्य
किच्चेन गुणाभावे—अ गृह् स त इति भवति । ततः पूर्व्ववत्—'हो ढः' 'पढोः
कः सि—' 'एकाचो वशो भष्—' इत्येषां—प्रवृत्त्या पत्वे च अष्टकृषत इति ततो
रूपम् ।

२३३७ । क्तस्याचि ॥७।३।७२॥

दी—। अजादौ तडि क्तस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य'
(४२) । अष्टृज्जाताम् । अष्टृजन्त । 'रलह ६५१ च' । ग्लहते ।
'घुषि ६५२ कान्तिकरणे' । घुषते । जुघुषे । केचित् 'घष'
इत्यदुपधं पठन्ति ।

अथार्हन्त्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर ६५३ अविशब्देन ।
'विशब्दनं प्रतिज्ञानं । ततोऽन्यस्मिन्नर्थ' इत्येके । 'शब्दे'
इत्यन्ये पेटुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्वादङ् वा ।
अघुषत्—अघोषीत् । 'अच् ६५४ व्याप्ती' ।

क्तः elides when an अजादि (beginning with a vowel) तड्
(i.e. an आत्मनेपद affix) follow. By 'अलोऽन्त्यस्य' the final letter अ
only elides and not the whole word 'क्त' । Thus अष्टृज् + आताम् =
'अष्टृज् + आताम् = अष्टृजाताम् । Had the अलोप not been ordained by

this rule then the form would have been अघृचेयाताम् by the rule 'आतो ङितः' (२२३५—७।२.८०) । अघृचन्त—अघृच + चन्त (the whole (अघृच) being अदन्त the rule 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) does not apply here).

अथाङ्यताः—i.e. upto अङ् (७४०) पूजायाम् । घुपिर (घुप्)—It has been made इर्—eliding' to make it have optional अङ् in लुङ् by 'इरितो वा' (२२६६) । प्रतिज्ञान—means to promise, to admit etc. घोषात् (by पुगन्त लघूपधस्य च) । अच् (अच्) to pervade.

मित—। क्सस्य + अचि इतिच्छेद । 'क्सस्य' इत्यन्मादेव प्रायने यत् कर्मादेशोऽदन्त इति । अचि इत्यनेन तदादिभिषिक्तदाह अज्ञादाविति । तङीति 'लुग् वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये' (२३६५—७।३।७३) इत्यत एव अपकर्षणात् आत्मनेपदसिद्धौ, [उत्तरमुखात् आनयनं नाम अपकर्षं] वृत्तौ 'तङि' इति केषाञ्चित् प्रक्षेपः—कागिकाटावगुक्तत्वादिति गच्छबोधिव्यादौ स्पष्टम् । अलोऽन्यस्येति—अनेन क्सस्य अ लोप इति भावः । अलोपाभावे तु अघृचेयाताम् इत्येव भवेत् 'आतो ङितः' (२२३५) इति ङिताम् इयादेशविधानानात् । अघृचन्त—अघृह् भ इति स्थिते भक्ष अज्ञादित्वाभावात् क्सस्य अकारलोपो न भवति । ततश्च (क्सस्य अलोपाभावात्) 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इत्यस्यापि अप्रवृत्तिः । भप्भावर्द्धकत्वपत्वानि पूर्ववत् ।

अथाङ्यन्ताः इति—अङ् (७४०) पूजायामित्यन्ताः घुपिर (घुप्) इरितोवा' इति लुङि अङ् विकल्पाद्यमिरित्कारणम् । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । अघृपत् इति अङ्पदे । अघोषीत् इति मिचपक्षे । इट् धातोर्गुण ईट्चेति ; सिजलोपः । अच् उदित्-करणमिट् विकल्पाद्यम् 'स्वरतिमृति—' (२२७२)—इति सूत्रम् ।

२३३८ । अचोऽन्यतरस्याम् ॥३।१।७५॥

दौ—। अचो वा शुप्रत्ययः स्यात् कर्तृर्थे सार्वधातुके

परे । पक्षे शप् । अक्ष्णीति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति ।
 अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिय—आनष्ट ।
 अक्षिता—अष्टा । अक्षिष्यति । 'स्त्रोः—' (३८०) इति कलोपः ।
 'षटोः कः सि' (२८५) । अक्ष्यति । अक्ष्णीतु । अक्ष्णुहि ।
 अक्ष्णवानि । आक्ष्णीत् । आक्ष्णवम् ॥ अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् ।
 ऊदित्वाद् वेट् । 'नेटि' (२२६८) । सा भवान् अक्षीत् ।
 (सा भवन्तौ) अक्षिष्टाम् । (सा भवन्तः) अक्षिषुः । इडभावे
 तु—सा भवान् आक्षीत् । (सा भवन्तौ) आक्षाम् । (सा
 भवन्तः) आक्षुः । तच् ६५५ त्वच् ६५६ तनूकरणे ।

The affix श्चु is optionally attached to the root अक्ष् when a सर्व-
 धातुक affix follows in the active voice. शप् comes in when श्चु is
 wanting. Thus अक्ष्णीति—etc. अक्ष्णु वन्ति by 'अचिश्चु धातु—' (२७१) उवङ् ।
 इति अक्षन्ति—'अतो गुणे—' (१८१) इति पररूप । आनक्ष—by 'अत आदेः' (२२४८)
 and 'तस्मान्नुङ् हिङ्लः' (२२८८) । आनक्षिय—आनष्ट—optional इट्, for
 the root is ऊदित् । इट् पक्षे—अच् अच् इट् यल्—अच् अच् इय—आ नुट्
 च् अच् इय—आन् अच् इय (हलादिः शेषः)—आनक्षिष्य । इडभावपक्षे—आनच्
 य—आनक्ष य—आनक्ष् ठ ('स्त्रोः—' (३८०—८।२।२८) thus क elides and य
 becomes ठ by टुना टुः (११३) । अक्षिता—अष्टा (लुट्) । अक्षिष्यति—
 अक्ष्यति (लृट्) the process of the latter is being shown thus—स्त्रोः
 etc. अक् ष्यति—अ ० ष्यति (then by षटोः—(२८५) ष changes into
 क्)—अक् ष्यति—अक् ष्यति—अक्ष्यति । अक्ष्णीतु—by 'पितृसु गुणः' as अक्ष्णीति
 etc. अक्ष्णुहि—here 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्व्यात्' (२३३४) does not apply
 for उ comes after a संयोगपूर्ववर्ण (च्च्) hence no हिलोप । अक्ष्णवानि

प्रत्ययस्य क्त्वे स्यस्य पत्वे च अकष्यति ततो अत्यति । अक्षोत्—पित्वाद् गुणः । अक्षुहि—
 अत्र 'क्ष' इत्यस्य संयोग-संज्ञकत्वेन उकारस्य संयोगवर्णपूर्वकत्वाद् 'उतश्—' (२३३४)
 इत्यस्याप्रवृत्तेर्हिलोपाभावः । अक्षवानि—'मेनि' 'आडुत्तमस्य पिञ्च' इत्यादिना—
 उप्रत्ययस्य गुणेन अवादेशेन च 'धिनवानि' इतिवद् रूपम् । आक्षोत्—आडजादीना-
 मित्याट् पित्वाद् उप्रत्ययस्य गुणः 'इतश्चे'ति (२२०७) तिप इलोपश्च । अक्षवम्—
 आडगुणावादेशः, 'मिपः' अमादेशश्च 'तस्यस्यमिपां तांतंतामः' इति । अक्षण्यात्
 इति अप्रचक्षे विधिलिङि रूपम् । 'अकृत' (२२५८) इत्यस्य आर्द्धधातुकविषयत्वाद्
 दीर्घाभावः । शपि तु—अक्षेत्—(विधिलिङि)—लङि—आक्षत्—लोटि—अक्षत् ।
 अक्ष्यात् इति त्वाशीर्लिङि । अर्द्धधातुकत्वेन अप्रचक्षेभ्योऽप्युपसर्गः । लुङि रूपं
 दर्शयिष्यन् आह—ऊदित्वादिति । तत्र इट्प्रचक्षे 'नेटि' (२२६८) इति वृद्धि—
 निषेधाद् अक्षेत् इत्यादि । माडभावे तु आक्षीदित्यादि समानमेव । इडभावप्रचक्षे—
 'वदव्रजिति' (२६७) हलन्तलक्षणायां वृद्धौ आक्षीत्—इत्यादि । अत्रापि माडभावे
 पूर्ववत् । तच्चू त्वचू (ऊदित्)—तनूकरणं संस्कारणं यथा—तच्छोति काष्ठं
 तच्चा इति । अनयोः पूर्वस्यैव अप्रत्ययो भवति नेतरस्येत्याह—

२३३८ । तनूकरणे तच्चः ॥३१॥७६॥

दो—। अक्षुः स्याद् वा शब्दविषये । तच्छोति—तच्छति
 वा काष्ठम् । ततश्चिथ—ततश्च । अतक्षोत् । अतक्षिष्ठाम ।
 अताक्षीत् । अताष्टाम् । 'तनूकरणे' किम् ? वाग्भिः सन्तच्छति ।
 भर्तृसयतीत्यर्थः । 'उच्च ६५७ सेचने' । उक्षांचकार । 'रक्ष
 ६५८ पालने' । 'णिक्ष ६५९ चुम्बने' । प्रणिक्षति । 'तक्ष
 ६६० वृक्ष ६६१ णक्ष ६६२ गतौ' । तक्षति । स्तक्षति । नक्षति ।
 'वक्ष ६६३ रोषे' । 'संघाते' इत्येके । 'मृक्ष ६६४ संघाते' ।
 'म्वक्ष' इत्येके । 'तक्ष ६६५ त्वचने' । त्वचनं संवरणं त्वचो

ग्रहणं च । 'पक्ष परिग्रहे' इत्येके । 'सूच' ६६६ आदने ।
 सुपूच । 'अनादर' इति तु ताचित्कोऽपपाठः । अथधा-
 वहेलनमसूचणम्' इत्यमरः । काचि ६६७ वाचि ६६८ भाचि
 ६६९ काङ्चायाम् । 'द्राचि ६७० ध्राचि ६७१ ध्वाचि
 ६७२ घोरवागिति च' । 'घृप ६७३ पाने' । चुचूप । 'गृप
 ६७४ पुटी' । 'पृप ६७५ सदी' । 'मृप ६७६ स्तेचे' । 'लृप
 ६७७ रूप ६७८ भूपायाम्' । शृप '६७९ प्रसवे' । प्रसवोऽभ्यनु-
 ग्रानम् । तालव्योष्मादिः । यूप ६८० हिंसायाम् । 'जूप
 ६८१ च' । 'भूप ६८२ अलङ्कारे' । भूपति । ऊप ६८३
 रुजायाम् । ऊपांचकार । 'ईप ६८४ उच्छे' । 'कप ६८५
 खप ६८६ शिप ६८७ जप ६८८ भप ६८९ गप ६९० वप ६९१
 मप ६९२ रुप ६९३ रिप ६९४ हिंसार्थाः' । तृतीयपठो
 तालव्योष्मादो । सप्तमो दन्तगोष्ठ्यादिः । चकाप । चखाप ।
 गिगेप । गिगेपिय । गिष्टा । कसः—अशिचत् । अशेक्षत् ।
 जेपतुः । जभपतुः । शेपतुः । ववपतुः । मेपतुः ।

The root तच् meaning to thin, gets the affix च् optionally
 in the matter of शप्, i. e. when a सार्थधातुक follows in the active
 voice. तच्ञोति like अच्ञोति, and तचति like अचति । ततचि—
 ततठ—optional इट् because it is ऊदिस् (see स्वरतिभूति—२००८) तच्
 तच् इय—ततचिथ । तच् तच् थ—ततक्थ थ, then क is dropped by
 लो (३८०), and थ becomes ठ by 'ट्टुमाहुः' (११२)—ततक्थ ठ—ततठ ।
 अतधीत् (सुङ्)—अट् तच् इट् सिच् ईट् त्—अतक् इस् ईत् here इडि is

barred by 'नेटि' (२२६८)—अतच्, इ ० ईत् elision of स् by इट् इटि—
 अतच्, ईत् । अतच्चिष्टाम्—अट् तच्, इट्, सिच् ताम् (तसन्ताम्)—अतच्, इस् ताम् ।
 अतच्चिपुः—अट् तच्, इट्, सिच् भि (लुस्)—अतच्, इम् उम्—अतच्चिप् उस्—
 अतच्चिपुस् । These are in the इट् पञ्च and in the इडभावपञ्च—अताचीत्
 etc—वृद्धिः, here being enjoined by 'वदन्नज—' (२२६७) । Why say
 तनूकरणे—'to thin or polish etc.'—witness वाग्भिः etc 'is reproach-
 ing with (harsh) words.' उच्च 'to sprinkle.' उच्चाञ्चकार—'आम्' comes
 because it is इजादि and गुरुमान् by 'संयोगे गुरुः ।' प्रणिचति—being
 शोपदेश, णिच् first becomes निच् by 'शोनः' then by 'उपसर्गादसमासेऽपि—'
 (२२४७) gets णत्व । क्वाचित्क्—means (read) somewhere. चूष to
 drink (to suck). शूष प्रसवे—here प्रसव means permission. शिशेष—
 लिट् of शिष to injure etc. क्सः (in लुङ्) i.e. by the rule 'शल
 इगुपधाद—' (२३३६) ।

मित— । स्पष्टम् । ततच्चिथ—ततष्ठ । ऊदित्वाद्वेट् । इडभावे = ततष्ठ—
 तच्, तच्, थ—ततक्प्, थ—कलोपः ण्वल्—ततष्ठ । अतचीत्—अताचीत्—
 ऊदित्वाद्वेट् पञ्चे 'नेटि' (२२६७) इति हलन्तलक्षणायां वृद्धिर्निषेधात् अतचीत् इति ।
 इडभावपञ्चे तु 'वदन्नजहलन्तस्याचः' (२२६७) इति वृद्धिः । किप्रत्यये अतच्चिपुःरिति
 (भेजुस् इति ।) तनूकरणभिन्नाये अत्र प्रत्ययो नेति दर्शयति—तनूकरणे किमिति ।
 उच्चाञ्चकारिति—संयोगपरत्वेन गुरुमत्वाद्व आम् । प्रणिचति—'उपसर्गादसमासेऽपि
 शोपदेशस्य' (२२८७) इति सूर्ध्व्यादेशः । अनादरे इति—क्वाचित्क् इति—
 अमरादौ दर्शनादिति भावः । तथाच कोषः—'अवज्ञावहेलनमसूर्ध्वमिति । क्सः—
 इति—शल इगुपधात्—(२३३६) इत्यनेन लुङि इत्यर्थः । अशिचत् (शिषो रूपम्) । एषु
 'रुष्प्रिषो रिङ् विकल्प' दर्शयितुमाह—

२३४० । तीषसहलुभरुपरिषः ॥७॥१४८॥

दी— । इच्छत्यादेः परस्य तादेराईधातुकस्येङ् वा स्यात् ।

रोपिता—रोष्टा । रोपिष्यति । रोपिता—रोष्टा । रोपिष्यति ।
‘भष ६८५ भर्त्सने’ । इह भर्त्सने श्वरवः । भषति । वभाष ।
‘उष ६८६ दाहे’ । ओषति ।

The augment इट् is prefixed optionally to an आङ्धातुक affix, beginning with त्, when it follows the roots इष्, मृष्, लुप्, रुप्, and रिप् । Thus रोपिता etc by लघूपधगुणे ॥ श्वरव —‘barking of a dog’ उष+लिट्—takes चाम् by —

मित— । ति+इषमृलुभरुपरिष इतिच्छेद । इष इत्यादि समाहार—
इत्तात् पञ्चम्यन्तम् । इष इच्छायाम् । एपिता—एष्टा । पष्टमपंथे । मष्टिता—मोष्टा ।
लुभ गार्ध्णे । लोभिता—लोभ्या । रुपरिषो हिंसायाम् । आङ्धातुकम्येङ् वलादे
रित्यनुवृत्तेराह—आङ्धातुकम्येति । ति इत्यनेन तदादेयं इष तदाह—तादेरिति ।
इष इति तदादे कादेय गृहण न दिवादे, ‘इषेत्कारे श्यन्प्रत्ययान् प्रतिषेध’
इति वार्त्तिकादित्याह—इच्छत्यादेरिति । रोपिता इत्यादि—लघूपधगुणे पूर्व्वं वत्
प्रक्रिया । श्वरव कङ्कुरशब्द । उषो लिटि—चाम् विकल्पाद्यमाह—

२३४१ । उपविटजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥३१॥३८॥

टो— । एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् । ओपाञ्चकार ।
उवोप । ऊपतुः । उवोपिथ । जिपु ६८७ विपु ६८८ मिपु
६८९ सेचने । जिजिप । क्रादिनियमादिट् । विवेपिथ ।
विविपिव । वेष्टा । वेक्षति । अविक्षत् । ‘पुप ७०० पुष्टौ’ ।
पोपति । पोपिता । पोपिष्यति । अपोपीत् । अनिट्केषु
‘पुष्ये’ इति श्यना निर्हेणादयं सेट् । अतो न क्तः । अङ्विधौ
दैवादिकस्य ग्रहणान्नाड् । ‘श्लिपु ७०१ श्लिपु ७०२ प्रुषु
७०३ प्रुषु ७०४ दाहे’ । ओपति । शिओप । ओपिता ।

श्लेषति । शिञ्श्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अनिट् सु
दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः ।

यत्स्वनिट् कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत् स्वीकृति—
विरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । पृषु
७०५ वृषु ७०६ सृषु ७०७ सेचने । 'मृषु' सहने च । इतरौ
हिंसासंक्लृप्तनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । 'वृषु ७०८
संघर्षे' । 'हृषु ७०९ अलीके' । 'तुस ७१० क्लृप्त ७११ क्लृप्त
७१२ रस ७१३ शब्दे' । तुतोस । जज्जास । जह्लास ।
ररस । लस ७१४ श्लेषणक्रीडणयोः । 'घस्ल ७१५ अदने' ।
अयं न सार्वत्रिकः । 'लिव्यन्यतरस्याम्' (२४२४) इत्यर्धेस्ला-
देशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य
प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करण—
मडि । अनिट् कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्त्वरचि तु
विशिष्योपादानम् । घसति—घस्ता ।

In लिट् the affix आम् comes optionally after these roots
viz उष, विद् and जाग्र । Thus—ओषाञ्कार by लघूपधगुण and अनुप्रयोग
of क्त । In the आमभावपक्ष—उ उष अ—उवङ् ओष् अ (by अभ्यासस्यासवर्णे
(२२६०)—उव् ओष अ (लघूपधगुण)—उवोष । उषतुः—उष् उष् अतुस्—
उ उष् अतुः—here there is similarity of the letters उ and उ hence
'अभ्यासस्यासवर्णे' does not apply and we get उषतुः ('by अकः सवर्णेदीर्घ')
उवोषिथ—by इट्, लघूपधगुण and उवङ् । विविषिथ—विष विष इट् थ—विविष
इथ—विविष इथ (लघूपधगुण); affixes वस् मस् being कित् (by असंयोगान्निति
कित्) their substitutes व, म also are कित् i.e. ऋगुणी hence

विविधिव विविधिम । वेदा—लुट् । वेत्यति—लुट्—विप् अति (पठोः कः सि—)
 वेक्ष्यति । अविचत् (लुङ्) क्तः by 'यत्' etc' (२८३६). पुष् 'to nourish.' It
 is सेट् hence पोषिता पोषिष्यति, 'अपोषीत्—अट् पुट् इम् ईत्—गुण—अपोष् ईत् ,
 under अनिट् roots पुष is read as पुष्य with शान् , hence it (भ्वादि पुष्)
 is सेट् and thus does not get the affix क्तः । In the अट् विधि,
 under 'प्रादिदृतादृष्टदितः परस्मैपदेषु' (२१४३), the root पुष—is
 referred to be दिवादि hence it i. e. भ्वादि पुष् cannot have अट् ।
 Thus अपोषीत् is the only form here in लुङ् । अयमपि i. e. the root श्लिप्
 (भ्वादि) is सेट् ; for Kaiyata and others (Haradatta etc) hold
 that 'दिवादि श्लिप् alone is read in the list of अनिट् roots. Hence
 the statement of व्यासकार (जिनन्द्रबुद्धि) in the अनिट् verse (कारिका)
 'that both इवादि and दिवादि श्लिप् are सेट्, should be rejected on
 the ground that it (the statement) is not only at variance with
 his own saying but also with that of others (Kaiyata etc).
 घञ् (लु for अट्) to eat. This is not used in all the tense
 affixes (लकारः) ; for had it been used every where Panini
 could not have again enjoined it optionally in place of अट् by
 the rule 'लिटान्यतरस्याम्' (२४२४) । And its sphere of application
 is to be known from implication or (open) expression. Thus
 its reading here shows that it is परस्मैपदी in शप् ; to make it लृदिम्
 (लृ—eliding) shows that it gets the affix अट् (in लुङ्) ; its instruc-
 tion under the अनिट् कारिका proves that it (घञ्) is वलादि आदेशानुक्त ।
 But in क्तरच् it is expressly mentioned by the rule 'सुघस्यदः क्तरच्'
 (समर—घस्यर—अशर) । Thus in शप् घसति, in लुट्—घसा (because
 अनिट्) ; for लृट् we look forward—

मित—। 'काम्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (३।१।३५) इत्यतोऽनुवृत्तिराह
 लिटि आमिति । ओषाच्चकारेति । वेत्तिजागर्च्योस्तु विदाच्चकार जागराच्चकार इति ।
 उवोष—आमभावे द्वित्वं—'वाष्णादाङ्' वल्तीयः, इति सवर्णदीर्घं वाधित्वा अङ्गस्य
 गुणः, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यभ्यासस्य उवङ् ततो रूपम् । उपतुः—अतुसः कित्त्वेन
 (असंयोगाङ्गित् कित्) गुणाभावात् सवर्णपरत्वेन उवडादेशाभावस्ततो रूपम्
 सवर्णदीर्घमाश्रित्य (अकः सवर्णे—') इति । उवोषिथ—घसः पित्त्वेन अङ्गस्य गुणे
 अभ्यासस्य उवङि रूपम् । जिषविदादेः क्रादिवहिर्भूतत्वादाह—क्रादिनियमात्
 इति । विवेपिथ—घलः पित्त्वेन धातोर्युणः । विविषिव—कित्त्वेन गुणाभावः । वेष्टा
 (लुट्) । वेत्त्यति—विष् स्यतिप्—वेष् स्यति—वेक्ष्यति—षटो कः सि (२६५)
 अविचत्—(लुङ्) अट्—विप् क्स तिप्—अ विष् स त् (क्सस्य कित्वम-
 तो गुणाभावः)—अविक्षत् ('षटो :—') । पुष पुष्ठाविति । अयं भ्वादिः । अतो लुङि
 विशेषमाह—अनित्कीष्विति । धातुषु इति योज्यम् । दिवादेरेनित्कालं, न भ्वादे-
 स्ततश्च सेट्त्वात् 'शल इगुपधात्' (२३३६) इत्यस्याप्रवृत्त्या सिज्जैव भवति न कसः
 इति भावः । ननु 'पुषादिद्व्युताद्व्यदितः परस्मैपदेषु' इति निर्द्देशादत्र अङ्
 प्रत्ययोऽपि भवेत् । नेत्याह—अङ्-विधौ ल्विति—तत्र सूत्रे दिवादेरेव पुषेर्गृहणं न
 भौवादिकस्य । अतोऽङ् अपि न । अतः सिचि अपोषीत् इति (अट्-पुष्-इट्-सिच्
 ईट्—अपोष्-ईत्) । शिषु इति चत्वारोऽपि दाहार्थाः । अषति लघूपगुणः एवमन्यत्र ।
 श्लिष इति पुष इतिवत् भ्वादावपि पठ्यते दिवादावपि । तत्र कः सेट् कोऽनित्
 इति निर्णेतुम् आह—अयम् इति । श्लिष इत्यर्थः । सेट् (भ्वादिरेवेति) ।
 भौवादिकश्लिषतेः सेट्त्वमेव प्रमाणयति—अनित्स्विति । 'दैवादिकस्य दिवादेः
 'श्लिष्यति कामपि चुष्वति कामपि कामपि रमयति रामाम्' (जयदेवः) इत्यस्य । इति
 कैयटहरदत्तादयः इति । अथ न्यासकारं दूषयति—यत्विति न्यासग्रन्थो जिनेन्द्रकृतः ।
 हयोरिति दैवादिकभौवादिकयोः । स्तौकित्वावत् 'अनित्सु दैवादिकस्यैव
 गृहणम्' इति । ग्रन्थान्तरविरोधश्च = कैयटादिग्रन्थै रिति बोद्धव्यम् । 'उपेत्यम्' तन्मतं
 • परित्याज्यम् । अयमिति—अयं घसृल (घस्) इति । लुङितकरणम् अङ्-विधौ

निङ्गमिति व्यर्थेतिव वक्ष्यति । न साध्वैतिकः—सम्भवे स्यात्तु द्वयोर्न न दृश्यते इति भावः । तादृशानुमानस्य प्रमापकमाह—‘निङ्गन्तरस्याम्’ (२४०३) इति । तदाच यद्यपि साध्वैतिकोऽभविष्यत् तर्हि ‘चद भवत्ये’ इत्यस्य चिद्वि चमस्यादिसौ व्यर्थोऽभविष्यत्—‘घञ् चदने’ इत्यनेनेव निष्ठेः पुनश्चिप्रसङ्गात् । असाध्वैतिकत्वेऽपि आपकेन विशेषवचनेन च प्रयोगविज्ञान भवेदित्याह ततश्चेति—चतैव घञ् चदने इति उवाचो पाठः—मण्य परस्मैपदोति आपद्यति । अदिदिङ्गम् । अनिट् धातुषु—अस्य पाठान् आपने यदस्मन्नुदाहोपदेश इति । एतद्वैव वन्यादां धातुके प्रयोगविषये लिङ्गम् । एतानि निङ्गानि (आपकानि) । अथ विशेषवचनमाह—कनरघोति—‘सघञ्दः कनरघ्’—(समरः घञ्दरः, अदरः) इति । ‘उवादान’ दृश्यम् । यन्मा—यन्मादां धातुके लिङ्गमित्यस्योदहरणमिदम् । अट्टिविशेषमाह—

२३४२ । सः स्याद्विधातुके ॥७४॥४८॥

दी— । सम्य तः स्यात् सादायाद्विधातुके । घत्सति । वसतु । अघसत् । घमेत् । निङ्गाद्यभावादाशिष्यास्याप्रयोगः ।

A म् is replaced by त् when an आर्धधातुक (affix) beginning with a म् follows. Thus घम् + स्यति—घत्सति । अघसत्—अघ् । There being no implication or express injunction whatsoever, the root is not used in आशीर्लिङ् ।

मित— । सः सि + आर्धधातुके इति ष्वेदः । स इति षष्ठान्तं तदाह—सम्य इति । सीति सप्तम्यन्तम् आर्धधातुकविशेषणम् । तेष तदादिविधिः । तदाह सादौ इति । घम् + स्यति—घत्सति । अघसत्—अदिङ्कारणलिङ्गात् अघ् । निङ्गाद्यभावादिति—निङ्गस्य विशेषवचनस्य च अभावात् आशीर्लिङ् घसतेः प्रयोगो नेत्यर्थः ।

२३४३ । पुषाद्विद्युतादृनृप्रदितः परस्मैपदेषु ॥३॥१॥५५॥

दी—। श्यन्विकरणपुष्पादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्ले-
रङ् स्यात् परस्मै पदेषु । अवसत् । 'जर्ज ७१६ चर्च ७१७ भर्भ'
७१८ परिभाषणहिंसातर्जनेषु' । पिष्ट ७१८ पेष्ट ७२० गती' ।
पिपिसतुः । पिपेसतुः । 'हसे ७२१ हसने' । एदित्वाच्च वृद्धिः ।
अहसौत् । 'निश ७२२ समाधौ' । तालव्योष्मान्तः । प्रपेशति ।
मिश ७२३ मश ७२४ शब्दे रोषकृते च' । तालव्योष्मान्तौ ।
'शव ७२५ गती' । दन्तप्रोष्ठान्तप्रस्तालव्योष्मादिः । शवति ।
अशवीत्—अशावीत् । 'शश ७२६ प्लुतगती' । तालव्योष्मा-
द्यन्तः । शशाश । शशतुः । शशुः । शेशिथ । 'शंसु ७२७
हिंसायाम्' । दन्तप्रोष्मान्तः । 'न शसदद—' (२२६३) इत्येखं
न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ । 'शंसु ७२८ सुती' ।
अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः ।
शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् । 'चह ७२९ परिकल्कने' ।
कल्कनं शाठ्यम् । अचहोत् । 'मह ७३० पूजायाम्' । 'रह ७३१
त्यागे' । 'रहि ७३२ गती' । रंहति । रंह्यात् । 'रह ७३३ र्हि
७३४ ब्रह ७३५ ब्रहि ७३६ शब्दे च' । 'वंहितं करिगर्जितम्'
इत्यमरः । ब्रहिर् इत्यं के । अब्रहत्—अवर्हीत् । 'तुहिर् ७३७
दुहिर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्दने' । तोहति । तुतीह । अतुहत्
—अतोहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्कारिका-
स्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । जहतुः ।
ओहिता । मा भवान् उहत । औहीत । अर्ह ७४० पूजायाम्
आनह

अथ कृपूपथ्यन्ता अनुदात्तैः । 'द्युत् ७४१ दीर्घा' । द्योतते ।

The affix चङ् is substituted for रिङ् coming after the roots पुष् etc, read with the विकरच्—अङ्, after the roots under the द्युतादि class (see 'द्रादभ्यो लुङि' (२३४५)) and after the roots that drop लृ, in the परस्मैपद । Thus अपुषत्—चद्रातत्—चर्दमत् । एदितात् । c. by the rule 'द्यान्—' (२२८८) । चामिदि—because it is not इदित् and because it is कित् hence the न disappears by 'चमिदिता—' (४१५—४१४१२४) । चचर्षीत्—by 'द्यान्चप—' । चङ्ङत्—चचर्षीत् by 'इति वा' । मा भवान् चङ्ङत्—चङ् being कित्—no इङ्ङि by 'किङ्ङति च' । चानङ्—'यत् चादिः' (२२८८) enjoins चभ्याम् दीर्घं and 'तद्याप्नुट्' (२२४४) enjoins नुट् ।

अथ etc—द्युत् to shine—द्योतते by पुनस्तत्पुपथम् (२१८८)—

मित— । 'चमिः मिच्' इत्यतः मिच् ; 'चम्यतिच्यमिण्यातिभ्योऽङ्' (२४२८) इत्यतोऽङित्यनुवर्तते । तदाह—चमिरङिति । 'पुषपातुभ्वादी दिवादी क्वादी पुरादी च पठ्यते । यदि तु पुष पुषी इति भौवादिकधाम्नामारभ्य पुषादिगणो गृह्येत तदा द्युतादियच्चमनर्थकः भवेत् । पुषेकपठत् द्युतादीनां पाठात् । नापि क्वाद्यन्तगतः । तत्र हि पुषधातोरेण सुषस्ते, यच्च भूतप्रादुर्भांये, ऐठ च, एङ् छपादानि इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव विवक्षिताः स्युस्तर्हि लाघवात् श्रद्धित एव कियेरन् । नापि पुरादिगतः पुषादिगणो गृह्यते इति शेषः । चिच्चा व्यवहितत्वेन ततोऽनन्तरस्य चमिरसंभावात् । अतः परिशेषात् दिवादय एव गृह्यन्ते इत्याह—अङ्ङविकरणपुषादेरिति । पुषादिर्दिवादिप्रकरणे द्रष्टव्यः । द्युतादिस्तु अनुपदमेव "द्रादभ्यो लुङि" (२३४५) इत्यत्र स्वयमेव दशं दिय्यते । चदाहरणं कमेव यथा 'अपुषत् स्वपोषत्'—अद्य तत्—अद्यत् इति । परिभाषणं सतिन्दोषालम्भः । प्रथेयति—उपसर्गादसमासेऽपि (२२८७७) इति शत्वम् । दुर्गे

दुर्गसिंहः । नलोपः 'अनिदिताम्'—(४१५) इत्यनेन । आनर्ह—अत आदेरिति दीर्घः
'तस्मा'दिति नुट् । अथ क्लृप्पूर्यन्ताः इति—द्योतते इति लघूपधगुणः—

२३४४ । द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥७।४।६७॥

दी— । अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते ।
दिद्युताते । द्योतिता ।

(The द् and the व्) of the अभ्यास of these two roots viz द्यात्
and स्वापि (स्वप् + णिच्) undergo सम्प्रसारण i.e. द् is replaced by इ and
व् by उ (Cp.—'इग्यणः सम्प्रसारणम्' (323—1.1.45)). Thus द्यात्
द्यात् ए—द द् उ द्यात् ए—द इ उ द्यात् ए—दिद्युते by 'सम्प्रसारणाच्च' (३३०—
३।१।१०८) । [Note that this द् which is samprasaranated (?) would
have elided by 'ह्लादिः शेषः', had not this rule been there and the
form would have been द्द्युते which is not sanctioned by usage.]
The instance of स्वापि is सुष्वापयिषति (सन्) ।

मित— । द्युतिश्च स्वापिश्च (इन्द्रः), तयोः ; इष्टी । अभ्यासस्येति 'अत्र लोपो
, अभ्यासस्येत्यतो ऽनुवृत्तेरिति भावः । सम्प्रसारणमिति—'इग्यणः सम्प्रसारणम्'
इति सूत्रात्—यकारस्य सम्प्रसारणम् 'इ' ; वकारस्य तु 'उ' इति बोधः । एवम्
द्युद्युत् ए इति स्थिते सम्प्रसारणे कृते द् इ उ द्युत् ए इति जाते 'सम्प्रसारणाच्च'
(३३०—३।१।१०८ । इति पूर्व्वरूपमेकादिशः । अत्र द्वित्वाच्चलादिशेषेण लोपे
प्राप्ते वचनम् । स्वापिरिति णिजन्तस्य ग्रहणम् । तस्य सनि सुष्वापयिषति इत्युदा-
हरणम् । अन्यत् सुगमम् । पुषादिसूत्रे 'परस्मैपदेष्वित्युक्तम् । तदिदानीं द्युतादीनां
लुङि परस्मैपदित्वमेव दर्शयन्नाह—

२३४५ । द्युद्भ्यो लुङि ॥१।३।८१॥

दी— । द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादि-

सूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अद्युतत्—अद्योतिष्ठ । श्रिता ७४२ वणे । श्वेतते । शिश्रिते । अश्रितत्—अश्र्वेतिष्ठ । 'जि मिदा ७४३ स्नेहने' । मेदते ।

The roots द्यात् etc (read under द्यातादि class) optionally become परस्मैपदी in लृङ् । Then अङ् replaces the affix सिच् coming after द्यात् etc, when the roots are परस्मैपदी by the rule 'पुषादि-द्व्यतादि—' (२३४३) । Thus अद्यातत्—अट् द्यात् अङ् त्—अद्याद्यात् अ त्—without गुण । अद्योतिष्ठ=अट् द्यात् इट् सिच् त् (आत्मने)—अद्योत् इ स् त् (the root is gunnated and not lengthened due to the prohibition—'नेटि' (२२६८); गुण by 'पुगन्त—') । [The roots read here upto 'घट (७६३) चेशायाम्' are known as द्यतादि] । श्वेतते by गुण । When श्रिता (आ here is to prohibit the aug. इट् by आदितयं (३०३६) in the निष्ठा-प्रत्यय) is परस्मैपदी then it becomes अश्रितत्—by अङ् in 'लृङ्'; and when it is आत्मनेपदी it becomes अश्र्वेतिष्ठ (इट् सिच्) in that very लकार । This is the process for all roots read under द्यतादि । जिमिदा—'to grow fat' etc—मेदते । मिद + लिट् एण—

मित— । द्युद्भ्य इति बहुवचनस्थायमाह—द्य तादिभ्य इति । द्युतादयश्च द्य तदौश्री श्रिता वणे इत्यारभ्य, घट (७६३) चेशायामित्यन्ताः । 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१।३।७८) इत्यतः परस्मैपदमिति, 'वा क्यः' (१।३।८०) इत्यतो वेति चानुवर्त्तते लुङि इति च पष्ठार्धे वर्त्तते—अतो व्याचष्टे लुङ् परस्मैपदं वेति । पुषादीति—'पुषादियुतादि—' (२३४३) इति सूत्रे द्य तादेः परस्मैपदिनः । अङ् विधानादङ् । तदुदाहरति अद्युतत् इति । पक्षे आत्मनेपदे इटि सिचि नेटीति ब्रह्म-भावान्नचूपधगुणे—अद्योतिष्ठ इति । श्रिता इति । आदित्करणम् इतिमेधे लिङ्गम् 'आदितय' (३०३६) इति सूत्रितत्वात् । अश्रितदित्यादि स्पष्टम् । एवमर्थे । जिमिदा

जित्करणं 'जीतः क्तः' (३०८८) इत्यवार्थम् । स्नेहनं मेदीवृद्धिः । अथ
मिदेर्लिङि असंयोगत्वेन कित्त्वेऽपि गुणमाशङ्कितुमाह—

२३४६ । मिदेर्गुणः ॥७।३।८२॥

दी— । मिदेर्गुणः स्यात् इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये ।
एशः आदिशिच्चाभावान्नानेन गुणः । मिसिदे । अमिदत्—अमे-
दिष्ट । 'जि ष्विदा ७४४ स्नेहनमोचनयोः ।' 'मोहनयोः' इत्येके ।
स्नेदते । सिष्विदे । अस्विदत्—अस्वेदिष्ट । 'रुच ७४५
दीप्तावभिप्रीतौ च' । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः ।
अरुचत्—अरोचिष्ट । 'घुट ७४६ परिवर्त्तने' । घोटते । जुघुटे
अघुटत्—अघोटिष्ट । 'रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९
प्रतिघाते' । अरुटत्—अरोटिष्ट । 'शुभ ७५० दौष्टौ' । 'लुभ
७५१ सञ्चलने' । 'णभ ७५२ 'तुभ ७५३ हिंसायाम्' । आद्यो
ऽभावे च । 'नभन्तामन्यके समे' । 'मा भुवन्नन्यके सर्वे'
इति निरुक्तम् । अनभत्—अनभिष्ट । अतुभत्—अतोभिष्ट ।
इमौ दिवादी क्रपादी च । स्रंसु ७५४ ध्वंसु ७५५ भ्रंशु ७५६
अवस्रंसने' । 'ध्वंसु गतौ च' । अङि नलोपः । अस्रसत्—
अस्रंसिष्ट । 'नास्रसत् करिणां ग्रैवमि'ति रघुवंशे । 'भ्रंशु'
इत्यपि केचित् पेटुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये ।
'भ्रशु भ्रंशु अधः पतने' इति दिवादी । स्रम्भु ७५७ विश्वासे ।
अस्रभत्—अस्रम्भिष्ट । दन्तप्रादिरयम् । तालव्यादिषु प्रमादे
गतः । 'वृत् ७५८ वर्त्तने' । वर्त्तते । ववृते ।

The इक् of निद् is gunnated when an affix having an indicatory श् in the beginning follows. Thus in निद् + निद् एर्, the इ of निद् is not gunnated in as much as the affix एर् has its indicatory श् at the end and not in the beginning, so the form is निमिदे and not निमेदे । अनिदत्—अमेदिह—like अद्गतत्—अद्योतिह । आद्य—i.e. दम् also means want or absence. As for example—नभन्ताम् etc (this is the वेदमन्त्र and its explanation is :—) 'All others will not be or exist'—Nirukta of Yaska. अङि नलोपः—by 'अनिदिताम्' (४१५—४१६) ; अद्यम्—the लुङ् form of अद् to fall away from,—is instanced in the Raghuvamśa in अद्यम् etc—'the necklet or necktie of the elephants did not unloose.' अद्यमिह—अद्य् अम् इद् णिच् त—अद्यम् इय तः । हत—to exist :—

मित— । मिदिदित्यवयवयोः तदाह—मिदिरिक इति । इको गुण इति 'इको गुणहो' इति परिभाषोपपत्तिः । इत्संज्ञकशकारादाविति । 'डिबुल्लसुचमां मिति' (२३२०—०३१०५) इत्यतः 'मिति' इत्यस्यानुवर्तित्यर्थः । आदिगित्वा—भावादिति । आदि शकार इत् यमेति ; आदी शकारोदाह यमेति वा विग्रहः । प्राक् शकारेस्त्वाभावादित्यर्थः । जिजिदा—जित्करणमादित्करणं पूर्ववत् । 'जि' इति षोपदेशे जिङ्गम् । अमिदत्—अमेदिह इति—अद्युतत्—अद्योतिह इतिवत् । रोचते मूर्ध्—प्रकाशते इत्यर्थः । हरय इति अत अमिप्रोत्ययेकः । उभयवाच्यकर्मकः । आद्य,—अभ इत्यर्थः । अभावायमेवदशेयति नभन्तामिति । वेदमन्त्रोऽयम् । सा सुवन्निति—तु निरुक्तकार-याज्ञकृत तत्त्वैव व्याख्यानम् । तत् नभन्ताम् इति लोटि प्रथमवहुवचनान्तम् । अयंस्तु साऽभुवत् इति । न भवच्चित्यर्थः । अन्यक्—अन्य + अकृष् इत्यकृष्प्रत्ययान्तस्य प्रथमावहुवचनम् । अन्ये इत्यर्थः । ससि इत्यास्यार्थ—सध्वे इति । तेन 'अन्ये सध्वे न भवन्तु' इति अक्षरमी व्याख्यायः । अवय्वसमसुष्यध्यानादिपतनम् । अङि नलोप इति । तस्य डित्त्वेन 'अनिदिता-मित्यस्य (४१५) प्राप्तेः । अडन्तमेवोदाहरति अससदित्यादि । यैवं योवाल्मीकिः

शृङ्खलादिर्वा वोङ्गाः । सम्भु विश्वासे इति । अयं शकारादिरपि दृश्यते विश्वभालाप इति यथा हितोपदेशादौ । स च भट्टोजिजने प्राणादिक इत्याह—तालव्यादित्विति । वतु (वत्) वहते—असंयोगात् परत्वात् किञ्चैन गुणाभावः । द्वित्वम् । अभ्यासस्य उरदत्वम्, हलादिः शेषः । ततो रूपम् ।

२३४७ । वृद्धः स्यसनीः ॥१३।८२॥

दी— । वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात् स्ये सनि च—

The roots under वृतादि class optionally take परस्मैपद terminations in लट्, लृङ् and सन् ।

मित— । स्पष्टम्—प्रतिप्रसव (exception) विधिरयमिति नागेशः ।

२३४८ । न वृद्धश्चतुर्भ्यः ॥७।२।५८॥

दी । एभ्यः सकारादेराङ्धातुकस्येङ् न स्यात् तडानयो-
रभावे । वर्त्स्यति—वर्त्तिष्यति । अवृतत्—अवर्त्तिष्ट । अवर्त्-
स्यत्—अवर्त्तिष्यत् । 'बुधु ७५८ वृद्धौ' । 'शृधु ७६० शब्द-
कुत्सायाम्' । इमौ वृतुवत् । 'स्यन्दू ७६१ प्रस्त्रवणे' ।
स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे—सस्यन्त्स्ये । सस्यन्दिध्वे-
—सस्यन्द्ध्वे । स्यन्दिता—स्यन्ता । 'वृद्धः स्यसनीः' (२३४७)
इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं वाधित्वा
चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृद्धः'—(२३४८) इति निषेधः ।
स्यन्त्स्यति—स्यन्दिष्यति—स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट—स्यन्त्-
षीष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः =
अस्यदत्—अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्स्यत ।
अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्स्यत ।

The augment इट् is not enjoined to such आहङ्गुक्त affixes as begin with स, when they come after these four roots हवृ (हृत्), वृष (वृष्), मृष (मृष्) and स्रन्द (स्रन्द्) provided there is no तड् (त आताम् etc. upto मदिङ्) or आन (आनच्, कानच्) । Thus हवृ when it is परधीपदी will give वत्स्यति (without इट्) and when आत्मनेपद (तड्) will give वत्स्यत (with इट्) । In both the cases the root is gunnated by पुगल्लघूपधस्य च (२१०८) । This is the instance in छट् and in सन् the forms will be विहृत्स्यति (without इट्) and विवत्स्यति (with इट् in तड्) । अहृतत् (अह in the परधे—) अवत्सिंह (सिच्, इट् in तड्) । अवत्स्यत् (छट् want of इट् in the परधे—) । अवत्स्यत (छट्—इट् in तड्) । वृष् and मृष् are conjugated like हत thus—वत्स्यति—वत्स्यति । अवहृतत्—अवहृत् । अवत्स्यत्—अवत्स्यति । मत्स्यति—मत्स्यति । अवमृत्—अवमृत् । मत्स्यत्—मत्स्यति । स्रन्द (ऊदित्, स्रन्द्) to flow. स्रन्दित्—स्रन्स्यत् (option of इट् because the root is ऊदित्) । स्रन्स्यत्—स्रन्द्—स्रन्स्यत्—स्रन्स्यत् (by खरिच—121—8 4 55). स्रन्दित् (with इट्) स्रन्स्यत् (without इट् and य not being खरि, द is not replaced by त्) । स्रन्स्यत्—स्रन्स्यत् (छट्) । हवृ etc.—After we have enjoined परधीपद to स्रन्द (in छट्), the prohibition of इट् by न हवृ—' applies even though the root is ऊदित्, for though 'न हवृ—' (7 2 59) comes later than 'स्रन्स्यति—' (2279—7 2 44) and also though this option of इट् due to the elision of ऊ is an inherent injunction (अन्तरङ्ग विधि) yet it (न हवृ—) will bar the option of इट् due to the elision of ऊ in परधीपद on the strength or

authority of the word चतुर्थः in the rule (न वङ्गाः—), otherwise Panini could have said 'न वङ्गाः' only and not 'न वङ्गाश्चतुर्थः' ! Thus though सन्द् is ऊदित्, will not have the option of इट्, due to the elision of ऊ in परस्मैपद, in as much as it is included in the list वृत्, वृध्, शृध्, सन्द् । Therefore, there will be only one form in लट् परस्मैपद—सन्त्स्यति and two forms in आत्मनेपद—सन्दिष्यते—सन्त्स्यते by option of इट् । Here it cannot be rejoined that this taking up of 'चतुर्थः' in the rule is to exclude क्लृप् from the list ; for क्लृप् has been taken separately so that the augment इट् becomes compulsory when a सकारादि आर्द्धधातुक follows. [In भाष्य, however, the point is explained in a different way. The भाष्यकार says that the term 'चतुर्थः' should not be added so that the rule will be 'न वङ्गाः' and not 'न वङ्गाश्चतुर्थः' and also says that the rule 'तासि च क्लृप्' (२३५२) should be modified as 'तासि च' on the strength of the परिभ्रषा 'निषेधाच्च बलीयांसः'—'Surely prohibitory rules are more forcible (than even अन्तरङ्ग rules)'. Thus 'न वङ्गाः' being an 'अपवाद' or special rule will bar the अन्तरङ्ग or inherent इट्विधि and give only one form in परस्मैपद as above ; and as it (न वङ्गाः) covers all the five वृतादि roots वृत्, वृध्, शृध्, सन्द् and क्लृप्, so the word 'क्लृप्' of the rule तासिचक्लृप्: (२३५२) should be dispensed with ; for क्लृप् alone is परस्मै—in तास् and not the other roots which are परस्मै—in लुङ्, स्य (लट्) and सन् only (वङ्गाः स्यसनीः—२३४७)]. सन्दिषीष्ट सन्त्षीष्ट (आशीर्लिङ्—ऊदित् षेत्). [Remember that वृतादि roots form a

part of दृतादि class hence); सन्द्, like other roots, will have 'वङ्' in परस्मै—by the rule 'दादभ्यो—' (2315) and give 'सम्पदन्' with नन्वीप by 'अनिदिताम्—' (415)—for 'वङ्' is सिन् । सम्पदिष्ट सम्पत् (लृङ् आत्मने—इङ् विकल्प) = वट् सन्द् इट् सिच् त and ('वट् सन्द् सिच् त—सम्पद्, म् त—सम्पद्, 0 त (by भभ्यो भभ्यि 2281 and 'भरो भरि'—71) सम्पन्तुमा ताम् (वट् सन्द् सिच् पाताम्), सम्पन्तुमत (वट् सन्द् सिच् पत by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2255), सम्पन्तुमत (लृङ्) । सम्पदिष्यत—सम्पन्तुष्यत (लृङ् आत्मनेपद option of इट्) ।

मित— । न वङ्गाः + चतुर्भाः इतिच्छेदः । एभ्यः 'हनु-इधु-गधु सन्द्भ्यः' मकारा-देराङ्धातुकस्य 'स्यति स्यने—'सन्निधादीनामित्यर्थः इट् इडागमो न स्यात् न भवेत् तजानथो [—तङ्; (तातामित्यारभ्य महिङ्जलस्य) आनस्य च (ग्रानच्फानचोय)] अभावे सति इत्येव । भाषेः 'न वङ्गाः—' इति एतस्य विवरणप्रदगोनावसुरे 'हतादि—' प्रतिषेधे च । किम् । कलुषसंख्याने कर्त्तव्यम् । विवक्षिता (सन् लृङ्) विवक्षितुम् (सन् तुमुन्) । विवक्षितव्यम् (सन्-तव्य) । तजङि' उपसंख्यान कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । अवशिष्टेषु वृतादिभ्य, इट् प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदपर इट् भवतीति वक्ष्यामि । इत्यात्मनेपदे परे इङ्भवतीत्युक्तं तस्यैव व्याख्यानं तजानथोरभावे इति—'एतच्च 'तजानावात्मनेपदमिति' (२१४६) सूत्रानुसारात् । वक्ष्यंति—वर्त्तिष्यते (लृङ्) एवमेत्यत्र यत्र यत्रार्थं वृत्तादिगणः परस्मैपदपरस्तत्र तत्रेडभाव आत्मनेपदपरस्य त्विङ् भवत्येवेति ध्येयम् । केवलं सन्द्कूपोददिदया आत्मनेपदपरयोरपि इङ्विकल्प इति विज्ञेयः । अहंतत्—अवर्त्तिष्ट (लृङ्)—'दादभ्यो लुङि' (२३४५) इति परस्मैपदे प्राप्ते 'पुपादि—' (२३४२) सूत्रेण पूर्वमाङ् अन्यत्र तु सिच् इट् । नेटीति वृद्धिनिषेधात् लघूपध गुणः पूर्ववत् । अवर्त्त्यत्—अवर्त्तिष्यत (लृङ्) 'वङ्गाः स्य—' (२३४०) इति 'स्य'पदेन लृङ् लृटोर्येष्टत्वात्—परस्मैपदे प्राप्ते इडभावः । इमाविति हनुवधू इत्यर्थः तथाच अगयोः—वर्त्त्यंति—वर्द्धिष्यते । शर्त्त्यंति शर्द्धिष्यते । अवर्द्धत्—अवर्द्धिष्ट अवर्द्धत्—अवर्द्धिष्ट इत्येवं क्रमेण रूपानि । सन्द्, (सन्द्) प्रत्ययवि चरणे इत्यर्थः ।

ऊर्द्धिद्वयं धातुस्तेनात्मनेपदे इडविकल्प सिध्यति । परस्मैपदे तु 'न वृद्धः—' (२३४८) इति निषेधात्—नेत्यर्थे वक्ष्यति । स्यन्दते लघूपधत्वाभावात्—शपि गुणाभावः । स्यन्दन्ते (लिट्) । अत्र संयोगपरत्वेन लिटः किच्चाभावेऽपि—'त'—प्रत्ययस्य अपित्वमादाय गुणाभावः । स्यन्दिषे—स्यन्तुसे (ऊर्द्धित्वेन लटि इडविकल्पः) । स्यन्दिध्वे—स्यन्दध्वे (इणः परत्वाभावेन—मूर्धन्यादेशाभावाद् ढत्वाभावः, ढस्य खरव्यतरिक्ततया—ढस्य चर्त्वाभावः) स्यन्दिता—स्यन्ता (लुट्) । वृद्धः स्यसनीरिति— । अनेन सूत्रेण लटि (स्ये) 'परस्मैपदे कृते' प्राप्तं ऊर्द्धिलक्षणम् 'स्वरतिसूति—' (२२०६—७२१४४) इति सूत्रात् प्राप्तम् अन्तरङ्गम् अपि 'विकल्पम्' इडविकल्पम् 'वाधित्वा' अधःकृत्य प्रतिषिध्य इति यावत् 'चतुर्थ्यहणसामर्थ्यात्' 'चतुर्भ्यः' इत्येवं सूत्रितत्वात् 'न वृद्धः—' (२३४८) इति सूत्रोक्तो निषेधः प्रवर्तते इति वाक्यशेषः । अथमभिप्रायः—यदि ह्यत्र (परस्मैपदे) ऊर्द्धित्व-प्रयुक्त इडविकल्प एव भवेत् तर्हि 'न वृद्धश्चतुर्भ्यः' इत्यत्र 'चतुर्भ्यः—' ग्रहणं व्यर्थम् । 'चतुर्भ्यः' इत्यनुक्तेऽपि हि 'न वृद्धः' इत्यनेनैव अभीष्टसिद्धिः । 'स्यन्दू—' धातोरपि हत्वादिगणमध्यपतितत्वात् । न च 'कृपू—' व्याहृत्यर्थं तद्वचनमित्यपि वाच्यम् । 'तासि च कृपूः' (२३५२—७२१६०) इति चकारेणैव सकाराद्याङ्धातुके नित्यमिन्निषेधस्य—वक्ष्यमाणत्वात् पुनः कृपूगणानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मात् चतुर्थ्यहणस्येदमेव सामर्थ्यं यत्—अन्तरङ्गमपि 'स्वरतिसूति—' (२२७६—७२१४४) सूत्रोक्तमूर्द्धिलक्षणमिडविकल्पं वाधित्वा 'न वृद्धश्चतुर्भ्यः' (२३४७—७२१५६) इति निषेधो बलवत् प्रवर्तते, 'स्यन्त्स्यति' इत्येकमेव च परस्मैपदे रूपं भवति इति । आत्मनेपदे तु 'न वृद्धः—' इति निषेधाप्रसङ्गात्—ऊर्द्धिलक्षणः इडविकल्पः सिध्यत्येव—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यति इति । एतेन 'लटि स्ये सति 'वृद्धः स्यसनीः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्धः—' (७२१५६) इत्यस्य परत्वात् 'स्वरति—' (७२१४४) इति पूर्वसूत्रोक्तमूर्द्धिलक्षणमिडविकल्पं वाधित्वा 'न वृद्धश्चतुर्भ्यः' (७२१५६) इति इण्निषेधे 'स्यन्त्स्यति' इत्येव रूपमिष्यते (सूत्रकारेण) न तु स्यन्दिष्यते इति यदुक्तं तदपास्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्तु एतत् प्रकारान्तरेण समाहितम् । तथा च तत्र 'निषेधाच्च वलीयांसः' इति न्याय-माश्रित्य अन्तरङ्गस्यापि ऊर्द्धिलक्षणस्य इडविकल्पस्य—'न वृद्धः' इत्यनेनैव वाधसिद्धिः

पुनश्चतुर्भ्यः इति न वक्तव्यमिति कृत्वा चतुर्थं हणंभाष्यं प्रत्याख्यातम् । किञ्च—‘तासि च’ इत्येवं सूत्रितव्यं न तु ‘तासि च क्लृप’ (२३५२—०।२।६०) इति । क्लृपेरिव हि तासि परस्मैपदित्वात्तेतरेषां वृतादीनाम् इति । तथा च भाष्यवचनम्—
 (नववृत्तः—इति सूत्रे) ‘चतुस्तासि क्लृपियहणानर्थक्यश्च (वार्त्तिकम्) ।
 चतुर्थं हणं चानर्थकम् । सर्व्वेभ्यो वृत्तादिभ्यः प्रतिषेध इष्यते । तासिगृहणं (तासि च क्लृप इति सूत्रे) चानर्थकम् । किङ्कारणम् । निवृत्तत्वात् सकारस्य । निवृत्तं सकारादाविति । तास्यगृहे चेदानीमक्रियमाणे क्लृपियहणेनापि नार्थः । एषोऽपि हि वृत्तादिः पृथग्भूतः । भवेत् क्लृपियहणं न कर्त्तव्यम् । तास्यगृहणं तु कर्त्तव्यम् । यद्वा तत्सकारादाविति । न तच्छब्दो निवर्त्तयितुम् । त्वय्यपि प्रसज्येत । वर्त्तिता वद्विंता । तास्यगृहे चेदानीं क्रियमाणे क्लृपियहणे-
 मपि कर्त्तव्यम् । भवेत् तासिगृहणं कर्त्तव्यम् । क्लृपियहणं तु नैव कर्त्तव्यम् । अन्येभ्योऽपि वृत्तादिभ्यस्तासौ कस्मान्न भवति । परस्मैपदेति वक्तव्यं । क्लृपे-
 रिव च ताम् परस्मैपदपरः नान्येभ्यो वृत्तादिभ्यः ।’ इति । प्रदीपे च’ तासि
 चैत्यपि कर्त्तव्यम् । क्लृपि इत्येतत् न कर्त्तव्यम् क्लृपेरन्वयेभ्यो वृत्तादिभ्यः
 तासिरात्मनेपदपरत्वात् इटोऽभावादिति निगमितम् । शब्देन्दुशेखरकारैश्च भट्टोजि—
 व्याख्यानमनाहत्य भाष्यपक्ष एव समाश्रित इति दिक् । स्यान्दिषीट—स्यन्तुसौष्ठ
 (आशोलिङ्) । सलोप इति—‘अनिदिताम्—’ (४१५) इत्यनेन अङ्ङित्वात् ।
 अस्यदत् (अङ्) अस्यन्दिट—अस्यन्त (सिच्पक्षे इङ्ङविकल्पः) अस्यन्त इत्यत्र
 ‘भलो भलि (२३८१) इति सलोपः । अस्यन्त्यत (खङ्) न वृत्तः’ इति
 निषेधात् पूर्व्ववत् परस्मैपदपक्षे इङ्ङभावः । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्तुस्यत (आत्मने-
 पदपक्षे इङ्ङविकल्पः) ।

२३४८ । अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ८।३।७२ ॥

दो— । एभ्यः परस्य अप्राणिकर्त्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य घो
 वा स्यात् । अनुस्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । ‘अप्राणिषु’

किम् ? अनुस्यन्दते हस्ती । 'अप्राणिषु' इति पर्युदासात्
'मत्स्योदके अनुस्यन्दते' इत्यत्रापि पक्षे पत्व' भवत्येव ;
'प्राणिषु न' इत्युक्तौ तु न स्यात् । 'कूप ७६२ सामर्थ्ये'—

The स of स्यन् turns optionally into प when स्यन् agrees with a nominative other than a living being and comes after (any of) the उ र्गस अनु, वि, परि, अभि and नि । Thus अनु etc. 'the water is flowing.' Why say अप्राणिषु ? Witness—अनु etc. 'The elephant sports (in the water) or emits ichor,' The नञ् समास in अप्राणिषु signifies a पर्युदासविधि and not प्रसज्य-प्रतिषेध one i.e. the नञ् is connected with the word प्राणी only (meaning न प्राणिकर्तृकेषु) and not with the verb भवति. 'to be' (meaning प्राणिषु न भवति) । Hence by taking advantage of the पर्युदासविधि we can have option of प also in cases like मत्स्योदके etc. 'The water and the fish are (i.e. the water along with the fish is) flowing. कूप (ऊदित्) कूप 'to be able :

मित— । अनु-वि-परि-अभि-निभ्यः, स्यन्दते : + अप्राणिषु इतिच्छेदः । अप्राणिषु इत्यस्यार्थमाह—अप्राणिकर्तृकस्येति । तद्धि सप्तम्यन्तमपि स्यन्दतेर्विशेषणतया षष्ठ्यर्थे वर्तते इतिभावः । —'सहः साडः स' (पा३।५३) इत्यतोऽनुवृत्तेः । यो वा इति 'अपदानस्य सूधन्ः' (पा३।५) इत्यतो मूर्धन्यादेशस्य 'सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि' (पा३।७१) इत्यतो वा गृहणस्य चानुवृत्तेः । अनुप्यन्दते—चरति प्रवहति वेत्यर्थः । प्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः पत्वं न भवतीत्याह—अप्राणिष्विति । अनुस्यन्दते नदं स्रवति जलकिलं करोतीति वार्थः । अप्राणिषु इत्यत्र नञः प्राणिनैवान्वयात् प्राणिभिन्नस्येत्यर्थलाभात् पर्युदासोऽयं विधिर्न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । क्रियायामन्वयाभावात् । उक्तं हि—

‘प्रधानत्वं विधेयं प्रतिषेधप्रधानता ।

पञ्चदश* स विज्ञेयी यद्वोत्तरपदेन नञ् ॥ इति—

‘अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सङ्गं यत् नञ् ॥ इति च (साहित्यदर्पणे) ।

तेन यत् प्राप्यप्राणिनाहुभावपि कर्त्तारो भवतस्तत् अप्राणित्वानपायात्

अन्वादिपरस्य स्यन्दते पलविकल्पं भवन्नेवति दर्शयति—अप्राणिवित्यादिना ।

मत्स्योदके इति । मत्स्यश्च उदकञ्च इति द्वन्द्वः । ‘परवह्निद्वन्द्वतत्पुरुषयो’रिति

नपुंसकत्वम् । मत्स्यसहितं जलमनुस्यन्दते इति तदर्थः । कूप—सामर्थ्ये इति

सामर्थ्यं शक्तिः —

२३५० । कूपो रोःलः ॥८२॥१८॥

दो— । कूप उः र. ल. इतिच्छेदः ॥ ‘कूप’ इति लुप्त-
पष्ठोक्तम् । तच्चावर्त्तते । कूपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् ।
कूपो ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः
स्यात् । कल्पते । चकूपे । चकूपिपि—चकूपसे । इत्यादि
स्यन्दिबत् ।

The disjoining of the rule is thus—कूप () + उ + र + ल ।
कूप is elliptical for कूप ending in the sixth case ending

* द्रष्टव्यम्—‘कूप उ र ल’ इति लुप्तपष्ठौ विभक्तिकम् । षष्ठ्यैकवचने
उरिति ऋकारस्य रूपम् । अवयवपठो । कूप उरिति स्थिते आदगुणे कूपोरिति
भवति । र इति षष्ठ्यन्तम् । कूपोर् र इति स्थिते रोरिति रेफलोप
‘कूपो’ इति भवति । ल इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । इति बाल—
मनोरमायाम् (११७) पृष्ठे ।

singular. And this कृप् moves twice i.e. is to be pronounced twice (so as to make the rule constituent of two sentences): thus—कृप् रः लः, (first sentence) which means that which is the रेफ् or र् of कृप् is substituted by ल्; and कृप् उः रः लः (second sentence) which affords the meaning 'that which is a part of the ऋकार of कृप् and which resembles a रेफ्' is also replaced by a letter which resembles a लकार। Thus according to first explanation we have कल्पते (by लघूपधगुण;—thus कृप् शपते—क ल् प् अ ते = कल्पते) and according to the next explanation we have चकृलृपे etc (कृप् कृप् ए—कृप् कृल् प् ए—कृक् र् प् (by 'उरत्' and उरण् परः) कक् लृ प् ए—क (हलादिःशेषः) क् लृ प् ए—चकृलृपे (कुहोश्चुः etc) Similarly चकृलृपिषे—चकृल् पृप्सी (ऊदित्, hence option of इट्). etc like the root स्यन्दू above.

मित—। 'चकृल्'—सूत्रस्थं भाष्यमनुसृत्य प्रथमं सूत्राक्षराणि विभजति कृप् इति। अत्र वाक्यद्वयसमावेशार्थं सूत्रकारेण कृप् इति लुप्तषष्ठीविभक्तिकेतया पठितमित्याह—कृप् इतीति। लुप्ता षष्ठीविभक्तियर्थेति विग्रहः। तच्चेति कृप् इत्यन्वयः सूत्रमित्यन्ये। अथ प्रथमावर्त्तनस्य फलमाह—कृपो खो रेफ इति। अत्र वीर्येव सूत्रपदाणि कृप् रः लः इति। अस्योदाहरणन्तु—कल्पते कल्पते कल्पन्ते इत्यादि लघूपधगुणेकृतेरेफस्यलत्वे रूपम्। अथ द्वितीयावर्त्तनस्य फलमाह—कृपेः ऋकारस्य अवयवो ये र इति। अत्र पक्षे चत्वारि सूत्रपदानि कृप् उः रः लः इति। तत्र कृप् इत्यवयवषष्ठी। उरिति ऋकारस्य षष्ठ्येकवचने रूपम्—यथा 'माह इत्यस्य मातुरिति। तदाह—कृपेः ऋकारस्य इति। 'वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणं भवेत्' इति न्यायं पुरस्कृत्याह—ऋकारस्य अवयवः अंशः ऋकारैकदेश इत्यर्थस्तस्यापि वर्णग्रहणेन ग्रहणात्। रेफसदृशऋकारांशरूप इत्यर्थः। एवं यथा रेफसदृशो रः ऋकारांशे लक्षणाया गृह्यते एवं ल इत्यपि लकार-

सङ्ग्री प्रकाराग्ने लाघविकः । अथ स्पष्टार्थः—रूपघातोरवयवो यः प्रकारस्तस्य यो रेफः (प्रकारस्य अंशविशेषरूपः) तस्य लकारः स्यादित्यादि । अत एव चकृपे—चकृपिये इत्यादादाहरणम् । तदित्यम्—रूपे रूप ए—रूपे क् लृप् ए रूपे क् लृप् ए (अंशविशेषस्य स्थाने लकार आदिहः अंशान्तरस्य यथा—पूर्वं विव्रति) क र् लृप् (अभ्यासस्य उत्तरत् (२२४४) इत्यात्वं ततो रूपत्वम् (‘उरण्पर’ इत्यनेन) ततो इत्यादिशेषे अभ्यासे अर्थ (२१८२) “कुक्षीयुः” इति अर्थे च कृते) चकृपे—चकृपे इति । एषमन्यत । चकृपिये—चकृप्ये (ऊदित्वादवेद) ।

२३५१ । लुटि च क्लृपः ॥१३।८३॥

दी— । लुटि स्यसनोच क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

क्लृपि turns परस्मैपदो in लृट् and in लृट्, लृट् and लृट् also.

मित— । श्रुतिमिदं ब्रह्मः स्यसनोः (२२४०—१।३।८३) इत्यादादस्यवहित-परवर्ति ; तेन चकारेण ‘स्यसनो’रित्यत्रापि परस्मैपदमिति सम्ब्रूयते तदाह—लुटि स्यसनोचैत्यादि ।

२३५२ । तासि च क्लृपः ॥७।२६॥

दी— । क्लृपेः परस्य तासिः सकारादेराङ्धातुकस्य चेष्टनस्यात्तडानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्पतास्य । कल्पितासे—कल्पतासे । कल्पस्यति—कल्पयति—कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट—कल्पिषीष्ट । अक्लृपत्—अकल्पिष्ट—अक्लृप्त । अक्लृप-स्यत्—अकल्पयत्—अकल्पस्यत् । वृत् । वृत्तः ‘सम्पूर्णं द्युतादिर्हतादिष्वेत्यर्थः ।

The augment इट् is not enjoined to the affix तासि and to a सकारादि (having a स in the beginning) आङ्धातुक affix—

both (तास and आङ्धातुक) coming after the root कल्प् provided there is no तङ् or आन i. e. an आत्मनेपदसंज्ञक affix. Thus कल्प्तासि (though the root is ऊदित्—yet it is not sanctioned to have the augment इट् in परस्मै—for which see rule 'न वङ्गाः—' (२२४८)। कल्प्तास्य (य without इट्) कल्प्तासे—कल्प्तासे (the prohibition is invalid in the case of an आत्मनेपद hence the option of इट् here) कल्प्स्यति—कल्पिष्यते—कल्प्स्यते (exactly like स्यन्स्यति—स्यन्दिष्यते स्यन्स्यते)। कल्पिषीष्ट—कल्पसीष्ट—(आशीर्लिङ् कल्प्सीष्ट here it is not gunnated by the rule लिङ्सिचावात्मनेपदेषु (२३००)। अकल्पत् (अङ्—गुणाभावः)—अकल्पिष्ट—अकल्पत् (here the स of सिच् elides by 'भलो भलि' (२२८१)) अकल्प्स्यत्—अकल्पिष्यत्—अकल्प्तात् (लृट् forms)। इत् i. e. here ends the दुतादि class along with the वतादि class.

नित—। इदं सूत्रं 'न वङ्गाश्चतुर्भ्यः' (२३४८—७।२।५६) इत्येतस्मात् अव्यवहितं परवर्त्ति। तेन तत्र यदुक्तं तदत्रापि सम्बध्यते। केवलं 'तासि' इत्येवाधिकं वर्त्तते तदर्थं सूत्रम्। अतएवाह—कल्पेः परस्य तासिः सकारादेराङ्—धातुकस्य च इट् न इति (अवस्यचकारेण 'न वङ्गाः—' इत्यत्रस्यस्य 'सकारादेराङ्धातुकस्य' लाभ इति ज्ञेयम्। भाष्ये तु 'तासि च' इत्येवमुक्त्वा कल्पिग्रहणं प्रत्याख्यातमिति प्रागुक्तम्। कल्प्तासि—कल्प् + तासि (लघूपधगुण)—कल्प तासि। कल्प्तास्य (य)। 'लुटि च कल्पः' (२३५२) इति परस्मैपदे प्राप्ति ऊदित्तचरणस्य इङ् विकल्पस्य 'तासि च कल्प' इत्यनेन निषिद्धत्वात् प्रतिविभक्ति एकमेव परस्मैपदे रूपमिति विज्ञेयम्। आत्मनेपदपक्षे तु इङ् विकल्पः सिध्यत्येवत्याह—कल्पितासि—कल्प्तासि (लुट्—गुणः) कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्यते (लृट्), कल्पिषीष्ट—कल्पसीष्ट—(आशीर्लिङ्)। अकल्पत्—(लुङ्—अङ्गुणाभावौ) अकल्पिष्ट—अकल्पत् (लुङ्—सिज्गुणौ)। अकल्पत्—अट् कल्प सिच् त—अकल्प

स त । तत सलोपे (भूलोभलि—२२८१) रूपम् इत्यात्मनेपद्ने इङ् विकल्पात्, पूर्व्व अकल्पिष्ठ इत्यत्र नेटीति निषेधात् वृद्धभावे लघूपधगुण । उत्तरतु तु लिङ्—
 सिधावात्मनेपदेषु (२३००—१।२।११) इति किच्चाद् गुणाभाव । ततोऽप्युत्तरतु—
 'अकृप' इत्यत्र तु 'दुग्धो मृडि' (२३४५) इति परस्मैपदे कृत 'पुषादि—'
 (२३४३) सूत्रेण ऋडि डिच्चाद् गुणाभावे रूपम् । अकृप्स्यत्—अकल्प्यत्—
 अकल्प्स्यत् (लङ्) इति । अस्यन्त्स्यत् इतिवत् । हत्—इत्यस्य अर्थसाह—इत्त
 सम्भूते इत्यर्थ इति । हत् + किप् = हत् इति ।

दी— । अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तैः पितृभ्यः ।
 'घट ७६३ चेष्टायाम्' । घटते । जवटे । 'घटादयो मित' इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलन्तु शौ 'मिता ऋस्वः' (२५६८) इति 'चिस्वमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (२७६२) इति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्-
 घाटनं कुर्व्वति ये,' 'प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमला-
 करानिव' इत्यादि । शृणु । घट सङ्घाते' इति चौरा-
 दिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मिच्चार्थमनुवादोऽयम् इति वाच्यम् । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकस्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नैत्यर्थः ।
 'व्यथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

The thirteen roots ending in जितरा (७७५) सम्भूते (to look sharp) are अनुदात्त—cliding and घ—dropping [The object of अनुदात्त—cliding is to make the roots आत्मनेपदौ and of घ—dropping is to affix अङ् (कृदन्त) after them by the rule 'विदमिदादिभ्योऽङ्' (२२४१—३ ३।१०४) घटा—व्यथा—प्रथा—etc] घट to try The root घट

is technically known as मित् or m-eliding by the गणसूत्र 'घटादयो मितः' ।
 'The root घट and others are 'मित्' to be announced here after.
 And the object of the सिक्करण is to make their penultimate short
 by the rule मितां ऋस्वः (२५६८—६।४।२२) in चिच्, and to make it (pe-
 nultimate) optionally long in चिच् and णमुल् by the rule—चिच्
 णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् (२७६२—६।४।२३) which (rules) also are to be
 expressed later on. Thus by ऋस्व—घटयति—विघटयति ; as in वेणी-
 संहार—'क्रुधा भीमः सन्धि' विघटयति यूयं घटयत' here though the sense
 varies yet it is to be held correct by the maxim 'धातूनामनेकार्थत्वात्' ।
 कथं तर्हि etc—well you say that घट becomes दीर्घ optionally only in
 चिच् and णमुल् how then applications like उद्घाटनम् (दीर्घ in ल्य ट्)
 and प्रविघाटयिता (दीर्घ in लुट् ता) etc are to be defended in 'कमल-
 वनोद्घाटनं कुर्वते वे' and 'प्रविघाटयिता समुत्पतन्—[The former line is
 taken from 'सूर्यशतक' of the poet 'मयूर' ; and the latter is taken
 from Bharavi 2nd canto. 1st mens—'Such rays of the sun
 which open a number of lotuses ; and the 2nd means 'you,
 by rising all of a sudden will disperse or drive asunder (your
 friends) as 'the sun (हरिदश्वः) opens the petals of the bed
 of lotuses.] Hear this घट is 'घट सङ्घाति to occur, to join together
 etc' read in चुरादि class (and not under घट read in भ्वादि) ! You
 cannot say that this चुरादि घट is read again, in a particular sense,
 in भ्वादि to make it technically known as मित् (i.e. you cannot
 say that घट is a single root read in चुरादि and that there is no
 other घट known as मित् in भ्वादि), for there runs the prohibiting
 गणसूत्र 'नान्वि—मितोऽहेतौ' i.e., No चुरादि root other than the beginning

with अ प and the five यम्, वह्, रह्, बल and वि, is to be treated as मित् in णिच् in the sense of, 'it is his own or it is the same' (स्वार्थे) । Thus it is proved that घट (भूदि) is separate from घट (चुरादि) so that there are two घटः । व्यथ—to fear and to move—व्यथते—

मित्—। अथ त्वरत्यन्ता इवि—जित्वा (७७५) सम्भूमे इत्यन्ता इत्यर्थः । पितयेति—'घटादयः पितः' इति गणसूत्रादिति भावः । पितृकरणान्तु 'पितृभिदा-दिभ्योऽङ्' (३२८१—३।२।१०४) इति कृतसु अङि टावर्धम् इति श्रियम् । तेन च घटा व्यथा-प्रथेत्यादि सिद्धमित्याहुः । घटते इति—'साव्येधातुकमपित्' (२२३४) इति डिङ्छाद शुभाभावः । 'घटादयो मितः' मितमञ्जका इति वक्ष्यति । तदाह—इति वक्ष्यमाणेति । मितृकरणप्रयोजनमाह—तत्फलन्विति—श्री णिचि 'मितां ऋस्व. (२५६८) इत्युपधाऋस्वार्धम्—'चिण्सुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम्' (२७६२) इति चिणि णसुलिच दीर्घविकल्पार्धम् इति (उदाहरणन्तु अघटि—अघाटि इति चिणि । घटं घटम्—घाटं घाटमिति णसुलि) । वक्ष्यते—चुरादावित्यर्थः । मिच्छ-मेवीदाहरति—घटयति विघटयति इति । अनेदं बोध्यम् । धातुपाठे अर्धनिर्द्देश उपलक्षणाधर्मितुस्तं प्राक् । तेन च उपसर्गादिना अर्थान्तरवृत्तेरपि घटादेर्मितृकाव्यं ऋस्वादिकं भवत्येवेति विघटयति इत्यादि सिद्धम् । अतएव 'कुधा भोमः सन्धि' विघटयति युर्थं घटयत' (वेशीसंहारः) इत्यादि सङ्गच्छते । ननु 'चिण्सुलोः—' (२७६२) इत्यनेन चिण्सुलोरेव परतो दीर्घः प्राप्तः न तु लुटि लुटि वा । तर्हि 'उदघाटनमिति लुटि 'प्रविघाटयिता' इति लुटि चान्यत्र च ये दीर्घोपध-प्रयोगा दृश्यन्ते तत्र का गतिरिति प्रतिपिपादयिषुराह—कथं तर्हि 'कमलवनोद-घाटनमिति—'प्रविघाटयिता' इति च । तत्र पूर्वोदाहरणम् मयूरकविः सूर्यशतकी उत्तरान्तु किरताञ्जुनीय द्वितीयसर्ग इति श्रियम् । शृणु—'उच्यते मयेति शेषः । चौरादिकस्येति । चुरादौ पठितस्यैव घटधातोरेते रूपे न तु भौवादिकस्य । तेनाव चिण्सुलोरेविषयेऽपि दीर्घो भवत्येवेति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । ननु, 'घट' इत्येक एव धातुचुरादौ पठ्यते । तस्यैव चार्थान्तरवृत्तिलमादाय पुनर्भादौ पाठः, न

तु 'घट चेष्टयामिति भ्वाद्याक्तं' धात्वन्तरम् । तत्कथमुक्तदोषपरिहार इत्याशङ्क्य
समाधत्ते—न चेति । तस्यैव 'चीरादिकस्यैव' अर्थविशेषे 'सम्भ्रमव्यतिरिक्तार्थे' 'घट
चेष्टायाम्' इत्याद्यर्थरूपे इति यावत् ; मित्त्वार्थं मित्करणार्थं अनुवादः अनु-
पस्थात्वादो वचनम् पुनः पाठ इति यावत् । अयम् 'घटधातुः' इति वाच्यं नेति
पूर्व्वेण श्रव्यः । तत्रावाच्यत्वे प्रमाणं दर्शयति—'नान्यं मितोऽहेतो' इति निषेधात्
इति । गणसूत्रमिदं चुरादौ पठ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो
णिच् हेतुसत् तदभिन्नस्य स्वार्थेच इति ज्ञापयन् स्वयमेव सूत्रं व्यावष्टे आह—
ताविति । ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता इति । अत्र अतदगुण्यणविज्ञानो बहुव्रीहिः—
ज्ञपः आदिर्धेषां (पञ्चकानाम्) इति तेष्वेव व्यतिरक्ता अन्ये । तथा च 'ज्ञप मिच्च,
यम च परिवेषणे, चह परिकल्किने, रह त्यागे, वलप्राणने, चिञ् चयने' इति
षड् धात्व एवमितो नान्ये इति फलति । तेन च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्यति-
रिक्तानां मित्वाभावात् चुरादयान्तर्भुक्तस्य 'घट सम्भ्रमे' इत्यस्य मित्त्वार्थम् 'घट
चेष्टायाम्' इति भ्वादावनुवाद इति न समितव्यमिति भावः । अतः सिद्धं यद्
'घट' इति विभिन्नं धातुद्वयम् । एको भ्वादावपरश्च रादौ पठ्यते । नन्वैकोऽपरस्यानुवाद
इति । एतेन—'ये तु धातवो घटादिगण एव पूर्व्वं पठिता ते तु गथान्तरे तेषाम्
अर्थान्तरवत्तावपि मित्त्व'मिति इति धातुवत्तादिगम्यसिद्धान्तः प्रतुष्टो वेदितव्य इति
दिक् । व्यथ इति । अपित्वेन डिद्वत्त्वात् व्यथते इत्यादि ।

२३५३ । व्यथो लिटि ॥ ७।४।६८॥

दी । व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादि—
शेषापवादः । यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ
७६५ प्रख्याने । पप्रथे । प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । स्वदं
७६७ मर्दने । स्वद ७६८ स्वदने । स्वदनं विद्रावनम् ।
क्षजि ७६९ गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि

‘चिश्मुनीः—’ (२७६२) इति दीर्घविकल्पः । अत्तञ्जि—
अत्ताञ्जि । चञ्ज—चञ्जम् । चाञ्ज—चाञ्जम् । दत्त ७७०
गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिगैर्घ्नयोरनुदात्तित्सु पठितस्तस्ये-
हार्थविशेषे मितत्वार्थाऽनुवादः । कृप ७७१ कृपायां गतौ च ।
कदि ७७२ क्रदि ७७३ कूलदि ७७४ व्येकल्ये । ‘वेकल्ये’
इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी ।
कदि—क्रदी इदितौ क्रद—कूलद इति चानिदिताविति मैत्रेयः ।
कदि-क्रदि—ऊनदोनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपठिपूक्तानां
पुनरिह पाठो मिश्रार्थं आत्मनेपठार्थश्च । जि त्वरा ७७५
सम्भ्रमे । ‘घटादयः पितः’ (ग. सू. १८६) । पिच्चादङ् कृत्सु
वक्ष्यते ।

The अभ्यास (reduplicate) of the root व्यच् receives सम्प्र-
सारण in लिट् । This supersedes the rule ‘इलादि जीघ.’ (7 160);
but the चकार of the अभ्यास disappears by ‘ह्रस्वादि, जीघ.’, for
there is no special injunction for its being retained. Thus
विद्यथे—व्यथ् व्यथ् प—व्यथ् व्यथ् प—व् इ व्यथ्, ए=विद्यथे, the व् of the अभ्यास
is not samprasaranated by (१) the rule ‘म मप्रारणे सम्प्रसारणम्’ (368
—6 1 37) मिश्रसामर्थ्यात् etc—because खञि is read under
घटादि । अनुपधात्वे अपि—i. e. though there is no ‘अ’ in the pe-
nultimate (for the root being इदित्, the न् of तुम् occupies
the room of ‘अ’) yet by virtue of मिल the अ. will optionally
become दीर्घं in चिष् and णसुल । Thus in चिष्—अखञि—अखाञि
(by ‘चिष्णो लृक्—2329) and in णसुल्—खञम etc. The form

is 'doubled in each case by the rule 'अभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (३३४३). योऽयम् etc—the root दच्च is read in the list of अनुदात्तैर् roots in the sense of 'increment and promptness' and yet it is again read here to the effect of making it मित्। Thus like खजि it also will have forms like अदच्चि—अदाच्चि in चिण् and दखम्—दचम्, दाचम्—दाचम् in णमुल्। तयोऽपि i.e. Nandi takes them (कद, क्रद and क्लद) as अनिदित् or not इ-eliding i.e. as कन्द, क्रन्द etc.; while Swami takes them as they are as इदित् or इ-eliding. But Maitreya reads कदि and क्रदि as इदित् and क्रद and क्लद as not so. Roots कदि क्रदि and क्लदि meaning to call and to weep are read in the परस्मैपदी list and yet they are read here with a view to making them मित् as well as आत्मनेपदी। जित्वर i.e. त्वर् (जि for 'जीतः क्तः' and आ for 'आदितश्च') to look sharp or to execute promptly. घटादयः etc—this is explained. N. B—घटादि roots will close with फण (८२१) गतौ।

मित—। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य—' (२६२०) इत्यतोऽभ्यासस्य इति 'द्युति—' खाप्योः सम्प्रसारणम्' (२३४४) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते। तदाह—अथोऽभ्यासस्येत्यादि। ननु अभ्यासे सम्प्रसारणार्हमक्षरद्वयं वर्तते वकार इति यकार इति च। तदनयोः कस्यानेन सूत्रेण सम्प्रसारणमिति विप्रतिपत्तौ आह—हलादिशेषापवाद इति। तेन वकारयकारौ शिष्येते इति बोधः। तयोश्चापवादवचनसामर्थ्यात्—यकारस्यैव सम्प्रसारणं न वकारस्य। ननु तर्हि यकारसम्प्रसारणादूर्ध्वं वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्। सैवं वाच्यम्। 'न सम्प्रसारणे—सम्प्रसारणम्' (३६३—६१३७) इति निषेधात्—ननु हलादिशेषापवादश्चेत् तर्हि यकारोऽपि शिष्येत। तदाह यस्य हलादिशेषेण—निवृत्तिरिति। सम्प्रसारणार्थं ह्यत्र सूत्रप्रवृत्तिः। तेन यमधिकृत्य सम्प्रसारणं विधीयते सोऽनादिरपि शिष्यते वचनप्रामाण्यात्। यकारमधिकृत्य—त्वं

न किंचिद् विधीयते अतस्तस्य दन्तादिर्न विद्यते—मिति प्रतीयमानायां इति भावः ।
 विषये इति—अथ अथ ए इति स्थिते अनेन उक्तम्—इत्यत्र ('इत्यस्यः सम्प्र-
 सारणम्'), दन्तोपे—विषये इति । 'न—सम्प्रसारण—सम्प्रसारणमिति' निषेधादभ्यास-
 वकारस्य सम्प्रसारणभावाः । मिश्रणमर्थ्यादिति—अथैव' इतिवात् शुभाशुभो
 भवति । शुभे च हते एकापरहता अथैव अथ इति नकारो भवति । तेन च
 नकारस्यैव उपधात्वं भवति न लकारस्य । एवमकारस्य 'अनुपधानि' इत्ययं अत्र
 घटादौ मिश्रणं पठितोऽतो मिश्रणमर्थ्यादनुपधान्यस्याप्यकारस्य 'अनुपधानि' इत्यत्र-
 म्याम् इत्यनुसारं दीर्घविकल्पः स्यादिति दर्शयति—अथैव—अथैव इत्यादि । अतः
 'विधीयते' (३३२८) इति इत्यागात् परस्य तमभ्यस्य लोपः । अथैव—अथैव इत्यादि
 'आभीष्टानि अनुपधन्' (३३४३) इति अनुपधन् 'मिश्रणमर्थो' गतिः द्विवचः । योऽयमिति—
 दत्त इति शेषः । अथैव—अथैव अथैव अनुपधान्यस्य अनुपधान्योपि धातुस्य पठित
 उपात्तः, तस्य इह घटादौ अर्थविशेषे गतिर्हि सनात्मके मिश्रणः मिश्रणार्थः अनुपधा-
 न्यनुपधानमिष्ये, । तथा च अथैव अनुपधान्यस्य अनुपधान्योपि धातुस्य पठित
 दत्तम्—दत्तम्, दातम्—दातम् इति दीर्घविकल्पो भवतीति फलितम् । तयो-
 ऽपीति । मन्दिना—कृद् कृद् कृद् इत्ये' पठितमन्तम्—अथैव । 'घटादयः पित'
 इति प्रागेतयां विकारणफलं दर्शितम् । अथ गतो (५२२) इति धातुस्य घटादयो
 बोद्धाः तत्र घटादिषु परस्मैपदिन आरभ्यन्ते—

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर ७७६ रोगे । ज्वरति ।
 जज्वार । गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । हिड ७७८
 वेष्टने । 'हिड अनादरे' इत्यात्मनेपदिपुगतः । स एवोत्-
 ष्ठानुबन्धोऽनुद्यति अर्थविशेषे मिश्रणार्थम् । परस्मैपदिभ्यो
 ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्
 परस्मैपदम् । हिडति । जिहिड । हिडयति । अहिडि—
 अहीडि । अनादरे तु हिडयति । वट ७७९ भट ७८० परि-

भाषणे । 'वट वेष्टने', 'भट भृत्तौ' इति पठितयोः परिभाषणे—
मिच्छार्थोऽनुवादः । णट ७८१ नृत्तौ । इत्यमेव पूर्वमपि
पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्व' पठितस्य नाव्यमर्थः ।
यत्कारिषु नटव्यपदेशः । व्याक्यार्थाभिनयो नाव्यम् । घटादौ
तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदा-
र्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु
घटादौ 'नट नृत्तौ' इति पठन्ति । 'गती' इत्यन्ये । शोपदेश-
पर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठाद्घटादिर्णोप-
देश एव । ष्टक ७८२ प्रतीघाते । स्तकति । चक ७८३
तृप्तौ ।

तृप्ति-प्रतिघातयोः पूर्व' पठितस्य तृप्तिमात्रे मिच्छार्थो-
ऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्
परस्मैपदम् । कखे ७८४ हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अकखोत् ।
रगे ७८५ शङ्कायाम् । लगे ७८६ सङ्गे । ऋगे ७८७ ह्रगे
७८८ षगे ७८९ ष्टगे ७९० संवरणे । कगे ७९१ नोचते ।
'अस्थायमर्थ' इति विशिष्य नोचते । 'क्रियासामान्यार्थ-
वाचित्वादि'त्यन्ये । अक ७९२ अग ७९३ कुटिलायां गती । कण
७९४ रण ७९५ गती । चकारण । ररण । चण ७९६ शण ७९७
अण ७९८ दाने च । 'शणगती' इत्यन्ये । अथ ७९९ क्लम क्रथ ८००
क्रथ ८०१ क्लथ ८०२ हिंसार्थाः । 'जासिनिग्रहणेति—(६१७)
सूत्रे क्राथेति मित्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । 'क्राथयति' । मित्वन्तु
निपातनात् परत्वात् 'चिखमुलोः—' (२७६२) इति दीर्घे

चरितार्थम् । अक्रथि—अक्राथि । क्रथं—क्रथम् । क्राथं—
क्राथम् ।

वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नीच्यते ।
'वनु' इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः ।
उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासमान्ये वनतीत्यादि ।
प्रवण्यति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । ज्वल
८०४ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थ-
मनूयते । प्रज्वलयति । हल ८०५ हल ८०६ चलने ।
प्रहलयति । प्रहलयति ।

स्मृ ८०७ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वा-
र्थोऽनुवादः । आध्यानमुक्ताणामपूर्वकं स्मरणम् । 'दृ ८०८ भये ।
दृ विदारणे' इति क्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति
दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते
तु दरतीत्यादि । केचिद् घटादौ 'अत्स्मृदृत्वर—' (२५६६)
इति सूत्रे च "दृ" इति दोषस्थाने क्स्व पठन्ति । तत्रेति
माधवः । नृ ८०८ नये । क्रादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
नयादन्यत्र नारयति । *

आ ८१० पाके । अ इति कृतात्वस्य आ इत्यादादिकस्य
च सामान्येनानुकरणम् । 'लुग्विकरणलुग्विकरणयोरलुग्—
विकरणस्य' (परि ८१), 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणम्' (परि ११४) इति परिभाषाभ्याम् ॥ अपयति—
विक्षोभयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र आपयति ॥ स्वेदयतीत्यर्थः ॥

भारणतोषणनिशामनेषु—ज्ञा ८११ । निशामनं चाक्षुष-
 ज्ञानमिति साधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । ‘निशानेषु’
 इति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु
 जानातिर्मित् । ‘ज्ञप सिञ्च’ इति चुरादौ । ज्ञापनं भारणादिकं
 च तस्यार्थः । कथं ‘विज्ञापना भर्त्तृषु सिद्धिमेति’ इति तज्-
 ‘ज्ञापयत्याचार्यः’ इति च । शृणु—साधवसते अचाक्षुषज्ञाने
 मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति सते तु ‘ज्ञा नियोगे’
 इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति
 पठतां हरदत्तादीनां सते तु न काप्यनुपपत्तिः ।

कम्पने चलिः ८१२ । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति
 शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा
 करोतीत्यर्थः । ‘हरतीत्यर्थः’ इति स्वामी । सूत्रं चालयति ।
 क्षिपतीत्यर्थः । छदि ८१३ जर्जने । ‘छद अपवारणे’ इति
 चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादिः । अनेकार्थ-
 त्वादूर्ज्जर्ये वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । वलवन्तं प्राण-
 वन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते
 इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । वलोभवति । प्राणीभवति ।
 अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने लङिः ८१४ । “लङ्
 विलासे” इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ह्योभनम् ।
 जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लङ्यपि जिह्वाम् । तृतीयातत्-
 पुरुषो वा । लङ्यति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन

तद्व्यापारो लङ्यते । समाहारहन्तोऽयम् । लङ्यति शत्रुम् ।
लङ्यति दधि । अन्यत्र लाङ्यति पुत्रम् ।

मदो-८१५ हर्ष-ग्लेपनयोः । ग्लपनं दैन्यम् । दैवा-
दिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मद्यति हर्षयति ग्लेपयति
वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ।
ध्वन ८१६ शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूयते । ध्वनयति
घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र
भोजः 'दलिवलिखलिसुखलिरणि ध्वनित्रपिन्नपयश्च' इति पपाठ ।
तत्र 'ध्वनिरणो' उदाहृती । 'दल' विशरणे । 'वल' संवरणे ।
'खल' सञ्चलने । 'त्रपूप्' लज्जाया'मिति गताः । तेषां णौ
दलयति । वलयति । खलयति । त्रपयति । 'क्षे' क्षये' इति
वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निदेशः । क्षपयति । स्वन
८१७ अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
स्वनयति । अन्यत्र स्नानयति ।- 'घटादयो मितः' (गणसूत्र—
१८७) मित्संज्ञका इत्यर्थः ॥ 'जनोजृणुक्तसुरज्जोऽमन्ताश्च'
(गणसूत्र—१८८)—'मितः' इत्यनुवर्त्तते । 'जृप्' इति पित्व-
निर्द्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु—जारयति । केचित्तु
'जनीजृणुसु—' इति पठित्वा 'णसु निरसने' इति दैवादिक-
मुदाहरन्ति ।

'ज्वलह्वलह्वलनमामनुपसर्गाद्वा' (गणसूत्र १८९)—एषां
मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति—ज्वालयति । उपसृष्टे
तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति ।

उन्नामयतीति । घञन्तात्—‘तत्करोति—’ इति णौ । कथं
संक्रामयतीति । ‘मितां ऋस्वः’ (२५६८) इति सूत्रे ‘वा-
चित्तविरागे’ (२६०५) इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित—
विभाषाश्रयणादिति वृत्तिस्तत् । एतेन ‘रजो विश्रामयन्
राज्ञाम्’, ‘धुर्यान् विश्रामयेति सः’ इत्यादि व्याख्यातम् ।

‘ग्ला स्नावनुवसां च’ (गणसूत्र १८०)—अनुपसर्गा-
देषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते
विभाषा ।

“न कस्यमिचमाम्” (गणसूत्र १८१)—अमन्तत्वात् प्राप्तं
मित्वमेषां न स्यात् । कामयति । आमयति । चासयति ॥
“शमो ऽ१८ दर्शने” (गणसूत्र १८२) । शास्यतिर्दर्शने मित्र
स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु ‘प्रणयिनो निशमय्य
वधूकथाः’ । कथं तर्हि ‘निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्
गदतो मम’ इति । ‘शस आलोचने’ इति चौरादिकस्य ।
धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शास्यतिवत् । “यमो ऽ१८
अपरिवेषणे” (गणसूत्र—१८३) यच्छ्रुतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्र
स्यात् । आयासयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः ।
परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । ‘पर्यवसितं
नियमयन्’ इत्यादि तु नियमवच्छ्रुत्वात् तत् करोतीति णौ
बोद्धव्यम् । “स्वदिर् ८२० अवपरिभ्यां च” (गणसूत्र—१८४)
मिन्नेत्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । ‘अपावपरिभ्यः’
इति न्यासकारः । स्वामौ तु ‘न कसि—’ इति नञमुत्तर-

त्रिसूत्रग्रामननुवर्त्य 'गमः अदर्शने' इति चिच्छेद । यमसु
'अपरिवेषणे' मित्त्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नियमयन्'
इत्यादि सम्यगेव । 'उपसृष्टस्य खदेष्टेदवादिपूर्वस्य' इति
नियमात् प्रसूदादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरण-
प्रत्युदाहरणयोर्ज्ज्वल्यासः फलितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादि-
विरोधादुपेक्ष्यम् ।

फण ८२१ गतौ । 'न' इति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात्
पूर्वमसौ न पठितः (मयेति शेषः) । फणादिकार्यानुरोधात् ।

Now we are going to take up परस्मैपद roots (of घटादि class)
up to फण (४२१) गतौ—(where the घटादि class comes to a close) ,
ज्वर like घट will give ज्वरयति—संज्वरयति, ज्वर ज्वरम्, ज्वार—ज्वारम्
(जमुन); and अज्वरि—अज्वारि (चिष्); similarly all roots up to फण
(including) हृड to surround :—The root हृङ् is spoken of in
the list of टवर्गीयान् भ्वादि roots (see हृङ्होङ् (२८४—८५) अनादरे under
अकृतसाध्वं—(२२६८) । This very root हृङ् is again taken up
here, apart from the indicatory च् with a view to
making it मित् and that in a different sense (viz to surround).
It (हृङ्), ought to have been read before the परस्मैपदी ज्वरादि
roots (because the root हृङ् is read in the आत्मनेपदी list), but
as it is read within the list (ज्वरादि परस्मै—) so (on this ground)
it is to be treated as परस्मैपदी । Thus हृङ्गति—जिहृङ् (ए=ङ्
by 'ङस्' and 'एङ् इङ्ङ्स्वादेशे' and ह = ज by 'कुहोयु.'
(2243) . हिङ्गयति (by मित्वा ङस्) । अहिङ्गि—अहीङ्गि

(alternatively दीर्घ—by चिण्णमुल्लोः—(२७६२) । But in the sense of 'disregarding' the form will be हिङ्यति (because it is not सित् there and therefore not ऋस्) वट (root no. ३००) भट (३०७) and णट (३१०)—see under the rule 'ह्यन्तचण—(२२६६) । इत्यस्मृ etc.—णट is read as such also beforehand. Now the difference in meaning between the two is this:—The former means नाट्य (play)—the performers of which are termed as नट्स (actors) ; and नाट्य means to act in words (and gestures) the subject or the time of the play : (Thus शकुन्तला विषादं नाटयति etc.) ; whereas this घटादि णट—means नृत्य as well as नृत्त—the actors of which are called dancers. Of the two again—नृत्य means to dance so as to bring out the sense with the help of feet (thus नाचुरो नटति नटयति etc) and नृत्त means to move only (some parts of) the limbs. Some read it in घटादि (i. e. here) as णट नतौ 'to bow down' and others as णट गतौ 'to go.' The भाष्यकार in the sentence—अनर्द्धनाटि (see 'यो नः' (२२८६) has mentioned नाटि 'as दीर्घ' and not the short नट । Hence by this पथ्युदासविधि, the root णट—is षोपदेश । चक was first read in आत्मनेपदी list as 'चक ढत्तौ प्रतीचाते च' and here it is read again as 'चक ढत्तौ' meaning thereby that in this sense only the root is सित् (चकयति) and also being read within the परस्मै-पद roots is also परस्मै—करो नोचते—The term 'नोचते' (न—उच्यते) means 'its particular sense is not pointed out (by me)' ; for it is a verb in general and may bring out any sense, the speaker wishes to express by it. Others hold that because the root has multifarious

meanings so it is not read with its special meaning (by Panini) जामिनिप्रवृत्त—etc.—Though the root कृ being मिच् (because it is read under घटादि) the form should have been कृयति (by मितो ङ्ङ), yet it (कृ) gives क्रायति (and not कृयति) in an irregular way (निपातमे) on the strength of its being read as क्राय in the rule 'जामिनिप्रवृत्तनाटक्रायपिपां दिनायाम्' (६१०—२।१।५६), and the मित्त्व is valid only in the दीर्घविधि in चिप् and यमुच् by the rule 'चिप्चमुच्चीः—' (२०६२) because this rule comes after (६।१।६३ the निपातन expressed in 'जामिनिप्रवृत्त—' (२।१।५६) । The drift is—though the rule 'मितो ङ्ङ,' (२५६८—६।१।६२) is also पर १.८ subsequent to जामिनिप्रवृत्त—' (२।१।५६) and not चिप्चमुच्चीः—' (६।१।६३) only yet by the परिभाषा—'पुरस्तादपवादो यमनरान् विधीन् वाचने नीतरान्' (परि ५८)—'Apavadas that precede (the rules which teach operations that have to be superseded by the Apavada operations) supersede (only) those rules that stand nearest to them, (and) not the subsequent (rules)—(Kielhorn) Thus 'जामिनिप्रवृत्त—' (२।१।५६) bars 'मितो ङ्ङ' (६।१।६२) which is nearest and not 'चिप्चमुच्चीः—' (६।१।६३) which is subsequent (उत्तर) । Hence we cannot have कृयति by मितो ङ्ङ,' but 'चिप्चमुच्चीः—' not being barred we can have as usual अक्रायि—अक्रायि in चिप् and कथं—कथम्, क्रायम्—क्रायम् in यमुच् ।

'वञ्च च नीचते' etc—'वञ्च is a quite new root and not the re expression of the वनादि वञ्च (1471) वाचने (see under the rule—'वनादिभ्यस्तवाचो (2547) on the authority of making it उदिन् । The idea is this—Had this वञ्च been the

अनुवाद or re-expression of 'वनु याचने—' of the तनादि class, then making it उदित् again becomes superfluous for it was already made उदित् there (in तनादि). Hence it is a separate root and does not belong to the तनादि class. Thus it expresses a verb in general and is conjugated as वनति etc. For मित्करण, it will give प्रवनयति etc with उपसर्ग prefixed to it but that—without उपसर्ग it will give वनयति—वानयति through the option of मित्—will be expressed later on (i.e. under the गणसूत्र 'ग्लान्नावनुवमाच्चे' (190). [N.B. वन च हिंसायाम् (before वनु च नोचते) is the re-expression of 'वन (462) शब्द' and 'वन (463) संभक्तौ' under 'दीर्घो लघोः' (2318) to make it मित् so as to give वनति—वनयति, अवनि—अवानि (चिण्) and वनं—वनम्, वानं—वानन् (णमुल्]. ज्वल to shine. It will be read in 'ज्वलिति-कसन्तेभ्यो णः' (२६०२—3. 1. 140) under कृतप्रकरण and here it is read to make it मित् to effect प्रज्वलयति etc."

स्मृ आध्याने—आध्यान means to think fervently (of some one). This root will be read as 'स्मृ—(933) चिन्तायाम्' under the rule 'स्मृकः किति' (2381—7. 2. 11) and here it is read to show that it is मित् in the sense of 'fervent thought' only. The forms are स्मरति—स्मरयति ; अस्मरि—अस्मारि etc. दृ—to fear is the अनुवाद or transferred form of दृ, 'to rend' read in क्रादि, to make it मित् । Thus in णिच् the form will be दारयति in the sense of 'causing one (दृणन्तम्—दृ + शृ + २या १व) to fear'. In the sense other than to fear it will give दारयति—causing to rend—for in that sense it will cease to be मित् and hence

the form is दीर्घः । According to those, however, who hold that it is a separate root and not the transcription of 'ह to read' (ह्वादि), the form will be दृति c/c prescribed for भ्वादि । Some read this दृ to fear, read here in दृटादि and also in the rule 'अतृण्दृतरप्रयगदलृण्यगाम् (2566) is दृ (short) and not as दृ (दीर्घ), but that is not recommended by Maṇḍana, the author of धातुप्रति । नृ to lead — It is the transcription (अतृवाद) of नृ (1496) नृ to be read in ह्वादि under the rule ('प्रादीनां ऋ' 2558) In the sense other than 'to lead' it will cease to be भित्ति and the forms will be गारयति etc

आ to cook, or to ripen etc This आ is the imitation form, in a general way, both of अ (919) पाक after it has been made to end in आ (by the rule 'आदेश उपदेशेऽमिति' (2370—6 I 59) to be read (later on) in भ्वादि and of 'आ (1053) पाक to be spoken of in अदादि (under 'लङ् —' 2463 —3 4 111) by the परिभाषा लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणदीर्घ' and 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव' (परि—90 and 105) Now the अदादि class is known as लुग्विकरण (by the rule अदि प्रभृतिभ्य ञप् (2423) and other classes like भ्वादि etc are called अलुग्विकरण । Hence the former (परिभाषा) means 'when there arises a case of doubt regarding the taking up of a root or term which is read both in the लुग्विकरण class and in the अलुग्विकरण class, (then) that root or term should be taken to belong to the अलुग्विकरण class only Thus in this case भ्वादि being अलुग्विकरण this दृटादि आ' is to be taken

to be the transcription (अनुकरण) of औ भ्वादि (after it has been made to end in आ (कृतात्) and not of आ of लुग्विकरण (अदादि) । The latter (परि) means 'when, as to the taking up of a root or term which is expressed both directly (प्रतिपदीकृत) and indirectly (लक्षणीकृत), a doubt should occur then that root or term must be taken to belong to the spot where it is directly mentioned'. Thus this परिभाषा directs us to take this 'घटादि आ' as the imitation form of 'अदादि आ' and not भ्वादि औ which is made आ in an indirect way. Hence through the authority of these two परिभाषाs we are to take this 'घटादि आ' as an imitation form of both 'भ्वादि औ' and अदादि 'आ' in a general way. Thus in अिच्—अपयति—is 'boiling or causing to boil' (with the augment पुक् by अर्चिङ्गीवलीरीकृत्ययीच्चाय्यातां पुगुणौ' (2570—7. 3. 36). In a sense other than cooking, the root आ will not be considered as मित् and hence the form will be आपयति (दीव) meaning 'causing to perspire or warm'.

The root ज्ञा means 'to kill, to satisfy and to perceive' and in these senses the root is मित् । Madhava says that निशामन means 'eye-perception', while others say that it simply means 'information'. Another reading for निशामनेषु is निशानेषु where निशान means 'to sharpen'. The root ज्ञप expressed in 'ज्ञप मित्' is read in चुरादि and its sense is to inform and to kill. Thus the instances of the root ज्ञा in those senses will be in order—पशुं संज्ञपयति (kills), स्वामिनं ज्ञपयति

(satisfies) दृष्टं ज्ञपयति (sees or informs) and दृष्टं ज्ञपयति (sharpens an arrow according to Haradatta and others) कटम् etc.—If the penultimate of the ज्ञिन् roots become long only when चिच् and दृष्टम् follow, how will you defend applications like विज्ञापना (वि—ज्ञा+विच्+युच्+टाच्) in विज्ञापना मन्त्रेषु सिद्धिमिति 'information meets with success at the hands of masters, and ज्ञापयति (ज्ञा+विच् भट् ति) in 'तज्ज्ञापयति आचार्यः—Hence the Acharya (or preceptor) informs or makes us understand—(Mahabhashya) Hear me These are alright because, according to Vadhwa, the root ज्ञा is not treated as ज्ञिन् when its meaning is other than eye perception. But according to those who opine that ज्ञा means to inform only, these should be explained as coming from or forms of ज्ञा—to appoint read in पुरादि (because it is not ज्ञिन् hence the penultimate is long). And though this ज्ञा is intended to mean appointment, only yet it will bring out the sense of information also by the dictum धातूनामनेकार्थत्वात् 'roots are of various implications', But there is no question of anomaly according to the school of Haradatta and others who read निज्ञानेषु in lieu of निज्ञानेषु ।

चलि (चल) means to shake, this चल is the transcription of 'चल (चल) to shake' preceded by ज्वल (under 'कथं च मन्त्राणाम्' (२३६४)) Thus चलयति etc. (But it will cease to be ज्ञिन्) in a sense other than to shake, thus—शीलं चाचलयति when it means 'makes otherwise or changes

his conduct, and Swami says that it means 'to steal away' also सूत्रं चालयति 'throws off the thread.' कृदि (कृद—इरित्) to invigorate.' This is the repetition of कृद—to screen or 'conceal' read in चुरादि, in order to make it मित् (even) when णिच् is wanting in स्वार्थे (by the गणसूत्र 'आष्टषाद वा (२६२) under 'नान्वीपि-शास्त्रदिताम्—' (२५७२)) । The meaning is this :—According to the गणसूत्र 'नान्वी मितोऽहेतौ' explained under (२३५२), no root other than जप, यम, चह, रह, वल and चिच् (these six) is entitled to be मित् in अहेतु or स्वार्थे णिच् । Hence he says स्वार्थे णिजमावे (i. e. in हेतु.णिच्) or 'when through the option or णिच् to the आष्टष—roots (under which fall कृद) there is no णिच् in स्वार्थे । Now to answer the rejoinder 'How can the 'अपवारणार्थक कृदि' be taken to express 'कृद ऊर्जने'—he says that it may be so taken according to the multifarious meanings of a root. Thus कृदन्तम् etc. अन्वत् i.e. in other sense कृदयति ; because in this sense it will not be मित् । In स्वार्थे णिच्, however, the form will be कृदयति for it is not मित् in स्वार्थे णिच् । Thus the conclusion is—कृद is मित् in अहेतु णिच् in the sense of 'invigorating' only and in no other sense and also it is not मित् in स्वार्थे णिच् even in that sense. The root लडि (लङ्) means to move the tongue (to and fro) this is the re-expression of लड विलासे 'to enjoy', read under टवर्गान्त roots of भ्रादि to make it मित् । उन्मथन means चोभन (agitation), ; उन्मथन forms a षष्ठीतत्पुरुष with the word जिह्वा (जिह्वायाः उन्मथनम् चोभनम्) or it may form a द्वतीयातत्पुरुष with जिह्वा ('जिह्वया उन्मथनम्') । Others hold that here जिह्वा stands for 'the action of the tongue.' 'In

this जिह्वोन्मदन् is a समाहार compound (जिह्वा च 'उन्मदन् च)
Thus लडयति मतम्—uses 'abusing words' against foe', लडयति
दधि—'churns the curd' In other sense it is not मित्—so the
form there will be लाडयति—to cause to sport'

मदी (मद्) to feel pleasure or pain (प्रवर्त्य) : This is the
re expression of the दिवादि मदी ह्रस्व under 'समासहानादीर्घा' (१५१८) :
अन्त्य : e when it is not मित् the form will be लाडयति (intoxicates
or affects the mind) इति गता—i.e. read in भ्रुदि (at the end of
लिङ्मिथी— (२३००)) : The root जृप् occurring in the रघ rule
'जनीजृप्— (१८८) is the repetition here for मित् of जृप्—वयोदानो,
read in दिवादि and not जृ वयोदानो, read in क्तादि which uses
(without ऋ) कारयति, for the former containeth indicatory
प् while the latter does not Some read the रघम्
'जनीजृप्कम्—' as 'जनीजृप्चम्—' and say that चम् निरसमे
read in दिवादि is repeated here for मित् (The rule 'जनीजृप् etc
means roots like जनी (जम्) जृप्, कम् रघ and those that
end in 'चम्' (as कम्, गम्, शम्, रम् etc) are to be treated
as मित् (though they are not read in घटादि list—so as to give
कमयति गमयति रमयति etc)) :
-

'ज्वलल्ल—' (१८९) : The roots ज्वल, लल, लल्ल and लम् op-
tionally become मित् when they are preceded by no उपसर्ग,
thus ज्वलयति—ज्वालयति : This is a प्राप्तविभाषा : i.e. by its option of मित्
is directed to ज्वल, लल, लल्ल which were नित्यमित् being read under
घटादि and to लम् which also was मित् being चमत् by the rule
'जनीजृप् कन्सुरङ्गोऽमन्ताय (१८८) : When, however, an उपसर्ग prece

des, they will compulsorily become मित्—giving प्रज्वलयति etc. Then how to defend form like प्रज्वालयति, उन्नामयति (उद्—नस् + लट् + तिप्) which are with उपसर्गसि but yet not मित् । The defence is this—form प्रज्वाल and उन्नाम first with घञ् (प्र=ज्वल + भावे घञ् and उद्—नस् + (भावे) घञ्) and then add the affix णिच् to them by 'तत्करोति तदाचष्टे—' (गणसूत्र to the end of 'ईचगुणः' (2573)) in the sense of प्रज्वालंकरोति and उन्नामं करोति । Well, then how to defend संक्रामयति for though it (क्रम्) is मित् by 'जनीजृप्—' (ग. सू.—(188) yet it is made long and not short by 'मितां ऋस्:' (2568) and you can not explain it by घञ् which gives संक्रम and not संक्राम by "नोदात्तोपदेशस्य सात्तस्य अनाचनेः" । Yes, but it can be explained by having recourse to व्यवस्थितविभाषा which is expressed in the परिभाषा—'व्यवस्थित विभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते' (परि—99)—'occasionally operations which are stated to be optional, are not optional in the formation of one and same form, but must in particular instances necessarily take place, while in others they are not allowed to take place'—Kielhorn. 'Thus to serve our purpose we shall bring in the word 'वा' from the rule 'वा चित्तविरागे' (2605—6. 4. 93) to the preceding rule 'मितां ऋस्:' (2568—6. 4. 92) and explain as—'मित् roots occasionally become दीर्घ also—('मितां दीर्घो वा स्यात् प्रयोजने सति'). Thus संक्रामयति is correct. This explanation is according to the वृत्ति though not to भाष्यकार । In this way, applications like 'रजोविश्रामयन् राजानम्' and 'धुर्यान् विश्रामयेति सः' etc. are explained. The latter means "let the horses be unloosed", said he" Raghuvamsa canto 1. sl. 54. The full verse is —

‘अथ यन्तारमादिभ्य ध्रुव्यान् विश्रामयेति च ।

तामवारोहयत् पवी’ रथादक्षततार च ॥’

Mallinatha has explained the point exactly in the same way and has also suggested (the ऋस्रपाठ) ‘विश्रामय’ in place of विश्रामय ।

‘ग्लाह्वावनुवमाश्’- (ग. सू. 190) ‘These roots ग्ला, ह्वा, वनु and वम्, if not preceded by any उपसर्ग, become मित् optionally. This option or better this rule is to furnish मित् to the first two ग्ला and ह्वा which not being घटादि could not be मित् and to make उपधादीर्घ of the last two वनु and वम् which being मित् could not have the option (cp—‘वनु च नीच्यते’ and जनीजूष्— ग. सू. 188.). Instances are ग्लापयति—ग्लपयति । ह्वापयति—ह्वपयति । वानयति—वनयति । वामयति—वमयति ।

‘न कम्पमिचमाम्’ (ग. सू. 191) The roots कम्पि (कम्), अम्पि (अम्) and चम्पि will not be considered as मित् on the ground of their being अमन्त (by the rule ‘जनीजूष्— (188)). Thus कामयते etc without ऋस्र । शमी दृशने (ग. सू. 192) ‘It is not मित्, though अमन्त, in the sense of ‘seeing’ Thus निशामयति—(sees) But it is मित् in other sense (i. e. in the sense of ‘hearing’) as—प्रनयिषो निशमय्य (hearing) etc. Then how to explain ‘निशामय तदुत्पत्तिम् etc’ ‘hear of me who am speaking in detail, the origin of the same ” Take it as an application of the चुरादि ‘शम—आलोचने’ (to discuss) Roots being of various implications, it will mean here ‘to hear’ as in the case of शम उपशमने (दिवादि) which gives the sense of ‘seeing’

here in मित्वविधि । 'यमोऽपरिवेषणे' (ग. सू. 193).—The root यम् is not मित् when it means other than 'taking food or better distributing food to'. Thus आयाययति—'lengthens or appoints. In the sense of distributing food, however, it becomes मित् as 'यमयति etc. Expressions like पर्यवसितं नियमयन् 'restricting the conclusion' etc are to be explained with णि (णिच्) attached to the word नियमवत् । [नियम (नि—यम् + अप् (भावे) + सतुप् । Then after the disappearance of सतुप् by 'विन्सतोर्लुक्' (2020) and the addition of णिच्, the form will be नियमि । This नियमि will be considered as a root by 'सनाद्यन्ता धातवः'. Thus नियमि + शप् + तिप् = नियमे + अ + ति = नियमेयति (गुण and अयादेश) in शट् = नियमयत् । But this explanation is modified by Nagesha. (See the 'Tika'). 'खदिर् अवपरिभ्याच्च' (ग. स. 194)—The root खद् is not मित् when preceded by अव and परि । Thus अव-सखादयति etc. This rule is read by the व्यासकार as 'खदिर् अपावपरिभ्यः' meaning there by that खद् is not मित् when it is preceded by अप also—अपखादयति । स्वामी does not carry the word न (unlike to what we have done), occurring in the गणसूत्र 'न कस्यमिचसाम्' (191) to the last three rules 'शमो दर्शने' (192), 'यमोऽपरिवेषणे'—(193) and 'खदिरवपरिभ्याच्च' (194). Moreover, he disjoins the rule 'शमो दर्शने' (192) as शमः अदर्शने and adds that यम् in a sense other than distribution of food is मित् । Hence in his opinion the form नियमयन् in 'पर्यवसितं—' is alright. He also introduces a नियम or restriction here viz.—'If the root खद् is मित् with उपसर्गः prefixed, then it is मित्

only when it is preceded by चर and परि only and consolidates his point by taking प्रयादयति' as a counter evidence. Thus, in his exposition, there is (an obvious) contradiction regarding the examples and counter-examples of the two rules 'यमोऽपरिवर्धने' (193) and 'यादिवपरिभाष' (194) (For he says that यम् is अपरिवर्धने (मन् and forwards the illustration 'चायमयति' against the counter illustration 'नियामयति ब्राह्मणान्' and in the next rule he says that एउद is मित् with only चर and illustrates his point by giving the forms चरम्भृदयति परिवृदयति against the form प्रयादयति । But in reality such comments are contradictory to the drift of the rules) Besides, this opinion (of his) is contrary to the Vṛtti and Nyaṣa etc. Hence it should be rejected.

कष—to go. Here there is no possibility of the अनुवृत्ति of 'न', occurring in the rule 'न कर्म—etc (191) for कष is first to be made मित् । So the मित्मन्त्रा only comes and the 'न' ceases to do so, and we have taken it (कष) here for the sake of its conjugation, which had we taken कष before 'न कर्म etc.' would reach कर्मिचमि etc also which is impossible and absurd.

मित—। अथ कषान्ता इति—कष (८२१) गतावित्यन्ता इत्यर्थः । घटादि त्रयोदश—अनुदात्तेत, आत्मनेपदिनी गताः । इदानीम् षट्त्वत्वात् शत्, परस्मैपेदिन सच्यन्ते । ज्वर रोगे—ज्वरति इति भादित्वाद्रूपम्—मिध्वात्—स्वार्थे यो ज्वरयति अज्वरि—अज्वारि (चिण्), 'ज्वर'—ज्वरम् । ज्वार—ज्वारम्—(यस्तुम्) इति खपायि बोध्यानि । एवमयोऽपि बोध्यम् । छेड् इति—एतद् भ्वाद्वा प्राक् टवर्गान्तेषु

पठितम् । स एव 'हेडृएव' उत्सृष्टानुबन्धः अनुबन्धेन ऋकारेण उत्सृष्टः
 परित्यक्तो विहीन इति यावत् अनूयते' पुनः पठ्यते अर्धविशेषे 'वेष्टनरूपे' मित्रार्थम्
 मित्—संज्ञार्थम् । तन्मध्ये—स्वरादिमध्ये अनुवादसामर्थ्यात्—पुनरुक्तिवलात्—
 ज्वरादिवदेतस्यापि परस्मैपदित्वमिति भावः । हेडति इति भवादौ । हिडयति इति—
 मित्राद् ऋसः । 'एच इग् भ्रस्मादेशे' इति इत्वम् । अहिडि—अहीडि (चिणि—
 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (२७६२) इति दीर्घविकल्पः) । अनादरे
 त्विति—मित्राभावाद् ऋसाभावः । वेष्टनरूपार्थे एव मित्रमिति भावः । इत्यमेव णट
 नृत्तावित्येव । पूर्वम्—३१० संख्यक धातुरूपेण—'ह्यन्त'—(२२६६) इति सूत्रस्या-
 धस्तादिति । तत् 'तयोः भ्वादिघटाद्योः' अयम् एष विवेकः विशिष्टं ज्ञानम् ।
 अर्थं भावः—अर्थान्तरेऽस्मिन् मित्रं न स्यात् । अयञ्च धातुः पूर्वार्थे एवावापि
 पठ्यते । अत एव भेदं विवक्षुराह—तवायमिति । पूर्वं पठितस्य भ्रातृकस्य ।
 यत्कारिषु—यस्य (नाट्यस्य) कारिषु (कर्तृषु) नटव्यपदेशः 'अर्थं नटः' इत्याख्या
 भवति । नाट्यस्यार्थमाह—वाक्यार्थाभिनयो नाट्यमिति—ततश्चेदङ्गितादिभिर्वाक्यैश्च
 यत्र अर्थस्य नाटकीयवन्तुनः बोधो भवति तन्नाट्यम् इत्यर्थः । घटादौ त्विति—मित्र-
 ऋस्य—पुनः नृत्यम् नृत्तमिति चार्थः । यत्कारिषु—यस्य नृत्यस्य—नृत्तस्य च कारिषु—
 कारकेषु—नर्तकव्यपदेश 'नर्तकोऽयमिति नाम भवति—इति पूर्वपरयोर्भेदः । नृत्य-
 स्यार्थमाह—पदार्थाभिनय इति । पङ्गां पदेन वा कलानैपुण्यात् यत्र अर्थावबोधो
 भवति तन्नृत्यम् इति नाट्यनृत्ययोर्भेदः । अथ नृत्तस्यार्थमाह—गावविक्षेप इति
 करशिरोवक्षसां मनोहारितया सञ्चालनम् । णट नृत्तौ इत्यस्य णोपदेशत्वं—दर्शयति ।
 णोपदेश—पर्युदास वाक्ते—इति—'णो नः' (२२४६) इति सूत्रस्य अधस्तात्—
 'अनर्द्दनाटि' इति भाष्योक्तेः पर्युदासतया इत्यर्थः । प्रणटति—प्रणटयति इत्यादि
 रूपम् । चक तप्तौ—प्रतीघाते वेति पूर्वम् पठितः । तत्र अनुवादसामर्थ्यात्—
 तप्तावेव मित्रं न प्रतीघाते इत्याह—तप्तिप्रतीघातयोरिति । आत्मनेपदित्वमिति—
 स्पष्टम् । चकति—चकयति इत्यादि ; प्रतीघाते तु चाकयति । एदित्वान्नहङ्गिरिति—
 'ह्यन्तचण'—(२२६६) इति निषेधात् । मित्रात् शौ—कखयति रगयति इत्योदि

यथापूर्वं बोध्यम् । कगे नोच्यते इति । नोच्यते न उच्यते मया—अर्थधीजकेन ।
अस्य सामान्येन क्रियावाचित्वाद् विशेषार्थबोधकत्वात्सम्भवात् इत्याह—अस्यायमर्थ इति ।
अन्ये त्वनेकर्थत्वादेवमुक्तमित्याह । कगयतीत्यादि । अथ यथेति हिंसार्थेषु क्रय
विधत्ते—‘जासिनिप्रहण—’ (६१७—२।३।५६) इति । क्रायेति । अत सूत्रे क्रायेति
निर्देशादित्यर्थः । मित्रेऽपि मित्रेण ऋष्यविधानस्यौचित्येऽपि बृद्धिर्निपात्यते ‘मिता ऋष्य’
(२५६८—६।४।८२) इत्यस्य बाधितत्वेन अप्रवृत्तेरिति भावः । मित्रन्तु इति ।
निपातनात्—‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इति सूत्रात्—परत्वात्—परवर्त्तित्वात्—
‘चिण्णमुलोर्दोर्घोऽन्तरस्याम्’ (२७६२—६।४।८३) इत्यनेन चिणि णमुलि च चरितार्थम्
सिद्धम् । अयं भावः । यद्यपि ‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इत्यपेक्षया—
‘मिता ऋष्य’ (६।४।८२) इत्यपि परम्—न तु केवलम् ‘चिण्णमुलोः—’ (६।४।८२)
इत्येव तेषापि ‘पुरस्तादपवादा—अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान्’ इति परिभाषया
पुरस्तादपवादो ‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इति—अनन्तरस्य अव्यवहितस्य—निकटतर-
वर्त्तिन इत्यर्थः—मिता ऋष्यः (६।४।८२) इत्यस्यैव बाधकः—न तु ‘चिण्णमुलोः—’
इत्यस्यापि—तस्य व्यवहितत्वादुत्तरवर्त्तित्वाच्च । तेन क्राययति इति शपि ऋष्यः,
चिण्णमुलोन्तु—अक्रयि—अक्रायि, क्रय—क्रयम् क्राय—क्रायमिति पूर्ववत् रूपम् ।

वन चेति—अर्थमाह—हिंसायामिति । अयं धातुर्वन शब्दे संभक्तौ च इति
दोर्घो लघोः (२३१८) इति सूत्रस्यान्ते पठिष्यते । अत हिंसाया मित्रार्थानुवादः ।
वनति—वनयति । वननि=वनानि । वन—वनम्—वानं—वानम् इति । वनु च
नीच्यते इति । अयं भिन्न एव धातुर्न तु तनादौ ‘वनु याचने’ इत्यस्यानुवादः । कुतो-
नेत्यत्राह—उदित्करणसामर्थ्यादिति । यदि क्षयं तानादिक एव स्यात्—तर्हि
‘वन च नोच्यते’ इत्येव त्रूयात्—न तु ‘वनु चेति’ उदित्तया । तनादावेव हि उदित्करणा-
दताप्रादित्वमादाय—क्ता प्रत्यये—इङ्विकल्पस्य—निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धेः
पुनरिहोदित्करणं व्यर्थम् । अत उदित्करणस्य अपूर्वत्वस्यैव आपकमिति भावः ।
तेन तनादावनन्तर्भूतत्वेन क्रियासामान्ये (याचनादिविशेषार्थाभावे) वनति—प्रवनयति
इत्यादि । तानादिकस्य तु—वनुने—वानयति इत्याद्येव । अनुपपद्यते इति—उप-

सर्गरहितस्य—घटादेवर्णोः मित्त्वविकल्पः—वनयति—वानयति इत्येवं रूपं—वच्यते
 'ग्लास्त्रावनुवसां च' (१६०) इति गणमूले इत्यर्थः । ज्वल दीप्ताविति—णप्रत्ययार्थं
 पठिष्यमाणः 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (२६०२) इति कृतमूले इत्यर्थः । इह घटादौ—
 मित्त्वार्थम् अनूद्यते, पुनरुच्यते । 'ज्वलति मयि दारुणो मादकवनानलो—' इति
 जयदेवः । 'अथ ज्वलति तुस्मिन् शमीकोटर—' इति पञ्चतन्त्रम् । शौ—ज्वाल-
 यति । उपसृपपात्—तु प्रज्वलयति इति । चिणि अज्वलि—अज्वालि । णसुलि—
 ज्वलं ज्वलम् ज्वालं—ज्वालम् इति ।

स्मृ आङ्गानि इति । स्मृ चिन्तायामित्यग्रे वच्यते । तत्रस्थस्यैव आङ्गानरूपे
 विशेषार्थे मित्त्वार्थमिहानुवादः । तदेवाह—चिन्तायामित्यादि । आङ्गानस्थार्थमाह
 उत्कर्ण इति । दृ भये । क्रमादौ त्वयं दृ विदारणे इति पठिष्यते । धातूनामनेकार्थत्वा-
 दिहायं मित्त्वार्थमनूच्यते इत्याह । दृ विदारणे इति । अत हेतुमति णिजिति
 दृष्टान्तयति—दृष्टान्तमिति दृधातोः क्रमादित्वाच्छ्रवन्तम् । दरयति भीषयते इत्यर्थः ।
 क्रमादौ तु दृणाति इति । भयादन्यत्रेति—विदारणार्थे इत्यर्थः । दारयति—इति तत्र
 मित्त्वाभावाद् दीर्घः । धातन्तरमेवेदमिति । अपूर्व एवायं न क्रमादिरिति मते इत्यर्थः ।
 भ्वादौ पाठात्—दरति इत्यादि (शप्तिपौ गुणश्च) । केचित—पुनरिमं दृधातुं
 इह घटादौ, 'अत्स्मृदृत्वरप्रथसदस्मृस्पशाम्' (२५६६) इति सूत्रे च उभयत्रैव दृ इति
 ऋस्वं पठन्ति । तन्नेति । साधवस्तु तत्पाठं नानुसन्त्यते । तत्र साधवस्यायं भावः
 —'यद्ययं ऋस्वान्त एव भवेत्तर्हि—'शृदृप्रां ऋसो वा' (२४८५) इति ऋस्वविधायके
 सूत्रे दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यादिति । नृ नये इति । स्पष्टम् । नृणाति—नरयति ।
 अनरि—अनारि । नरं—नरम् । नार—नारम् इति रूपाणि । नयभिन्नार्थे—
 मित्त्वाभाव इति दर्शयति । नारयति इति ।

आ पाके इति— । एतेन धातुद्वयं सामान्येन अनुक्रियते । तत्र एकः 'अ
 पाके' (६१६) इति भ्वादौ पठ्यते । अपरस्तु 'आ पाके' (१०५६) इत्यदादौ ।
 ननु 'अ' इत्यस्य एजन्तत्वात् कथं सामान्येन ग्रहणं तत्राह कृतात्वरेति ।
 'आदेच उपदेशेऽशिति' (२३७०) इति निर्देशात् । आदादिकस्येति—अदादौ

पठित्यमाणस्य । नन्वेव सामान्येनानुवादस्य किं प्रमाणं तदाह—‘लुग्विकरण—’
इत्यारभ्य—इति परिभाषाभ्यामित्यन्तेन । तत्र प्रथमा (परिभाषा) स्वमते ‘स्वरति—
सूति—’ इति आपकमिद्धा—अपरा तु सर्व्वेषामपि मते न्यायमिद्धा ।

अथ प्रथमायं.—यद्येव भवति, यत् य एव धातुलुग्विकरणे (अदादौ)
पठितः पुन. स एव धातुरलुग्विकरणे (भ्वादौ अन्यत्र वा गणे) अपि पठित इति,
तर्हि’ तत्र लुग्विकरणस्य’ धातु’ विहाय अलुग्विकरणस्य एव धातुर्यास्य ।
इत्य सिद्धं कृतात्वस्य यैइत्यस्य भौवादिकस्य ग्रहणम् तस्य अलुग्विकरणत्वात्
(श्वाद्यौ विकरणा येषां न लुप्यन्ते अदादीनामिव (‘अदिप्रभृतिभ्य. शप्.’
लुक्) तत एवाव अलुग्विकरणत्वेनादादि विहायान्येऽलुग्विकरणाः) । अथ द्विती-
यायं.—लक्षणञ्च प्रतिपदयेति इन्द्र. । ताभ्यामुक्तयोरिति विग्रहः । तत्र लक्षणोक्त
विलम्बितोपस्थितिकम्—प्रतिपदोक्त तु शीघ्रोपस्थितिकमिति नागेश । एवञ्च शीघ्रो-
पस्थितिकस्यैव प्राग्यग्रहणं लोकन्यायमिद्धम्—यथा सङ्कतासङ्कृतभक्ष्ययोः सङ्कृतस्यैव
प्राथम्येन स्वीकारमनङ्गत्वं यथा वा चिप्रादिप्रगमनयोः चिप्रगमनैव ग्रहणम् तथा चादादौ
पठितस्य आ इत्यस्यैव ग्रहणं भवेत् शीघ्रोपस्थितिकत्वात्, न तु भ्वादिपठितस्य
यैइत्यस्य तस्य आत्वविधानेन विलम्बितोपस्थितिकत्वात् । एवञ्च द्वयोरपि पौनरुक्त्यं
सिद्धम् । अतएवाह—सामान्येनानुकरणमिति । मित्वमेवोदाहरति । अपयति
इति—‘पतिं क्रीड्नीरीकृ० धीच् माय्याता पुग० णी (२५७०—७३ ३६)’ इत्याकारान्तानां
पुङ्गिर्होशात् पुक् । ‘मिता ऋस्’ इत्यादिष्वहस्वः । पाकमिद्वाये’ तु ऋस्’ नेति
प्रत्यादाहरति—आपयति इति ।

‘मारणतोषणनिशामणेषु आ’—मित् इति शेषः । चक्षुर्विषयकमेव ज्ञानं निशा-
मनम् इति माधवमतम् । दर्शनमिति तदर्थः शमो दर्शने इति वक्ष्यमाणगणसूत्रात् ।
निशानेषु इति । हरदत्तादिसम्मतोऽयं पाठ इति स्वयमेव वक्ष्यति । एष्वेवार्थेषु—
मारणतोषणनिशामननिशानेषु इत्यर्थः । जानातिरिति—आ मित् ; तेन ‘पथ’
अपयति (मारयतीत्यर्थः) । विष्णुं विज्जपयति (तोषयतीत्यर्थः) । रूपं संज-
पयति—(माधवमते दर्शयति मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः) प्रजपयति शरम् (ती-

क्षीकरोतीत्यर्थः) । ननु निशामनस्य ज्ञापनमात्र एवार्थः न चाक्षुषज्ञानम् । अन्यथा कथं 'साधहनुङ्स्याशपां जीष्ममानः' (५७२।१।४।३४) इति सूत्रे जीष्ममान इत्यत्र वृत्तिकृता 'वोर्धायितुमभिप्रेतः' इत्येवार्थः स्वीकृतः स्वयञ्च स एवा-
नुसृत इति चेत् । तत्राह—'ज्ञप मिच्च' इति, चौरादिकोऽयं धातुः । ज्ञापनमारणे
च तस्यार्थो । तेन जीष्ममान इत्यादौ वृत्तिकृतादिवचनं सङ्गच्छते इति भावः ।
ननु तर्हि मिच्चाद् ऋस्वविधौ, कथं विज्ञापना ज्ञापयति इत्यादिषु दीर्घोऽपि दृश्यते
तत्राह । नेते ज्ञपे रूपे किन्तु जानातिरेवेति गृह्याण । ननु तदपि कथम् ।
तत्राह—साधवसते इति । अचाक्षुषज्ञाने इति । ज्ञानसामान्ये मित्वं नेति तदर्थः ।
तेन मित्वाभावाद् दीर्घः सिद्ध एव इति । ननु तर्हि ज्ञापनमात्रमेवार्थ इति—
वादिनां का गतिस्तत्राह—ज्ञापनेति । ज्ञा नियोगे इति चुरादौ पठितस्त्वैवेति
रूपे भविष्यतः । नन्वेवं दीर्घः सिद्धयति । अर्थस्तु भिद्यते । नियोगार्थकधातो-
र्ज्ञापनरूपवृत्तिकृताभावादिति चेत् । न । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थासिद्धः । इदानीं
हरदत्तमतं समाधत्ते—निशानेषु इति । अनुपपत्तिरसाङ्गत्वं नेति भावः । तेषां
मते मारणतोषणनिशानेष्वेव हि ज्ञाधातोर्मित्वं । ततश्च फलितं यत् मारणतोषण-
निशानभिन्नार्थे, ज्ञापनादिरूपे नायं मित् इति । एवञ्च विज्ञापना,—विज्ञापयति
(भाष्यवचनमेतत्) सम्यगेव । साधवसते तु रूपद्वयं बोध्यम् । चाक्षुषज्ञाने
ज्ञापयति इति अचाक्षुषज्ञाने तु ज्ञापयति इति । चिणि चाक्षुषज्ञाने—अज्ञपि—
अज्ञापि ; णसुलि—ज्ञपं—ज्ञपम्—ज्ञापं—ज्ञापम् । अन्यव्रीह्यम् । 'अत्र साधव-
मतमेव ज्याय' इति नागेशः ।

कम्पने चलिरिति । इकानिर्द्देशः । मित् इति सम्बद्धात् । चालयति इति कम्पनभिन्नाय मित्त्वाभावात् । छदिर् ऊर्ज्जने मित् । ऊर्ज्जनं प्राणनं वलाधानं व तस्य मूलं दर्शयति छद् अपनारणे इति । चुरादौ पठिष्यमाणस्य छद् अपवारणे त्यस्य ऊर्ज्जनरूपेऽर्थे मित्करणार्थमिहानुवादः । स्वार्थे शिभजावे इति । 'आधृषाद्वा' इति चुराद्यन्तर्गणसूत्रेण येषां हेतुमति शिच् प्राप्तः त एवाव मित्त्वार्थमनुयन्ति छदस्य त्वान्तर्भुक्तः । अतस्तस्यापि हेतुमण्यिचि मित्त्वार्थमनुवादः फलति । ननु छदधातो-

रपवारणाथेकस्य—जन्मार्थे कथं वृत्तिस्तदाह—अनेकाथेतादिति । हेतुमत्त्वमेव दर्शयति कृदन्तमित्यादिना । अन्यत्रेति अपवारणार्थे इत्यर्थः । छादयति इति तत्र मित्राभाद दीर्घः । 'हेतुमत्त्वमेवैषां मित्रम् 'नाम्ये' मितोऽहेतौ' इत्याकाङ्क्षात् अतः स्वार्थे णिचि मित्रं मा भुदिति प्रतुदाहरति स्वार्थेणचि च्छिति । जिह्वोन्मथने लङिरिति । एतदर्थेऽयं मिदिति शेषः । कस्यायमनुवाद इत्याकाङ्क्षायामाह लङ् विलासे इति । भ्वादी टवर्गायान्तेऽयं पठितः । 'जिह्वोन्मथने'—इत्यस्य अर्थं व्याकरोति । उन्मथनं चोभनमिति । ज्ञापनमिति तु तत्त्वबोधिर्नासम्मतः पाठः । लङयति जिह्वामिति—जिह्वा ज्ञापयतीत्यर्थः इति तत्त्वबोधिनी । रसना रसान् ज्ञापयतीत्यर्थः इति तु बालमनोरमायाम् । वृत्तीयेति । जिह्वया उन्मथनम् इति वृत्तीया तत्पुरुषो वा समासः । लङयति जिह्वया तया पदार्थान्तरं ज्ञापयति । अन्ये च्छिति । तद्व्यापारः तस्याः जिह्वया व्यापारः भाषणादिकमित्यर्थः । तन्मते उभयो—जिह्वोन्मथनयोरैक्यात् समाहारद्वन्द्वः जिह्वाचोन्मथनश्चेति । लङयति शब्दमिति परुषपदप्रयोगपुरःसरं स्पष्टं इत्यर्थः । गालयति इति नागेशः । लङयति दधि इति मन्यातीत्यर्थः । लाङयति पुनमिति शर्करादिदानेनानुकूलयति क्रीडयतीति धेत्यर्थः ।

मदीति । दैवादिकस्येति न तु भौवादिकस्येत्यर्थः । मादयति इति न तु मदति इति । यौ तु मदयति इत्यादि पूर्ववत् । अन्यत्रेति—हर्षग्लिपनमिन्द्रार्थे इत्यर्थः । भाव्ययमिति । अयं ध्वनघातुज्वलादी पठिष्यमाण इत्यर्थः । अन्यत्रेति—शब्दव्यतिरिक्तार्थे मित्रं नेत्यर्थः । ध्वनिरणी उदाहृतौ इति । ध्वनि तु [ध्वन शब्दे इतीदानीमिबोक्तः । रणस्तु कण रण गतावित्यत्र । गतौ इति भ्वादी पठिता इत्यर्थः । 'च' चये इति । वक्ष्यमाणस्य वक्तुम् इष्टस्य कृतात्वस्य—'पादे च उपदेशेऽयिति—(२३७०) इति सूत्रेणेत्यर्थः एवमात्रे कृते 'अतिङ्को'—पूर्वादाहृतसूत्रेण पुनानिर्देशः । इदं 'दलिवलि—' इति भोजपाठनिर्दिष्टस्य चपेरुपसंख्यानम् । खन इति—अवतंसनमलङ्करणम् । पठिष्यमाणस्येति घटादिगणादृद्धं खन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य अवतंसनेऽर्थे यौ मित्रार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । अन्यत्रेति—अवतंसन-

भिन्नार्थे इत्यर्थः । इटानीं घटाद्यन्तर्गतगणसुताण्डृत्य क्रमेण व्याख्यायन्त—‘घटादयो मित’ इत्यारभ्य । ‘जनौजूप्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्’ (१८८) इति । मित इत्यनुवर्तने इति ‘घटादयो मितः—इत्यत इत्यर्थः । तत्र जनौ प्राट्भावे (टिंवादि)—जनयति । जृष् वयोहानौ पिचसामय्यादृदिवादित्याह—जोष्येतिर्गृहणमिति । जृ वयोहानौ इति क्रादिस्तु नेति दर्शयति जुगानेति । क्तसु (क्तम्) ह्ररणदीप्तोः (टिंवादिः) क्तसयति । रञ्ज रागे अयं देवादिकः भौवादिकश्च । ‘रञ्जैर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः’ इति ‘वा चित्तविरागे’ (२६०५) इति सूत्रस्थवार्त्तिकेन मृगयार्थे रञ्जयति मृगान् । अन्यत्र तु रञ्जयति पक्षिणः । अत्र नलोपो न । अमन्तास्तु क्रमिगमि—रम्यादयः । अम् अन्ते येषामिति विग्रहः । क्रमयति । गमयति । रमयति । केचित्त्विति । ‘जनौजूप्क्नसु—’ इति गणसूत्रस्य—जृप्ःस्थानि जृ इति क्न्सुस्थाने णमु इति पठित्वेत्यर्थः । तथा च क्न्सयतिस्थले क्तसयति इति वदन्तीत्यर्थः ।

‘ज्वलहलहल—’ (ग. सू. १८९)—अयमर्थः—प्रागुपसर्गेऽसति ज्वल-हल हल—नमां मित्त्वं वा स्यादिति । तत्र ज्वल हल-हल इति त्रयाणां घटादौ पाठात्—नमेश्च ‘जनौजूष्—’ (१८८) इति गणसूत्रेण—अमन्तत्वात्—इदं विकल्पवचनं तदाह—प्राप्तविभाषेयमिति । ‘प्राप्तस्य’ मित्तस्य ‘विभाषा’ विकल्प इति तदर्थः । ज्वलयति—ज्जलयति । हलयति—ह्हालयति । हललयति—ह्हालयति । नमयति—नामयति । अनुपसर्गादिति पर्थ्युदासेन उपसर्गसङ्गावे नित्यं मित्तमित्याह उपसृष्टे त्विति घञन्तादिति—प्रोपसृष्टाद् ज्वलतेरुत्तरं भावे घञ विधाय—‘तत्करोति—’ इति गणसूत्रेण प्रज्वालं करोति आचष्टे त्रैत्यर्थे—णिचि टिलोपे गुणे रूपम् । एवम् उन्नामयति । कथं तर्हीति—सोपसृष्टस्य क्रमनेर्मित्त्वाद् दीर्घप्राप्ते पूर्वोक्तप्रकारेण—घञि च विहितेऽपि ‘नोदात्तेपदेशस्य सान्तस्यानाचमेः’ (२७६३—७३१४) इति वृद्धिनिषेधात्—‘क्राम’ इत्येवं रूपाभावे प्रश्नः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति—‘व्यवस्थितं विभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते’ इति परिभाषया (परि ९९) इत्यर्थः । व्यवस्थितं प्रयोजनवशाद् विभाष्य विकल्पा इत्याद्यर्थः । तेन नित्यविधिरपि प्रयोजनवशात् क्वचित् विभाष्यते यथातैव । क्वचित् पुनर्विभाषापि नित्यत्वेन गृह्यते यथा—‘अवङ् स्फोटान्नस्य’

(८८—६।१।१२३) इत्यवडो—वैकल्पिकत्वेऽपि गषाच्चार्यं—नित्यत्वमेवेत्याहुः । इति वृत्तिकृदिति—भाष्ये 'ल्वेतद् न दृश्यते' इति भावः । एतेनेति । 'व्यवस्थित विभाषया कुत्रचित् कार्याणि क्रियन्ते' इति वचनेन । घृष्टान् इत्यादि रघुवंश-प्रथमसर्गस्थम् । 'अथ स्पष्ट' ।

'घास्त्रावनुवमाम् च' (ग. सू. (१८०)) इति । अपेक्षितं पूरयन् व्याचष्टे अनुपसर्गादिति । एषामिति स्त्रा स्त्रा, वनु, वम इत्येषा धातूनाम् इत्यर्थः । वेति अनुपसर्गात् वा' इति पूर्वसूतादनुक्त्यने । आद्यधोरिति—स्त्रायनेः स्त्रातेश्च घटा-दित्वाभावादप्राप्तेरिति बोध्यम् । इतरधोरिति—वनुवमोरित्यर्थः । तत्र 'वनु च नोच्यते' इति घटादौ प्रागुक्तम् । वमतेस्तु अमन्तत्वात्—'जनीजूष—' (१८८) इत्यनेन सिद्धे प्राप्ते इदं विभाषावचनम् । उदाहरणानि तु—स्त्रापयति—स्त्रपयति (स्त्रीति—स्त्री हर्षचये इत्यस्य कृतात्वेन निर्द्देशः) । स्त्रापयति—स्त्रपयति । वन-यति—वानयति । वमयति—वामयति । अनुपसर्गादित्येव प्रस्त्रापयति—प्रस्त्रापयन्ति प्रवनयति इत्यादि ।

'न कस्यमोति (ग. सू. १८१) त्यस्य व्याख्यानं अमन्तत्वादिति । 'जनीजूष—' (१८८) सूत्रे अमन्ताद्येत्युक्तम् । तेषु अमन्तेषु—अम कश्चम इत्यनेन मितो न । अत एव दीर्घः सिध्यति । कामयने इत्यादि रूपम् । शमो दर्शने (ग. सू. १८२) इति—शम इति 'शम उपशमे' इति दिवादिरित्याह—शाम्यतिरित्यादि । अन्यवेति—श्रवणे—इत्यर्थः । कथं तद्वैति—'निशमय' इति वक्तव्ये 'निशामय' इति दीर्घनिर्द्देशात् मयः । समाधत्ते—शम आलोचने इति चौरादिकस्य चुरादौ पठिष्यमाणस्य । ननु तथापि—आलोचनार्थकस्य धातोः कथमत्र श्रवणे हचिन्तन्नाह—धातूनामिति ! शाम्यति—वदिति—यथा 'शम उपशमे' इत्युपशमार्थकस्य दर्शने हचिन्तहदित्यथ । 'यमोऽपरिवेषणे—' (ग. सू. १८३) । भोजनतोऽन्यद्वेति भोजनभिन्नार्थे । वस्तुतस्तु—'परिवेषणं भोजनानुकूलं (पावेऽन्नस्थापनादिद्वयो—) व्यापार इति बोद्धव्यम्' इति—नामेशः । पर्ववसितमिति । परिवेषणभिन्नार्थेऽपि सिद्धप्रसङ्गे वक्ष्यन्म् । नियमवत् शब्दादिति नियमनं नियम 'यमः समुपनिविषु च' (३२४०) इति भावे अप्

प्रत्ययः । ततो मतुपि 'नियमवत्' इति जाते—'विन्मतोलुक्' (२०२०) इति मतुव्लुकि नियम इति स्थिते 'म मतुव्लोपे 'ठिः' (१७८६) इत्यस्याप्राप्तौ ह्रस्वौ (सत्यां) पुगापत्तिः (अर्चिक्री—इत्यादिनेत्यर्थः) नियमवत् इत्यर्थेकार्श्यायजन्तनियमशब्दादित्यर्थेनादोषात्—' इति नागेशः । एवं टिलोपे नियम इति जाते णिचि 'सनाद्यन्ता—' इति धातुत्वाच्छतरि गुणयादेशौ । ततो नियमयत् इति । 'खदिरवपरिभ्याम् च (ग. सू. १८४) । अवपरिपूर्वस्य 'स्खदेर्मित्वं' नेति सूत्रार्थः । अत्र 'न कस्मि—' (१८१) इत्यतः नशब्दः 'शसो दर्शने' 'यसोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्यञ्च' इत्युत्तर-सूत्रवयेऽनुवर्तते इति बोध्यम् । अवस्खादयति इति मित्त्वाभावात् दीर्घः । न्यासकारो = जिनेन्द्रबुद्धिः । तन्मते अपपूर्वस्यापि स्खदतेर्मित्त्वं नैत्यर्थः । स्वामीत्विति । शसः + अदर्शने इत्येवं सन्धिविच्छेदं कृतवान्, न तु शसः + दर्शने इति । तेनात्र नञनुवर्तनाभावेऽपि अर्थः समानः । यमस्तु इति—यसोऽपरिवेषणे इति—सूत्रे इत्यर्थः । मित्त्वमाह—नञनुवर्तनाकरणादिति ज्ञेयम् । तथाच परिवेषणभिन्नार्थे यसो मित्त्वात् स्वामिमते 'नियमयन्' इत्यत्र न काप्यनुपपत्तिः । तदेवाह—तन्मते इति । अत्र 'यसोऽपरिवेषणे' इति सूत्रे स्वामिना कश्चित् नियमोऽपि उद्भाविता इत्याह—'उप—सृष्टस्य—सोपसर्गस्य स्खदेः सखदधातोश्चेत् यदि मित्त्वमिति शेषः तर्हि—' अवपरिपूर्वस्यैव मित्त्वं नान्योपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । तमेव नियमं द्रष्टीकर्तुं प्रस्खादयति इति प्रत्युदाजहार । एवञ्च—स्वामिमते 'यसोऽपरिवेषणे' स्खदिरवपरिभ्याञ्च' इत्युभयतैव उदाहरणप्रत्युदाहरणवैपरीत्यं फलितम् । तथाहि—

(१८३) सूत्रमते—परिवेषणभिन्नार्थे मित्त्वाभावात्, आयामयति ।

स्वामिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्त्वात् आयामयति इति ।

„ सूत्रमते—परिवेषणार्थे मित्त्वात् यमयति विप्रान् ।

स्वामिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्त्वाभावात्—यामयति विप्रान् इति ।

(१८४) सूत्रमते—अवपरिपूर्वस्यस्खदेर्मित्त्वाभावात् अवस्खादयति परिस्र्खादयति ।

स्वामिमते—एतद्रूपसर्गद्वयपूर्वस्यैव स्खदेर्मित्त्वात्—अवस्खदयति परि-परिस्र्खदयति ।

(१८४) सूतमते—अपपरिभिन्नस्य सुखदेर्मिच्छात्—प्रसूदयति ।

स्वामिमते—तादृशस्य सुखदेर्मिच्छाभावात् प्रसूदयति इति ।

इति वैपरीत्यं स्पष्टमेव । तदेवाह—तस्मादित्यादि । व्यत्यासो वैपरीत्यम् । तदेतन्मते प्रामाणिकगन्यान्तरविरुद्धत्वाद्ध्यमित्याह—इदञ्चेति । वृत्तिः काशिकावृत्तिकार-
वचनम् । न्यासः जिनेन्द्रकृतः । उपेत्य 'ह्यं परित्याज्यम्—'नियमयन्' इत्यादीनामस्य
व्याख्यापि सिद्धिरिति भावः । 'नियमयन्नित्यादेः सामञ्जस्येन अतमते (स्वामिमते)
उपपत्तेः, तावेव (वृत्तिकाग्न्यासकारौ एव) उपेत्यो' इति कथित' इति—
शब्देन्दुशेखरे उक्तम् ।

फण गताविति । अत्र घटादेर्मिहृत्तिरिति वक्ष्यति फणां चेति व्याख्यानावसरे ।
'न' इति निहृत्तमिति । 'न कस्मि—' इत्यतोपासो मकार इति बोध्यम् । प्राप्तस्यैव
हि निषेधः सम्भवति नतप्राप्तस्य । तेन फणगतावित्यत्र मित्संज्ञाया एव प्राप्ति
नं तु 'न' इत्यस्य, विधिनिषेधयोग्यगपत् प्राप्तसम्भवादिति । ननु तर्हि 'न कस्मि—'
(१८१) इत्यतः प्रागेवेदं सूत्रं कुतो न पठितम्—तत्राह—फणादि (समाना)
कार्यानुरोधादिति । तत्राहृक्ते फणादिकार्ये कस्मिन्स्यादीनपि स्पृशेदिति भावः ।

२३५४ । फणां च समानाम् ॥६॥४॥२५॥

दी— । एपां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि
थल्लि च । फेणुः । फेणुः । पफणुः । पफणुः । फेणुथ
पफणुथ । फणयति । 'वृत्-घटादिः समासः । फणेः प्रागेव
वृद्धित्येके । तन्मते फानयतोत्येव । राज् ८२२ दीप्तौ
स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे
रराजे । 'अतः' इत्यनुवृत्तावपि—विधानसामर्थ्यादात एत्वम् ।
टु भ्राज् ८२३ टु भ्राज् ८२४ टु भ्राज् ८२५ दीप्तौ । अनु-
दात्ततः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्व्वं पाठस्तु

ब्रश्चादिप्रत्वाभावाद्यर्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव
ग्रहणम् । भ्रजे—वभ्राजे । 'वा भ्राश' (२३२१) इति श्यन्
वा । भ्राश्यते—भ्राशते । भ्रेशे—वभ्राशे । भ्लाशते—भ्लाश्यते ।
भ्लेशे—वभ्लाशे । हावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यसु ८२६ स्वन
८२७ ध्वन ८२८ शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः ।
स्येमतुः—ससप्तमतुः । असप्तमीत् । स्वेनतुः—सस्वनतुः ।
सस्वनुः । अस्वनीत्—अस्वानीत् । विष्वणति । अवष्वणति ।
सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'विश्व स्वनः—' (२२७४) इति पत्वम् ।
फणादयो गताः । दध्वनतुः । षस ८२९ षस ८३०
अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीप्तौ । 'अतोऽ-
लान्तसप्त' (२३३०)—(इति वृद्धिः) । अज्ज्वालीत् । चल
८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातनं तैच्छणम् । टल
८३४ टल ८३५ वैक्लव्ये । ढल ८३६ स्थाने । हल ८३७
विलसुणे । णल ८३८ गन्धे । 'वन्धने इत्येके । पल ८३९
गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने, धान्यावरोधने च ।
बलति । बेलतुः । बेलुः । 'पुल ८४१ सहत्वे' । पोलति ।
कुल ८४२ संस्त्याने वन्धुषु च । संस्त्यानं संघातः । वन्धु
शब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । शल ८४३
हल ८४४ पत्नृ ८४५ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात ।
पेततुः । पतिता ।

एल and अभ्यासलीपः (the elision of the reduplicate) take
place in connection with फण, राज, भ्राज, भाश, भ्लाश, स्वन

[illegible]

मित—एषां फणादीनामिति—फण्, राज, भ्राज्, भाश, भ्लाश, स्यम्, स्वन इति सप्तानाम् । फणामिति बहुवचनात्तदादीनां लाभः । वेति—‘वा जृभ्रमुवसाम्’ (६।४।१२४) इत्यतोऽनुवर्त्तते । एत्वाभ्यासलोपाविति—‘घृसोरिद्धावभ्यासलोपश्च’ (६।४।१२९) इत्यतोऽनुवर्त्तनात् । किति लिटीति—‘अतु एकहल्मध्ये—’ (६।४।१२०) इत्यतोऽनुवर्त्तते । सेटि थलि चेति—‘थलि च सेटी’त्यतोऽ (६।४।१२१) अनुवर्त्तनादिति बोध्यम् । फण् फण् अतुस्—असंयोगाल्लिट कित्— इति लिटः किच्चादतः एकहल्मध्येत्यत्र एत्वाभासलोपे फेणतुरिति एवमन्यत । तन्मते इति । सिच्चाभावादिति भावः । ‘अत’ इत्यनुवर्त्तावपि इति । यद्यपि—‘अतः एकहल्—’ इत्यतः ‘अतः’ इत्यनुवर्त्तते तथापि विधानसामर्थ्यात्—‘फणां चेति’ सूत्रकरणात्—‘अतः’ राज इत्यादेराकारस्यापि एत्वम् इत्यर्थः । भ्राजतेरिति—भ्राजधातोः । पूर्वंमिति ‘एजृ, भ्रजृ, भ्राजृ’ इत्यत्र । ब्रश्चादीति । ‘ब्रश्च-भ्रस्जस्जजयजराजभ्राजच्छां घः’ इति सूत्रे यद्भ्राजतेः प्लवं विहितं तत् ‘वजृभ्रजृभ्राजृ’ इत्यत्र पठितस्य भ्राजतेर्भाभूदिति कृत्वा गौ भ्राजतिस्तत्र पठितः । ननुतर्हि कस्य भ्राजतेरनेन सूत्रेण प्लवविधानमित्यत्राह—राजिसाहचर्यादिति । ब्रश्चादि—सूत्रे राजिरुपात्तः । स च फणादिः । तेन तत्संसर्गात् फणादेरिवभ्राजतेः प्लवविधानं न भ्वादेः (एजृभ्रजृ—इत्यत्र पठितस्य) इति । तेन फणादेर्भ्राजतः—विभ्राट्—विभ्राड्भ्याम् इत्यादि भवति, भ्वादेस्तु विभ्राक् विभ्राग्भ्याम् इत्याद्येवेति भेदः । ज्वल दीप्ताविति । अधुना ज्वलादिरारब्धः । स च फण गतौ (८६७) इत्यन्तो बोध्यः । तत्र समाप्तिज्ञापक ‘वृत्’—शब्ददर्शनात् । ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’—ज्वालः—ज्वलः, चालः—चलः, इत्यादि कृतसु वक्ष्यते । अथ पतेर्लुङि अङ्ङि पुमागमः स्यादित्याह—

२३५५ । पतः पुम । ७।४।१८॥

दौ— । अङ्ङि परे । अपप्तत् । ‘निर्गदनद—’ (२२८५) इति एत्वम् । प्रण्यपप्तत् । कथे ८४६ निष्पाके । कथयति ।

अकथीत् । पथे ८४७ गतौ । मथे ८४८ विलीङने । मेयुतः ।
अमघीत् । टु वम् ८४९ उद्गिरणे । इहैव निपातनात् ऋत
इत्वम् इति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वा-
भ्यासलोपो न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यपुनराहृतम् । तद्-
भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । 'वा भ्राश—'
(२६२१) 'इति श्यन् वा । भ्रम्यति । भ्रमसति । भ्राभ्यति
इति तु दिवादौ वक्ष्यते ।

The augment पुम् (प्) comes after the root पत् when the
affix अङ् follows. The root is पत् (पृदित्) ; hence अङ् comes
in by 'पुत्रादि—' (2343). And this पुम् or प being मित् attaches
itself after 'प' of पत् by 'मिदचोऽन्यात् परः' । Thus अट् पत् अङ् तिप्—अप
'पुम् त्पत्—अप पत् अत् = अपपत् । निष्ठाक—means extraction or pound-
ing अकथीत्—अपथीत्—(इति is barred by 'अपान्त—(2299)). टु वम्—
उद्गिरणे—Well—how to derive the word 'उद्गिरण—' ? If we take it
thus उद्—गृ + ग्राट्, it will give उद्गिरण by 'सार्वाधातुकाऽधातुकयोः'
which being subsequent (7. 3. 84) bars the rule 'ऋत इडातोः'
(2390—7. 1 100). In answer to this he brings forward
the explanation of सुधाकर who holds that it is formed irregularly
in this very case. वम् being वादि i. e. having a व at the be-
ginning is prohibited from having एत्व and अभ्यासलोप by 'अ
अशददवादिगुणानाम्' (2263). In Bhagavrittī वेमतुः etc. are ill-
ustrated in places of ववमतुः etc ; but these instances are
not found in भाष्य etc. Hence ववमतुः etc should be taken
as correct.

मित—। पतः पुम् इति—‘ऋदृशोऽङि गुणः’ (२४०६—७।४।१६) इत्यतः ‘अङि’ इत्यनुवर्त्तनादाह—अङि परे इति । ‘मिदचोऽन्यात् परः’ इति सिच्चात् पकारात् परं प्रयोगः—अट् प पुम् त् अङ् (‘पुषादि—’ (२३४३)) तिप् अ पप् त् अङ् त्—अपसत् । (पत्ल्—पत्—लदित्) । अङो ङित्त्वात् ‘किङिति’ इति निषेधाद्—गुणाभावः । कथे इत्यादेरिदित्त्वात् ‘ह्यग्रन्त—’ (२२६६) इति वृद्धिनिषेधात् अकथीत् इत्यादि । टुवम् उदगिरणे इति । टित्करणमधुजर्थम् (द्वितोऽधुच्) वमधुरिति । ननु उन्निरणमिति कथं सिद्धम् । लुगिति हि ‘ऋत इद्धातोः’ (२३६०—७।१।१००) इतीमं वाधित्वा ‘सार्द्धधातुका—’ (७।२।८४) इत्यस्य परत्वाद् गुणं उदगरणम् इत्येव युक्तं स्यात् । तत्र सुधाकरवचनं पुरस्तुर्व्वन्नाह—इहैव अस्मिन्नेव स्थले (पाणिनीये प्रयोगे) निपातनात् साधुरिति शेषः । ववमतुरित्यत्र एत्वाभ्यासलोपी नेत्याह वादित्त्वादिति । ‘न शस—’ (३३६३) इत्यनेनेत्यर्थः । भागवत्तौ त्विति । तत्र वसे; ‘टु’ इत्यंशं एवादित्वेन स्त्रीकृत्य वादित्वाभावाद्वेमतुः वेसुरित्याद्युदाहृतम् । अस्ति च तादृशः प्रयोगः—वेसुय केचिद् रुधिरम् इत्यादि (-चण्डी-) । तथापि प्रासाणिकग्रन्थे भाष्यादौ तथाविधोदाहरणाभावात्—असाधु-रेवायं प्रयोग इति भावः ।

२३५६ । वा जृश्चसुत्रसाम् ॥६॥४।१२४॥

दी—। एषासित्वाभ्यासलोपी वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । श्चसतुः—वश्चसतुः । अश्चसिीत् । क्षर ८५१ सञ्चलने । अक्षारीत् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । षह ८५२ मर्षणे । ‘परिनिविभ्यः—’ (२२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । ‘तोषसह—’ (२३४०) इति वेट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टृत्व—ढलोपाः ।

एव and अभ्यासलोप come in optionally in the cases of जृ,

अम् and वम्, when a कित् लिट् and a सेट् यन्, i. e. the affix चल preceded by इट्, follow.

अथ ही etc.—पह (सह्) to endure, forbear etc. पत्त्व comes in स of सह when preceded by परि नि and वि by the rule 'परि-निविभ्यः—' (2275), and इट् comes in to it optionally where the affix त follow by the rule 'लौपसह—' (2340). Then when इट् is wanting 'ह्' will be replaced by 'ट' ('हो टः') त by ध ('भूपस्योर्धोऽधः' (2280)), this ध again will make room for ट्त्व i. e. ट, i. e. ध will have the substitute ट् for itself in as much as it (ध) comes after a ट (by the rule—ट्नुनाडुः (११३)). This ट (i. e. the 2nd) will disappear by 'दो टे लोपः'. Then the penultimate of सह will be replaced by 'ओ' by the rule ahead —

मित—। वा ज् इति—पूर्ववदवाप्यत्वादकं बोध्यम् । अभ्रमीत्—मान्तादस्य अभ्रमीत् इतिवत् 'द्वान्तचष—' (२२८८) इति वृद्धिनिषेधः । अचारीत्—'अतो लरान्तस्य' (२३३०) इति वृद्धिः ।

अथेति—पह मर्षणे—'मर्षणं समा सा चापराधे सत्यपि कोपानाविष्करण'—मिति शब्देन्दुगोचरः । परिनिविभ्यः—इति स्पष्टम् । इडभावे इति । ही ट इति ढलम् । 'भूपस्योर्धोऽधः' इति तकारस्य धलम् । तस्य टकारसाहचर्यात् 'ट्-नाट्'रिति ट्त्वम् (ढलम्), तस्य ट्त्वप्राप्तस्य तस्य 'दो टे लोपः' (२३३५) इति लोपः । अथ ततः सहतेरुपधास्यस्य अकारस्य ओद्विधानार्थमाह—

२३५० । सहिवहोरोदवर्णस्य ॥६॥३॥११५॥

दी—। अनयोरवर्णस्य ओत् स्याद् ढलोपे सति ।

The अ of सह and वह is replaced by ओ when the elision of ढ come about. Thus सह + ता = सढ् + धा = सढ् ढा = स् ओ ढा = सोढा ।

मित— । स्पष्टम् । 'ढ्रलोपे' (१७४—६।३।१११) इत्यतो टकारश्चनु-
वर्त्याह—ढ्रलोपे सति इति ।

२३५८ । सोढः ॥ ८।३।११५ ॥

दी— । सोढ् रूपस्य सहेः षत्वं न स्यात् । परिसोढा ।

The form सोढ् of the root सह् does not have ष for its स । Thus परिसोढा ।

मित— । 'सहेः साङः सः' (२३५—८।३।११५) इत्यतः सः इति षष्ट्यन्तं
पदम् अनुवर्त्तते—'न परस्मैपिच्छजि—' (३१६८—८।३।११०) इत्यतो नेति च ।
तदाह—सढेत्यादि ।

२३५९ । सिवादीनां वाङ् व्यवायेऽपि ॥ ८।३।७१ ॥

दी— । परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा
स्यादङ् व्यवायेऽपि । पर्यषहत्—पर्यसहत् । रसु ढ५३ क्रीडा-
याम् । रेसे । रेसिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । षट्सु ढ५४ विशरणगत्य-
वसादनेषु— ।

The स of सिवु (सिव्), सह, सुट् (an augment in पारस्करादि) सु
and खञ्ज coming after the उपसर्गस परि, नि, and वि becomes ष
optionally even if the intervention of the augment अट्
('लङ्लुङ्लङ्लुङ्दान्तः') is present there. Thus परि अट् सहत्

—पठ्यङ्गत्वं etc. For सिवादि—'ec rule—'परिनिविभ्यः—' (2275—8. 3 70).

चम कमला; etc.—इदम् (मृद) षोडशेऽन्ति मृदिम्—

मित्—। सिवादीनाम् + या + (षट्—प्रत्ययः) + ष्वि—इति ष्विद ।

सिवादीनां सिवमृदमृत्सुमृदाम् परिनिविभ्यः परतो ष्वेभ्योऽन्ति मफारम् यत्वं या
आदङ्गमस्यवधाने मत्तपोऽर्थः । पठ्यङ्गत्वं—पठ्यङ्गोऽन्ति (मृत् पठ्यङ्गोऽन्ति—
पठ्यङ्गोऽन्ति (मृत्) । पठ्यङ्गोऽन्ति—पठ्यङ्गोऽन्ति (मृत्) । पठ्यङ्गोऽन्ति—पठ्यङ्गोऽन्ति
(मृत्) इत्यादिप्रत्ययानि, एवं मित्तादिभ्योऽन्ति मीड्यत् । रत्ता इति । रत्तादिभ्योऽन्ति
त्तायामिद्विकल्पोऽपि च निट्—कल्पात्तेति साधवादयः । रत्ता रमित्तेभ्योऽन्ति
मीड्यम् । रमित्ते—क्रादि—मिपमादिट् । परंत्—मृत्, षाट् । 'परंत्—'
(२३७०) इति मगिटी म । तस्य परंत्पठ्यङ्गत्वं नियमात् ।

अथ कणात्वा इति षट्—मृद षोडशेऽन्ति मृदिम् च । विग्रहम्—मयदातो
विशेषः । अत्रमादनं नागः । तस्य मीटादेर्मादङ्गत्वं—

२३६० । पात्राध्मास्थान्नादाण्ड्यर्त्तिमर्त्तिशदसदां पिव-
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छर्धोगीयसीदाः ॥७१॥७८॥

दी—। पादीनां पिवाट्यः सुप्रतिभञ्जकगकाराटौ प्रत्यये
परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदित्य—मसत्य ।
सत्ता । सत्त्यति । लुटित्वाटङ्—असदत् । 'सटिरप्रतिः'
(२२७८)—निपीडति । न्यपीदत् ।

या etc. are replaced by पिव etc. in order when a ग-
eliding affix (as शप् etc.) follows. Thus मृद is replaced by मीद
and we have मृद + शप् ति = मीदति, सेदतुः—Ly एत्याभ्यामन्योप ; लुटित्वात्—
i. e. by 'पुवादि—' (2343).

मित—। पा, प्रा, धा, स्था, न्ना, दाण् दृशि, अर्त्ति (ऋ गतो), सर्त्ति (सृ घातुः), शद सद एषां द्वन्द्वात् षष्ठीवहुवचनम् । पिव, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, धौ, शीय, सीद एषाम् द्वन्द्वात् प्रथमावहुवचनम् । पादोनामेकादशानां स्थानि पिवादय एकादश यथासंख्यं स्युः शिति प्रत्यये परे । 'ष्टिवृक्तमुचमां शिति' (२३२०—७।३।७५) इत्यतः शितीत्यनुवर्त्तते । ससादः—इति शब्दभावात् सीदादेशो नः । सेदतुः—'अतः एकहल्—' इति एत्वाभ्यासलोपी । सेदिथ—ससत्थ—'उपदेशेत्वतः' (२२६५—७।२।६२) इति निषेधेऽपि—'तास्यनिट् थलि वेडयम्' इति भारद्वाजनियमाद् वेट् । तास्यनिट्—सत्ता । लुदित्वादित्यादि—स्पष्टम् । न्यषीदत्—'प्राक्दितादङ् व्यवायेऽपीति पत्वम् । निपूर्वस्य सदेः अङि रूपनिदम् । निषसाद इत्यतः—'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (२२७७) इत्यभ्यासव्यवधानेऽपि अङ्गस्य सदः सस्य पत्वे प्राप्ते—

२३६१ । सदेः परस्य लिटि ॥ ८।६।११८ ॥

दी—। सदेरभ्यासात् परस्य सत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः । शदलृ ८५५ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ।

The ष is not enjoined in place of the स of सद coming after the अभ्यास in लिट् । Thus निषसाद । This bars the पत्वं enjoined by the rule 'स्थादिष्वभ्यासेन—' (2277). निषेदतुः by 'अत एकहल्मध्ये—' (2260) शदलृ (शद)—लुदित्—to cause to cut off i. e. it means to turn into dust or powder and the expression 'causing 'to cut off', is mentioned by way of the subject-matter. The idea is—The author by saying 'शातन' 'to cause to cut', does not give here the meaning of the root.

शद but he only intends to show that the root takes the 'हेतुमण्षिच्' in लाट् (by the rule 'गर्दरगतौ त' (2598))

मित—। मदेरित्यवप्रथी मदेः मररं इत्यर्थः । तदाह—मदेरित्यादि । पर
शब्देनात्र चभ्याम चाचिध्यते । तेन कुतः परम इत्याकाङ्क्षयामाह—चभ्यामात्
इति । यत्वमिति । अपदानाम् मूर्धन्य इत्यतोऽनुवर्तिः । 'न पर—' (११३८)
इत्यतो नस्त्रानुवर्तिः । नियमाह—इति । गित्परताभावात्—सोदादेशविरहः ।
नियेदतुः—'यत एकद्वयमध्ये—' (२२६०) इत्येवाभ्यामभ्योषी । मदन—गृदित्—
करणमङ्गलम् । शद—इति शेष । शातने इति न मन्व्यन् यत ममाभर्ते विगीर्तं
तायामयम् इति । अथ धातुः शद इति यावन् विशरदायै वभंते यथा—यदन्त
इति । ननु तर्हि कथमेव सूत्रकारेण निर्दिष्टः । तमाह—अ तम त्विति ।
विषयतया व्यापारतया प्रयोजकव्यापारतया इत्यर्थः । निर्दिश्यते चक्षते 'लाटि
चाष्ठादपि हेतुमण्षिज्भवतीति दर्शयितुमेवमुक्तमिति व्याख्यातुराशयः । यन्तुतन्त
शातनमित्यर्थे निर्दिष्टोऽसङ्गतः । सकर्मकतापत्तेरिति शेषेरे स्पष्टम् ।

२३६२ । शदेः गितः । १।३।६०॥

दौ—। शिदभाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते ।
शशाद । शिदतुः । शिदिय—शगत्य । अशदत् । क्रुग ८५६
आह्वाने रोदने च । क्रोगति । क्रोटा । चलेः क्सः । अक्रुचत् ।
कुच ८५७ सम्पचर्नकौटिल्यप्रतिष्ठभविलेखनेषु । कीचति ।
चुकोच । वृध ८५८ अवगमने । वोधति । वोधिता । वोधि-
यति । रुह ८५९ वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति ।
रुहोह । रुहोहिथ । रोढा । रोध्यति । अरुहत् । कस
८६० गतौ । अकासीत् अकसीत् । हत् । ज्वलादिगणः
समाप्तः ।

अथ गृह्यन्ताः स्वरितेः । हिक्क ८६१ अव्यक्ते शब्द ।
 हिक्कति-हिक्कते । अञ्चु ८६२ गतौ याचने च । अञ्चति-
 अञ्चते । 'अचु' इत्येके । 'अचि' इत्यपरे । टुयाच ८६३
 याच्ञायाम् । याचति—याचते । रेट् ८६४ परिभाषणे ।
 रेटति—रेटते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात ।
 चेते । अचतोत् । चचाद । चेदे । अचदीत् । प्रोथृ ८६७
 पर्याप्तौ । पुप्रोथ—पुप्रोथे । सिट् ८६८ सेट् ८६९ सिधाहिंस-
 नयोः । सिसेद—सिसिदे । सिसिदे । यान्ताविसौ इति स्वासी ।
 सिसेथ । धान्तौ इति न्यासः । सिष्ट ८७० सङ्गमे च । सिधति ।
 सिसेधे । णिट् ८७१ णेट् ८७२ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद ।
 निनिदतुः । निनेदे । शृधु ८७३ मृधु ८७४ उन्दने । उन्दनं
 ह्लेदनम् । शर्धति—शर्धते । शर्धिता । सधति—सधते ।
 बुधिर् ८७५ अवबोधने । बोधति—बोधते । इरित्वादङ् वा ।
 अबुधत्—अबोधीत्—अबोधिष्ट । 'दीपजन—' (२३२८) इति
 चिण् तु न भवति । पूर्वोच्चारसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्र
 ग्रहणात् । उ बुन्दिर् ८७६ निशासनं । निशासनं ज्ञानम् ।
 बुवन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् । वणृ ८७७ गतिज्ञानचिन्ता-
 निशासनवादितग्रहणेण । वेणति—वेणते । नान्तोऽप्ययम् ।
 खनु ८७८ अवदारणे । खनति—खनते ।

The root शद् takes आत्मनेपद terminations—only when a शित् affix (such as शप् and शानच्) is to follow. Thus शद् + शप् + ते = शीय् (by 'पाप्मा etc.' (2360)) + अते = शीयते । शशाद्—लिट् not being

शित् there is no शीयादेश । इति by 'अत उपधाया' (228)
 श्रैदत्—एत् and अभ्यासलोप by 'अत एकहल्—' (2260) श्रैदिथ—
 शशल्—option of इट् in धल by 'चूतो भारद्वाजस्य' and उपदेशेऽल्लत
 (2296—95) शना (तासनिट्) अशदत्—अड् because शद is लुटित ।
 कृश्—अनिट् । हली का । e by 'शल इगुपधात—' (2336) and क
 being कित् the penultimate though short is not gunnated
 by 'पुगन्त— (2 89) बुध—to know सेट् । बोधति etc—by लघू
 पधगुण । रोडा—लुट् ता—' 'हो ढ', 'भपस्तथार्थोऽथ', 'दुनाष्ट' and 'दो डे
 लोप । रोत्स्यति—रुह + स्यति—रोहस्यति—रोड्स्यति—रोक् स्यति ('षटो क
 मि') । अरुचत्—कम् by 'शन इगुपधात—' अट रुह क्त्—अरुड् सत्—
 —अरुक् सत्—अरुचत् । अकासीत्—अकसीत् (लुङ्) option of इति by
 'अतो इनादीर्लघो । इत । e here ends the च्वादि class

अथ गृह्यन्ता । e up to गृह् (896) सवरणे (to hide) अचतीत्
 —चते being उदित the rule 'ग्रान्तनण—' (2299) operates घान्ता
 etc । e खामी reads them as मिथु मेथु and न्यास or Jinendra
 buddhi reads as मिथु मथु । इरित्वादङ्वा । e by 'इरितो वा (2269)
 अवुधत्—(अङ्) अबोधीत् इट् (मिच् इट्—सलोप), अबोधित्—(सिच्
 इट् त । Here इट् does not come in for न is not अपृक्त एकान्) । The
 affix चिण् directed optionally to बुध by 'दीपजनबुध्—' (2321)
 does not come in for this बुध is भ्वादि where is चिण् is en-
 joined to the दिवादि बुध only—on the ground of the in-
 terposition of बुध between two दिवादि roots जन and पूरि in
 that rule 'दीपजन etc' उ बुन्दि—उ for option of इट् in क्वाच्
 and इर् for option of अङ् as अवुदत् (here न elides by
 अनिदिता (415)) and अवुदीत् (सिच् इट्) खनु—(खन) to dig —

मित—। शितः श् इत् (इत्सञ्ज्ञकः) यस्यासौ 'शित्' तस्मादित्यत आह—
 शिद्भाविनः इति—'शित्भावी भविष्यन् यस्मादिति विग्रहः । 'शदेस्तिङुत्पत्तेः
 पूर्वं' शितोऽसञ्ज्ञवात् 'शित' इत्यस्य तद्विषये लक्षणा' इति भावः । तेन शिद्-
 विषये इत्यर्धलाभः । शदेरिति पञ्चम्यन्तम् तदाह—अस्मादिति । आत्मनेपद-
 मिति—'अनुदात्तङित आत्मनेपद'मित्यतोऽनुवृत्तेः । शीयते—इति—'पात्रेति—'
 (२३६०) शीयादेशः । शशाद—लिटि शित्वाभावाच्चीयादेशाभावः । अत उप-
 धाया (२२८२) इति वृद्धिः । शेदतुः—एत्वाभ्यासलोपौ । शेदित्—शशत्य—
 भारद्वाजनियमाद् वेट् । शत्ता—तासि अनिट् । अशदत्—लुदित्वादङ्, ङित्त्वाद-
 गुणाभावः । अक्रुञ्चत्—'शल इगुप—' (२३३६) इति सिचः कसः । किच्चाद्
 गुणाभावः । अरुञ्चत्—अङ् । अकासीत्—अकसीत्—अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पः ।
 वृत्—इत्यस्यार्थमाह—ज्वलादिरिति ।

अथेति—गूह्यन्ता गुहूस्वरणे (८२६) इत्यन्ता इत्यर्थः । स्वरितेतः—
 उभयपदिन इत्यर्थः । चेते इति । एत्वाभ्यासलोपौ । एवं चेदे । अचतीत्—एदि
 त्वात्रवृद्धिः । एवम् अचदीत् । पुगोथ इति । एच इगिति ऋसादेशः ।
 मिमेधे—ए च इगिति ऋसादेशः । एवं निनेदे । बुधिर् इति । इरित्करणफल-
 माह—इरित्वादिति । 'इरितो वेत्य'नेनेत्यर्थः । बुध अवगमने—बुधिर् तु अवबोधने इतु-
 भयोर्भेदः । अवगमनं ज्ञानम् अवबोधनन्तु ज्ञापनम् इत्यर्थात् । अबुधत्—ङित्त्वाद-
 गुणाभावः । अवोधीत्—सिच्-इट्-ईट्-सलोपाः । अबोधित्—आत्मनेपदपक्षे
 सिचि इटि च रूपम् । अत उत्तरं चिण्नेष्यते इत्याह—दीपजनेति (२३२८) ।
 पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति । जनपूरीसाहचर्यादिति भावः । देवादिकस्यैव दिवादौ
 पठितस्यैव । उ बुदिर—उदित्करणं क्तायमिङ् विकल्पार्थम्—इरित्करणन्वडधम् ।
 अबुदत् इति अङि 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलपोः । सिच्पक्षे—
 अबुन्दोत् इति । खलु—उदित् अतएव खणित्वा—खन्त्वा इति इङ् विकल्पः ।
 चखान् ;—अतुसितु—उपघालोपः स्यादि इत्याह—

२३६३ । गसहनजनखनघसां लोपः किङ्त्यनङि ॥६॥४॥८५॥

दी—। एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ किङ्ङिति न त्वङि ।
चखन्तुः । 'वि विभाषा' (२३१८) । खायात्—खन्यात् । चोह
८७८ आदान-संवरणयोः । चिचीव—चिचीवे । चायृ ८८०
पूजानिगमनयोः । व्यय८८१ गती । अव्ययीत् । दामृ८८२ दाने ।
ददाश—ददाशे । भेपृ ८८३ भये । 'गतो' इत्येके । भेपति
—भपते । भूप ८८४ भूलेपृ ८८५ गता । अस ८८६
गतिदीप्त्यादानेपु । असति—असते । आस—आसे । अयं
पान्तोऽपि । अश ८८७ वाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं अयनम् ।
स्पर्शति—स्पर्शते । लप ८८८ कान्ती । 'वा भूग—' (२३२१)
इति श्यन् वा । लपति—लपति । लेपे । चप ८८९
भक्षणे । छप—८९० हिंसायाम् । चच्छपतुः । चच्छपे ।
भप—८९१ आदान संवरणयोः । भूच ८९२ भूलक्ष ८९०
अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । दासृ ८९४ दाने । माहृ
८९५ माने । गुहृ ८९६ संवरणे ।

The penultimate (अ) of the roots गम्, जन् जन्, खन् and
चम् elides when an affix, which begins with a vowel and
drops the indicator, ग् or क् or ङ्, follows—but not when अङ्
follows (though it drops the ङ्) Thus खन् + अतुम्—खन् खन्
अतुम्—ख खन् अतुम् (by इलादि शेष) —कखन् अतुम् (क b) 'अभ्यासे
चक्ष') चखन् अतुम् ('कुक्षीयु') —चखन् अतुम् (2463)—चखतु ।
Similarly चखन्—चखन्ने—चखन्नाते etc गम्—जगत्तु । हन्—
जघत्तुः । जन्—जघ्ने । घम्—जघत्तु । But when अङ् follows the
form is अगमन्—अघसत् । अव्ययीत्—without इङ्ङि because व्यय ends

in य् and hence 'ज्ञान्—' (२२११) applies. अस—to go, to shine and to take. असति—असते (because स्वरितेत्) आस by 'अत आदिः'. चक्षप्रतुः—छक्प् अतुस्—चक्षम् अतुम् (अभ्यासे चक्ष्)—चक्षप् तु (by 'के च' (१४७—७. १. ७३)). गुह् (गुह)—to conceal.

नित—। गमच्च हनश्च जनश्च खनश्च घञ्चेति हन्तात् पठ्ठीवहुवचनम् । किङ्ति + अनङि इतिच्छेदः । 'जटुपधाया गीहः' (६१४।८६) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । तदाह—एषाम् उपधायाः इति । 'अचिञ्धातुम् वां योरियङुवङी' (६१४।७७) इत्यतोऽच्चात्यनुवृत्तपते । स च (अच्चेति) अङ्गाचिप्रङित्प्रत्ययस्य विवेषणम् । ततश्च तदादिविधिलभ्यते । अतएवाह—अजादौ इति । अच् आदौ ग्रथ्येतिविग्रहः । तादृशि सित्प्रत्ययस्य कित्प्रत्यये ङित्प्रत्यये च परे इत्यर्थः । अनङि इति प्रसज्य—प्रतिषेध इत्याह—'न त्वङि' इति । अङो ङित्वेऽपि तस्मिन् परे गमादीनां सुपधालोपो नैत्यर्थः । चख्नुरिति—खन् खन् अतुस्—('असंयोगात्किट्कित्'—(२२४२—१।२।५) इत्यनेन अपितः तसः स्थाने आदिटस्य—अतुसः कित्त्वं बोध्यम्) इति स्थिते हलादिर्गणे—ख खन् अतुस् इति जाते 'अभ्यासे चक्षे'ति (२१८२) चल्—क खन् अतुस् इति सम्प्रदायानि—कुहोयुरिति (२२४५) ककारस्य चकारादेशे धातोरुपधालोपे च चखन्तुः । असत्यस्मिन् सूत्रे तु गुणाभावे आदेशादित्वाद एवाद्यभावे च चखेनतुरिति स्यात् । एवं चखन्तुः—चखन् चखन्ताते इत्यादौ बोध्यम् । गमादीनां तु जग्मे, जग्ने, जज्ञे, जञ्चतुरित्यादि क्रमेण ज्ञेयम् । अनङि किम् । अगमत्—अवसत् इत्यादि । आशीर्लिङि आत्वविकल्पार्थमाह—ये विभाषेति । अव्ययीत्—यान्तत्वात् 'ज्ञान्—' (२२६६) इति द्वयभावः । अयम् इति अस् इत्यर्थः । लप्यति—लपति—पचे लप्यते लपते (स्वरितेत्वात्) । लीपे—एवाभ्यासलोपी । चष भचने—चचाप—चेष्टतुरित्यादि । चक्षप्रतुः 'के च' (१४६—६।१।७३) इत्याभ्यासकार्यार्थेनन्तरं तुगागमेन रूपम् । 'आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाग्नीवते—' (३२६१) इत्युक्तत्वादित्वाभ्यासलोपी न । गुह्—गुह् (जदित्करणमिङ्कित्कार्थम्)—संवरणम् = गोपनम् ।

२२६४— । ऊदुपधायाः गौहः ॥ ६।४।८८ ॥

दी— । गुह उपधाया ऊत् स्याद् गुणहितावजादौ प्रत्यये ।
गूहति—गूहते । ऊदित्वादिङ्वा । गूहिता—गौढा । गूहि-
ष्यति—घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभाव
कमः । अघुचत् ।

The उपधा or penultimate i.e. the उ of गुह become ऊ (ऊत्) when an affix which begins with a vowel and at the same time occasions गुह । Thus गुह् शप् तिप् (and ते) गूहति—गूहते (Here षति (शप्+तिप्) and षत are considered as गुणहेतु) The root being ऊदिह, the augment इट् will come optionally गुह इट् ता=गूहिता (here ता along with इट् (इता) is considered an अजादिप्रत्यय hence the ऊदादेश) । गुह+ता=गौह् ता (by 'पुगन्त— (2189))—गौट् धा (by 'हो ट' (२२४—४ २ ३१) and 'भयस्तथोर्धोऽधि' (2280—३. २ ४०))=गौट् टा (by ट्, नाङ् (113))=गौ ० टा (by 'हो टो लोप (293, —४ ३ 13)) This is in the इडभावपक्षः गूहिष्यति,—घोक्ष्यति (option of इट् in लुट्) । In the former case (गूहिष्यति) इष्यति is a गुणहेतु अजादिप्रत्यय hence ऊत्त्व । In the latter case गुह्+ष्यति=गौट्क् स्यति (by 'पटो क सि (295))=घोक् ष्यति (by 'एकाचो वशी भष्, भयन्तस्य सूधो (326—४ २ ३७))=घोक्ष्यति । In आत्मने—गूहिष्यते—घोक्ष्यते । गूहेत्—(विधिलिङ्) । गुह्यात्—(आशीलिङ्) here there being no अजादिप्रत्यय there is no ऊत्त्व and it being कित् there is no लघूपधगुण and finally गुह having no उ at the end the rule 'अकृतसाम्'—(2298) does not apply, hence no दीर्घादेश) । अगूहीत्—(लुट् इट् पक्ष) गु is

changed to गू for इट् is an अजादिप्रत्यय। Thus अट् गुह इट् सिच् ईट् त् = अगूह इ इष् ईत् = अगूहीत् (सलोप by 'इट् ईटि' (2266). When इट् is wanting, on account of its ऊदित्व क्स will come in by 'श्ल इगुपधात्—' (2336) giving अघुचत्—अट् गुह क्स तिप् = अगूह् स त् । There being no अजादि प्रत्यय—गुह is not long and क्स being कित् it (गुह) is not gunnated. Thus the result is अगूह् सत् = अगुह् स त् ('हो ढः') = अवूक् स त् (by 'एकाचो वशो भष्—' ग् is changed into घ and by 'षटोः कः सि', ढ is replaced by क् then by प्लव the form is) = अघुचत् । Other forms in परस्मै, लुङ् are अगूहिष्टाम्—अगूहिषुः etc and अघुचताम्—अघुचन् etc.

मित— । ऊत् + उपधायाः + गोहः इतिच्छेदः । गोह उपधायाः स्थाने-
ऊकारः स्यादिति सामान्यतोऽर्थः । गोह इति किम् ? गुह इत्यस्य विकृतो निर्देशः ।
कथमित्यकारं निर्देशः । गुणग्रहणं यथा प्रत्याख्यायेत इति क्तत्वेवं निर्देशः ।
अतएव वृत्तौ आह—गुह उपधाया ऊत् स्यादगुणहेतावित्यादि । अजादौ इति 'अचि
ञ्—' इत्यतो 'ऽचि' इत्यनुवर्त्तन् तेन अङ्गाचिन्तप्रत्ययो विशेष्यते । विशेषणत्वाच्च
तदादिविधिसदाह—अजादौ प्रत्यये परे इति । गूहति—गूहते—अतोभयत्र शपः
अजादिप्रत्ययत्वमादाय ऊदादेशो विहितः । एवमन्यत्र । एवञ्च गुणहेतावितुक्तत्वाद्
गुणापवादो ज्ञेयः । अन्यथा हि लघूपधगुण एवान स्यादिति दिक् । ऊदित्वादिति—
गूहिता—गोढा (लुटि इङ् विकल्पात् रूपवद्भ्यम्) । तत्र पूर्व्व इटोऽजादित्वमादाय
ऊत्त्वम् । ततश्च गुणाभावः । अन्यत्र तु इङ्मात्रे गुह् ता इति स्थिते लघूपधगुणे
गोह् ता इति जाते 'हो ढः' (३२४), 'भक्षस्तथोर्धोऽधः' (२२८०) 'ष्टु ना ष्टुः'
(२१३) 'ढो ढे लोपः' इति क्रमेण—ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु—कृतेषु गोढा इति ।
गूहिष्यति—धीक्ष्यति (लुटि परस्मैपदपक्षे रूपे) गूहिष्यतीति पूर्व्ववत् । चोः इति
इत्यत्र त्वयं विशेषः—गुह् स्यति—गोह् स्यति—घोढ् स्यति 'एकाचो—' इति गणा रस्य

भयभावेन घकारः 'हो ट्' इति च हकारस्य ढकारः ततः घोक्ष्यति—'पिठोः कः सि' इत्यनेन ततः धत्वे इष्कोरादेशप्रत्यययोः इति, यथोक्तं रूपम् । गृह्णत्—(विधिलिङ्) । गुह्यात् आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाभावात् 'किदाशिषि' इति कित्त्वेन गुणभावात्—'अकृतसार्व'— इत्यस्याविषयत्वाच्च ऊक्तगुणदीर्घनिषेधा बोध्याः । लुङ्मपि ऊदित्वेन 'स्वरति—' २२७९ इति इडविकल्पादाह—अगूहीत् (इट्—अजादित्वात् पूञ्चवत् ऊच्चादि) इत्यादि—इडभावे अघुचत्—अट् गुह्, क् (शल इगुपधात्—' (२३२६) त्—ततो भयभावाद् ढत्वकत्वधत्वेषु सत्सु अघुचत् । अथ गृहतेरात्मनेपदपक्षे लुङि विशेषमाह—

२३६५ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥७।३।७३॥

। दो— । एषां क्सस्य लुग् वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्वधत्वदुत्व-
ढलोपदोर्धाः । अगूढ—अघुचत् । 'क्लस्याचि' (२३३७)
इत्यन्तलोपः । अघुच्चाताम् । अघुचन्त । अगुह्वहि—अघु-
चावहि । अघुच्चावहि ।

अथाजन्ता उभयपदिनः । शिञ् ८८७ सेवायाम् । अयति—
अयते । शिथियतुः । अयिता । 'णिथि—' (२३१२) इति चङ् ।
अशिथियत् । भृञ् ८८८ भरणे । भरति । वभार । वभ्रतुः ।
वभर्थ । वभ्रव । वभ्रथे । भर्ता ।

The affix क् after दुह, दिह, लिह and गुह elides option-
ally when a dental तड् i.e. आत्मनेपद affix follows. Thus
when there is elision of क् there will occur ढत्व धत्व, दुत्व,
ढलोप and दोर्ध्व [i.e. ढत्व of ह् by 'हो ट्' (३२४), धत्व of त
by 'भयभयोर्धोऽधः' (२२८०), दुत्व i. e. ढत्व of this धत्व by 'दुना दुः'
(११३), ढलोप i. e. the former ढ of हो ट्; disappears by 'दो टे लोपः'

(2335) and दीर्घ i. e. longness of the penult—(उपधा) of गुह by 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (174—6. 3. 111) operate] in order giving अगूढ (the root cannot have ऊ because there is no अजादि affix and it is not gunnated for क्क is कित्) and when there is क्क present the form is अघुचत (see अघुचत् in the preceding rule). अघुच drops its last accent 'अ' when आताम् and अन्त follow by 'क्कस्याचि (2337) and through the result of this elision we get अघुचाताम्—अघुचन्त and not अघुचेयाताम् etc. by 'आतो ङितः' (2235). अगुहहि—अट् गुह् क्क वहि (क्सलुक्) = अगुहहि the व of वहि is दन्त्योष्ठ hence 'होढः' (324) does not apply and गुह is not gunnated for क्क is कित् । अघुचावहि (alternative form—here ग is turned into घ by 'एकाचो—' (326) and 'आ' comes in by 'अतो दीर्घो यङि') । अघुचामहि—here अगुह्महि cannot be taken as an alternative form for स is ओष्ठ दन्त । दुह, दिह, लिह will give अधुग्ध—अघुचत, अदिग्ध—अघिचत and अलोढ—अलिचत etc. Here end गूढत्यन्ता स्वरितेतः ।

अधाजन्ता etc.—upto नीज् (901) प्रापणे । अयति—अयते (अि + शप् + तिप् = अे अ ति by 'सार्धधातकाङ्' — (2168) = अय् अ ति by 'एचो ऽयवायावः' (61) = अयति । Similarly अयते । शिश्रियतुः—शिश्रि अतुस् = शि अि अतुस् (by 'ह्लादिः शेषः') = शि अियङ् अतुस् by 'अचिन्नु-धातुर्मुवां वोरियङुवडौ' (271—6. 4. 7 /) = शिश्रिय् अतुः । In शल—शिश्राय by 'अचो ङिति' (254—7. 2. 115). Similarly शिश्रिय् etc. Other forms are—शिश्रियिष, शिश्रियिषुः, शिश्रिय, शिश्रा—शिश्रय, शिश्रियिव, शिश्रियिम (Note that in शिश्रियिष etc. the au-ment

इट् passes for an अजादि affix and hence comes इयङ् । अगिता
—लुट् गुण इट् । यि occurs in the rule 'णिशिदुशुभ्यः कर्त्तरि चङ्'
(2312). Hence it does neither take सिच् nor अङ् । Thus
अगिशियत्—अट्+यि+चङ्+तिप्=अ यि यि यत् by 'चङि' (2315)=
अगिशियत् by 'हलादि. ङेयः' and 'अचिश्रु etc.' भृ—to maintain.
भरति—भरते like ग्रयति—ग्रयते । बभार—by 'अचो जिति' (254) । बभ्रुतुः—
भृ भृ भ्रुम्=भृ भ्रुम् (by इको यणचि' (47) here भृ is not gun-
nated according to 'अस्योगाज्जिट् कित्' (2242))=भर् भ्रुम् (by
'उरत् (2244) and 'उरण् पर.' (70—1.1 51) and 'इको—' (47)
=भभ्रुतुः (by हलादिः—)=बभ्रुतु (by 'अभ्यासे चङ्' (2182))

Similarly वसुः । वमर्थ—यल् is पित्, being the substitute
of सिप् which is पित् then by 'पित्सु गुण.' भृ is gunnated. You
can not expect to have वमरिथ with इट् for भृ falls under the
क्रादि restriction, mentioned in 'क्रसृह— (2293) Thus वभृव
etc, without इट् and गुण. Similarly वभृषे—भर्त्ता etc.

मित— । लुक्+वा, दुह दिह-लिह गुहाम+आत्मनेपदे, दन्ते—इतिच्छेदः ।
लुक् लोपो वेत्याच्यते । कस्य वा लोपः स्यात् —'कस्यस्यञि (२३३७—७।३।७२)
इत्यत, 'कस्य' इत्यनुवर्त्तनात् तस्यैव लोपः । किम्भूतस्य वमस्य लोपः—दुह, दिह, लिह
गुह इत्येषा परवर्त्तिनः । कदा लोपः । यदा—दन्तोच्चारणौ आत्मनेपदविभक्तिः परतो
भवेत् तदा । अत आह—एषामित्यादि । अथ अगूढ इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—
दत्तेत्यादि—अगूढ्+वम+त इति स्थिते कस्यस्य कित्वाद् गुणाभावे ततोऽनेन तस्य
लोपे अगूढ्+त इति जाते 'होढ.' (३२४) इति ढत्वम् एवम् अगूढ् त
इति स्थिते 'अवस्योर्धोऽध' (२२८२) इति तकारस्य धत्वम् 'इति अ गूढ् ध इति
जाते 'दुना द्' (११३) इति धकारस्य द्त्वत्वेन ढत्वम् तत 'दो ढे लोपः'
(२३३५) इति ढलोपः ततो 'दलोपे पूर्वस्य दोर्धोऽध' (१७४) इति उपधोकारस्य

दीर्घे—अगूढ इति सिद्धम् । क्स्वप्ने—अधु चत इति अधु चत् इतिवदव प्रक्रिया ।
 क्स्वप्ने इति अनेन अलोऽन्तास्य इत्यकारभावस्य लोपस्तेन अधुचाताम्—अधुचन्त इति
 सिध्यतः । अन्यथा 'आतो ङितः' इत्यनेन—अधु च्याताम् इत्यादि स्यादिति ज्ञेयम् ।
 अगुह्महि क्स्वस्य सङ्गात्—गुणाभावे ततः क्स्वस्य लोपे रूपम् । क्स्वप्ने तु—'अतो-
 दीर्घो यङि' इति 'भवावः' इत्यादिवददीर्घः । अधुचामहि अत मंकारस्य ओष्ठा-
 त्वेन दन्तात्वाभावात् क्स्वस्य लोपो न । दृष्टादीनान्तु—अदुग्ध—अधुचत । अदिग्ध
 अधुचत । अलीढ—अलिचत इत्यादि । दन्ति तङि किम्—अधुचाताम् इत्यादि ।

अथाजन्ताः इति—नीज् नये—(६०२) इत्यन्ता इत्यर्थः । अयति—अयते—
 'सार्व—(२१६८) इति गुणे अयादेशे च रूपम् । णलि—शिश्नाय—'अचो ज्ञिति'
 (२५४) इति वृद्धिः । अतुसि—शिश्नियतुः—द्वित्वहलादिशेषेयङादेशाः ('अचिन्नु-
 —' (२७१) इतीयङ्) तासि—अयिता—गुणः अयादेशश्च । लुङि—अशि-
 श्रियत्—'णिश्चि—' (२३१२) इति चङ् । 'चङि' (२३१५) इति द्वित्वम् ।
 ततः पूर्ववददधलादिशेषेयङादेशादयः । लिटि यलि वमयोश्च इडागममजादिप्रत्यय-
 त्वेनादाय इयङादेशो बोध्यः शिश्नियिथ—शिश्नियिव—शिश्नियिम इति ।
 अजाद्यभावे तु शिश्नियेथ इति । 'णलुत्तमो वा' इति शिश्नाय—शिश्नय—
 वृद्धिविकल्पः । भृज् इति—भरणे इत्याद्यपि बोध्यम् । वभार—
 भृ भृ णल् इति स्थिते भभार अ (अचो ज्ञिति (२५४) इति वृद्धिः)
 भर्भार (उरत्—' उरण् रपरः' इत्यत् रपरत्त्व) भभार—वभार (अभ्यासे
 चच्चेति जणत्वम्) । अतुसि—वभृतुः । कित्वेन गुणाभावात्—'इको यणचि—'
 (४७०) इति यण् । ईपे पूर्ववत् । उसि—वभुः आदिनिघमादिङभावे गुणा-
 भावो यण् (कृष्टभृह—' (२२६३) इति सूत्रमत प्रमाणम्) । वभर्थे—यलि पूर्व-
 दिङभावे अजादिप्रत्ययाभावो गुणः यलः सिवादेशत्वेन पितृत्वादिति ज्ञेयम् ।
 वमयोस्तु पितृत्वाभावात्—गुणाभावेन वभृव—वभृम इति । वभृवे इत्यादि पूर्व-
 वत् । भर्ता—लुट् ।

२३६६ । ऋज्जनोः स्ये ॥७२॥७०॥

दी— । ऋतो हन्ते च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ।

The augment इट् is prefixed to the ११११ स्य (of लृट् and लृङ्) coming after a ऋदन्त root and the root हन् (to kill)
Thus भरिष्यति etc by गुण under सार्व—(2168)

मित— । ऋत् (ऋदन्तो धातु) च हन् च ऋदन्तो (हन्) तयोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । ऋकारान्तात् धातोर्हन्तेथ परत इत्यदलाभ । 'आहं-धातुकस्त्रेड्बलादे' (२१८४—७।२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते । स्त्री इति षष्ठ्यर्थे ममसौ तदाह—स्यस्य इडिति । स्य इति च लृङ् लृटोर्याङ्क इति बोध्यम् । भरिष्यति—इति गुणे रूपम् ।

२३६७ । रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥७।४।२८॥

दी— । श्रे यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङा-
देशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ् विधिसामर्थ्याद्दीर्घं न । भ्रियात् ।

रिङ् (रि) is substituted for the ऋ (of a ऋकारान्त root) when (the तुदादिविकरण) श्, यक् and the आहधातुकलिङ् (i.e. आशीर्लिङ्) affix beginning with a य follow Thus भ्रियात् = भ्रियात् here you cannot argue that भ्रि will be turned into भ्री (दीर्घ) by 'ऋत्सार्व'—(2298), for had the दीर्घ form भ्रियात् been intended by Panini he could have dispensed with this 'रिङ्' and have only said 'शयग्लिङ्क्षु' for the immediately preceding rule is 'रीङ् चतः' (7 4 27) Hence on the strength of the injunction of रिङ्, there will be no दीर्घ by 'ऋत्'—
etc

मित—। 'शं च :यक् च 'लिङ्' चेति द्वन्द्वात् सप्तमीवहुवचनम् ।
 तेन प्रत्येकं सप्तमीविभक्तिस्तदाह—शे, यकि, लिङिचेति । 'शे'ति 'तुदादिभ्यः शः'
 (२५३४—३।१।७७) इति तुदादिविकरणस्य ग्राहकम् । यक् इति—सार्व-
 धातुके यक् (२७५६—३।१।६१) इत्यस्य ग्राहकम् । लिङ् इत्यनेन आशीर्लिङ्
 एव ग्रहणम् तदाह—आर्द्धधातुके लिङि इति । तथा—'अयङ् यि किङति'—
 (२६४६—७।४।२२) इत्यतो यीत्यनुवृत्तं लिङो विशेषणम् न तु शस्य असम्भावात् ।
 नापि यकः अन्यभिचारात् । अतः परिशेषलिङिवानेन विशेष्यते । विशेषणत्वेन च
 तदादि विधित्तदाह—यादौ आर्द्धधातुके इति । रिङः ङकार इत् । 'ङिञ्च'
 इत्यन्तादेशः । यद्यपि 'रिण्यग् लिङ्' इत्येवमुक्तेऽपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा
 भवन्ति' इति परिभाषया ऋस्थाने रि भवेदेव तथापि ङकारोच्चारणं स्पष्टार्थमुपात्तम् ।
 किञ्च—इडागमिनेव सिङ् रीफोच्चारणं स्पष्टार्थम् इत्यपि ज्ञेयम् । ननु अनेन विधिना
 भ्रयात् इत्यत्र भ्रियात् इति जाते 'अज्ञतसार्व'— (२२६८) इत्यनेन दीर्घं
 भ्रियादिति स्यादिति चेत् । नैवम् । यदि ह्यत्र दीर्घः समन्वीक्षितः स्यात् तर्हि
 'रीङ् ऋतः' (७।४।२७) इत्यनेनैव सिङ् 'रिङ्' ग्रहणस्यासार्थक्यमापद्येत । अतो
 यद् रिङ्ग्रहणं करोति तद् ज्ञापयत्याचार्यो नात्र दीर्घः स्यादिति । इदमेव हि
 रिङ्विधेः सामर्थ्यं नाम । भ्रियात् इति स्पष्टम् । शे—सिद्यते । यकि—क्रियते
 —ऋयते इत्यादीन्युदाहरणानि ।

२३६८ । उच्च ॥१।३।१२॥

दी—। ऋवर्णात् परो भ्रलादी लिङ् तङ्परः सिञ्चेत्येतौ
 कितौ स्तः । भ्रषीष्ट । भ्रषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् ।
 अभार्षुः ।

Both a लिङ् (आशीर्लिङ्) affix, beginning with a ऋल् letter
 and the affix सिच् followed by a तङ् (आत्मनेपद) affix become

कित्—provided they (the भ्रादोलिङ् and the तङ्परः सिच्) follow a root that ends in च् । Thus भृ + सोयुट् + सुट्, त (here लिङ् is भ्रादि for स is a भ्रञ् letter) = भवोद्य स् त (by 'इक्कोः' and आदेश-प्रत्यययोः) = भवो ० य् त (यलोप by 'भोपो व्योङ्लि' (४७३) = भवोष्ट (by टुनाटुः (११३)). Here लिङ् being कित्—there is no गुञ् by —मात्वेधातुकार्धधातुकयोः (२१६८) भवोयास्ताम्—भृ सोयुट् आताम्—भृ सोय् आ सुट् ताम् ('सुट्तिथोः and 'आद्यन्तो टकितौ') = भवोयाम्ताम् । यधो रन् (by यलोप and 'भ्रम्य रन्' (२२५३)). तङ्परः सिच् will be instanced in the next rule ; here, the root being उभयपदी, the परधौ सिच् is dealt with ; this—अभार्पित्—चट् भृ सिच् तिप् = चभृ सिच् ईट् त—अभार स् ईत् (हङि by 'सिचि ण्तिः परधौपदेभु' (२२९७) and want of इट् by 'एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२१६) = अभार्पित् (by षत्) 'अभार्पित्—चट् भृ सिच् तम् = अभार्ष् ताम् (by तस्यस्यसिपा तां त ताम्) = अभार्ष् ष ताम् । अभार्ष्—चट् भृ सिच् णि = अभार स् णुम् (by 'सिजभ्यस्तविदिभ्य' (२२२६—३ + १०९ (= अभार्ष् ष् णम् = अभार्ष् । The remaining forms are अभार्पि, अभार्ष्टम् अभार्ष्टम् । अभार्ष्—अभार्ष्—अभार्ष् ।

नित—। 'उः' इति ऋकारपञ्चम्यन्तम् तदाह—ऋवर्णात् इति । 'लिङ्-सिचावात्मनेपदेभु—' (२००—१२।११) इति सर्व्वं सूत्रमनुवर्त्तते । 'इको भ्रञ् (२६१२—१२।१६) इत्यतो 'भ्रञ् इति' च । ततः भ्रञ् इति उभयोर्विगेषणं 'आत्मनेपदेभु' इति तु मिथो विशेषणम्—तदेतत् सर्व्वं मत्वाह—भ्रादी लिङ् तङ् परः सिच् इति । 'असंयोगाल्लिट् कित्' (२२४९—१।१।५) इत्यतः किदित्यनुवर्त्तते तदाह—किताविति । भवोष्ट इति आशीर्लिङ् आत्मनेपदपक्षे रूपमिदम्—भृ सोयुट् सुट् त—भवोय् स् त (किञ्चात्र गुणः)—भवोष्ट (लोपो व्योङ्लि (८०९) इति यलोप, 'आदेशप्रत्यययोरिति' पत्वं तन् साहचर्यात्तकारस्य टुत्वमिति । भवोयास्ताम्

—भृ—सौयुट—आ सुट्ताम् (सुट्तिथोरिति—आद्यन्तौ टकिताविति—परिभाषया तकारात्माक् सुट्) । भृपीरन् ('भृस्य रन्') । तड्परः सिच् परस्मै उदाहरिष्यते अत्र तु परस्मैपदपरः सिच्—उदाहरिष्यते—अभार्षीत् इति—'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२४६) इतीग्नियेषः, 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (२३००) इति वृद्धिः । इटः परत्वाभावात् 'इट ईटि' (२२८८) इत्यस्याप्राप्त्या—सलोपाभावश्चेति प्रक्रिया । अभार्षीम्—सिच् वृद्धिः, तसस्ताम् भलः परत्वाभावात् 'भलो भली'ति सलोपी न । अभार्षुः 'सिजभ्यस्तुविदिभ्यश्च' (२२२६) इति जुसि पूर्ववद्रूपम् । सिवादी तु—अभार्षीः अभार्षीमित्याद्याङ्लव्याख्यायां द्रष्टव्यम् । अथ तड्परस्य सिचो लोपविधिं दर्शयति—

२३६८ । ऋस्वादङ्गात् ॥ ८२ । २७ ॥

दी— । सिचो लोपः स्याज्भल्लि ॥ अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । हृज् ८८८ हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहृथ । जङ्गिव । जङ्गिम । जङ्गिषे । हर्ता । हरिष्यति । धृज् ८०० धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत । नीज् ८०१ प्रापणे । निनयिथ—निनेथ । निन्यिषे ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः—घेट् ८०२ पाने । धयति ।

The elision of सिच् comes about when it comes after a verbal stem (अङ्ग) which ends in a short vowel and is followed by a letter of the भल्ल् प्रत्याहार । Thus भृ + सिच् त = अट् भृ ० त = अभृत (the root is not gunnated for सिच् being तड्पर is कित् by 'उश्च' (2268) अट् + भृ + सिच् + आताम् = अभृषाताम् (आताम् has no भल्ल् letter at the outset and hence the सिच् does not elide). (Want of guna as before). Similarly अभृषत, अभृषाः, अभृषाधाम् अभृषम्

अभ्यसि—अभ्यस्वहि अभ्यस्महि । अभरिष्यत्—(छड्). The augment इट् comes in by 'चडनो स्ते (2366) and then the root is gunnated हञ् हरली—हरण means to convey, to accept, to commit theft and to destroy; जहार—न चल् । जहयं (in चल्) prohibition of इट् by चृतो भारद्वाजस्य (2296). जङ्घिष—जङ्घिषे etc. get इट् by the क्वादिनियम under 'हसम्भ—' (2293) हरिष्यति—'१) चडनो, स्ते—(2366) In आत्मनेपद—जङ्घे—जङ्घाते—जङ्घिरे etc. In 'मुङ् (परस्मै—) अघार्षीत् (by सिचि वृद्धि—(2297)) अघार्षाम्—अघार्षु—अघार्षी अघार्षम् अघार्ष्ट,—अघार्षम् अघार्ष्यं अघार्षम् ।—(आत्मनेपद) अघत—अघवाताम्—अघपत ; अघहा etc. धृञ्—to catch hold of, like दृञ् । नोञ् (नी)—नयति—नयते as before. निनयिष्य—निनेष option of इट् by the भारद्वाजनियम under 'चृतो भारद्वाजस्य' and 'अचमाम्बत् ताम्बिनी नित्यम्' (2294) निनयिषे—इट् by क्वादिनियम—cp—'क्वायथो निटि सिङ् भवेत्' । Here and the समयपदी roots

अघाजन्ता etc.—) e upto जि जि (Root No 947) अभिभवे । धेद् (धे) टित्—to attach ङीप् as सनन्वयी कन्या । धयति—(by अयादेश)—

मित— । हस्तात् (हस्वान्तात्) अङ्गात् (अङ्ग—सञ्ज्ञकात् धातो) इति सूत्रवचन वृद्धिष्य विधाय शेष पूरयन् व्याचष्टे—सिचो लोप इति । रासस्य—' (८२।२४) इत्यत 'सस्य' इति सिचो आपकम् इति भावः । 'सयोगान्तस्य लोप' (८२।२३) इत्यतो लोप इति भ्रूलो भ्रुलि' (८२।२६) इत्यतो 'भ्रुलि' इति चानुवर्तते । अभ्यत् इति एव सिञ् लापे पूर्वेषु कित्त्वे अनिट्कत्वादिवभाव सिञ् लोपात् अपृक्तपरत्वाभावाच्च ईडभावे च रूपम् । अभ्यवाताम्—भ्रूलपरत्वाभावात् सिञ् लोपो न तङ्परत्वात् तु कित्त्वेन गुणीभाव । एवमन्यत । अभरिष्यत्—चडनोः स्ते (२३६६) इति इट् । जहयं—भारद्वाजनियमादिवभाव । जङ्घिष इत्यादि क्वादिनियमादिवटि । अघार्षीत्—सिचि वृद्धि (२२९७) इति वृद्धिः—हञ् धृञो जि-

त्वादुभयपदित्वेन भञ्जवद्रूपाणि । निनयिष्य—निनेय—भारद्वाज निशमादिङ्विकल्पः ।
निनयिषे क्तादिनियमात् इट् । इतुभयपदिनी गताः ।

अथाजन्ता इति—जि जि (८४६—४७) अभिभवे इत्यन्ता इत्यर्थः । घेडिति—
टित्त्वात् 'टिड्ढाणञ्' (४७०) 'इति ङीवर्थम्—सनन्वयी । टित्त्वस्य व्यर्थतया
समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः ।

२३७० । आदेच उपदेशेऽशिति ॥६॥१४५॥

दी— । उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्नतु शिति ।

A root which is taught as एजन्त i. e. ending in ए, ओ, ऐ, औ, gets आ in place of these ए ओ etc. when an affix except a श-eliding one follows. Thus (घे becomes धा) ।

मित— । आत् + एचः + उपदेशे + अशिति इतिच्छेदः । आदिति प्रथमैक
वचनम् आकार इत्यर्थः । एच् इति एच् प्रत्याहार इत्यर्थः । एचः इति एच् प्रत्याहार—
षष्ठ्यैकवचनं ए ओ ऐ औचां ग्राहकम् । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति एच इत्यनेन
'आचिष्यते तदाह—एजन्तस्य इति । लिटि धातो—(६११८) रित्यतो धातोरिति
लभ्यते । अशिति इति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—न तु शिति इति । तेन श्वादी परे—
'आत्वं' नेति ज्ञेयम् । 'शिति' इति कर्मधारयात् सप्तम्यन्तम् । 'श चासौ इच्चे'ति ।
अशिति इत्यत्र यदि पर्युदासो विज्ञायेत तर्हि सुग्लः सुक्लः इत्यादि दुरुपपादं स्यात् ।
तथाहि—सुग्लः इत्यत्र कप्रत्ययो विधीयते । स च पर्युदासपञ्चाश्रयणे शिद्धिभन्नप्रत्ययो
भवति । तेन चात्त्वस्य निमित्तं सम्पद्यते । पुनरात्त्वेनैव कप्रत्ययस्य निमित्तमित्यन्यो-
ऽन्याश्रयो भवति । शिति नेति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणे तु न दोषो भवति । तथा हि—
अस्मिन् पक्षे—शिदभावः एव निमित्तम् न तु कप्रत्ययः । ततश्चात्त्वं क्त्वे कप्रत्ययः
सिध्यति । किञ्च शिति इति बहुव्रीह्याश्रयणे—'ग्ले एश्' इत्यत्र जग्ले इति न
सिध्यति । एशः शित्वेन तस्मिन् परे आत्त्वस्य निषेधात् । कर्मधारयाश्रयणे तु इत्

अंशकशकारादौ परे नेत्यसदभावादेशः आदिगित्वाभावात्—आत्वं भवति । तत
 'आतो लोप इति चेति (२३७२) आलोपे जम्' इति भवति । अत भाव्यम्—'कः
 पुनरय पर्युदासो यदन्यत्वेति इति । अदीस्त्रित् प्रसज्यायं प्रतिषेध गिति निति ।
 कथाय विशेषः । 'अग्नित्वादिशे प्रतिषेधे आदिवत्त्वात्' (वार्त्तिक) । अग्नित्वा-
 दिशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ग्रायन्ति । म्रायन्ति । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् ।
 'शिदगितोरेकादेशोऽगित आदिवत्त्वात् । अस्मान्छिद इति इत्वं' प्राप्नोति ।
 प्रत्ययविधिषु न सिद्धाति । मुञ्जः । मुञ्जः । आकारान्तलचणः प्रत्ययविधिषु प्राप्नोति ।
 अनिष्टे प्रत्ययेऽपस्थिते आत्वं । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य अवयव प्रसज्येत । 'अभ्यासद्वयं
 च' (वार्त्तिक) । अभ्यासद्वयं च न सिद्धाति । जम् । मम् ।' इत्यादि—एवं
 पर्युदासपचं दूषयित्वा प्रसज्यप्रतिषेधपचः श्रेयान् इति निगमित इति । उपदेशे किम् ।
 चेता । धातोः किम् । गोभ्याम् ।

२३७१ । आत औ णलः ॥७१॥३४॥

टी— । आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

The affix णल् is replaced by औ when it (णल्) comes
 after a root ending in आकार । Thus (धी + णल् = धा (२३७०)
 + णल् = धा धा + णल् = धा धा औ (२३७१) = धा धौ = ध धौ (by क्रस्)
 = दधौ (by "अभ्यासे चञ्") ।

मित्र— । आतः + औ, णल इतिच्छेदः । आत् इति पञ्चमो । तदन्तस्य—
 ग्रहणमित्याह—आदन्ताद् इति । धातोरिति—'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६११८) इत्यत्र
 प्रकृतमनुवर्त्तने । णलः इति इष्टी । तस्यैव औकारादेशः । तेन—घेद् + णल्
 स्थिते पूर्ववृत्तेणाले कृते, हित्वे, णल औकारादेशे, अभ्यासकृत्, जश्त्वे च दधौ इति—
 एवं जम्—(जम्) मम् (मम्) इत्यादि । अतुसादी—आकारान्तानामालोपो
 भवतीत्याह—

२३७२ । आतो लोप इटि च ॥६।४।६४॥

दी—। अजाद्योर्धधातुकयोः किङ्दिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात् परत्वालोपे प्राप्तं 'द्विर्वचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिय—दधाय । दधिव । दधिम । धाता ।

The आ (of an आकारान्त root) disappears provided it is followed by such an अजादि (having a vowel at the beginning) आर्धधातुक (affix) which is कित् or गित् or ङित् and provided it (आ) is followed by the अजादि affix इट् (इट् व्हिमहिङ्) and the augment इट् । Now this rule (6. 4, 64) follows upon the rule 'लिटि धातोरनभ्यासस्य—' (6. 1. 8) which directs duplication. Hence by 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' we are to take the former first. But if आ elides first, the root will cease to be एकाच् and consequently there will be no duplication. To avoid this, the author brings forward the rule द्विर्वचनेऽचि' (2243) and says that we shall first of all take up duplication and then enjoin आलोप (lit. after the हित्व has been effected, there will come in the आलोप or the elision of आ). Thus धा धा अतुम्=धा ध् अतुम्=ध ध तुस्—दधतुः । दधिय—दधाय—option of इट् owing to the भारद्वाजनियम and दधिव etc take इट् compulsorily by the क्रादिनियम । धाता—

मित—'आर्धधातुके' (६।४।६६) इत्यधिकारसूत्रम् । 'दीङो युङचि किङिति' (६।४।६३) इति चाव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ततः 'अचि' इति 'किङिति' इति चानुवर्तते ।

अचीत्याहधातुके' इत्यस्य—विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । तदाह—अजायोः
 आहंधातुकधीरिति । द्विवचनोपन्यासः 'किङ्त्' इति 'इट्' इति चेतदपेक्षया । तस्मात्
 ह्यस्य—यदि अजायाहंधातुकः किङ्त् परतो भवति, यदि वा अजायाहंधातुक इडागम,
 इट्प्रत्ययस्य (इट्बहिर्महिङस्य इट्प्रत्ययः) परतो भवति तर्हि आकारान्तानां
 धातूनाम् आकारस्य लोपो भवति इति । सूत्रे 'इटि चेति अकारेण पूर्वप्रत्ययस्य
 किङेतः संयङः । किञ्चमतुसादीनाम् 'असंयोगाज्जिट् कित्' (२२४२) इत्याह-
 त्वात् । इङ्यङ्गणसामर्थ्यात्—'किङिति इति इटो न विशेषणम् । इट् आहं-
 धातुकत्वन्तु तदवयवत्वाद् अयम् । ननु धा+अतुम् इति स्थिते यत्तनेन परत्वाद्
 आतो लोपः प्रागेव विधीयेत तर्हि "खिटि धातो रनभ्यासमेति" इति न स्यात् एकाच्
 लाभावात् इति चेत् । सत्यम् । परं 'द्विवचनेऽपि (२३४३) इति वसंते ।
 तेन प्रागेव इति कर्त्तव्यं ततया लोपः । एवमीभयं सिध्यत्येवेति मनसि कृत्वाह—
 इति धातुपरत्वादिति 'खिटि धातोः—' (६।१।८) इत्यादि तत् सूत्रस्य (६।१।६४)
 परत्वादिति तदर्थः । इति निषेध, इति—प्रवसंते इति शेषः । इति कृते विहिते
 तु निषेधो न प्रवसंते इति भावः । तत्र '(द्विवचने—' इत्यस्य) कृतं यद्
 'इति कर्त्तव्यं' अच आदेशो न स्यादिति कृते तु इति अजादेशो भवत्येवेति
 आलोपः । तस्माद्—धा धा अतुम् इति जाते अनिगालोपे धा ध् अतुम् इति
 स्थिते अभ्यासकार्येऽस्त्रजगत् आदिना दधतुरिति । एवं दधुरित्यस्य । अजायोः किम् ।
 ग्ले+यक् कर्मणि लट् ते—ग्लायते । अस्यावात् किञ्चमाहंधातुकत्वस्य परं ना
 साजादित्वम् । ततया लोपाभावः । आहंधातुकयोः किम् ? यान्ति । यान्ति । अजा-
 सावाजादित्वं किञ्च पर नास्माहंधातुकत्वम् । ततया लोपाभावः । किङिति किम् ?
 दधी अजासावाजादित्वमाहंधातुकत्वस्य किञ्च कित्वे नास्ति । ततया लोपाभावः ।
 इडागमस्योदाहरणम्—दधिथ इति । भारद्वाजनियमदिटिप्राप्ते इदम् ; इडभावे स्वालोपो
 न—दधाथ इति । एव दधिव इत्यादौ क्रादिनियमादिटि प्राप्ते । इट्प्रत्ययस्योदाहरणम् ।
 दधि । ददि इत्यादि ।

दो—। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्—
दैपो विना ।

The four kinds of दो and the two kinds of धा except दाप् and दैप् are technically known as 'घु'. The four kinds of दा are—डुदाञ् दानि (to give), दाण्—दाने, दो अवखण्डने (to cut) and देङ् रक्षणे (to protect or save) conjugated as ददाति—दत्ते ; यच्छति ; दति and दयते respectively. The two kinds of धा are :—डुधाञ् धारणपोषणयोः (to hold and to maintain—दधाति—धत्ते) and घेट् पाने (to drink धयति). Thus घेट् पाने (the root under discussion) is घुसंज्ञक—

मित—। दाधाः + घु + अदाप् इतिच्छेदः । दारूपाधा रूपाश्चेति—इह दारू-
पाश्चत्वारः—डुदाञ् दाने—ददाति—दत्ते । दाण् दाने—यच्छति (एतस्यैव
'पात्र'ति (२३६०) सूत्रेण—यच्छादेशः) । दोऽवखण्डने—दति । देङ् रक्षणे—
दयते । धारूपाश्च द्वौ—डुधाञ् धारणपोषणयोः—दधाति—धत्ते । घेट् पाने—
धयति । एतदर्थमेव घुसंज्ञावतारणमिति ज्ञेयम् । 'दो देङ्' इत्यनयोः कृतात्वेन
निर्देशः । एवं घेटः । एवञ्चादाय दाय दाय दाय दाः । धाय धाय धौ । दाय
धौच 'दाधाः' इति विग्रहः । इति घेटो घुसंज्ञायाम्—

२३७४ । एलिङि ॥६॥४॥६७॥

दी—। घुसंज्ञानां सास्थादीनां चैत्वं स्यादाईधातुकेकिति
लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ।

The घुसंज्ञक roots and सा, स्या, गा (गै गाने), पा (पाने),
हः (त्यागे) and सा (पोऽन्तकर्मणि) have their आ replaced by ए i. e.
they end in ए, when the आईधातुक कित् लिङ् i. e. आशीर्लिङ् follows.

Thus धेट् + यासुट् + सुट् + तिप् = धे यात् स् त् = धे यात् (both the slides by 'लिङ् सलोपोऽनङ्ग' (2211) = धा + यात् (by 'आदेश — (2370)) = धेयात् — (by this rule) Similarly धियास्ताम् etc and देयात् — मयात् म्येयात् etc

मित—। ए + लिङि—इतिच्छट् । एवमत्र स्वक्रम — आङधातुके (६१४। ४६) 'घुमास्यागापाजहातिषा हलि (६१४ ६६) 'एलिङि (६१४। ६७) । अथएवाह घुसशानाम्—सास्यादीनाद्येति । एरिति प्रथमात्मम् । तदाह—एत्वमिति । 'अलोऽन्यस्य'—इत्यन्यस्य अकारस्य एत्वमिति फलितम् । 'दोडा युङचि—(६१४ ६२) इत्यत्र कितौत्यनुहमेराङधातुकाधिकाराच्चाह—आङधातुके किति लिङि—इति । तदेवम्—धेट् यासुट् सुट् तिप् इति स्थिति—'लिङ् सलोप — (२२११) इति सकारद्वयनिवृत्त्या—धेट् यात्—इति जाते, 'आदेश —' (२३७०) इत्यात्वे कृते धा यात्—इति सम्प्रथमाने अनेनेत्वे धेयात्—इति । एवम्—धेयाम्नाम् इत्यादिषु प्रक्रिया । धेटो—लुङि—चङ् विकल्पार्थमाह—

२३७५ । विभाषा धेट् स्वयोः ॥३॥१४८॥

दौ—। आभ्या चलेश्चङ् वा स्यात्—कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङि' (२३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ।

The affix चङ् is optionally enjoined in place of च्लि, coming after धेट् and त्रि (टु औचि गतिवृद्धयो), in the active voice in लुङ् । Thus धेट् is duplicated by the rule 'चङि' (2315) and we get अदधत्—(अट् धेर् चङ् तिप्—अ धा धा अत् (by 'आदेश —' (2370) and 'चङि = अ धा ध् अत् (by आतो लोपाः— (2372)—अ ध अत् (by 'इस (2180)) = अदधत् (by 'अभ्यासे चङि' (2182)) Similarly अदधताम् ।

सित—। 'चिल् लुङि' (३।१।४३) इत्यनुवर्त्तते । 'सिञ्चिदुस् भ्यः कर्त्तरि चङ्' (३।१।४८) इत्यतः 'कर्त्तरि' इति 'चङ्' इति च । 'घेट् श्योः' इति च हन्तात् पञ्चमोद्विवचनम् तदाह—आभ्यामित्यादि । तदेवम् अट् घेट् चिल् तिप् इति स्थिते अट् घेट् चङ् त् इति जाति 'आदेचः—' (२३७०) इत्यादि कृते अ धा अत् इति जाति 'चङि' (२३१५) इति द्वित्वे, 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपे च—अ धा ध् अत् इति स्थिते अभ्यासस्य ऋस्वजश्वयोः प्राप्तयोः अदधत् इति । एवमदधताम् । अदधुः । अदधाः । अदधतम् । अदधत । अदधम् । अदधाव—अदधाम इति लुङि च्लियङि रूपाणि । अयतेरुदाहरणान्तु 'अशिञ्चियत्' इति वक्ष्यते इति बोद्धव्यम् । अयास्य धातोश्चङ्भावपक्षे सिञ् विकल्पोऽपि स्यात् तत्र सिञ्भावे रूपं दर्शयन्नाह—

२३७६ । विभाषा घ्राघेट् शाच्छासः ॥२।४।७८॥

दी—। एभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
अधात् । अधाताम् । अधुः ।

The affix सिच्, coming after these roots viz.—घेट्, घ्रा, शा (शी तनूकरणे), छा (क्री क्रीदने) and सा (षोऽन्नकर्मणि), disappears optionally when a परस्मै. affix follows Thus अट् घेट् सिच् तिप् = अ धा ० त् (आत्त्व ly आदेचः—(2370) = अधात् । Similarly अधाताम् and अधुः (आतः (2227) etc.

सित—। घ्रा च घेट् च शा च छा च सा चेल्लेषां समाहारहन्तात् पञ्चम्येक—वचनम् । 'शा, छा, या इति 'शी तनूकरणे', 'क्री क्रीदने', 'षोऽन्नकर्मणि' इत्येषां कृतात्वेन निर्देशः । 'गुणचतुर्विधविजितो यूनि लुगणिजोः' (२।४।५८) इत्यतो 'लुक्' इत्यनुवर्त्तते । 'गातिस्थाघुपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु' (२४।७७) इत्यतः 'सिचः' इति 'परस्मैपदेष्व'ति च तदाह—एभ्यः सिचोलुगित्यादि । 'गातिस्थे'ति

च सञ्ज्ञकस्य धेटो नित्यं सिञ् लोपे प्राप्ते अन्वयान्वप्राप्ते वचनम् । तदेवम्—अट् धेट्
सिच् तिप् इति स्थिते सिञ् लोपे—‘बादिच— (२३७०) इत्यादि च अधात्
इति । एवम् अधाताम् । अधु (आत् (२२२७) इति (भृशुम्) तत् पररूपम् ।
अधा अधातम् अधात् । अधाम् अधाव अधाम इति सिञ् लोपपक्षे दृष्टाणि ।
अथ सिच्पक्षे विग्रहमाह—

२३७७ । यमरमनमाता सक् च ॥७।७३॥

टो— । एषा सक् स्यादेभ्यः परस्य सिच इट् च परस्मै-
पदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधामिषुः । स्त्री ८०३
स्त्री ८०४ हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायन्ति । जग्लौ ।
जग्लिय—जग्लाय ।

In परस्मैपद, the augment सक् (म्) is enjoined to these roots
(यम्, रम्, नम् and the आकारान्त roots as धा etc) and the
augment इट् is prefixed to the affix सिच्, following them
Thus अट् धेट् सिच् तिप् = अ धास् (सक्) इ ० ईत् (सिच् लोप by इट् ईटि
(2269) = अधासीत् । Similarly अधासिष्टाम् etc

N B Observe that the root अट् is thus thrice conjugated
in लृङ् परस्मैपद पक्ष according as it gets चङ् सिच् लोप and सिच् ।
According to चङ्—अदधत्, अदधताम्, अदधुः । अदधा, अदधतम्, अदधत ।
अदधम् अदधाव, अदधाम । सिञ् लोपे—अधात्, अधाताम्, अधुः । अधा etc.
सिच् (with सक् इट्)—अधासीत्—अधासिष्टाम् अधामिषु etc. यम् रम् etc.
will give अयसीत्—व्यरसीत् etc

मित— । यमय रमय नमय आतय इति हन्दात् षष्ठीवृद्धवचनम् । आत् इत्या-
कारान्तधातोर्याहकम् । सूत्रे ‘सक्चे’त्यनेन सगागमो गृह्यते । स च किञ्चात्
‘आयन्तो ढगितौ— इति यमरमादिभ्यः परं प्रयुज्यते । चकारयाद्यमाह—एभ्यः सिच

इट् चेति । एभ्यो—धातुभ्यो यः सिचपत्ययो विधीयते—तस्य इडागमयेति तदर्थः ।
 'इडत्यति यप्रतीनाम्' (७२ ६६) इत्यत 'इट्' इति, 'अत्रेः सिचि' (७२।७१) इत्यतः
 'सिच्' इति 'स्तुमुच्चृञ्भ्यः परस्मैपदेषु' (७।२।७२) इत्यत्र परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते ।
 अधासीत्—अट् घेट् सिच् तिप् इति स्थिते 'आदिचः—' (२३७०) इति अधा सिच्
 इट् त् इति ज्ञाने मगागमे इटि—अधा सक् इट् स् ईत् इति स्थिते सिज्लोपे अ धा स्
 इ ० ईत् = अधास् ईत् = अधासीत् । एवम्—अ धासिष्टाम्—इत्यत अट् घेट्सिच् ताम्
 इति—अ धा सक् इट् सिच् ताम् = अ धाम् इम् ताम् = अधासिष्टाम् । अ धा
 सिष्टुरित्यत्र सिज्भ्यन्तविधिभ्यश्चेति भेदार्थः परस्मैपदम् । तदेवम्—घेटः रूपत्रयं चङ्
 सिच्सिज्लोपापेक्षम्—चङि—अदधत्—अदधाताम् त्यादि । सिचि— अधा-
 सीत् अधासिष्टाम् इत्यादि । सिज्लोपे—अधात्—अधाताम्—अधुः इत्यादि । धातुचय
 इति । 'रसासङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः' (आयुर्वेदसंग्रहः) इत्येषां चय
 वलचय इत्यर्थः । ग्लायति इति शपि आयादेशे रूपम् । जग्लौ ग्लौ ग्लौ—ग्ला
 ग्ला ग्लौ (आदिचः—(२३७०) = ग्ला ग्ला औ (आत औ ग्लः)) = गा ग्ला
 औ (ह्लादिः शेषः) = जग्लौ ('ऋषः' 'अभ्यासे चर्च' 'कुहोयुः'—(२२४५)
 जग्नतुः—ग्लौ ग्लौ अतुम्—ग्ला ग्ला अतुम् ततः आत्तोपाभ्यासज्जलजग्ल्वादीनि ।
 दधतुरिति वत् । जग्लित्यत्र—जग्लाय भारद्वाजनिग्रमादिङ् विकल्पः ।
 २३७८ । वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥६॥४॥६८॥

दी—। घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा
 स्यादाद्धातुके किति लिङि । ग्लायत्—ग्लेयात् । अग्ला-
 सीत् । ग्लायति । यै ८०५ न्यकरणे । न्यकरणं तिरस्कारः ।
 द्वै ८०६ ध्रै ८०७ तृप्ति । ध्यै ८०८ चिन्तायाम् । रै ८०९
 शब्दे । स्त्रै ८१० ध्यै ८११ शब्दसंघातयोः । स्त्रायति ।
 षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठाय-
 सति । अतिष्ठपदित्यत्र षत्वम् । खै ८१२ खेदने । चै

८१३ जे ८१४ पै ८१५ जये । ज्ञायति । जजौ । ससौ । साता
 'घुमास्था—' (२४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राधेट्—' (२३७६)
 इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज्जुकी न ।
 सायात् । असासीत् । कै ८१६ गै ८१७ शब्दे । गायात् । अगा-
 सीत् । गै श्रैपाके । पै ओवै पोषणे । पायात् । अपासीत् ।
 'घुमास्था—' (२४६२) इतीत्वं, तदपवाद 'एलिङि'
 (२३७४) इत्येत्वं, 'गातिस्था—' (२२२७) इति सिज्जुक् च, न ।
 पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । छै ८२२ वेष्टने । स्तायति ।
 ण् ८२३ वेष्टने । 'शोभायां च' इत्येके । 'शौचे' इत्यन्ये । स्त्रायति ।
 दैप् ८२४ शोधने । दायति । अघुत्वादेस्त्वसिज्जुकी न । दायात् ।
 अदासीत् । पा ८२५ पाने । 'पात्राभास्था—' (२३६०) इति
 पिवादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिवति । पेयात् ।
 अपात् । घ्रा ८२६ गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात्—
 घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् । ध्रा ८२७ शब्दाग्निसंयोगयोः ।
 धमति । छा ८२८ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्थादिष्वभ्या-
 सेन—' (२२७७) इति षत्वम् । अधितष्ठौ । 'उपसर्गात्—'
 (२२७०) इति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । आ ८२९
 अभ्यासे । मनति । दाण् ८३० दाने । प्रणियच्छति ।
 देयात् । अदात् । ह्र ८३१ कौटिल्ये । ह्वरति ।

The आ, of a root, which begins with a conjunct (संयोग)
 letter and is other than घु, मा, स्था etc., is optionally replaced
 by ऐ when the आर्धधातुक कित् लिङ् i.e. the आशीलिङ् follows.

Thus ग्ल्यायात्—ग्लियात् (proceed as before). अग्ल्यासीत् same process as in अधासीत् । But स्तै and स्तै will give the same form as स्थायति etc., स्तै (the second root) being षोपदेश the ष will be replaced by the dental स (by 'धात्वादेः पःसः') and as a result ट will make room for त, so that स्तै will figure as स्तै । Hence the equality of both in form. The result of this षोपदेश—reading will be evident in पत्त (cerebrality) of तिष्ठ्यासति (सन्) and अतिष्ठपत् (चङ्) etc. Thus स्तै + सन् शप् तिप् = स्तै स् अति (by 'धात्वादेः—') = स्था स ति = स्था स्था सति (by 'सन्त्यङोः') = ता स्था सति (by शर्पूर्वाः खयः) = तस्यासति (by 'ऋस्वः') = तिष्ठ्यासति (by 'सन्त्यतः' (2317) and 'इण्कोः—आदेशप्रत्यययोः' (211-212)) । But स्तै with सन् will give तिष्ठ्यासति for the स of स्तै being a natural स and not a substitute स (आदेशसकार), the rule 'आदेश—' (212) will not apply and as a consequence you will not have तिष्ठ्यासति । In the same way स्तै and not स्तै will give अतिष्ठपत् in चङ् । Thus स्तै + णिच् + तिप् = स्था णिच् तिप् by 'आदेशः—' (२३७०) = स्थापि ० त् by 'अतिङ्गीद्वलौरीकृयोऽप्यातां पुक् षौ—' (2570) = अट स्थापि + चङ् त् (by 'णिश्चिद्विशुभ्यः—' (2312)) = अस्ताप् चङ् त् (by शेरनिटि' (2313)) = अ स्तप् स्तप् अत् (by 'शौ चङ्पधायाः ऋस्वः' (2314)) and 'चङि' (2315) = अ त स्तप् अत् (by 'शर्पूर्वाः खयः' (2256)) = अ ति स्तप् अत् (by 'सन्त्यतः' (2317)) — अतिष्ठपत् (by 'इण्कोः and आदेश—' (211—12)) । घुमास्था etc.— In the rule 'घुमास्था—' (2462) and in the rule 'विभाषा—' (2376), by 'सा' is meant the दिवादि 'घोऽन्तकर्मणि' and not this 'सै चये । Hence it (सै) will have no एत्व by 'एलिङि'

(2374) nor will it have its सिच् elided by 'विभाषा—' (2316). Thus दायात् in दासीलिङ् (nor also मेयात्) and चमासीत् in लुङ् (with सक् and सिच्) and not चमात् also by द्विज्भोषः । (process as in चमासीत्—चमात्) । म्वेयात्—म्व् + दासीयात्—म्वेयात् (2370—74), चमासीत् like चमासीत् । पे धीरे—to dry up'. पी is prefixed to पे to have वानम् in निष्ठा by 'धोदित्थ' । पा resulting from पे (by पादिचः—270) being secondary or लाघटिक and not primitive (प्रतिपदोक्त or मौखिक), will neither have ईत् directed by 'घुमाप्या etc' (2162) nor its (ईत्'s) अपवाद (supercession) एत् in लिङ् enjoined by 'एलिङ्गि' (2374), nor will it have the elision of सिच् (सिज्जुक्), taught in गतिप्या—' (2223). Thus in लिङ् (चागीः) the form is पायात् and not पेयात् and in लुङ्—चमासीत् and not चपात् by द्विज्जुक् and in यक्—पायते and not पीयते (by घुमाप्या) । देप्—to purify. देप् not being घुमंशक will have neither एत् in चागीलिङ् nor the elision of सिच् in लुङ्—thus दायात् । चदासीत् । The substitute पिव of the root पा to drink being चदन् or चकारान् there is no possibility of gunnation of its penultimate (by घुमन्तुघ्पधस् च—(2289) for the इ in पिव then ceases to be the उपधा or penultimate. Thus पिवति and not पेवति । पेयात्—by 'एलिङ्गि' (2374). घृ—'to smell'. The substitute जिघृ also is चदन् and hence जिघ्रति etc. प्रायात्—प्रेयात् by ('वात्यस्य संयोगादेः' (2378). चघ्रासीत्—चघ्रात् by 'विभाषा प्राधेदृशाच्चासः' (2376). आ—to make sound (blow) and to put fire to. धमति by 'पाघ्रा—etc.' (2360) घा—(घ्रा) by 'धात्वादेः पः सः') तिष्ठति because the substitute

तिष्ठ is अदन्त । अधितष्ठौ—अधि—स्था + णल्—अधि स्था स्था औ (आत औ णल्)।
 अधि घा स्था औ (by 'शपूर्वाः खयः')—अधिघस्था औ—अधितस्था औ (by 'ऋस्ः'
 and अभ्यासे चर्च्) —अधितष्ठौ (by 'स्थादिष्वभ्यासेन—' (2277)) ।
 स्थियात् by 'एलिङि' । दाण्—is substituted by यच्च् by 'पान्ना—' ।
 देयात् and not दायात् for this is घुसञ्जक and thus 'एलिङि' applies.
 ह्र to be crooked ; then लघूपधगुण = ह्ररति—

मित— । 'संयोगादेरन्यस्य—वे'ति अन्वयः । कस्मादन्यस्य इत्याकाङ्क्षां
 पूरयन् व्याचष्टे—घुमास्थादेरिति । 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (६।४।६६),
 'एलिङि' (६।४।६७) 'वान्यस्य संयोगादेः' इति सूत्रविन्यासप्रकारः । 'आईधातुकी'
 (६।४।४७) इति चाधिकृतम् वर्त्तते । तदाह—आत एवं वेत्यादि । तेन 'घुमास्थो-
 दिसूते अनुपात्तस्य संयोगादेर्धातोरित्याद्यर्थः । ग्लै इति संयोगादिर्घमास्थेत्ववानुपात्तस्य
 'आदेच, इत्यनेन कृतात्वादेशश्च तेनात्र प्राप्तिरेत्वस्य विकल्पेनेति दर्शयति, ग्लायात्—
 ग्लेयात् इति । लुङि सिज्लोपाभावसगागमाच्च रूपमीह—अग्लासौत् इति—'यमरम-
 नमातां सक्चे' (२३७७) त्यनेन इत्यर्थः । अट् ग्लै सिच् तिप् इति स्थिते आदेच इति
 आत्वे कृते—सगागमे, सिच इटि अष्टकस्य ईटि—अग्ला सक् इट् सिच् ईट् इति
 जाते—'इट ईटि' (२२६९) इति सिज्लोपे अग्लास् ईतं—अग्लास् ईत्
 इति । स्वै व्यै इति । षोपदेशस्यापीत्यादि—तथाच 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वे
 कृते तत्संसर्गात् ण्वस्य निवृत्त्या 'ष्ठ्रै' अपि—'स्त्रै' एव भवति । एवञ्च तुल्यरूपता ।
 किं तर्हि षोपदेशो व्यर्थः । नेत्याह । षोपदेशफलान्वत्यादि । तिष्ठ्नासति इति—
 सन्प्रत्यये उदाहरणम् । तथाच ष्टै सन् शप् तिप् इति स्थिते सत्वात्वयोर्धातोर्द्वित्वं स्त्रै
 स्त्रा स्त्रा सति इति जाते 'शपूर्वाः खयः' इति तामात्रस्य शेषे तस्य ऋस्वे तस्य 'सन्वतः'
 (२३१७) इतीत्वे तिष्ठ्नासति इति सम्पद्यमाने इणः परत्वात् आदेशावयवत्वाच्च
 सकारस्य मूर्धन्यादेशेन पत्वे प्राप्ते तिष्ठ्नासति इति सिद्धम् । स्त्रै इत्यस्य सनि तु
 तिष्ठ्नासति इत्येव । तस्य सस्य स्वाभाविकत्वेन आदेशावयवत्वाभावात् पत्वं न भवति इति
 भेदः । अतिष्यपत् इति—णिजन्तस्य स्थायतेश्चङि रूपम् । अत्रापि अट् ष्वै + णिच्

+ चङ् + तिप् इति स्थिते सत्वे, आत्वे, णिचि पुगागमे च अस्यापि चङ् त् इति जाति—‘गेरनिटि’ (२३१३) इति णिलोपात् स्याप् इति प्राप्ते तस्य ‘षी चङ्युपधाया ऋक्’ (२३१४) इति उपधाङ्गस्ते ‘चङि’ (२३१५) इति द्वित्वे कृते—अस्याप् स्याप् अत् इति सम्पद्यमाने—शपूर्वा खय इत्यभ्यासे तकारभावस्य शेषे तस्य ऋक् इत्वे तत्परत्वत्वात् पूर्ववत् धातो षत्वे अतिष्ठामत् इति षत्व फलति, स्या इत्यस्य चङि तु अतिस्रापदित्वे तस्य सकारस्य—आदेशावयवत्वाभावेन षत्वाप्रवृत्तेरित्यवापि भेदः । घुमास्थेति स्वतेरेव ‘घोऽन्तकर्मणि’ इति देवादिकस्यैव कृतात्त्वेन यङ्ण—‘निर्द्देश्’ न तु ‘न पुन’ अस्य ‘अन्तोपात्तस्य’ ‘यस्यै’ इत्यस्य—विभाषा घेत्यव च शास्त्राभ्या सहचर्यात् श्यन्विकरणस्यैव यङ्ण न श्यन्विकरणस्य इति व्याख्यानादिति भावः । तेन ‘अतएव’ एव ‘एलिङि’ इत्यनेन सिज्जुक् च ‘विभाषा प्राधेद्यच्छास’—इत्यनेन न क्रियते इति शेषः । अतएव सेयात्—इति लिङि असात् इति लुङि च नेति विभाष्यम् । सेयात्—कृतात्त्वानन्तरम् ‘एलिङि’—इत्येतन्म । अगासीत्—अघासी दिति वत् । ओ वै—ओदित्करण निष्ठानत्वायम्—वान इत्यादि । ननु पायतिरपि कृतात्त्वेन पा’ इति जाति—घुमास्थेत्यनेनेत्वे कृते सति—पीयते इति स्यात्, लिङि च ‘एलिङि’ इति पेयात् इति स्यात् । किञ्च—‘गातिस्थापुपा’ इति मिज्जलुकि—अपादित्यपि सादिति चेन्मोक्षम् । ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति—पै इत्यस्य लक्षणेन पारूपत्वाद् यङ्ण नेति बोध्यम् । अघृत्वादिति—उक्तं हि ‘दाधा घृत्वावि’त्यत्र दाप्दैपौ विनेति । तस्य—पिवादेशस्य—अदन्तत्वादकारान्तत्वात् इकारस्योपधात्वनिवृत्तेरिति भावः । एव जिप्र—तिष्ठादौ ज्ञेयम् । पेयात्—‘एलिङि’ । अपात्—‘गातिस्थेति’ (२२२२) मिज्जलोपात् । प्रायात्—प्रियात्—‘वान्यस्य— इत्येच्चविकल्पः । अग्रासीत्—अग्रात्—‘विभाषा—’ (२३७६) इति मिज्जलोपे अग्रात् इति अन्यथा—‘यमरम्—’ (२३७७) इति सगागमे सिच्, इटि च अग्रासीत् इति । स्यादिभ्यासेनेति—तेन इण् कुभ्या परत्वाभावेऽपि षत्वमित्याह अधितठौ इति । सेयात्—(‘एलिङि’) दाण् इति दारूपत्वात् घुमञ्चकत्वेन एच्च—मिज्जलुको—देयात् अदात् इति । ऋ कौटिल्ये (अनिट्)—इति लघुप्रथमगुणे ह्रस्वति—

२३७८ । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥७।४।१०॥

दी— । ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि ।
किदर्थमपीदं परत्वात् णत्वपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः
जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्त्ता । 'ऋद्वनोः
स्ये' (२३६६)—ह्वरिष्यति ।

The अङ्ग or the base of a root, ending in ऋ and beginning with a conjunct letter, is gunnated when लिट् follows. Though this rule is to enjoin गुण to the अङ्ग only when a कित् affix such as अतुस् etc., follows, yet it is to be taken to direct गुण to the अङ्ग also when the affix णल् follows. For this rule being subsequent to 'अचो ज्ञिति' (254—7. 2. 115) which teaches the वृद्धि substitute in णल् bars the same (and thus enjoins गुण) । The drift is :—Without this rule ह्व अतुस् would give जह्वरतुः (like चक्रतुः with यण्) and not जह्वरतुः for अतुस् being कित् would not have गुण । Hence the author says—किदर्थमपीदम् etc. Moreover the वृद्धि enjoining rule 'अचो ज्ञिति' (7. 2. 115) being prior to this rule (7. 4. 10), cannot come in, when णल् follows. Thus though 'ऋतश्च—' (7. 4. 10) is mainly intended for कित्—affixes yet being पर or subsequent to 'अचो—' (7. 2. 115), it applies in णल् also. Thus the अङ्ग (ह्व) being gunnated will be रपर or followed by a र् by 'उरण् रपरः' (70). Then the penultimate of ह्वर् will have the वृद्धि substitute by 'अत-उपधायाः' (२२८२) । The अभ्यास ह्वृ will, by 'उरत्' (२२४४), 'उरण् रपरः' (७०) and ह्लादिः ञिषः' (२१७६) have ह (only), which again by 'कुहोश्चुः' (२२४५)

will make room for ज। Thus the form is जह्वार (with: च of णल् attached to it). जह्वरतुः (-by गुणः and रपरत्वम्) जह्वर, (वसृ) like जह्वरतुः । जह्वर्यं—want of इट् by the भारद्वाजनियमः=‘चतो—’ (२२८६). The rest is easy.

मित्—‘द्यतेदिङि लिटि’ (७।४।८) इत्यतो ‘लिटि’ इत्यनुवर्तते । चदित्यनेन तदन्तस्य यङणम् । यङान्तमिदम् ।—‘संयोगादे’ रिति चदन्तस्येति अङ्गस्य (अधि-
त्तस्य) विशेषः तदाह—चदन्तस्य इत्यादि । इदानीं सूत्रप्रयोजनं विशिनष्टि—
‘किदर्थमपीदमिति । यद्यपि अतुम् इत्यादीनां कित्त्वेन गुणाप्रवृत्त्या जह्वरतुरित्याद्यभि-
मतकृपसिद्धार्थमेतत् गुणविषयकं सूत्रं प्रवृत्तं तथापि—णलि परे यथाङ्गस्य गुणो भवतो-
त्येदर्थमेपीदं सूत्रं विभावनीयम् । तथाहि ‘अचो जिण्ति’ (७।२।११५) इति णलि
वृद्धिविधायकं सूत्रम् । तदपेक्षया तु इटं सूत्रम् (७।४।१०) परवर्त्तितं । तेन
परत्वादेतत् णलि वृद्धिं बाधित्वा गुणमेव विदधाति । ततश्च (गुणात् परम्)
‘उरण् रपरः’ (७०) इत्यनेन अङ्गस्य रपरत्वे ‘ङ्गर्’ इत्येवं रूपे जाते ‘अत उपधायाः’
(२२८२) इत्यनेन उपधावृद्धौ ‘ङ्गार्’ इति सम्पद्यते इत्यङ्गकार्यम् । अभ्यासस्य तु
‘उरत्’ (२२४४) इत्येत्वम् ‘उरन्ति रपरत्वम् । हलादिः येषः कुक्षीय रिति (२२४५)
इति हकारस्य जकारादेशेजह्वर् अ (णल्) जह्वार इति भवति । एव जह्वरतु-
रित्यत्र गुणे रपरत्वे पूर्व्ववदभ्यासस्य जकारादेशे च रूपं सिध्यति । एवं जह्वरः । जह्वर्यं
इति गुणे भारद्वाजनियमादिभिर्मध्ये च पूर्व्ववदभ्यासकार्ये च सिद्धम् । अन्यत्—
स्पष्टम् । आदिनियमात्—जह्वरित्व इत्यादि ।

२३८० । गुणोऽर्त्ति संयोगाद्यो. ॥७।४।२८॥

दी— । अर्त्तिः संयोगादेष्टदन्तस्य च गुणः स्याद् यकि
यादावार्द्धधातुके लिङि च । ह्यर्थात् । अह्वार्पित् । अह्वार्पितम् ।

स्व ८३२ शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति
वेत् । सस्वरिथ—सस्वर्य । वमयोस्तु—

The substitute गुण is enjoined to an अङ्ग or verbal stem which begins with a conjunct letter and ends in ऋकार and also to the root ऋ (both भ्वादि and जुहोत्यादि), when the aug. यक् and the आर्द्धधातुक लिङ् beginning with a य (i. e. परस्मैपद आशीर्लिङ् यात् etc) follow. Thus हृ + यात् (आशीः) = हृ + यात् = हृत्यात् (द्वित्व by 'अचो रक्षाभ्यां इ' (५८—८१४६)). अहर्षीत्—अट् + सिच् तिप्—अ हर्ष (अनिट्) सिच् ईट् त्—अहर्ष स् ईत्—अहर्ष ष् ईत्—(वृद्धि by 'सिचि—वृद्धिः परस्मैपदेषु—(२२८७)) । अहर्षात्—तस् being replaced by ताम् of which again the त is changed into ट in contact with ष । अहर्षाट् etc. स्तृ etc easy.

मित— । गुणः अर्ति संयोगोरिति च्छेदः । अर्तिश्च संयोगादिय (वृद्धः) तयोरिति षष्ठीद्विवचनम् । 'रीडृतः' (७४१२७) इत्यत 'कृत' इत्यनुवर्तते । तच्चाङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । अर्त्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य चेति (अङ्गस्येतिशेषः) । संयोगादेरित्यप्यङ्गविशेषणमेवेति द्रष्टव्यम् । 'रिङ् शयक्लिङ्जु' (७५२२८) इत्यतो यगित्यनुवर्त्य सप्तम्यां विपरिणम्याह—'यकि' इति । 'अयङ् यि किङति' इत्यतो 'यि' इति 'किति' इति चानुवर्तते । किञ्च 'अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (७४१२५) इत्यतो नञ्शब्दस्य प्रत्येकं योगात्—असार्वधातुके इति चानुवर्तते । तेन चार्द्धधातुके इत्यर्थेलाभः । अपिच 'एतेर्लिङि' (७२१२४) इत्यतो 'लिङि' इत्यप्यनुवर्तते । तदेतत् सर्वं मत्वा यथायोगं विशेष्यविशेषणभावेन सम्बद्धा व्याचष्टे—सादौ आर्द्धधातुके इत्यादि । परस्मैपदीयाशीर्लिङि इति तु स्पष्टोऽर्थः । अर्त्तरित्यनेन भ्रादौ पठितस्य—जुहोत्यादौ च पठितस्य—ऋकृतयोर्हणम् (भ्रादौ—ऋच्छतीति ; जुहोत्यादौ तु—इयत्ति इति रूपं वक्ष्यते) । 'अर्त्तिसंयोगाद्योर' इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चित्यप्रयोजन-

मिति तत्त्वबोधिन्याम् । हवरथात्—हवर्थास्ताम् हवर्थासु इत्यादि । प्रक्रिया
सुगमा । षड्वर्षात्—लुङि—षट् ष्ट सिच ईट् त इति स्थिते सिचि षट् इतिरिति-
वृद्धौ—इडागमे च रूपम् । सयोगादिरिति किम् । क्रियात् । यात्री इति किम् ?
सकृषीष्ट । आहंघातुके किम्—इय्यात् । स्व् शब्दोपतापयोरिति—अयमप्यनिट् ।
- अथ कितोर्वस्यो परयो—‘श्रुक्—’ इतीप्सुमेष्वेऽपि क्तादिनियमाद् इड्भवत्ये-
वेत्याह—

३३८१ । श्रुक्ः किति ॥७।२।११॥

दो— । श्रिञ् एकाच् उगन्ताच्च परयोगित्कितोरिट्
न स्यात् । परमपि स्वरत्वादिविकल्पं वाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेध-
काण्डारम्भसामर्थ्यात् अनेन निषेधे प्राप्ते क्तादिनियमान्नित्यमिट् ।
सस्वरित् । सस्वरिम । परत्वात् ‘ऋद्धनोः स्ये—’ (२३६६)
इति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारोत् । अस्वा-
रिहाम् । अस्वार्पात् । अस्वार्ष्टाम् । स्मृ ८३३ चिन्तायाम् ।
हृ ८३४ संवरणे । स्मृ ८३५ गतौ । क्तादित्वान्नेट् । ससर्थं ।
ससुव । रिङ्—स्त्रियात् । असार्षात् । असार्षाम् ।

The augment इट् is not directed (prefixed) to the श्रिञ् and
कित् affixes, (both) coming after the root श्रिञ् (श्रि) and after
monosyllabic (एकाच्) roots ending in the उक् letters (उ, ऋ,
लृ) । Though the rule ‘स्वरित्मृतिभूतिधूज्जुदितो वा (२२७८—७।१।४४)
is subsequent to this rule श्रुक् (७ २ ११) and hence though
according to the ‘विप्रतिषेध परिभाषा it possesses greater force, yet
this ‘श्रुक्,—’ will bar the same on the strength of the

reverse order of the enjoining and- prohibiting of इट् rules of Pāṇini. The meaning is this :—It is proper to enjoin some thing first and then to forbid the same when necessary but not vice-versa. But Pāṇini has dealt with the इट्—prohibiting rules first and then with the इट्-enjoining rules as for example नेङ्वगिति (7. 2. ३) (निषेधकाण्ड) and 'आङ्धातुक-खेङ्वलादेः' (७।२।३५) (विधिकाण्ड) । This wilful behaviour on the part of the Sutrakara shows that the विप्रतिषेध rule 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' is not to be adhered to in connection with इट् to व and म- etc. Hence finally on the ground of the handling of the prohibitory rules (प्रतिषेधकाण्ड) of इट् first (पुरस्तात्), rule 'स्युक्—' wields greater influence than 'स्वरति etc.' (7. 2. 115) i. e. bars the same and forbids इट् (to गित् and कित् affixes). This being the case i. e. prohibition of इट् being due to व and म, the क्वादिनियम- appears and enjoins इट् to व and म- (for ख् is not enlisted in 'क सृ ष ह etc —2293) in a compulsory way. Thus सखरिव etc. (ख् सृ इट् व—खर् खर् इव—स खरिव) । This is not the case, however, when लट् and लङ् follow ; for here the 'विप्रतिषेध' rule must be had recourse to and thus there will be नित्य इट् in स्वरिष्यति and अस्वरिष्यत् etc by the rule 'क्वद्वनोः स्ये' (२३६६—७।२।७०) । स्वर्थात्—(आशीर्लिङ्) like ह्वर्थात्—This लुङ् form is effected when इट् is prefixed to सिच् by 'स्वरति—' (२२७६) and the वृद्धि substitute comes in by 'अतो लान्तस्य' (२३३०) । (Thus—अट् ख् इट् सिच् ईट् त्—अ खार् इय ईत्—अस्वारीत्) but when इट् is wanting, the form is अस्वारीत् etc. where in both case वृद्धि is effected by 'सिचि वृद्धि—'

(२२८७) । Here the सिच् is not dropped inasmuch it is not preceded by इट् (अट् खट् सिच् ईट् त्—अस्तार् च् ईत् etc. रिङ्. in आशीलिङ् b. 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (२२६७) ; असाञीत्—(लुङ्) the root (छ) being अनि सिच् does not disappear and the root gets the वृद्धि substitute b. 'सिचि वृद्धिः—' (२२८७) ।

मित—। शिञ् (शिञ् धातुः) उक् वेति समाहारवद्भात्—पञ्चमी 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२४६—७।२।१०) इत्यत्र एकाच इत्यनुवर्तते । त उक् एव विशेषणम् । उक् इति प्रत्याहारः—उ च् लु इति वर्णव्ययादकः । ते च तदनं लक्ष्यते । तदाह—शिञ्, एकाच उगन्ताच्चेति । 'गित्—कितो' रिति 'किति' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमीति बोध्यं किञ्च 'भ्लाजिस्थ'— इत्यत्र स्रु प्रत्ययगित्वम् एव न कित्वं तथात्वे 'धुमास्य'ति (२४६६) ईत्त्वमसङ्गात् । अतः कि इत्यनेन गितोऽपि संग्रह इति बोधनार्थमिदम् । इणस्यादिति—'निङ्वशि कृति' (७।२।८) इत्यतस्तदनुवर्ततेरिति भावः । परमपि इति—यद्यपि 'स्वरतिस्मृतिः—' (२२७८—७।२।४४) इति इङ्विकल्पविधायकं शास्त्रं 'श्रुतः—' (७।२।११) इत्येतदपेक्षया परमपरवर्ति, तथापि—त परमपि, अश्वत्तिं श्रुतः इति स्मृतं बाधियते । ननु तादृशबाध किं मानं तदाह—पुरस्तादिति । आदौ हि विधिरेव प्रवर्तयितव्यः पश्चात्प्रतिषेधः न तु तयोर्व्यत्यासेन निर्द्देशो युक्तः । पाणिनिस्त्वेवमेव कृतवान् । तथाच 'आधातुकस्तेऽङ् वलादः' (७।२।३५) इतीङ्विधायकस्मृतं पुरस्तात् (प्राक्) वक्तव्यं 'निङ्वशि कृति' (७।२।८) इतीङ्निषेधविधायकस्मृतमेव प्राक् प्रयोजितवान् । न तैनाचार्यस्य प्रमादो गम्यते । किन्त्वस्याव प्रयोजनम् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य, न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति स्मरणात् । प्रयोजनञ्च 'परमपि—स्वरत्यादिविकल्प' बाधित्वा श्रुत इति निषेधो यथा प्रवर्तते इति । अत आह—पुरस्तादिति । एवञ्चेङ्निषेधे प्राप्तेऽपि इङ् भवत्येवेत्याह—क्रादिनियमात्—इति । उक्तं हि क्रादिस्मृते ('ह्रस्वभट्ट'— (२२८३) 'प्रहत्याश्रय प्रत्ययाश्रयो वा—यावान् इङ्निषेधः स लिटि चेत् तर्हि क्रादिभ्य ए नानिभ्य' इति । अत्र च प्रत्ययाश्रय इङ्निषेधः (गित्कितोरिङ्स्यादित्युक्तत्वात्)

स्वधातुश्च क्रादिभ्यः अन्यः । अतोऽत्र भवत्येवेडिति फलितम् । सस्वरिव
 सस्वरिम (स्वृ स्वृ—इटव—स्वव् खव् इव—सस्व इव इत्यादि) । लिटं
 विहायान्यत्र तु परत्वस्यैव प्रावत्यम् इत्याह—परत्वादिति । ऋद्धनोः—(७।२।७०)
 इत्यस्य 'स्वरति—' (७।२।४४) इत्यपेक्षया परवर्त्तितादियर्थः । तेन स्वरत्याद्युक्तम्
 'इडविकल्प' वाधित्वा ऋद्धनोरित्यनेन नित्यमेवेडिति उदाहरति—स्वरिष्यति
 इति । 'लुङि अस्वरिष्यत्—इत्यादि । लट् लङोः क्रादिप्रसङ्गाभावात्—
 'पुरास्तादित्यादि नावतारितमिति ध्येयम् । एकाचः—किम् । जागरितः । जागरित्वा
 इत्यादि । अस्वारीत्—इति स्वृधातोर्वेट् कत्वादिट्पच्चे गुणे कृते रपरत्वे—
 'अतो लुगन्तस्य—' (२३।३०) इति वृद्धिः । 'इट ईटि' (२२।१६) इति सिञ्-
 लोपः । इडभावपच्चे तु अस्वार्षीत् इति—सिचि वृद्धिरिति (२२।८७)
 वृद्धिः । इटः परत्वाभावात्—इट ईटोति सिञो लोपाविरहः । स्मृ चिन्ताया-
 मिति अनिडयं धातुः । तस्य—इडभावात्—अस्वार्षीत् इत्येव अस्वार्षीदितिवत् ।
 एवं ह्रस्व इत्यत्र । क्रादित्वादिति स्पष्टम् । रिङ् इति—'रिङ्—शयक्लिङ्क्षु'
 (२३।६७) इत्यनेनेत्यर्थः । अस्वार्षीत्—इण्निषेधात्—सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः ।
 श्रिजस्तु श्रितः । श्रितवान् इत्यादि । अन्योगितां—भृतः । भूत्वा—इत्याद्युदाहरणानि
 ज्ञेयानि ।

२३८२ । सत्तिंशास्यत्तिभ्यश्च ॥३।१।५६॥

दो— । एभ्यश्चरेड् स्यात् कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तशपा
 शासिना साहचर्यात् 'सत्तिंशती' जौहोत्यादिकावेव गृह्येते ।
 तेन भ्वाद्योर्नाड् । शोघ्रगतौ तु 'पाम्राधा—' (२३।६०) इति
 शिति धौरादेशः । धावति । ऋ ८३६ गतिप्रापणयोः ।
 ऋच्छति ।

The affix अङ् replaces the affix च्छि coming after सृ, शास्

and च । But here you cannot expect अङ् for शास् is लुप्तश्च or लुगविकरण अदादि hence through the contact of the same, छ and च also are taken to be जुहोत्यादि, which roots also are लुप्तश्च by 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (2486). Thus भ्वादि छ and च will not get अङ् (the difference in conjⁿ between them is—सरति (भ्वादि) ससत्तिⁿ (जुहो—) and चच्छति (भ्वादि) ष्यतिⁿ (जुहो)) । The root स (भ्वादि) is conjugated as सरति etc. then it means 'slow movement' but when it signifies 'quick movement or running' it will be replaced by 'घौ' in शप् by the rule 'पाप्नो etc' (2360). Thus स शप् ति—घौ शप्ति—धाव् अति—धावति । च to go and to cause to have—चच्छति by 'पाप्नो—etc.'—

नित— । सत्तिⁿश्च (स) शास्तिⁿश्च (शास्) अत्तिⁿश्च (च) इति इत्वात्—पञ्चमीवहुवचनम् । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (३११५२) इत्यतोऽङ् इत्यनुवर्त्तते 'विश्विद्वसुभ्यः—' (३११४८) इत्यत, कर्त्तⁿरीति, 'क्लि लुङि' इत्यतश्चलिरिति 'लुङि इति च तदाह—' 'क्लिरङ्' इत्यादि । एतेन 'अडा' असरदिति भवत्विति न भवितव्यम् इत्याह—इहेति । अङ्विधिरयं जुहोत्यादिकसृधातु पक्षे न तत्र भ्वादिगणसृ पक्षे । एव ऋधातुपक्षेऽपि श्रियम् । शास् धातुर्हि अदादौ पठ्यते । तस्माच्च गणाच्छपो लुक् भवति—'अदि प्रभृतिभ्यः शपः' इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । तेनाय धातु (शास्) लुप्तश्च भवति । सत्यⁿर्त्तौ (स च) च जुहोत्यादिकावपि स्तः । तस्माच्च गणाच्छप श्रु भवति इति (२५८८) च वक्ष्यते । अतो लुगविकरणत्वरूपधर्मासाध्यात्—शास्ति साहचर्यात्—'संसर्गात्' सत्यⁿर्त्तौ 'स च' इत्याद्यन्तस्थधातुद्वयम्—जुहोत्यादिकावेव जुहोत्यादौ—पठित्यमाणावेव गृह्येते—स्वीक्रियेते अस्माभिरिति शेषः । तेनाय पठितस्य सत्तेः पठित्यमाणस्य च अत्तेरङ् न उभयोरेव भ्वादित्वात् । असरत् । अशिषत् । अरत् इति अङ् इति रूपाणि द्रष्टव्यानि । शीघ्रगतावित्विति । स गती इत्यनेन स धातोर्गतिसामान्यार्थे रूप दर्शितम्, यदा त्वस्य शीघ्रगतिरर्थः तदा—पाच्यत्यादिना धीरा-

देशो भवति श्वादी परतः । ऋ धातुरनट् । पात्रेत्यनेन ऋच्चादेशे ऋच्छति इति ।
अथास्य लिटि गुणं दर्शयति—

२३८३ । ऋच्छत्यृताम् ॥७।४।११॥

दो— । तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋधातोः ऋतां च गुणः
स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ।

गुण is directed to the root ऋच्छ् read in तुदादि, to ऋ read in
श्वादि and to those that end in ऋ, when (the tense affix) लिट्
follows. The penultimate will have वृद्धि as before (see गुणोऽर्त्ति
संयोगाद्योः (२३७९)) । Thus आर आरतुः etc. ऋ ऋ णल्—अर् अर् अ—
आ अर् etc.—अत आदेः (२२४८) = आर् (by अत उपधायाः (२२८२))
अ = आर ; ऋ ऋ अतुस्—अर् अर् अतुस्—(अहलादिः—) आर् (अत
उपधायाः) अतुस्—(२२४८) आरतुस्—आरतुः । Similarly—आरुः etc.

मित— । ऋच्छति + ऋ + ऋताम् इति समासगतच्छेदः । इत्वात्—षष्ठी
बहुवचनम् । ऋच्छति इत्यनेन तुदादौ—पठिष्यमाणस्य 'ऋच्छ (१२९७) गतीन्द्रिय-
प्रलयमूर्त्तिभावेपु' इत्यस्य ग्रहणम् ; तदाह—तौदादिकस्येति । ऋ इति श्वादेशे ग्रहणम् ।
ऋताम् इति ऋदन्तान् सर्वान् गृह्णाति । 'ऋतश्च संयोगादिगुणः (२३७९—७।४।१०)
इत्यतो गुण इति 'दयतेर्दि' गि लिटि (२३८८—७।४।९) इत्यतो लिटि इति चानुवर्तते
तदाह—गुण इत्यादि । णलि प्राग्वदिति ऋतश्चेत्यत्र (२३७९) उक्तम्—किदर्थ-
सपीदमित्यादि । 'उपधायाः' (२२८२) इत्यनेनेति बोध्यम् । तथाच—ऋ ऋ णल्
इति स्थिते 'उरत्' (२२४४) 'उरण् रपरः' (७०) इति पूर्वखण्डस्य—(अभासस्य)
गुणे रपरत्वे च कृते, ऋतश्चेति उरण् रपर इत्युत्तरखण्डस्य (अङ्गस्य) च गुणेरपरत्वे च
—अर् अर् अ इति जाते हलादिशेषे 'अत आदेः' (२२४८) इत्यकारदीर्घे उत्तर-
खण्डस्य च 'अत उपधायाः' इति द्वौ—प्राप्तायाम्—आ आर् अ—आर इति भवति

एवमारतुरित्यत्र पूर्वखण्डस्य दोषेण—‘आ’ इत्येवं रूपे जाति अनेन (२३८२) गुणे
उत्तर खण्डस्य—‘अर्’ भावे सम्पद्यमाने—आ अर्, अतुम् इति भवति ततो रूपम् ।
एतत्पूर्वाभावे तु यण बाधित्वा परत्वाद् गुणे अरतुरिति स्यात् । एवमारतुरित्यादौ ।
अथास्य धलि भारद्वाजनिगमामित्यनिग्रिधे प्राप्ते आह—

२३८४ । इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥७॥२॥६६॥

दो—‘अट्’ ‘अट्’ ‘व्येज्’ एभ्यस्यलो नित्यमिट् स्यात् ।
आरिथ । अर्त्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्षीम् ।
गट् ८३७ घृ ८३८ सेवने । गरति । जगार । जगर्थ ।
जयिव । रिङ् । यियात् । अगार्षीत् । ध्वृ ८३८ हर्क्ष्णे ।
सु ८४० गतौ । सुस्रोथ । सुसुव । सुयात् । ‘णिश्चि—’
(२३१२) इति चङ् । लघूपधत्वादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुसुवत् ।
पु ८४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुपोथ—
सुपविथ । सुपुविव । सोता ।

The aug इट् is compulsorily prefixed to यल् coming after the roots अट्, अट् and व्येज् (व्ये) । Thus अट् अट् इट् यल्—अर् अर् इय—आ अर् इय—आरिथ also in व and म आरिव आरिम (by इट् owing to क्रादिनियम) । अरिष्यति by—अट्ङनोः स्ते—(२३६६), अर्यात्—(आशीलिङ्) गुण b)—‘गुणोऽर्त्ति—’ (२३४०) ; आर्षीत्—(लुङ्) by ‘आडजादौ—’ and ‘सिचि हङि. (२२८१) । Note that अट् will not have अङ् cp.—‘सति—’ (२३८२) । जगर्थ—want of इट् by भारद्वाजनिगम । जयिव by—क्रादिनियम । रिङ् i. e by ‘रिङ् शयक्—’ (२३६७) यियात् (आशीलिङ्), अगार्षीत् by अट् सिचि हङि and want of इट् । सु गतौ—this is what is stated in ‘णिश्चिदुस भ्यः—’ (२३१२)—अनिट् । सुस्रोथ = सुसु यल् सुस्रोथ (by इलादि—

‘सार्ध’ and ऋतो भार—) । In णल्—सुखाव । In व and न—सुख, व । सुख, न by क्रादिनियम (कसृभृह—) (२२१३) and want of गुण due to the कित्त्व of व and न । सूयात्—दीर्घ by अकृतसार्ध— (२२६४) । Because उरत्—is अन्तरङ्ग owing to its concern with चङ् which lies within (अन्तः) it, will supersede लघूपधगुण, which, though subsequent to उवङ् (‘अचिन्—(६।४।७७) and ‘पुगन्त—(‘७।३।३६), is concerned with तिप्—which lies without (वहिः) । Thus by the परिभाषा— ‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः,’ उवङ्—only is legitimate here, so अट्, स्रुत्तवङ्, तिप्—असुख, वङ्, अत्—असुख, व, अत्—असुख, वत् (It is also to be noted that चङ्, being ङित्—‘सार्ध—’ (२१६८) can not apply here). पु (सु)—here प्रसव means to permit and not to give birth to. पु + शप् तिप्—सु अति—सो अति (by सार्ध— (२१६८)—सव् अति—सवति । सवत् । असवत् । सवेत् । सुषोव (वृद्धिः) सुषुवत् (उवङ्) सुषुवः (उवङ्) । सुषोय—सुषुविध (option of इट् by भारद्वाज— नियम—सुषुविध (उवङ् and इट् by क्रादिनियम) । सोता—लुट्, आशोः— सूयात्—

मित— । इट् + अच्यर्त्ति (अत्ति + अर्त्ति) व्ययतीनाम् इतिच्छेदः । ‘आङ्-धातुकस्येङ् वलादे’रित्यत इडनुवृत्ताद्यपि—इङ्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति नागेशः । अर्त्तीति भौवादिकजौहोत्यादिकयोरुभयोरपि ऋधातोर्ग्रहणम् । अत्ति—इत्यनेन अट्—धातुर्गृह्यते, तदाह—अट् इति । व्ययतिना च—वेज् धातुर्ग्राह्यः । धलो नित्य-मिट्—इति—‘अचस्तासत्—’ (७।२।६१) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । विभाषा सृजि—(७।२।६५) इति तु स्वरितत्वान्नातुवर्त्तते । ऋतो भारद्वाजस्येति निषेधे प्राप्ते वचनम् । ऋ ऋ इट् य—इति स्थिते पूर्ववदभ्यासस्य—‘ओ’ इत्येवं रूपे जाते अङ्गस्य च अर इति जाते आ अर इय—इति स्थिते आरिष्ठ इति । अग्नियति—‘ऋङ्गनोः—’ (२३६६) इति इट् । अर्यात्—‘गुणोऽर्त्ति—’ (२३८०) इति गुणः ।

आर्षेत्—आडागमे निवि ह्रदी च ढपम् । अनिट्त्वादिकभाषः । अगदं—भारवा
नियमादिङ्निषेधः । अविषं—क्रादिनियमादिट् । पिपात्—(पापीः)—‘रिक् म
—’ (२३६७) इति रिडादिरे, रिङ्मामघाद दोषाभाषि च ढपम् । अगार्षेत्
अडागमे निवि ह्रदी ढपम् । अनिट्कत्वेन इट् परत्वाभावात् मिङ्भीषो न । सुषी
सुसूव (हृष्ट भृष्ट— इति इङ्निषेधः) । स्यात्—‘चङ्गुसाधं—’ (२२८०) ।
दोषः । लघूपधगुणादित्यादि । लघूपधगुणः परः—(‘पुरन्त—’ ८।१।८६) उवड
अन्तरङ्गः (अधिग्रु—६।४।७७) । तेन परमवि लघूपधगुणं बाधते ‘पृथ्परमिन्त्यान्तर
इति न्यायेनाम्—(उवडः) बलीयस्तात् । अयं भावः—अमुत् अ (चङ्) तु इति ष्य
‘रेकाट्कारस्य ‘सार्धधातुकार्धधातुकयो’रिति गुणस्य चङ् निमित्तकस्य डिङ्निषेधे
उवडपेक्षया परत्वात् तिपं निमित्तोक्तस्य रेकाट्कारस्य लघूपधगुणोऽपि न । स
(लघूपधगुणः) बहिर्भूततिबधेत्वाद् बहिरङ्गः । उवड् तु अन्तर्गतचङ्पेक्षः
अन्तरङ्गः । अतो लघूपधगुणं बाधित्वा उवडेव भवति । परादन्तरङ्गस्य बन्ध
रत्वादिति । ततश्च अमुत् वत् इति विदम् । पु इति (योपदेशः) । प्रसवगदस्य प्रा
गर्भसौचनार्थो नित्याह—प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । अभ्यनुज्ञानम् अनुमतिः—‘भी प्रत्य
—प्रज्ञा प्रसीति’ (अनुमति) इत्यादी दर्शनादिति भावः । सुषी—सुष
(भारवाजनियमादिङ् विकल्पः) । सुषुषिष—क्रादिनियमादिट् । सीता—सुट् गु
अथास निवि विधीयमाह—

२३८५ । सुसुधूज्भ्यः परस्मैपदेषु ॥७२॥७२॥

दो— । एभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु । अभावी
पूर्वात्तराभ्यां जिट्भ्यां साहचर्यात् सुनोतेरेव ग्रहणमिति ।
असौपोत् । नृ ८४२ । अत्रणे ।

The augment इट् is prefixed to सिच् coming after सु, गु ar
in परस्मैपद । Thus अट्, गु इट् सिच्, तिप्,—अ सी इ ० ईट् तु ।

by—‘सिचि ह्रस्विः—’ (2297) and सलोप by ‘इट ईटि’ (2266)—
असाव् ईत् by ‘एचोऽय्—’ = असावीत् । Some say that this सु is not भ्रादि
(‘पु प्रसवेच—य्योः’ but it is स्वादि, ‘पुञ् अभिषवे’ 1248—Root No.) on
account of its being interposed between एज् and धूज्, which also
are जित्—In that case there will be another form असौषीत् without
इट् (अट्, सु सिच्, ईट्—असौष् ईत् etc.) : अ to hear—

सित—। स्तु इति ‘एज्, स्तौ’—अदादिः । सु इति ‘पु प्रसवेचय्योः’
(भ्रादि) मतान्तरे तु धूज्—अभिषवे’ स्वादि इति वक्ष्यति । ‘इडत्त्यर्त्तव्यतीनाम्’
(७२।६६) इत्यत इडिति । ‘अङ्गेः सिचि’ (७२।७१) इत्यतः सिचि इति च ।
‘तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—एभ्यः—सिच इडिति । परस्मैपदेषु—किम्—
अस्तौष्ट—अधीष्ट । असावीत्—अट् सु इट् सिच् ईट् त् इति स्थिते सिचि ह्रस्वौ ‘इट्
इटौ’ति सिज् लोपे रूपम् । पचान्तरमाह—पूर्वोत्तराभ्यासिति । पूर्वोत्तराभ्याम्—एज्
धूभ्याम् जिदभ्यां जलोपिभ्याम् साहचर्यात्—संसर्गात्—सुनोतेरिव—स्वादौ पठिष्यमाणस्य
‘पुञ् अभिषवे’ इत्यस्यैव ग्रहणं तेन भ्रादेरिति अप्राप्ते—असौषीत्—अट् सु सिच् ईट्
त् इति स्थिते ह्रस्वः, इटः परत्वाभावात्—सिज् लोपस्तु न । शु अवशे इति—

३२८६ । श्रुवः श्रु च ॥३।१।७४॥

दी—। श्रुदः ‘श्रु’ इत्यादेशः स्यात् श्रु प्रत्ययश्च (शब्दविषये—
इति तत्त्वबोधिण्याम्) । श्रपोऽपवादः । श्रोर्द्धित्वाद्वातोर्गुणो
न । शृणोति । शृणुतः ।

The substitute श्रु is posted in place of the root श्रु and
the affix (vikarana) श्रु (नु) is then affixed. This (श्रु) over-
rules श्रप् here । The affix or vikarana श्रु—being डित् (by—‘सर्व-
धातुकस्येत् (2234)), the root (श्रु) is not gunnated owing to the

prohibition—‘किङ्ति च’ (2217) But वृ is gunnated when पित् affixes follow Thus शृणोति where तिप् is पित् but तम् being ङित्—we have शृणुत —

मित—। शृणु इति ‘शृ’—शब्दस्य ह्रस्विकवचनम् । अतः चकारिण—‘सादिभ्यः शृ’ (३११०३) इत्यतः शृ इत्यनुक्तव्यते—तदाह शृ प्रत्ययश्चेति । तत्त्वबोधिन्यां अत्रत्ययशेत्यनन्तरम्—‘शब्दविषय इत्यधिकं दृश्यते तत्र फलिताद्यकथनपरतया अधिकमपि सोदव्यम् । स धातुः केचित् भ्वादी पठन्ति । तत्र । तत्रात्वे चकार वैयर्थ्यापत्तेः । स्वादित्वादिभ्यः शृ प्रत्ययसिद्धेः श्भाप दर्शयितुमस्य ब्रह्मोपन्यासः । शपोऽपवाद इति । अनेन कतश्च सार्वधातुक एवास्य प्रवृत्तिरिति विभावनीयम् । ओर्ङि स्वादिति—‘सार्वधातुकमपित्’ (२२३५) इत्यननेति भावः । धातोः ‘शृ’ इत्यस्येत्यर्थः । तुमत्यस्य तु पित्सु शृणो—भवत्येवेति दर्शयति—शृणोति इति । शृणुत—तस्य ङित्त्वात् नोर्गुणो न । अथास्य अन्तिविभक्तौ उवाङि—प्राप्ते (यण्विध्यर्थम्) आह—

२३८७ । हुश्रुवोः सार्वधातुके ॥६॥४८७॥

दी—। शृणोतेः शृ प्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वाविर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवाङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः—शृणुवः । शृण्मः—शृणुमः । शृणोथ । शृणुव । शृणु । शृण्वानि । शृणुयात् । शृयात् । अथौपोत् । ध्रु ८४३ स्थैर्ये । भ्रवति । अयं कुटादौ—गत्यर्थोऽपि । द्रु ८४४ द्रु ८४५ गतो । द्रुदोथ—द्रुदविथ । द्रुदुविव । द्रुद्रोथ । द्रुद्रुव । णिथि—(२३१२) इति चङ् । अद्रुद्रुवत् । जि ८४६ जि ८४७ अभिमवे । अभिमवो नृनीकरणं नृनीभवनं च । आद्ये—सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये—त्वकर्मकः । अध्ययनात् पराजयते । अध्येतुं ग्लाय-

तीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जिः' (२६८५) इति तड् । 'पराजि-
रसोढः' इत्यपादानत्वम् ।

The substitute यण् is enjoined in place of the उ of the root हृ and in place of that of an अङ्ग or verbal base to which is added the affix श्च, which is marked with more than one syllable or vowel (अच्) and the letter उ in which is not preceded by any conjunct letter at the outset,—provided a Sarvadhātuka affix, beginning with an अच् or vowel follows. This (यण्) supersedes उवङ् (directed by अचिश्नुधातुष वां द्योरियङुवङौ (२७१—६४७७)). Thus शृण्वन्ति (श + शप् + भि = शृ श्च, अन्ति = शृणु अन्ति = शृण्व्, अन्ति = शृण्वन्ति ; 'शृणोमि by नृप्रत्ययस्य पितृसु गुणः'—अण्वः—शृणवः by 'लोपयास्यान्यतरस्यां स्वीः' (२३३३) । शृणाव—(णल्—वृद्धि of शृ, for it is not replaced by शृ when आर्द्धधातुक affixes follow). शृणोष—यल्—prohibition of इट् by 'क्लृ च भृ हृ—' (२२६३) and the अङ्ग is gunnated by 'सार्ध—' (२१६८), शृणुव (2nd per. pl. अ—here उवङ् comes in by 'अचिश्नु—' (२७१) । शृणु (लोट् सार्धधातुक hence श्नुप्रत्यय comes in and हि disappears by 'उतश्च प्रत्ययात्—' (२३३४) ; शृणवानि—गुण and अवादेश by 'आहुत्तमस—' (२२०४), 'पितृसु गुणः and 'एचोऽय्—' (६१) । शृणुवात् (विधिलिङ्) । शृयात् (आशीः)—दीर्घ by—'अकृत्—' (२२६८) । अश्रीषीत्—(लुङ्) ; वृद्धि by 'सिचि—' (२२६७) and the root being अनिट्—सिच् does not elide. दृदोष—दुदविष (दु + यल्) option of इट् by भारद्वाज-नियम i. e., by 'अचसास्वत्—' (२२९४) and 'क्तो—' (२२९६). दुदविष—इट् by क्वादिनियम and the affix व being कित्, the root is not gunnated and thus उवङ् comes. दृदोष prohibition of इट् by

‘लघुसङ्घ’— (2193) Similarly दृढ (here दृढ् comes in by अचिन्त— (271), अदृढवत् like असुखवत् (under rule 384) जि नि—ममिमव means to defeat and to be defeated. In the former sense it is transitive as शत्रुन् etc., and in the latter, it is intransitive as अध्ययनात् etc. ‘thinks it unbearable to study.’ Here जि is आत्मनेपद. by विपराभ्याम्— (2685) and अध्ययन् takes the fifth case ending by ‘पराजे —’ (589)

मित—। इय ग्रुयेति इहातु—इटीद्विचनम् । 'अदस्य' (६।४।१) इत्यधिकृतमनुवर्त्तते । 'एरनेकाचोऽसयोगपूर्वस्य (६।४।८२) इत्यतोऽनेकाच इति असयोगपूर्वस्य इति चानुवर्त्तते 'इको यण्' (६।४।८१) इत्यतो 'यण्' इति च । 'अचि-ग्रुधातु—' (६।४।७७) इत्यतोऽचीति च । तच्च 'साध्यधातुके' इत्यस्य विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । किञ्च ग्रु इत्यनेन च तदन्त गत्यतः । तदेतत् सञ्च मत्वाह—ग्रुप्रत्ययान्तस्य इत्यादि । असयोगपूर्वस्य इति तु उकारस्यैव विशेषणं न तु ग्रुप्रत्ययस्य । तेन 'आग्रुवन्ति' इत्यत्र उवडोव न यण् । उवडोऽपवाद परत्वादित्यर्थः । ग्रण्वन्ति—ग्रु-णप् भि इति स्थिते अत्र ङृचेति आदेशादौ कृते—ग्रण् अन्ति इति जाते यथादेशे (उकारम्यानि वादेशे इत्यर्थः) ग्रण्व् अन्ति—ग्रण्वन्ति इति । लुङोत्तम लुङ्गति इति वक्ष्यते । एव मुन्वन्ति इत्यादौ । इन्द्रो यो किम् ? योयुवति । युधातोयङ् लुकीदम् । अत्र भाष्यम्—'इन्द्रग्रहणं प्रापयति भाषायामपि यङलुङ् भवतीत्युक्ता—'किमेतस्य प्रापनं प्रयाजणं—वेभिर्दोति । चेच्छिदीति इत्येत् सिद्धं भवति' इति । असयोगपूर्वस्य किम् ? अच्ग्रुवन्ति । उक्तं रस्य प्रत्ययविशेषणत्वे तु 'अच्ग्रुवन्ति' इत्यत्रैव निषेधः स्यान्नत्वाग्रु-वन्तीत्यत्रापीति श्रियम् । ग्रणोमि—'पितृसु ग्रुण' इत्युक्त्वाद् ग्रुण । ग्रण्व—ग्रण्व—लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वी' (२३३४) इत्युकारस्य—प्राश्निको लोपः । एलि हद्दी शुश्राव । शुश्रीय—एलि रूपम्—क स्र भ्र ह भ्रादु स्रु शुबो निटि । (२२८१) इति इक्षिपेधाद् ग्रुणे (साञ्च—(२१६८)) रूपम् । शुश्रुव उवडि मध्यमवहुवचने रूपम् । ग्रणु—'उत्तमश्रमत्यादि'त्यस्य (२३३५) प्राप्तेर्हि लोपे रूपम् । ग्रण्वानि—'आङुत्तमस्य पिच्छेति आटि ग्रुण अवादेशे च मीर्निरिति नि (२२०४—२२०३५, स), ग्रणयात्—विधिलङ् ।

अ्यात्—‘अकृत्—’ (२२८८) इत्यादिपि दीर्घः । अग्रीषीत्—लुङ् सिचि वृद्धा-
 विडभावे (अनिट्त्वात्) इट् परत्वाभावात् ‘इट् इटि’ (२२६६) इति सिज्-
 लोपाभावः । भ्रु—स्थैर्ये—स्थिरत्वेऽस्मादेव भ्रुव इति । भ्रदति ‘सार्व—’ (२१६८) इति
 गुणेऽवादेशे च रूपम् । दृद् इति आद्यस्य रूपं दर्शयति घलि—दुदोथ दुदविथ भारद्वाज-
 नियमादिङ्विकल्पः । उभयतापि गुणः । उत्तरत अवादेशे विशेषः । दृदुविव—क्रादि-
 नियमान्निलमिट् ‘क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत्,’ वप्रत्ययस्य कित्त्वात् गुणाभावे ‘अचिश्नु-
 —’ (२०१) इत्यावङ् । अथ क्रादिसूत्रोपात्तस्य—(२२८३) द्रवते रूपमाह—घलि—
 दुदोथ—स्पष्टम् । दृदुव—क्रादिनियमादिग्निषेधे—प्रत्ययस्य—कित्त्वाद् गुणाभावे पूर्व-
 वदुवङ् । अदुदुवत् चङि द्वित्वे रूपम् । अत यद् वक्तव्यम् तद् (२३८४) सूत्रस्य—‘लघू-
 पधगुणादि’तिवृत्ति—ग्रन्थव्याख्यानावसरे प्रोक्तम् । न्यूनीकरणमधःकरणम्—एतेन
 ‘कस्य चिदि’ति कर्मषष्ठोत्पात्तेपात्—सकर्मकमिति गम्यते, तदाह—आदेश इति ।
 न्यूनीभवनमधोभवनम् । एतेन कर्तृसावस्यात्तेपादकर्मकत्वमनुमीयते तदाह—
 द्वितीयेत्विति—अन्यत् स्पष्टम् ।

दी— । अथ डीङन्ता ङितः । णिङ् ८४८ ईषड्सने ।
 स्मयते । सिषिये । सिषियिद्धे—सिषियिध्वे । गुङ् ८४८
 अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । गाङ् ८५० गतौ । गाते ।
 गाते । गाते । इट्—एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत् ।
 गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । ‘गाङ्कुटादिभ्यः—’ (२४६१)
 इति सूत्रे ङङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्वात्—
 ‘घुमास्था—’ (२४६२) इतीत्वं न । अगास्त । आदादिकी-
 ऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ८५१ घुङ्
 ८५२ उङ् ८५३ डुङ् ८५४ शब्दे । अन्ये तु ‘उङ् कुङ् खुङ्
 गुङ् घुङ् डुङ्’ इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते ।

ऊवे । 'वाष्पादाङ्' वलीयः' (परि ५६) इत्यवङ् । ततः
सवर्णदीर्घः । ओता । ओप्यते । ओपीष्ट । ओष्ट । डवते ।
जृडुवे । डीता । चुङ् ८५५ जुगङ् ८५६ मुङ् ८५७ षुङ्
८५८ गती । 'क्नुङ्' इत्येके । रुङ् ८५८ गतिरपणयोः ।
रपणं हिंसा । रुरुवे । रवितासे । धृङ् ८६० अवध्वंसने ।
धरते । टप्ते । मेङ् ८६१ प्रणिदाने । प्रणिदानं—विनिमयः
प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । 'निर्गट—' (२२८५) इति णत्वम् ।
तत्र घुप्रकृतिमाडिति पठित्वा डितो भाप्रकृतेरपि ग्रहणस्य इष्ट-
त्वात् । देङ् ८६२ रक्षणे । टयते ।

अथ डीडन्ता etc — 1. c uplo डीड् (968) विहायमा गती— डित्—
1. c आत्मनेपदिन । मिङ् (मि) to small चयते—मि शप् तिप् (b)
धात्वादे—2264)—मी अते (b) माव्—' (2168) and 'टित—' । मिमिधे—
duplication, गुण being barred on account of its क्त्वि । इयङ् by
अचिश्नु—comes in and प्ल by 'इङ्को—आदिश प्रत्यययो'—(211-12).
मिमिधिट्—मिमिधिव्—option of टल by 'इण—' (2247)—
(मि+ध्वे—मि मि इट् (बलादि—) ध्वे—मिमिधड इट् by इयङ् । without
टल—मिमिधिव् । गवत्—गु शप् त—गो अते—गश् अते । जुगुवे—गु ए—
जु गुष् ए (b) कुहोयु (2235) and अचिश्नु etc) । गी to गृ—गा+शप् त
by 'टित आत्मनेपदाना टिट्—गति (1) गा+शप्+आति=गा अ आति=
गा आति by 'अक वणे दीर्घः' (856 1 101)—गति (2) Here
though the rule 'आतो डित (2235—/ 2. 81) was legitimate on
account of its being posterior to the former ('अक—'), yet
it (आतो—) does not apply on the ground that the परिभाषा
'वाष्पादाङ्' वलीय—' is superseded by सवर्णदीर्घः । But in गा शप् भ्—

गा—अ अन्ते—गा अन्ते—, the subsequent rule 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2251—7. 1. 5) applies and thus अन्ते being replaced by अन्ते (अत् + 'टित आत्मनेपदानां टेरे' + ए) we get the same form गाते (3). इट् (first person sing.) being substituted by ए (by 'टित आत्मने—') गा gets the single वृद्धि substitute by 'वृद्धिरेचि' (72—6. 1. 88). Thus गा शप् इट्—गा अ इट्—गाए=गै । In the case of the affix इट् of लङ्—अट् गा शप् इट्—अगा अ इ—अगा इ (लङ् not being टित्—'आद् गुणः' (69+6. 1. 87) applies =अगे— (गेत etc. in विविलिङ्—'अतो येयः'—(2212). गासीष्ट—(आर्शीः सीयुट् सुट् त) । In the rule 'गाङ्कुटा—' (2561), the substitute 'गाङ्' of इङ् (1946) अथ्यने' अदादि comp 'गाङ् लिटि' (2459). is meant and this 'गाङ् to go' is (स्वादि) । Thus it being other than the गाङ् substitute is not डित्—by 'गाङ्कुटादिभ्योऽङ्निङित्' (2461) and not being डित्—it does not get ईत् (ई) by—घुमास्यागापाजहातिसां हलि (2562). Thus अट् गा सिच् त—अगास्त । Haradatta and others take this to belong to the अदादि (class and not to स्वादि class as we have done. There is no distinction, however, as to the consequence. In the लिटि—ए form of उवङ्, the process is—उ ए उ=उ उवङ् ए—by the परिभाषा 'वार्यादाङ् वलीयः—An operation which is taught in the अङ्गाधिकार—possesses greater force than an operation which concerns the combination of letter i. e. which is taught in the Sandhi-rules.' Thus उवङ् comes first and then the 'वार्य' (operation or सवर्ण दीर्घ by 'अकः—' (85) giving उ उवे—ऊवे ।

[Note that without this परिभाषा, the process would have been diametrically opposite i. e. सवर्णदीर्घ would come to operate,

first and then the चङ् operation and the result would have become उवे (उ उ ए=ऊ ए=उच् ए and not ऊवे (as shown above). Note also, by the way, that in some cases, though not in all, the authoritative explanation alone is our refuge (व्याख्यानमेव मर्यादम्) and hence there runs the परिभाषा 'चङ्मञ्जूषाः पाणिनीयाः'—The followers of Panini do not insist on the taking effect of a rule, when its cause or causes disappear' (Kielhorn). This is why in the former, case ग् च (गच्) चति, the सुवर्द्धोपे applies first and the चङ् परिभाषा later where as in this case (ऊवे) the चङ् परिभाषा or उचङ् takes effect first and the वच् later.] षीदीष्ट—(षागोर्निष्ठ) ; षीष्ट—लृङ्—षाट् षोगिष् त ङङिः) , डयति—डुङ् (ङ) + गप् + ति = डी च ति = ङच् चति etc जुटुवे निट्—ङ in the चभ्याम is replaced by ञ by 'कुक्षोयुः' (२२४५) । मृङ्—प्रविदान means to exchange and also to give back, restore to—प्रणिमयति—How to defend the प्लव of ति here, the rule 'नेमंदनदन्तपदपुमा—' (२२८५) read मा and not मृङ् ? In answer to this he (Bhattoji) says that मात्व—how ever in the above mentioned (२२८५) rule, the reading should be 'षाचुप्रकृतिमाङ्' in place of 'पुमा' so that the (लाचलिक or secondary) ङ eliding माप्रकृति (or मृङ्) also will be included as the ङित् दा प्रकृति (or ङिङ्) is taken within the पुमंसा । Thus the प्लव is legitimate. देह to protect—दयति ।

मित— । अथ ङीडन्ता इति—ङीङ् (८६८) विहायमा गतावित्यन्ता इत्यर्थः । ङित इति—आत्मनेपदिन इत्यर्थः 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५०) इति सूत्रात् । सिषिये—धोपदेशत्वात् प्लवम् (आदेश—' २१२ इत्यनेन) । सिषियिटे—विषि-यिधि—इषः, धीध्वलुङ्लिटो धोऽङ्गात् (२२८८) इति मूर्धन्यादेशेन प्लवविकल्पः ।

इङ्गुणाग्रादेशः । पाते गाते गाते—इति—तातांभेषु क्रमेण—रूपाणि—‘टित’
 आत्मने-पदानां टरे’ इति सर्व्व एतस्म । एवञ्च प्रथमं स्पष्टम् । द्वितीये तु गा शप्—
 आते = गा अ आते इत्येत्वे रूपे स्थिते—‘वार्णादाङ्ग’ वलीयः’ इति परिभाषाव नाश्रीयते
 तस्य स्थान्ये कत्वे एव प्रवृत्तेः । एवं च परमपि ‘आतो—ङितः’ (२२३६—७२।८१)
 इति सूत्रे वाधित्वा—‘अकः सवर्णे—’ (८५—६।१।१०१) इति दीर्घोक्तौ गा आते
 इति भवति ततोऽप्यनेनैव गाते इति । वार्णपरिभाषाश्रयणं तु ‘आत—’ इत्यस्य प्राक्
 प्रवृत्त्या गेते इति स्यात् । तृतीये तु—गा अ भ इति स्थिते ‘आत्मनेपदेष्वनतः (२२५८—
 ७।१।५) इत्यादादेशे एत्वे सवर्णदीर्घे च गाते इति सर्व्व रूपं तुल्यम् । गासे गाधे
 गाध्वे । गौ—(गा अ इट्—गा अ ए—गा ए—वृद्धिरेचि—७२) । गांवहे गामहे ।
 लोटि—गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व गाथाम् गाध्वम् । गौ गावहे गासहे ।
 लङि—अगात् अगाताम् अगात । अगाथाः अगाथाम् अगाध्वम् । अगे (अट गा
 शप् इट्—अगा अ इ—अगा—इ—‘आद् गुणः’ इत्येत्वम्) । विधिलिङि—गेत
 गथाताम् गेरन् इत्यादि स्पष्टम् । गासोष्ट गासीयास्तामित्याद्याशीर्लिङि । अथ गाङ्
 गतौ इत्यस्य ङित्त्वात् ‘गाङ्कुटादिसुव—’ (२४६१)—स्थगाङो ग्रहणं नेत्याह—
 गाङ्कुटादीति । तत्र ‘गाङ् लिटि’ (२४५८) इत्यनेन इङ् (१०४६) अध्ययने
 इत्यत्रादिष्टस्य—गाङो ग्रहणं न त्वस्य भौवादिकस्य । अतएव गाङ् कुटादिव्यतिरिक्तत्वात्
 ङिन्न भवति । अङित्वाच्च घुमास्थिति—(२४६२) इत्यमपि न । तेन अगास्व
 इत्यादीन्येव लुङि रूपाणि न त्वगीष्ट इत्यादीनि । आदादिक अदादौ पठितः अयम् गाङ्
 गतौ इति धातुः इति हरदत्तादयो मन्यन्ते । फलन्त्विति—तथाहि गा शप् ते इति स्थिते
 ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ इति शव् लुङि गाते इति रूपम् । आते इत्यादावपि समानमेव
 रूपम् । अथ ‘उङ्’ इत्यस्य रूपं दर्शयति—अवते इत्यादि, ओ शप् ते—ओ अते—अव्
 चते—अवते सार्व्वेति (२१६८) गुणत्वेऽवादेशः । लिटि विशेषमाह वार्णादाङ्ग
 वलीयः इति ‘संहिता कार्यात्—अङ्गकार्य्यं वल्वत्तरम्’ इति तदर्थः । तेन उ उ ए
 इति स्थिते उवङि प्रोक्ते उ उव् ए इति जाते अकः—इति सवर्ण दीर्घोक्तौ । अन्यथा
 सवर्ण दीर्घे प्राग् विहिते ऊ ए इति स्थिते उवङि—उव् ए—उवे इति स्यादिति

भावः । ओषीष्ट—परतः प्राप्ते—आमिषि रपम् । ओष्ट—भुङ्क्ति चाटयेति हतो
इडभावे च रूपम् । मेड् भावदाने इति । विनिमय, परिवर्तनेनादानम् । भुज् 'नेन्दन-
दपत पद सुमास्यतिष्ठ' (२२८५) 'इति मूले माधातोः क्तस्य भवेत्' ने प्राट्प्रमर्गेव-
शात्पूर्वत्वं विधीयते 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति न्यायात्—मेड् य आचटिका-
त्वात् । तदाच तस्य न स्यादित्यव्याप्तिः । न च 'गा मा-दा-यष्टनेत्रविशेष इदमुपगम्य
अविज्ञेयम् (सामर्थ्येन यष्टत्वात्) मेडोऽपि—स्यादिति वाच्यम् । तदात्र हि स्यादिका-
योर्भेदोऽपि नोतीरत्येकत्वे 'प्रणिमाता प्रणिमास्यति इत्यादियपि न संस्ये स्यादित्यस्यासि-
गिति चेत् । मन्थम् । 'पुमंशागुणे (दधा मदाष्ट) प्रविदयने प्रणिधयति इत्यादौ मन्थपच-
सिद्धये—भाष्यकारैरित्य' मिहामितम् । नेगदमद—इति कत्वविधौ—पुनः—' इत्यस्य
स्याने 'पुप्रकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । पुप्रकृतिप्रमाङ् चेति इत्यः । प्रकृतिः कर्त्तव्या-
काङ्क्षयां पुष्पोक्तयोः (पुमाङोर्विष) । तेन न क्त्वाप्यव्याप्तिः । नापि मा माने इत्यत
मिनातिमिनीत्योय (मीङ्मुमित्रीय) अतिय्याप्तिः । 'माङ्' इति डकारानुव्यक्तस्यैव
पठितत्वादिति (तत्त्वबोधनी) । अत भाष्यवचनञ्च—'... अवश्यं तात (पुट्यत)
मार्थं प्रकृतियष्टण कर्त्तव्यम् । प्रणिमयते प्रणमयत इत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तात्—
अपकृष्यते पुप्रकृती माप्रस्तौ चेति । यदि प्रकृतियष्टणं क्रियते प्रणिमितीति प्रणि-
मिनाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथ—क्रियमाणेऽपि प्रकृतियष्टणे इह कथाप्रभवति ।
प्रणिमाता प्रणिमातुं प्रणिमातव्यम् इति । आकारान्तस्य—द्विती यष्टणं विज्ञायते ।
यद्येव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतियष्टणे—आकारान्तस्य द्विती यष्टणं विज्ञायते एव
क्रियमाणेऽपि प्रकृतियष्टणे—द्विती यष्टणं विज्ञायते । विज्ञातार्थेनापि (प्रणिमाता
प्रणिमातुमित्यवर्धेन) चापि नार्थः । द्वौप एवैतस्याः परिभाषायाः 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्येवेति गा-मा-दा-यष्टनेत्रविशेष इति । एतदेवाभिप्रेत्याह—तदेति कत्व-
विधावित्यर्थः । टिडिति—

२३८८ । दयतेर्दिगि लिटि ॥७॥४॥८॥

दो— । 'द्विग्यादेशेन द्वित्ववाधनमिष्यते' इति वृत्तिः ।
दिगे ।

The substitute 'दिग्' replaces the root देङ् in लिट् । By this, 'दिग्' will not be duplicated—cp.—the vrittikara i.e. the Kasika vritti. 'It is intended that the duplication will be barred by the substitute दिग्' । Thus देङ् + ए = दिग् + ए = दिग्ये (इको यणचि (४७)) ।

मित— । दयतेदेङ् धातोः (स्थाने) दिग् (इत्यादेशः) स्यात् लिटि—इति सूत्रार्थः । एवञ्च देङ् + लिट् ए इति स्थिते दिग्यादेशेन (दिगौति लुप्तप्रथमाकमिति ज्ञेयम्—अनेकाल्वात् सर्वादेशे) दिग् ए इति जाते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (२१७७—६।१।८) इति द्विले प्राप्ते आह—'दिग्यादेशेन' इति । स्पष्टम् । वृत्तिरिति भाष्यस्यापुनरुक्त्यर्थम्—'दिग्यादेशः क्रियताम् द्विवचनमिति । परत्वाद् दिग्यादेशेन भवितव्यम् । तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् । एवं तर्हि (साभ्यासस्य इति वचनेनेत्यर्थः) दिग्यादेशो द्विवचनं बाधियते' इति तत्रस्थभाष्यवचनात् । न चैवं 'प्यायः पी' 'चच्छिङ्' ख्याङ् इति पी ख्याङ्भ्यामपि द्वित्वबाधनं स्यादिति वाच्यम् । तत्र 'परसप्तमीत्वाभावादिति एतत् सूत्रस्थभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एवं वभूव इत्यत्रापि विषयसप्तम्याश्रयणात् द्वित्वासिद्धिरित्यलम् । अयं दयते लुङि विशेषमाह—

२३८८ । स्थाघोरिच्च ॥१२॥१७॥

दी— । अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित् स्यात् तङि । अदित । अदिथाः । अदिषि । श्यैङ् ८६३ गतौ । श्यायते । शश्ये । पौङ् ८६४ वृद्धौ । प्यायते । पप्रे । प्याता । त्रैङ् ८६५ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ८६६ पवने । पवते । पुपृवे । पविता । मूङ् ८६७ वन्धने । मवते । डीङ् ८६८ विहायसा गतौ । डयते । डिङ् । डयिता । तृ ८६९ प्लवनतरणयोः ।

The इत् or इ is the final substitute of the roots स्था and the six दा धा—technically known as 'च' and the affix सिच्, after them is कित्—(in आत्मनेपद) । Thus, षट् दीङ् सिच् त + अ दा स् त (आदिच.—(२३७०))—अ दि त=अदित (स् लोप—by ऋसादङ्गात् (२३६८)) similarly अदिधाः etc. श्वायते—श्वैङ् + शप् ते (by 'टितः—') ग्याय अ ते । शश्वे—श्वैङ् + ए = श्वा ए—(by—आ देच)—श्वा श्वा ए—ग श्वा ए (हलादिः शेषः)—शश्व् ण (by 'आतो लोप इटि च' (२३७२)),—ष्वैङ् and त्वैङ् are like श्वैङ् । पूङ् to purify पवते = गुण and अवादेग । पुपुव by अभ्यासङ्गस्य and उवङ् । डौङ् to go in the sky डिङ्—by अभ्यासङ्गस्य and यण् । तृ to swim and cross—

नित— । स्था च घुच तयोरिति म्यान षष्ठी । तेन तयोः स्थाने इत्यर्थेनाम, । 'अलोऽन्यस्य—' इति अन्यस्य आकारस्यैव इत् (इ) इत्यादेशः । चकारार्थमाह—सिचोति 'असंयोगाक्षिप्त कित्' (१।२।५) 'इनः सिच्' (१।२।१४) इत्यतः कित्—सिचोरनुवर्त्तनादितिभावः । परस्मैपदेषु—नेदं प्रवर्त्तते—अस्यात् । अदात् । अधात् । आत्मनेपदेषु अदित—(षट् दा सिच् त—अदिम् त—अदि ० त 'ऋसादङ्गादि'ति सिचो लोपः । एवम्—अधित । अस्थित । अस्थिवाताम् इत्यादि । श्वैङिति—शश्वे—'आदेचः—(२३७०) इत्यादि कृते अभ्यासङ्गस्य, 'आतो लोप इटि च' (२३७२)—इत्युत्तरखण्डस्य आलोपे च रूपम् । त्वैङ् श्वैङ्वत् । पुपुवे इति पूपू ए इति स्थिते पूर्वखण्डस्य ऋस्य उत्तरस्य उवङादेशे पुपुव् ए इति जाति रूपम् । पविता लुट् इट् । मूङ्—पूङ्वत् । डौङ्—डिङ् अभ्यासङ्गस्य यणादेशे च रूपम् । तृ इति—

२३८० । ऋत इडातोः ॥७।१।१००॥

दी— । ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत् स्यात् । "इत्वीत्वाभ्यां-गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन ।" (वार्त्तिक ४३७३) । तरति ।

‘ऋच्छतृताम्’ (२३८३) इति गुणः । ‘तृफल—’ (२३०१) इत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः ।

The इत् or इ is the final substitute of the अङ्ग or base of a root that ends in long ऋ i.e. this ऋ is replaced by इ, then by ‘उरण् रपरः’ (७०) the forms are किरति (कृ विक्षेपे.) गिरति (गृ निगरणे) etc. But in the case of तृ, this इत्, though अन्तरङ्ग, will be barred by the subsequent rule सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः (७३८४) according to the Vartika—इत्त्वोच्चाभ्याम् etc. ‘After having barred the इत् (ऋतइङ्गातोः—७११००) and उत् (उदोष्ठापूर्वस्य (७११०२), the गुण (सार्वधातुकार्द्ध—७३८४) and वृद्धि (‘अचो जिति’ ७३११५) will come in (to operate in their places in conformity with the विप्रतिषेध rule (‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’) । Thus तरति—ततार (पिपर्त्ति—पपार) etc. In तेरतुः, the process is तृ + अतुस् = तर् तर् अतुस् by ऋच्छतृताम् (२३८३) = ० तेर् अतुस् by ‘तृफल—’ (२३०१) । Similarly तेरुः, तेरिष, तेरष्टुः etc.

मित— । ऋदिति तदन्तस्य ग्राहकम् । ‘अङ्गस्य’ (६१४१) इति सप्तमाध्याय—परिसमाप्तिपठ्यन्तमधिकृतम् । तदाह—ऋदन्तस्थेत्यादि । ननु इत्वे ऋते किरति गिरतिवदपि ‘तिरति’ इति स्यात्—तथा—‘पिपर्त्ति’ इत्यत्र ‘उदोष्ठापूर्वस्य’ (२४६४ —७११०२) इति उत्त्वं स्यात् तथोरन्तरङ्गत्वादिति चेत् । न । तन्निषेधपरवाचिक—सङ्गावात् इति वार्त्तिकमुपन्यस्यति—इत्त्वोच्चाभ्यामिति—इत्त्वञ्च उत्त्वञ्च (इत्त्वः) ताभ्याम्—ल्यवलोपे पञ्चमी । इत्त्वोत्वे बाधित्वा इत्यर्थः । गुणवृद्धौ कर्तृपदे । विप्रतिषेधेन द्वेता करणे वा तृतीया । तेनाद्यमर्थः—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति सूत्रं निमित्तीकृत्य अन्तरङ्गमपि इत्त्वम् उत्त्वञ्च बाधित्वा गुणः (‘सार्व—’ ७३८४) वृद्धिश्च (अचाजिति—७३११५) भवतः । अतः तरति, ततार, पिपर्त्ति, पपार इत्यादि

सिध्यति । एतेन 'पूर्वपरमित्यान्तरङ्गापवादानामिति परिभाषा नान्वितव्येति विभाव-
नीयम् । अथ तैरित्यादेः प्रक्रिया दर्शयति—कृच्छेति । अभ्यासलोपयेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
एव तैरिथ, तैरिथु, तैर । ततार—ततर, तैरिथ, तैरिम ।

२३८१ । वृत्तो वा ॥७१॥३८॥

दी— । हङ् हञ् भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि ।
तरिता—तरीता । 'अलिटि' इति किम् ? तैरिथ । 'हलि च'
(३५४) इति दीर्घः । तोर्यात् ।

The augment इट्, coming after हङ्, हञ् and roots ending in long कृ, becomes long optionally—except when लिट् follows. Thus in लुट्—तरिता—तरीता (तृ इट् ता—तर् इ ता गुण—by सञ्ज्ञधातु—
(२१६४)) Why say अलिटि—not in लिट्— witness तैरिथ (without the long alternative) । In आजी.—the form being तृ यात्—तिर् यात् ('कृत इत्' (२३८०), 'उरण् रपर.' (७०), here गुण does not apply ; for यासुट् is कित by 'किदाशिपि') । But the rule 'हलि च'(३५४) applies giving तोर्यात्—similarly, तोरणं, कीर्णं, गीर्णं etc

मित— । ह च कृत चेति समाहारदन्धेन वृत्त इति, तच्चात्—इति पञ्चम्यन्तम् ।
ह इति हङ् हञ् जोर्याहकम् कृत इति च तदन्तस्य । तदङ्क—हङ् हञ् भ्यामृदन्ताच्चेति ।
'आईधातुकस्थेड्वलादेः' (७१॥३५) इत्यत इटमनुवर्त्तं घञा विपरिणम्याह—इटः
इति । 'यहोऽलिटि दीर्घः' (७१॥३७) इत्यतोऽलिटीति दीर्घ इति चानुवर्त्तं
तदाह—दीर्घ इत्यादि । तरितेत्यादि गुणे रपरत्वे दीर्घविकल्पः । अलिटि इति
प्रसज्यप्रतिषेध—तेन लिटि न स्यादित्यर्थः । अतो लिटि उदाहरति तैरिथ इति ।
तोर्यात्—आशिपि यासुटः कित्वाद् गुणाभावे 'कृत' इति इत् रपरत्वं हलि चेति (३५४)
दीर्घश्च । एवं कीर्णगीर्णशीर्णाः । तथासु 'सिचि इटो दीर्घो नेत्याह—

२३८२ । सिचि च परस्मैपदेषु ॥७।२।४०॥

दी— । अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप् ८७० गोपने । तिज ८७१ निशाने । मान ८७२ पूजायाम् । बध ८७३ बन्धने ।

The augment इट् does not get the long substitute when it comes after वृङ्, वृञ् and ऋकारान्त roots, provided सिच्—follows in the परस्मैपद । Thus अतारिष्टाम् (अट्, तृ इट् सिच्, ताम् (तस्) —अतार् (सिचि वृद्धिः—' २३८७) इष्टाम् etc). वृञ्—अवारिष्टाम् । The former (वृङ्) is आत्मनेपदी hence it has got no such form similarly अतारिषुः etc. The singular form is अतारीत् (सिच्, लोप by 'इट् इटि' २२६६) ।

अथ etc.—Now we take up the eight अनुदात्तेत् or आत्मनेपदी roots (beginning with गुप् and ending in हृद(८७७)). तिज—to sharpen etc.

मित— । 'आर्द्धधातुकस्थे' (७।२।३५), 'ग्रहीऽलिति दीर्घः' (७।२।३७), 'वृत्तो वा' (७।२।३८), 'न लिङि' (७।२।३९), 'सिचि च परस्मैपदेषु' (७।२।४०), इत्यष्टाध्यायीसूत्रक्रमः । तदाह—अत्रेति । परस्मैपदपरे सिचि इत्यर्थः । वृत्तः—वृङ्-वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परवर्तिन इटो दीर्घादेशो न । आत्मनेपदित्वाद् वृङ् उदाहरणं नास्ति । इतरयोस्तु अतारिष्टाम् अवारिष्टाम्—सिचि वृद्धीदीर्घाप्राप्तौ च रूपम् । एवमतारिषुः अवारिषुः इत्यादौ । सिचि तिपि तु अतारीत्—'इट् इटि' (२२६६) इति सिज् लोपे वृद्धौ रूपम् ।

अष्टाविति । गुप् इत्यारभ्य हृद पुरोषोत्सर्गे (८७७) इत्यन्ता इत्यर्थः । निशानं तीक्ष्णीकरणम् इत्यादि ।

२३८३ । गुप्तिज्किङ्गः सन् ॥३।१।५॥

२२८४ । मानवदान्शानभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥३१॥६॥

दी— । सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् । मानादीनामभ्यास-
स्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुप्तेर्निन्दायाम्' (वार्त्तिक १६८७) ।
'तिजिः क्षमायाम्' (वा—१६८८) । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे'
(वा—१६८९) 'निग्रहे' 'अपनयने' 'नाशने' 'मंगये' च ।
'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा—१६९०) 'वधेयित्तविकारे' (वा—
१६९१) । 'दानेराजवे' (वा—१६९२) । 'शाने निशाने'
(वा—१६९३) । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वम् ।

The affix सन् is added to roots (गुप्, तिज् कित्, मान् वध् दान् and शान्) mentioned in (these) two rules And the इकार occurring in the अभ्यास (duplicate) of मान् etc (वध्, दान्, शान्), becomes दीर्घ or long (But these roots will not take सन् in the sense attached to them by Panini but in particular senses as expressed by the vartikakara Thus गुप् takes सन् in the sense of censure, तिज् in the sense of patience or enduring, कित् in the sense of healing a disease, punishing, removing, destroying and in the sense of apprehension, मान् in the sense of wishing to know i.e. deciding, वध् in the sense of affecting the mind, दान् in the sense of straightforwardness and शान् takes सन् in the sense of whetting After सन् has been added (to them) they will be considered as secondary roots by 'सनाद्यन्ताः धातवः' (2304)

नित— । मानवदान्शान्भ्य + दीर्घः + च + आभ्यासस्य इतिच्छेदः । सूत्रद्वयो

तेभ्य इति—गुप्, तिज्, कित् इत्येभ्यः सान्, वध्, दान्, शान् इत्येतेभ्यश्च इत्यर्थः । ततः
 आभ्यासस्य इतिक्केदः । अभ्यासस्य विकारः आभ्यास (अण्प्रत्ययः) स च 'सन्त्यतः'
 (२३१७) इत्यतः विहितस्य इत्यस्यैव ग्राहकः न तु 'ऋस्वः' (२१८०) इति ऋस्वस्य इति
 'गुणो यङ् लुको' (७४८२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तदाह मानादीनामिति ।
 अयमर्थः—गुपादिभ्यो मानादिभ्यश्च सन् स्यात् । विशेषस्तत्र यत्—मानादीनामेव
 अभ्यासावयवस्य इकारस्य दीर्घ इति गुपादेस्मादृशादेशाभावात् । सञ्चैतेभ्यः सूत्रकार—
 निदिष्टैर्दार्ढ्येषु न भवति किन्तु वार्त्तिकहहिताद्धेर्वेति वार्त्तिकसप्तकमुपन्यस्य दर्शयति
 गुप्—निन्दायाम् इत्यादि शानेर्निशाने इत्यन्तम् । चसा शक्तौसत्यामप्यहिसनम् ।
 अपनयनं दूरीकरणम् । संशयो विचिकित्सा (विचिकित्सातु संशय इति कौषात्) ।
 जिज्ञासा विचारः 'मानेर्विचारे' इति वृत्तिग्रन्थात् । चित्तविकारो घृणादिः । आर्जवं
 कापव्यविरहः । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । सनाद्यन्ता इति धातुत्वमिति—तत एभ्यः
 शप्तिवादयः स्युरिति भावः ।

२३८५ । सन्यङोः ॥६॥१॥८॥

दी— । सन्नन्तस्य—यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु
 द्वितीयस्य । अभ्यासकार्थम् । गुपिप्रभृतयः किङ्किना निन्दा-
 द्यर्थका एवानुदात्तेतः । दान्शनौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं
 सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य
 केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात् सनोऽत
 नार्द्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साञ्चक्रे ।
 तितित्छते । मौमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । वीभत्सते ।
 रभ ८७४ राभस्ये । आरभते । आरभे । रब्धा । रप्सते ।
 ड, लभष् ८७५ प्राप्ते । लभते । ष्वञ्ज ८७६ परिष्वङ्गे ।

The first syllable of any root and the second syllable of any

अजादि (beginning with an अच् or vowel) root are duplicated after the roots (both ह्लादि and अजादि) have been affixed with सन् and यद्. These desiderative and frequentative roots will then have the operations due to duplication viz—ह्लादिज्ञेय etc. The roots मुवि etc, except क्तिन्, च गुप् तिञ्, मान् and अघ् are अनुदात्ते (आत्मनेपद) in the senses of censure endurance or forbearance etc. etc. The rest two दान् and ज्ञान् are स्वरिते—(i. e. they are आत्मनेपद—only when the result of the action accrues to the agent) These seven roots are always used as desideratives. In the senses other than censure etc i. e., in the senses of conceding etc, they have not the अनुदात्त अनुबन्ध and belong to the चुरादि class (and not to the स्वादि). But when they are taken to belong to the चुरादि class, they will take both the आत्मनेपद or परस्मैपद termination according as the friction rests on the agent (कृणुमि क्रियाफलं) or not (पकृतुमे क्रियाफलं) by the rule 'विषय' (2654—1.374) Thus the Pāṇini's instruction in the धातुपाठ, that these roots are अनुदात्ते or आत्मनेपदिन्, when used singly, is of little consequence, for they are never used singly. Hence the अनुदात्तानुबन्ध having no scope there; i. e. in the cases of the roots' being singly used, they (roots गुप् etc) will have तङ्, (only) after they have been affixed with सन्. Here (in गुप्तिञ्किञ्च सन्) the affix सन् is not an आर्धधातुक for there is no mention of the term 'धातो' (as in 'धातोः कर्मण'—(2608) 'धातोरेकाधो—' (2629), etc.) Hence neither इट् will be prefixed to सन् nor will गुष be enjoined

to a root, followed by this सन् । Thus जुगुप्सते—(गुप् सन् शप् ते—गुप्
गुप्—म् अते—गुगुप् स अते—जुगुप् अते ('कुहोयुः—2245)—जुगुप्सते—
('अतो गुणे' (191) । जुगुप्साच्चक्षे by 'कार्प्रत्ययादाम्—' (2309) and अतो
लोपः (2308). तित्तिचते—तिज् तिज् सन् शप् ते=तित्तिज् अ ते then
by 'खरि च' (121) तित्तिक् स अते (इण्कोः—(211) and आदेशप्रत्यययोः—
212—तित्तिच् अते—तित्तिचने (by अतो गुणे—191). सौमांसते—मा
मान् स अने—म मान् स अते ('ऋद्धः' 2180)—मिमान् स अने—by 'सन्त्यतः'
—2317)—सौमान् स अने ('मान्वधदान्शान्भ्यो—2394)—सौमांसते
('नश्चापदान्तस्य झलि' 123 and 'अतो गुणे' 191) । भष्भवः and चर्त्त्व
are applicable in वीभत्सते—ववध् स अते—वीवध् स अते—वीभध्सते
('एकाचो वशो भष् भणन्तस्य सध्वोः—329)—वीभत्सते (खरि च 121) ।

सित — । सन् च यङ् चेति (इन्द्रः) तयोरित्यवयवषष्ठी । 'येन विधिसिद्धान्तस्ये'ति
सन्नन्तस्य यङन्तस्य च इत्यर्थलाभः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य—' (६।१।१) 'अजादेर्द्वितीयस्य'
(६।१।२) इति सूत्रद्वयमनुवर्तते तदाह—सन्नन्तस्य इत्यादि । सन् यङोरित्यत्र पर-
सप्तमोमात्रित्य 'सनि यङि च परे' इति व्याख्याने तु प्रतिपूर्व्यादिनः सनि प्रतीषिषति
इति सन्प्रत्ययसहितस्य द्वित्वं न स्यात्, तथा अटघातोर्वङि—यङ्प्रत्ययसहितस्य
अटनेर्हिताभावात्—अटाव्यते इति न सिद्धेत्— । तेनावयवषष्ठीमवलम्ब्या तदन्त-
विधिना व्याख्यानमेव साधोयः । परसप्तम्या व्याख्याने प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तैरिति
ज्ञेयम् । अथ गुपादिषु—के केध्वर्थेषु अनुदात्तेतः स्वरितेतो वा भवन्ति इति विवेक-
प्रदर्शनपरःसरं तेषां नित्यानित्यसन्नन्तत्वं—व्यवस्थापयति—गुपिप्रभृतय इति । किद्-
भिन्ना गुप् तिजमान्वधाश्चत्वार इत्यर्थः । एते 'गुपेर्निन्दायां,' 'तिजः चेमायाम्'
इत्यादिषु—वार्त्तिकरुद्रविहितेष्वेवाधेषु—अनुदात्तेतः आत्मनेपदिनः सन्तः सन्प्रत्ययं
लभन्ते । किदघातुः परस्मैपदिषु पठिषमाणत्वाद् यद्ययं अनुदात्तेद्भवति तदा
व्याधिप्रतीकाराद्यर्थपञ्चकेषु एव सन्भाग् भवति । दानशानौ त्विति— । एतौ दान्
खण्डने—शान् तेजने इति स्वरितेतुषु पठितौ इह त्वात्त्वनिशान्धोरिवार्थयोः सन्भागी

भवत । एते इति गुप्तिजद्वयं सप्त इत्यर्थः । नित्यं सन्नन्ता इति । निन्दाद्यर्थेषु इति योज्यम् । अर्धांशरेष्विति— । धातुपाठोपात्तेषु—गोपनाद्यर्थेषु इत्यर्थः । ‘अनुवन्धका.’ अनुदात्तेत्त्वलक्षणानुवन्धरहिताः सन्त चुरादौ पठ्यन्ते नतु भ्रादौ । तत्र च (चुरादौ) धानुदात्तानुवन्धकरणेऽपि ‘णिचयेति’ कर्तृमे फले तङ् स्यादेव । नतु तर्हि केवले (णिज्ज्विरिति) गुपादेः अनुदात्तानुवन्धकरण व्यर्थम् केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् तत्राह—अनुवन्धस्य इति । यतः केवलस्य गुपादेरात्मनेपदत्वेन प्रयोगाभावात् तत्रानुवन्धकरण व्यर्थं ततः सन्नन्तस्यैव तस्य (गुपादेः) आत्मनेपदत्वेन प्रयोगः । अथ स्पष्टार्थ—गुपादेः केवलस्य ‘अथाष्टानुदात्तेतः’ इत्याह्वा आत्मनेपदं विधीयते । अथच एतेषां केवलत्वेन (णिजादिसहायरहितत्वेन) प्रयोगो न दृश्यते । तेन अनुदात्तेत्त्वलक्षणानुवन्धकरण व्यर्थम् । न च णिज्यं तत्त्वविधानमिति वाच्यम् । तत्र कृतेऽप्यकृतेऽपि वा तर्हि—णिचयेति कृत्यमे फले तङ् भवत्येव । अतः परिज्ञेधान् सन्त्येव तङ् यतः सन्निधौ विहायैव न प्रयुज्यते । तत्रापि (सन्त्यपि) निन्द्यार्थेऽप्येव तङ् न गोपनाद्यर्थेषु इति । धातोर्गतिरिति—तथाच—‘धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छर्था वा ; ‘धातोरेकाचो ह्रस्वादेः क्रियासमभिहारे यङ्’ इत्यनयो ‘धातो’रिति सन् यङौ विधीयते तेन तत्र सनयङोराईधातुकत्व भवति । अतः तु (‘गुप्तिज्ज्किदभ्यः सन्’ इत्यादिषु) ताडशविधानविरहः । अतोऽत्र सन्नन्तो नाईधातुकत्वं किन्तु सार्वधातुकत्वमेव । यतश्चाईधातुकत्व नास्ति अत इङ्गुणावपि न भवतः । जुगुप्सते—गुप् सन् शप् ते—गुप् स अते—गुप् गुप् स अते—गुगुप् स अते—जुगुप् स अते (‘कुङोयू — (२२४५) —जुगुप्सते (‘अतो गुणे’ (१८१)) । जुगुप्सा चक्रे—काम्प्रत्ययादा-मित्याम् । ‘अतो लोप इत्यलोपः । काम्प्रत्ययवदित्यनुप्रयुक्तस्य कृञोऽप्यात्मनेपदम् । तितिसते—तितिज्ज्सते—तितिगुप्सते चो.कुङिति कुत्वेन ग. । तस्य खरि वेति चल्-न कः । ततः सनः प्रत्ययावयवत्वात् इत्यङ्को आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् । मीमांसते—मामान् सते—ममान् सते—इत्थ इति इत्थ, मिमान् सते सन्त्यत (२३१७) इति इत्वम्, मोमान् सते मानवधेति दीर्घं,—मोमांसते ‘नयापदान्तस्य भञि (१२३) इत्यनुस्वारः । भवभाव इति—‘एकाचो वशोभम्—’ (८२३७) इति वधो वकारस्य भकारः ।

चर्त्वेमिति 'खरि च' (८।४५) इति वधी धकारस्य—तकारः । ततः भत्सेति भवति । 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१) इति भषत्वचर्त्वेयोर्हितं प्रति (एकाचो द्वे—६।१।१) असिद्धत्वाद् द्वित्वादिकं प्राक् सम्पाद्य ततो भषत्वचर्त्वे इति भावः । एव ववध सति इति स्थिते इत्वदीर्घत्वभषचर्त्वेण ह्यतेषु वीभत्सते इति । इति गुपादयश्चत्वारो गताः । कितिप्रभृतयस्त्वयस्यु तव तव धातुपाठक्रमेणोदारिष्यन्ते ('न दृशः' (२४०७) इत्यत्र दृष्टव्यम्) । रभ इति रामस्यं शीघ्रीभावः उपक्रमोवा । प्रायेणाङ्पूर्वं इति दर्शयति—आरभते इति ; आरभे—एत्वाभ्यासलोपी । रव्धा—लुटि तासि रूपम् । भलः तकारस्य धकारः—ततो भलां जगिति भंकारस्य वकारः । रप्स्यते—रभ्स्यते इतित स्थिते खरिचेति चर्त्वेन भस्य पत्वम् । डुलभष् डित् करणं 'डितः क्तिः' इत्यर्थम् । षित्—रुरणन् 'षिद्धमिदादिभ्योऽङ्—' इति 'लभा' इत्यर्थम् । लभते इति । लिट लङीस्तु—लभे अलध्व इत्यादि । लृट्—लप्सते । पृञ्ज इति षोपदेशः अनिट् व ।

२३८६ । दंशसञ्जष्वञ्जां शपि ॥६।४।२५॥

२३८७ । रञ्जेश्व ॥६।४।२६॥

दौ— । एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । 'अन्यग्रन्थिदन्निस्वञ्चोनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरम् । 'देभतुः' 'सस्वजे' इति भाष्योदाहरणदेकदेशानुसृत्या—इहाप्याश्रीयते । 'सदेः परस्य लिटि—' (२३६१) इति सूत्रे 'स्वञ्ज रूपसंख्यानम्' (वा ४८६८) । अतोऽभ्यासात् परस्य—षत्वं न । परिष्वजते—परिष्वज्जे । सस्वजिषे—सस्वज्जिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्च्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्ता । प्रत्यष्वङ्क्ता । 'प्राकमितात्—' (२२७६) इति षत्वम् । परि-

निविभ्यम् 'सिवादीनां वा—' (२३५८) इति विकम्पः । एत-
दर्थमेव 'उपसर्गात् सुनीति—' (२२७०) इत्येव मिहं मुम्बञ्जरीः
'परिनिवि—' (२२७५) इत्यत्र पुनरुपाटानम् । पर्यपङ्क्त-
पर्यमङ्क्त । हट् ८७७ पुगेपोत्सर्गं, हटर्त्त । जहट्टे । हत्ता ।
हत्स्यते । हटेत । हत्सोट । अहत्त ।

The न of दृग्, मृग्, भृग्, and रुग् disappears when र्त् follows. Thus दृगति मृगति भृगन् etc. In another grammar it is found that the लिट् of दृग्, मृग्, दृग्, and भृग् becomes कित् optionally. Here we have recourse to this (above) statement, though it is unpaninian, on the strength of the joint sanction (एकदेशानुमत्या) of the भाष्य where, of the दृगिदृगि etc. the two only, namely, दृग् and भृग् are taken as कित्—and conju-
gated accordingly as 'दृग्' (in the rule—एत एकहल्मघी—(228)) and मृग् (in the rule—मृट् परस्य लिटि (2361)). There runs the
vartika 'मृग्'—etc.—'the root मृग् also should be enlisted within
the rule—'मृट् परस्य etc.' (2361). Thus the verbal base coming
after the reduplicate or अभ्यास will not get वत् and accordingly
we have परिवसृजे etc.—the वत् of the अभ्यास is owing to the उपसर्ग
परि—by 'परिनिविभ्य सेवसित etc.' (2276). There (in परिवसृजे) the
न कार elides by अनिदिह (415) for मृग् is optionally कित् thus the
other from is परिवसृजे with the गकार, similarly मृग्निधे मृगिधे
(लिट्—मृ हट्), मृङ्क्ता (लुट्) here there is no elision of न for मृग्
is not कित् (and the root is अनिद्) । मृग् ता मृग्ता ('घोक्त
378) here जकार being replaced by गकार—जकार is replaced by

the original नकार—। Then this नकार will make room for अनुस्वार by नञापदान्वयस्य भलि and ग will be substituted by क, by the rule 'खरिच' (121) giving खक् ता then, finally, by "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" we have खङ्क्ता। Similarly खङ्क्यते—(खङ्क्यते)। खङ्क्चीष्ट (खङ्क्चीष्ट with सीयुट् सुट् षत्व etc.)। अखङ्क्—लुङ्—अट् खञ्ज् सिच् त—अखन्ग् स् त—अखक् ०त (स elides by 'भलो भलि' and अनुस्वार and क as before). प्रत्यधुङ्क् (प्रति अट् खङ्क्) here षत्व is provided for by 'प्राक्सितादङ्यवायेऽपि' (2276)। But when खञ्ज comes after परि, नि and वि it will have optional षत्व by 'सिवादीनां वाङ्यवायेऽपि' (2359): It is only to direct optional षत्व to खञ्ज (when it comes after परि etc.) that it is again mentioned in the rule 'परिनिविभ्यः—etc' (2275), although it was included in उपसर्गात् सुनोति—etc' (2270). Thus पथ्यखङ्क् (परिअट्ष्वङ्क्—लुङ्) etc. हृद् to discharge excrement. It is अनिट्। जहृद्—by असंयोगा-
ल्लिट् कित् (2242). हृत्ता (लुट्)—हृद् ता—it is replaced by त by 'खरिच' (121). Similarly हृत्स्यते—हृत्सीष्ट (आशीर्लिङ्) and अहृत् (लुङ्)। Here end the eight अनुदात्तित् roots.

मित—। एषां 'शसवस्वञ्जरञ्जामित्यर्थः। नलोपः इति। आनलोपः (२५४४—६।४।२३) इत्यतस्तेन्दुवृत्तेरिति भावः। परिष्वजते—परिनिविभ्य इति षत्वम्। अथ खञ्जैरसंयोगादित्यस्याप्राप्त्या अकिञ्चेऽपि व्याकरणान्तराश्रयात्—भाष्ये कादेशानुमत्या च किञ्चविकल्प इत्याह—अन्यिगम्यीति। ननु अपानिनीयंकथमिह पानिनीये समुपन्यस्तं तवाह—भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्येति। यद्यपि 'अन्यिगम्यी' भाष्ये न दृश्येते तथापि दम्भिखञ्जी तु दृश्येते एव। इयमेव एकादेशानुमतिर्नाम। अन्यिगम्यादेरेकदेशस्य एकांशस्य अनुमतत्वात् किञ्चस्वीकारादित्यर्थः। तव दम्भि- (दम्भ्) इति 'अत एकहल्गन्धे' (२३६०) इति सूत्रभाष्ये उदाहृतम्। सखजे इति

तु सदे परस्मिन्लिटि इति सूत्रमाश्रित्य किञ्चादेकव (दीभतुरित्) नलोपेत्वाभ्यासलोपा ।
 अन्यत न लोपमात्रम् । ऐकन्यिकत्वात् सम्बन्ध इत्यपि । सम्बन्धात्—सस्त्रजाते ।
 सम्बन्धिजरे—सस्त्रजिजरे । इत्यादिरूपक्रमो लिटि इत्येव अन्यत्र तु स्वङ्का इत्यादि
 नलोपभावेन रूपम् । स्वधारूपरुपस्थानमिति । सदेरित्यस्यास्य रूपस्थान परिगणनमन्तर्भाव
 कर्तव्य इति यावत् । तेनेति । अभ्यासात् परस्य गत्वाभावात्—परिष्वञ्जे—परिष्वञ्जे
 इति पद्युपसर्गवशादभ्यासस्य पत्वम् । किञ्च विकल्पात् नलोपविकल्प 'अनिदिताम्'
 (४१५) इत्यनेनेति बोध्यम् । एव सस्त्रजिपे—सस्त्रजिपे इत्यत्र । स्वङ्का इति
 स्वञ्ज् लुट् ता इति स्थिते जकारस्य चोः कृरिति कुलो न गत्व तस्य च युत्विनिवृत्तेर्ज-
 कारस्य युत्विनिवृत्त्या पुनर्नन्वे कृते स्वनृता इति जात खरि चेति—सस्य चत्वे न
 यापदान्तस्य भक्ति इति नस्यानुस्वारे च कृते स्वक्ता इति सम्पद्यमाने अनुस्वारस्य
 ध्रुवीति परसवर्णे स्वङ्का इति भवति । एव स्वङ्क्यत्वं इत्यादिषु प्रक्रिया कृष्टा ।
 स्वजेत = विधिलिङ् । स्वङ्कीष्ट—आशीर्लिङ् । (लुङ्) प्रत्ययङ्क्त (प्रति—
 अट्—प्राङ्क्त) प्राकसितादङ्क्यवायऽपोति पत्वम् । परिनिविभ्यभित्ति—अत्र
 पत्वविकल्प इति दर्शयते मिवादीनां बाङ्क्यवायऽप्रौत्यनेन । तत्र पत्वविकल्पो
 युक्तिमपि प्रनौति एतदर्थमेवेति । पत्व—विकल्पार्थमित्यर्थः । इत्येव सिद्धे इति—
 अनेमेव पत्वे सिद्धे इत्यर्थ—उपसर्गादित्यनन्त सस्त्रोपसर्गस्य हणात्पद्यादेरन्तर्भावादिति
 भावः । 'म्' स्वञ्जो—सुधातोस्त्रजधातोश्चेत्यर्थः । पुनरुपादान पुनर्यहणम् ।
 अथोदाहृतविकल्प दर्शयति—पर्यङ्क्त (परिष्वङ्क्त) इत्यादि । हृदति—
 अयमप्यनिट् । अहृदि—असथोगाल्लिट् किदिति किञ्चाद गुणाभावः । हृता (लुट्—
 हृत् ता इति स्थिते हत ता खरि चेति चत्वंम्) एवम् हतुम्यते इत्यादिषु । इत्यष्टावनु
 दात्तेतो गता ।

टी— । अथ परस्मैपदिनः । जि खिदा ८७८ अव्यक्ते
 शब्दे । स्कन्दिर् ८७८ गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ—
 चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्कन्त्यति । नलोपः स्कन्तात् ।

इरित्वादङ् वा । अस्कदत्—अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् ।
अस्कान्तसुः ।

Now we take up sixteen परस्मैपदी roots beginning with जिष्विदा (978) 'to make inarticulate sound' up to कित (993) 'to dwell and to remove ailments'. जिष्विदा—(सिद्)—जि for 'जीतःकः'—स्त्रिन्; and अ for prohibition of इट् 'आदितश्च' । By लघूपधगुण स्वेदति (पत्व by इङ्कोः आदेशप्रत्यययोः (211—12)) सिष्विदतुः (prohibition of गुण on account of the कित्त्व of अतुम्) सिष्विदुः etc. स्कन्दिर् (स्कन्द्) इर् is to make it have अङ् optionally by 'इरितो वा' (2269). It means to move and to drain. It is also अनिट् । स्कन्दति । चस्कन्द etc.—चस्कन्दिश्च—चस्कन्त्य option of इट् by भारद्वाजनिघ्नम् ; स्कन्द स्कन्द इट्श्च क स्कन्द इथ (शर्पूर्वाः खयः) चस्कन्द् इथ (कुहोश्च) । In the द्रडभाव-पञ्च—चस्कन्द्-य—चस्कान्त-य by खरि च (१२१) । Similarly स्कन्ता स्कन्-त्यति । न लोपः i.e. in स्कयात्—(आशीः) by 'किदाशिषि' and 'अनि-दितां—' (415). अस्कदत्—अस्कान्तसीत् (अङ् and सिच्) The former drops न by 'अनिदिताम्' because अङ् is डित् and the latter gets वृद्धि by 'वदन्नजहलन्त्याच.' (2267) and takes सिच् ईट्त् ('but not इट्) अस्कान्ताम्—अट्स्कन्द् सिचतस्—अस्कान्द् स् ताम्—अस्कान्द् ० ताम्—अस्कान्त ताम् (by खरि च), अस्कान्तसुः by 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' भि is replaced by जुम्—The rest is as above.

मित— । परस्मैपदिन इति । कित (९९३) निवासे रोगापनयने चेत्यन्ता इत्यर्थः । जिष्विदा—सिद् षोपदेशत्वात्—सिष्विद—जित्करणं निष्ठानत्वार्थ—स्त्रिन्ः स्त्रिन्नवान् । आदित्करणम् आदितश्चेति—इङ् विकल्पार्थम् । लघूपधत्वात् स्वेदति, स्वेदतुः, स्वेदेत्, सिष्यात्, अस्वेदीत्, स्वेदिता, वेदिस्यति, अस्वेदिष्यत् । स्कन्दिर्—इरितो-चेत्यर्थमिरित्करणम् । स्कन्दति—संयोगवर्णान्तत्वेन लघूपधत्वाभावाद् गुणो न । चस्कन्द

* अजलत्वाभावात् 'अधी जिति' इति अट्प्रथत्वाभावात् अत उपधायाः इति इतिर्न
 चकन्दिय—चकन्त्य भारवाजिनियमादिद्विकल्प—चकन्, चकन् इय्—कचकन्, इय
 (गर्भुः श्वः) च चकन्दिय । इहभावे तु चकन्, च—दस्य चरिषेति
 चत्वेन तत्त्वम् । चकन्—चकन्त्यति—पुञ्जवत् चत्वेन तत्त्वम् । चकन्—चामीर्निधि—
 यामुट्—चित्वात् अनिदितामिति न लोपः । चडि—चकदन्—अधीप अनिदिता-
 मित्यनेनैव । चकन्—सोत्—अहभावे निम् । चकदन्ति (२०६०) हलन्त्यस्यवा-
 दहि । न चात निच एकहलस्यवदितत्वेन चकन्दपस्यादस्य कथ इतिगिति वाच्यम् ।
 रज्जः चराद्धीदित्यत इतिनित्यं अनेकाल्पवधानेऽपि हलन्त्यस्यवाहः
 प्रहतिर्भवत्येवेति भाष्ये—प्रपञ्चितत्वात् । इहभावेतत्परत्वाभावादिति ईटि (२०६६)
 इति निजलोपो न । अस्यत् पुञ्जवत् ।

२३८८ । वेः चकन्देरनिष्ठायाम् । ८।३।७७॥

टी—। पत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम्—'अनिष्ठायाम्' इति
 पर्युदामात् । विष्कन्ता—विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः ।

The स of चकन् coming after the उपसर्गे वि, becomes cerebral
 optional;—except when a निष्ठा (क्त, क्तवत्) प्रत्यय follows. The
 पुञ्जदासेविधि, in 'अनिष्ठायाम्' (निष्ठाभिन्नप्रत्यये परे—when any affix
 other than a निष्ठा follows) implies that this option takes effect—
 only when a कृत affix follows but not when a तिङ् affix follows.
 Thus विष्कन्ता—विस्कन्ता (वि—चकन् + क्त) but विस्कन्दति and not
 also विचकन्दति । The idea is—If you are asked to bring an
 अन्नान्नम्—you bring any man other a Brahmin but you don't
 bring a stone or straw In the same way अनिष्ठा connotes any
 कृत affix but not a निष्ठा—but not a तिङ् affix also (which is not a
 निष्ठा) Thus तिङ् forms like विस्कन्दति etc will not have the

option. But Nagesha holds that भाष्य does not sanction this (कृत्यवेदम् etc.). Cp. his remark—‘परं त्वत्—न भाष्यानुग्रह’ etc. where परं means others i. e. not ourselves. In निष्ठा the form is विसृज्य without प्लत् ।

मित— । वेरिति व्युपसर्गस्य पञ्चन्यन्तम् । स्कन्देरिति अवयवषष्ठौ । अप-
दान्तस्य सूर्ध्वन्त्यः’ (पा३।५५) इत्यधिकारसूत्रम्— । ‘सिक्खदीनां वा अड्यवायेऽपि
(पा३।७१) इत्यतो वेति चानुवर्तते । अनिष्ठायामिति पर्युदासात्—निष्ठाभिन्न
कृतप्रत्यये परत इत्यर्थः । तेनायं सूत्रार्थः—त्रिः परस्य स्कन्दतेः पत्य—सूर्ध्वन्तो न स्यान्नष्ठा
भिन्ने (कृत) प्रत्यये परतः । कृत्यवेदमिति—अयं भावः । अत्राज्ञाणमानय-
इत्युक्ते न हि लोष्ठपाषाणादिकमानोयते किन्तु ब्राह्मणेतरः कश्चिद् मनुष्य एव, वचनस्य
सजातीयोपेक्षत्वात्— । तद्वदवापि अनिष्ठायामित्यनेन नञा—निष्ठाभिन्न एव कृतप्रत्यय
आक्षिप्यते न तु कृद्भिन्न इति । तेन तिङन्तप्रत्ययानां ग्रहणं न भवति । अतएव विसृ-
न्दति इत्यादौ—प्लत्विकल्पो न । नागेशस्तु नेदमभ्युपगच्छति—तथाच तद्वचनम्—
‘परं त्वत् न भाष्यानुग्रहः ।’ अतएव अनुविपरिभ्य इति सूति इव अत्र भगवता—पर्युदास-
प्रतिषेधयोः फलभेदविचारो न कृतः । तस्माद् विपूर्वस्यास्य तिङि अप्रयोगो वा
प्रयोगो वेत्याहुः’ इति । विष्कान्ता इति लृचिरूपद्वयं न तु तामि । निष्ठायात्विति—
प्लत्वाभावः इत्यर्थः ।

२३८८ । परेश्व । पा३।७४॥

दी— । अस्मात् परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागात्—
‘अनिष्ठायाम्’ इति न संवद्ध्यते । परिष्कन्दति—परिस्कन्दति ।
परिष्कस्य—परिस्कन्नः । प्लत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया
वहिरङ्गत्वात् प्लत्वस्यासिद्धत्वम् । ‘धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’
इत्यभ्युपगमात् । ‘पूर्व्व’ धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन
इति भाष्यम् । ‘पूर्व्व’ साधनेन—’ इति मतान्तरे तु न णत्वम् ।

यम ८८० मेद्युने । येभिय—ययव्य । यथा । यप्प्राति । यया-
प्तीत् । यम ८८२ प्रहृत्वे गप्दे च । नेमिय—ननत्य । नन्ता ।
अनंसीत् । अनंमिष्टाम् । गत्र, ८८२ छप्, ८८३ गतो ।

The म of म्कन्द, command after the वसर्ग—परि also becomes cerebral optionally. The term 'अनिष्टायाम्' (in the former rule) is so connected with this rule owing to the force of द्योविभक्त्यो or breaking up of the यो or rule. In other words, परिनि could have said—'विपरिभा म्कन्दपरिष्टायाम्', but he has broken it into two ('विः म्कन्द' — and 'परिष्ट') only with a view to dispensing with the term अनिष्टायाम् in the case of परि. Thus परिष्कन्दति परिष्कन्दति and परिष्कथ—परिष्कथ (optional प्ल in तिच् as well as in तिष्ठा). In the case of प्ल there will occur प्ल (in परि—म्कन्द + प्ल —परिष्कथ प्ल —परिष्कथ प्ल —परिष्कथ प्ल :) . Here you cannot argue that the प्ल (of म्कन्द owing to परि) is अनिष्ट or invalid on the ground that it (प्ल) is बहिरङ्ग (external) on account of its being effected by having recourse to two separate पदः. The drift is this—परि and म्कन्द are two separate पदः or words. And प्ल is effected owing to परि. Thus it (प्ल) is बहिरङ्ग (an external matter—be cause (पदः) of which lies outside (बहिः)) . Again this प्ल is the cause or निमित्त or पदः of प्ल by the rule 'पात् पदान्ताम्' (३३१०) . And this प्ल is अन्तरङ्ग or internal (the cause or causes (पदः) of which lie within (अन्तः)) . Thus by the परिभाषा—'अनिष्टं बहिरङ्गमन्तरङ्गम्'—' That which is बहिरङ्ग is (regarded as) not having taken effect (or as not existing, when

that which is अन्तरङ्ग is (to take effect). Here शत्व is to take effect; thus षत्व becomes असिद्ध । But here the षत्व also is अन्तरङ्ग on the strength of the admittance (अभ्युपगम) 'the operation affecting the root and its उपसर्ग is अन्तरङ्ग' । According to भाष्यकार also it is अन्तरङ्ग—who says—'The root is first connected with the उपसर्ग and then with the प्रत्यय or affix (साधनेन) । According to others, however, who hold that the root is, first of all, joined with the affix (and then with the उपसर्ग) there will not arise the case of शत्व in परिष्कन्न । Both these opinions are to be met with in the भाष्य । यम् to keep sexual intercourse, यमिथ—यैषत्व option of इट् by 'उपदेशेऽजत्वः' (2295) and ऋतोभारद्वाजस्य (2296). भारद्वाज नियम being superior to all restrictions. We have एत्व and अभ्यासलोप in येमिथ although the affix धल् is पित् and not कित् (otherwise it would have been ययमिथ). ययत्व—ययम् धल्—ययम् ध by 'भ्रूयस्तयोऽधः'—यव् ध by 'भूलां जग् भूशि'. Similarly यव्वा (लुट्) यप्स्यते—यम् + स्यते—यप्स्यते to 'स्वरि च (121). अयाप्सीत्—अट् याभ् सिच् ईट् त् (वृद्धि by 'वदन्नजहललन्तस्याचः' (2267))—अयाप्स् ईत् by 'स्वरिच । यम् (नम्)—It is शोपदेश and अनिट् ; it means to be modest to make sound. नमति ननाम etc. नेमिथ—ननय like यमिथ etc, अनंसीत्—prohibition of इट् by 'क्षान्तक्षणश्वसजान्गणिवृदिताम् (2299). Then come the augments सक् and इट् by the rule 'यमरमनमातां सक् च' (2377). Thus अट् न म् सिच् इट् त्—अनमसक् इट्सिच् ईट्—अनं स् इ० ईत्—by इटः इटि (2267)—अनं स् ईत् । अनंसिष्टाम्—अनम् सक् इट् सिच् तस—अनं स् इस् ताम् । In लिट् वस, the forms are नेमिव—नेमिम by क्रादि नियम and एत्वाभ्यासलोपः । In आशीलिङ्—नम्यात्—लङ् ; अनं स्यत् etc. गन्तु सृष्टु—to-go (गम् सृप् = लट्—to have अङ्—these are अनिट् also)—

मित्— । परंरिति । इतिरित्यन्त—पद्यमन्तम् । 'चनिटायांमिति' इत्ये परमन्-
मतानुवर्तते । तदाह—दद्यात् परमन् इत्यादि । ननु 'विपरिधौ कृत्स्नेनिकायाः
मित्येष मृत्पातो किमर्थं पद्यक् मतिरिति । तदाह—योगविभागादिति । योगविभागः
किमर्थम् ? इतिमिहाहम् । किञ्च एम् ? परिपूर्णात्—मृत्पातेर्निहाया पत्यन्विधौ म-
भुदित्येवं दपम् । परिमृक्पद्यः—परिमृक्पद्यः । किञ्च चनिटायामित्यनुक्तं मध्यमिद्विधि-
प्रत्यये परतोविकल्पं मिहाति परिमृक्पद्यति परिमृक्पद्यति । पत्यपदेनमन् इति ज्योति-
चनेन पत्ये परिमृक्पद्यत् इति ज्ञाते—तदन्वयस्य किञ्चन चनिदितामिति
(४१५) मध्ये—कृते परिमृक्पद्यतः इति ज्ञाते 'इदायां निहातो मः पुंभ्यश्च दः'
(३०१६—८२५२) इति दलासात् परमन्—निहातस्य मन् धातोर्दकारस्य च तदात्ते
—परिमृक्पद्यः इति भवति । तत 'अन्-पदात्मात्' (१२१०—४१५५) इति दकार-
म्यानिक्तस्य प्रथमनकारस्य पत्यम् । ततमसमात् टुमात्तुरिति तकारम्यानिक्तस्य—
द्वितीयनकारस्य टुत्वेन जत्वमिति । अथ पकारो जत्वनिमित्तम् (५६५) ।
अथच निमित्तो (५६५) । तेन निमित्तनिमित्तमोरशास्त्रिनोरिक पद्यम्यतया जत्वम्
अन्तरङ्गं भवति । अन्तर्मेध्य—(बहिरङ्गमास्त्रीयनिमित्तमनुदायमध्य)—
अन्तर्भूतानि चङानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । जत्वं तु पद्यपसर्गस्य विभिन्न-
पदाश्रयतया बहिरङ्गं भवति । बहिरङ्गानि—(अन्तरङ्गमास्त्रीयनिमित्तमनुदाया-
दित्यर्थः) चङानि निमित्तानि यस्य तद्वहिरङ्गम् । एवञ्च जत्वं कर्त्तव्यं पत्यम् अमिहं
भवति 'अमिहं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' इति न्यायात् । एतदेवाह न घेति । तत
समाधानमाह—धातुपसर्गयोरिति । इत्यनुपसर्गादिति अन्तर्पसर्गः स्वीकारः । तथाप्येव
जत्वस्य—बहिरङ्गत्वं निवर्त्तते इति भावः । पुनर्भाष्यसंमत्या तद् द्रष्टीकरोति—
पूर्वमिति स्पष्टम् । साधनेनेति—प्रत्यपि साधनशब्दो मृग्यतः कारकशब्देन
तथाप्यत्र प्रत्ययार्थे निरुद्धः साधनेन प्रत्ययेन तिहादिना । मतान्तरे तु जत्वं नित्याह
तत्र जत्वस्य अमिहत्वादित्याह—पूर्वमिति साधनेनेति । पद्यादुत्पसर्गेन इति वाक्यशेषः ।
मतद्वयमपि भाष्याहटम् । यम् इति अपमप्यनिद् । यमिति—यथाह इत्यादि । शेषिण-
ययञ्च इति । अथ भारद्वाज नियमादिङ्गविकल्पः । भारद्वाजनियमस्य नियमान्ता-

पेचया प्रवृत्तत्वात् । थलः पित्वेन अकित्वे अपि खलि च सेटीति (२२६१) इतीट्पक्षे
 एत्वाभ्यासलोपो—अन्यथा तु ययमिथ इति स्यात् । ययञ्—ययम् थल इति स्थिते
 भक्षन्तयो—रितिथस्य धत्वम् । ततो भक्षां जगिति भस्य वत्वमिति । एवं यञ्चो (लुट्)
 थप्स्यति—खर्चि चेति भस्य चर्त्वेन पत्वम् । अयाप्सीत—वदन्नजेत हलन्तलक्षणा
 वृद्धिः । पूर्ववत् पत्वम् । इट् परत्वाभावात् मिच इट् इटीति (२२६६) सिञ्जलोपो न ।
 णस्य प्रह्वत्वे शब्दे च—प्रह्वत्वं विनयावनतत्वम् । णोपदेशश्चानिट् च । नमति—ननाम
 इत्यादि । भारद्वाजनियमात् थलि पूर्ववदिट्पक्षे—एत्वाभ्यासलोपी इडभावे तु अनुस्वारस्य
 यथेति परसवर्णेन ननत्य इति । एवं नन्ता । अनंसोत् इति—अट् नम् सिच् तिप्
 इति स्थिते 'यमरसनमाता स ह्वेति' (२३७७) सगागमे इटि च प्राप्ति—अ—नम्सक्
 इट्सिच इट् इति जाते अनं स् इ० इ—अनं स् ईत् 'ह्रस्वन्तन्त्रसजागृहि-
 ष्वेदिताम् (२२६८) इति वृद्धिनिषेधः । एवम् अनंसिहाम् इति तसस्तामादेशे अपृक्त-
 त्वाभावाद्दीडभावे रूपम् । एवम्—अनंसिपुरित्यादि । गम् मृष्टृ इति लृदिताव-
 निटी च भवतः ।

२४०० । इषु-गमियमां छः ॥७।२।७७॥

दो— । एषां छः स्याच्छक्ति परे । गच्छति । जगामे ।

जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ—जगत्य । गन्ता ।

The final (थ् and म्) of इष्, गम् and यम् is replaced by छ—
 when a श्—eliding affix (शप् etc.) follows. Thus गम् + शप् तिप्—
 गच्छ् अति—गच्छति—(तुगागम by 'छे च' (46)). Similarly इच्छति । यच्छति ।
 जगाम = गम्—गम् णल्—ग गाम् अ—जगाम (ज replaces ग by, 'कुहोश्च
 and वृद्धि comes in by 'अत उपधायाः (22७2)). जग्मतुः—जगम्
 अतुम्—here the penultimate अ of गम्, disappears by 'गमहन
 जनस्वनवसां लोपः किडत्यनडि (2353)—giving जग्म् अतुम्—जग्मतुः । Simi-

'larly जग्मुः । जग्मिथ—जगन्त्य—option of इट् by भोरहाजनियम । जगाम
—जगम—जग्मिव—जग्मिस—इट् by, क्रादिनियम । गन्ता (लुट्) ।

मित— । 'ष्टिवक्तुचमा गिति' (७।३।७५) इत्यतः गिति इत्यनुवर्तते ।
द्रुगमियमासिति षष्ठीबहुवचनं तेन 'अलोऽन्त्यास्य' इति परिभाषया ककारो मकार
मावस्य स्थाने आदिग्यते । ततः गङ् शप् तिप् इति जाते 'के च' (१४६) इति
तुगागमे—गच्छति इति भवति । एवम् इच्छतियच्छती । गिति किम् ? जगाम—अथ
गित्वाभावाद्धी न । 'अत उपधायाः' (२२८२) इति उपधावद्भि । 'कुक्षीथ रिति'
—गकारस्य जकारः । जग्मतुरित्यत 'गमहनेति' (२२६३) अतुष, किञ्चने
उपधालोपे—गुणाभावे च रूपम् । एव जग्मु रित्यत । जग्मिथ—जगन्त्य—भोरहाज—
नियमादिङ विकल्पः । आदेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपविरहः । जग्मथुः—जग्म ।
जगाम—जगम । जग्मिव जग्मिस—वमथी, क्रादिनियमान्नित्यमिट् । गन्ता
(लुट्),—अथ लटि इडर्थमाह—

२४०१ । गमेरिट्परस्मैपदेषु ॥७।२।५८॥

दी— । गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमि-
थति । लृदित्वादङ् । 'अनङि' इति पर्युदासात् नोपधा-
लोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

The augment इट् is directed to an affix beginning with a स and coming after the root गम् in परस्मैपद । Thus—गमिथति—अगमिथ्यत
—जगमिवति etc. गम् being लृदित् (लृ—eliding) will take the affix
अङ् in the place of स्ति by 'प्राधादि—' (२३४३) and the term
अनङि in the rule 'गमहन्जनखनघमा लोप किङ्त्यनङि' (2363)
being a पश्येदास injunction i. e. having meant 'when an affix
other than अङ् follows', the उपधा or the penultimate of गम्
will not elide. Thus—अगमत् । सर्पति—ससर्प etc. by लवृपधगुण ।

मित—। गमेरिति पञ्चम्यन्तम्। तदाह—गमेः परस्वेति। 'सिःसिचि—'
(७।२।५७) इत्यतः 'से' इत्यनुवर्तते ; 'अर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' (७।२।३५) इत्यत आङ्ग-
धातुकस्य इति च। तच्च पूर्व्येण विशेयते। तदादिविधिः—तदाह—सकारादे-
रिडिति—'अर्द्धधातुकस्येति भावः। परस्मैपदे परे इति वाक्यशेषः। गमिष्यति,
इटि अगमिष्यत्—जिगमिष्यति—। गच्छ इति लृता पठितं तदाह—लृट्त्वादिति।
'अनडि' इतीति—'गमहन—' इति सूते इत्यर्थः। पर्युदासात् इति अङ्भिन्नप्रत्यये-
परे इत्यर्थादङि परे तत्सूत्रस्थगमादीनाम् अङ्परकानाम् उपधालोपो न इति
फलितम्। अतएव अगमत् इति लभ्यते। अथ साहचर्यात् सृपे रूपमाह—सर्पति-
इत्यादि लघूपधत्वादृ गुणः। एवं ससर्प इति। अथ सृपेरन्विधिमाह—।

२४०२। अनुदात्तस्य चटुपधस्यान्यतरस्याम् ॥६।१।५८॥

दी—। उपदेशे अनुदात्तो य ऋटुपधस्तस्याम्वा स्याज्
भलादावकिति परे। स्रप्ता—सर्प्ता। स्रप्स्यति—सर्प्स्यति।
असृपत्। यम ८८४ उपरमे। यच्छति। येमिथ—ययन्य।
यन्ता। अयंसीत्। अयंसिष्टाम्। तप ८८५ सन्तापे। तप्ता।
अताप्सीत्।

The augment अम् (अ) is directed optionally to that root, the penultimate whereof is a ऋकार and which is read अनुदात्त in the उपदेश or धातुपाठ,—provided an affix, which is other than कित् and the beginning letter of which is one of the भृल् प्रत्याहार,—comes after it. Thus—स्रप्ता (with अम्)—सर्प्ता (without अम्)। स्रप्ता—सृप् ता सृअम् प्ता (by 'मिदचोन्तात्परः')—स्रप्ता— (by इको यणचि (47))। सर्प्ता—सृप् ता—सरप्ता by पुगन्तलघूपधस्य च (2189)।—सर्प्ता। Similarly स्रस्स्यति सर्प्स्यति etc and अस्रप्स्यत्—असर्प्स्यत् etc. असृपत्—by अङ् in लुङ्। In लिट् घल the form is ससर्पिथ only and not-

ससर्प, also—for the root (सृप्) is neither अत्रन् (अचस्तासत्—२२९४) nor अदान्—(उपदेशेऽजित—२२९५) and in व and म the forms are ससर्पिव—ससर्पिम—इट्, by क्वादिनियम—and prohibition of गुण on account of क्त्वि of व and म । यम् to cease from work, to restrain etc. Conjugation like चम् । तच्—to make hot, to effuse light etc. तपति etc.—अताप्सौत्—the root being अनिट्, मिष does not elide and वृद्धि comes in by 'वदवृद्धिलक्षणस्य' (१२६०) ।

मित— । अनुदात्तस्य च + अदुपधस्य + अन्यतरन्वामितिच्छेदः । 'आदेश उपदेशेऽजिति' (३।१।४५) इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते । 'एजिदशोभं न्यमकिति' (६।१।५८) इत्यतो भ्रलि, अम्, अकिति इति पदसममनुवर्तते । 'भ्रलि' इत्यस्य च विशेषणत्वेन तदादिविधिः । तदाह उपदेशे इत्यादि । अम् इति मिदभवति । तेन अन्तादयः पर प्रयुज्यन्ते, 'मिदयः—' इत्यनेन । तदेवं सृप् ता इति स्थिते—अमि सति स्र अम्प् ता इति जाते—मूलोपे—स्र अप् ता—समा—इति ('इको यणचि' (४०) इत्यनेन यण्) । अमभावे तु लघूपधगुणे 'सर्मा—इति ; एवं स्रस्राति—स्रस्रांति । उपदेशे किम्—सम्प्—तुम्नि परे 'अनन्यादेर्नन्यमि' लुदात्तत्वात् । अदुपधस्य किम्—समः (ऋः) । लुदित्वादङ्—असृपत्—ङित्त्वात् गुणः । यमेति—अनिङयम् । उपरमो विरामः । येमिष—ययस्य इत्यादि नमप्रद्वले इतिवत् । यच्छति इति । इषुगमिदमामित्यशोक्तम्कः । लुटि यंसति । लङि—अयसत्—आशोर्लिङि यस्यात्—अथ पदत्वाभावात्—'मोऽनुस्वारः' (१२९) इत्यनुस्वारो न । तप इति अयस्य—निट्—तपति तताप इत्यादि । अताप्सौत्—हलन्तत्वया वृद्धिः । इटः परत्वाभावात् सिञ्जलोपो न । अथास्य पत्वविधायकं मूलं विधत्ते—

२४०३ । निमस्तपतावनासेवने ॥ ८॥ १०२ ॥

दो— । पः स्यात् । आसेवनं पीनः पुन्यम्—ततोऽन्यस्मिन् विषये । निष्टपति । त्यज ट् ट् हानी । तत्त्यजिथ—तत्त्यक्थ ।

त्यक्ता । अत्याचीत् । पञ्च ६८७ सङ्गे । 'दंशसञ्जखञ्जां
शपि—' (२३६६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । दृशिर्
६८८ प्रेक्षणे । पश्यति ।

The स of the उपसर्गे निच् becomes cerebral when the root तच् follows and आसेवन is not implied. आसेवन means 'frequent discharge (of rays)'. Thus when the speaker intends to bring out that sense the form is निष्टपति (blazing repeatedly) otherwise the form is निरूपति without षत् । In the former case त becomes ट—by 'ष्टुना ष्टुः' (११३) । त्यज्—to leave or give up ; अनिट्—'त्यजति तत्याज etc. तत्यजिध—तत्यक्थ—option of इट् in यल् by the भारद्वाजनियम । In तत्यक्थ—ज is changed to ग् by 'चोः कुः' and then to क्—by 'खरि च' (१२१) । Similarly—त्यक्ता—(लुट्) ; अत्याचीत्—अत्याज् ('वद—ब्रज—' (२२६७)) स ईत्—अत्याज् सीत्—अत्याक्षीत् । त्यज्यात् in आशीर्लिङ् । षज्ज—'to mix or keep company with etc. It is षोपदेश and अनिट् । It drops its न by 'दंश—(२३६६)' । In लिट् ससञ्ज—for there is no शित् affix and neither 'अचो—(२५४)' nor 'अत उपधायाः' (२२८२) applies. सङ्क्ता (लुट्—सञ्ज् ता—स न् ग् ता—सं क् ता—सङ्क्ता—(by चोःकुः, खरि च, नञापदान्तस्य and अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः—see also—खड्क्ता etc. under (२२६६—६७)) ; similarly सङ्क्ष्यति—असङ्क्ष्यत्—असाङ्क्षीत् (लुङ्) etc. दृशिर्—इरित्—दृश्, to see—'प्राप्ता—' (२३६०) इति पश्यति, पश्यतु etc.—

मित— । अपदान्तस्य सूर्ध्वन्य इत्यधिकृतं वर्त्तते । तेन निस्.—नि इत् उपसर्गस्य—सस्य षः स्वात्—तपधातौ परे आसेवनादन्यस्मिन् विप्रये इत्यर्थः । निष्टपति इति ; आसेवने तु निरूपति । अथ षत्वं न । त्यज् हानाविति—हानिरुत्तरीः । अथमपि

धातुरनिट् । व्यञ्जति तस्याञ् इत्यादि । घलि तु भारद्वाजिनियमादिभूविषय इत्याह—
तयञ्जिथ—तयञ् इति । इडभावपक्षे जस्य 'घोः कुः' (३०८) इति कुन्निभ ग
तस्य 'घरि चति' (१२१) चत्वेन क् । एवम् सङ्घा (भृट्) । अस्याधीत्—अ लाङ् धीत्
—इलन्तनचका इतिरस्यत् पूर्ववत् । एवम्—अलाविट् । अस्यापिपरित्यादि ।
आगीर्निडि—अज्यात् ताज्यानाम् इत्यादि । वञ्ज—अभिहितं बोधदेसो नकारोप-
धय । मञ्जति मञ्जतु इत्यादि । लिटि तु—समञ्जः । अत इत्यस्यभावात्—'दञ्जति
—' (२२८६) नलापो न, अजन्तत्वाभावात्—अट्पथ-वभावाभावात् 'अनो जिति (२५४)
इत्यस्य—'अत उपधाया' (२२८२) इत्यस्य आविषयः । तेन समञ्जतात् इति ।
सङ्घा—सञ्जता इति व्यति—जस्य कुत्वेन गत्वम् तस्यचुत्विगता अकारस्य—युत्-
निवृत्तिर्नत्वम् । तस्य मयापदानस्य भञ्जति अनुस्वारत्वम्—अस्य च 'मरि चेति चत्वंम् ।
ततोऽनुस्वारस्य ययि परसवर्धं इति ककारस्यात्वात् ङत्वम् इति प्रक्रियाविधेयः ।
एवम् असाङ्घीत्—सङ्घात्यति—असङ्घात्यत्—इत्यादि । हरिर्, (हञ्, ८३ इति) ।
अनिट् । 'पात्राप्रत्ययेति' पश्यादिभ्यात्—अपि पश्यति, पश्यतु इत्यादि—

२४०४ । विभाषा सृजिदृशोः ॥ ७१२।६५ ॥

दी— । आभ्यां थल इड्वा । ७

The augment इट् is enjoined optionally to the affix घल coming after the root मृज् and दृश् ।

मित— । मृजि च दृश्, चेति इड्वा । तयोरेति पक्षस्यैव यङी तदाह—आभ्या
मिति । गमे रिट् परस्मैपदेषु (७१२ ५८) इत्यत इडिति 'अचक्षावत्—' (७१२।६१)
इत्यतो घलि इति चानुवर्तेते । अत आह—घल इड्वेति ।

२४०५ । सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति ॥ ६११।५८ ॥

दी— । अनयोरमागमः स्याज् भलादावकिति । दद्रुष्ठ-
ट्दशिये । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा ।

The augment अम् is attached to the roots सृज् and दृश्, when an अकित् (other than कित्) and भलादि (having a भल् letter in the beginning) affix follows. घल् is अकित् and भलादि । Thus दृश् घल् (In the इडभावपक्षे)—दृश् दृश् घल्—दृश् दृश् अम् श् थ (by 'उरत्—' (2244) 'उरण् रपरः' (70))—दृश् अम् थ (हलादिः शेष and स् लोपः) —दृश् थ (by इको यणचि (47))—दृश् (by घल् and 'ए ना णुः' (113)) and in the इडपक्षे—दृश् इट् थ—(इट् is not भल् hence no अम्)—दृश् इट् थ (by 'पुगन्त—' (2239))—दृश् इट् थ । दृष्टा—(लुट् ता by 'भल्यम्') । Similarly द्रव्यति—दृश् अम् थ् स्यति—द्रप् स्यति (घल् by व्रथादि) द्रक् स्यति (by 'षढोः कः सि')—द्रक् स्यति (थ by "इण्कोः" etc.) and अद्रव्यत्—etc. दृश्यात्—आशीर्लिङ्—not having शप् there is no पश्चादेशः । Being इरित्—it will take अङ् optionally in place of चिल् by (इरि— तोवा 2269) ।

मित— । सृजिदृशोः + भलि + अम् + अकिति इतिच्छेदः । सृजिदृशोरिति 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—(२४०२) इत्यस्यात् पूर्वसूत्रम् । नित्यविधिरयम् । सृजिदृशोरिति ह्रस्वात्—षष्ठी द्विवचनम् । अमिति प्रथमा । भलि इति सप्तम्यन्तम् । तच्च अकिति इति सप्तम्यन्तस्य विशेषणम् । तेन च तदादिविधिसंदाह—भलादावकिति इति । अमिति इट् पक्षे नास्ति, इटः अजादित्वात्— ; भित्त्वादित्यादौ च पर । दृश् दृश् थ इति स्थिते दृश् दृश् अम् श् थ (उरत्—उरण् रपरः—दृश् अम् थ—(हलादि शेषः इत्यादि)—दृश् थ (यणादेशः, व्रथादिसूत्रेण घल्)—दृश्—ए ना णुरिति यस्य णुत्वेन ठत्वम् । इट् पक्षे तु लघूपधगुणः अन्यत् पूर्ववत्—दृश् इट् थ । दृष्टा—पूर्ववदम् । द्रव्यति—अमि पूर्ववत् व्रथादिसूत्रेण घल्—द्रप् स्यति इति स्थिते—'षढोः कः सि' इति पक्षे कत्वे ततः सस्य घले च द्रक् स्यति—ततो रूपम् । आशीर्लिङ् शब्दभावात्—पश्चादेशाभावे किदाशिषि इति किच्चाट् गुणाभावे च दृश्यात्— । इरित्वादिति । इरितो वेति (२२६६) सूत्रादिति भावः—तत्र अङो ङित्वाद् गुणाभावे विशेषविधिमाह—

२४०६ । षट्शोऽडि गुणः ॥७॥१६॥

दी— । षट्शोऽडि गुणः स्यादडि । अदर्शत् ।
अडभावे—

The substitute गुण is enjoined to the roots ending in षट् and to षट्, when षट् follows Thus अदर्शत्—when षट् is wanting (by इरिती वा) we have सिच् in place of णि and not क् (see next rule), which was due by 'शब्द इगुपधादिनट्, क्तः (२३३६—३ १.३५)'

मित— । षट् इति आतिपरं न तु व्यङ्ग्यपरम् । तदन्तविधि । तत्र षट्शोऽडि गुणः स्यादडि न तु षट्शोऽडि गुणः स्यादडि । अदर्शत्—पूर्ववत् प्रक्रिया । अथ षट् इगुपधादिनट् शब्दत्वाच्च पठ्यते प्राप्ते तन्निषेधप सूत्रमवतारयति—

२४०७ । न दृगः ॥३॥१४७॥

दी— । दृगश्चलेः क्तो न । अडाचोत् । दंश ८८८ दगने ।
दगने दंशव्यापारः । पृषोदरादित्वादननुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्था-
धुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज्ञ—' (२३८६) इति नलोपः ।
दगति । ददंशिय—ददंष्ट । दंष्ट । दंष्ट्र्यति । दश्यात् ।
अडाचोत् । कृप ८८० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् ।
क्रष्टा—कर्ष्ट । क्रष्टति—कर्चति । "मृश-मृश-कृश-कृप
दृषां चलेः सिञ् वा वाच्यः" (वार्तिक—१८२६) । अक्राचोत्
—अकार्चति । अक्राष्टाम्—अकार्ष्टाम् । अकार्चुः । पक्षे—
क्तः । अकृचत् । अकृचताम् । अकृचन् । दृष्ट ८८१
भस्मीकरणे । देहिय—ददम् । दग्धा । धच्यति । अधाचोत् ।

दृष्ट (अनुदात्त—b) 'नदापदान्त्य मणि' (123)) and न becomes ण
b) 'बदमन्त्र' (201)) then न becomes ण by
'दृष्टात्' (113) Similarly दृष्टा (दृष्ट ता) । दृष्ट्वाति—दृष्ट्वा + मणि—
'दृष्ट्वाति' (b) 'नदापदान्त्य—' and 'बदमन्त्र—' (201))—दृष्ट्वाति (b
'पटो कः सि' (20-))—दृष्ट्वाति—(b अनुदात्त, यदि दामर्ष्य (124))—
दृष्ट्वाति (b) दृष्ट्वा— and दार्ढ्य—(211— 2) दामर्ष्य— दामर्ष्य—
cludes by 'अनिदिताम्—' (415) for दामर्ष्य, — दृष्ट्वाति । अनुदात्त
b) 'बदमन्त्र—etc.' (2267) and the rest is as in दृष्ट्वाति । कृत् to at-
tract or draw—कृत् । कर्षति by अनुदात्तः । कर्ष—(गुण and कृष्ण्य)
कर्षा—कर्ष by अनुदात्त in 'अनुदात्त अनुदात्त—' (2402)—with
अम् कर्षा (कर्ष ता—कृष्ण्य ता—कर्ष ता), and without अम् कृष्ण्य ।
Similarly कर्षति (कृष्ण्य मणि—कर्ष मणि—कर्षाति) and कर्षाति
(कर्षाति—कर्ष मणि कर्षाति) ।

अनुदात्त etc 'It could be expressed that सिच् optionally replaces
the णि of (i. e. coming after) अण्, गुण्, कृष्ण्य, तृप् and दृप्' (Varukar
(1826)) Thus with सिच् and अम्—अकार्षीत् (अ कृष्ण्य सिच् इट्—अ कृष्ण्य
सिच् इट्—अ कृष्ण्य इट्—अ कृष्ण्य इट् (b) बदमन्त्र—(2267))—अकार्षीत्—
(by 'पटो कः सि, इट्को and दार्ढ्यप्रत्यययो,), similarly अकार्षीम् and
अकार्षी—(अ कृष्ण्य सिच् इट्—अ कृष्ण्य इट्—अ कृष्ण्य इट्—
by 'पटो कः सि, इट्को and दार्ढ्यप्रत्यययो,), similarly अकार्षीम् and
अकार्षी—(अ कृष्ण्य सिच् इट्—अ कृष्ण्य इट्—अ कृष्ण्य इट्—
being optional, we have another series of forms with क्त by
'अनुदात्त अनुदात्त—' (2336) Thus अकृष्ण्य—(अ कृष्ण्य क्त तिप्—अकृष्ण्य क्त
(here neither गुण nor अम् will come in for क्त is कित्)—अकृष्ण्य

अत् (by षट्ठोः कः सि and 'इण्कोः—'आदेश...' (211--12)); similarly ...अक्षचताम्... (तस्=ताम्) and अक्षचन् (here जुस् will not replace क्षि for there is no सिच् but it will make room for 'भोऽन्तः' and अन्ति will drop इ by 'इतश्च' (2207) and त् by 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४)) ।
 दह् 'to turn to ashes' अनिट्...दहति ; ददाह etc. देहिथ...ददग्ध—option of इट् by भारद्वाजनियम । देहिथ...एत्वाभ्यासलोप by 'धलि च सेटि' (2261) ...ददग्ध...ददह्य...ददघ्य (by 'दादिर्धातोर्धः' (325))...ददघ्य (by 'भषस्तथोर्धोऽधः' (2280))...ददग्ध (by भलां जश् भशि' (52). Similarly दग्धा । धत्त्यति...दह्यस्यति...दग् स्यति (by 'दादिर्धातोर्धः' ; (325))...धग् स्यति (by 'एकाचो वशो भष्—' (326)...धक् स्यति (by 'खरि च' (121)...धक्ष्यति (by इण्कोः' and 'आदेशप्रत्यययोः). अधाचीत्—अ दह् सिच् ईट् त्—अदाह ('वदन्नज—' 2267) स् ईत्—अ धाग् सीत्—अ धाक् षीत् etc). अदाग्धाम्—अ द्राह ('वदन्नज—') तस्—अदाग्ताम्—अदाग्धाम् (by 'भषस्तथोर्धोऽधः') अधालुः—(like अधाचीत् with 'क्लिजुस् by 'सिजस्यस्—'). मिह—to sprinkle, to drip etc. It is अनिट् । मेहति—मिमेह by लघूपध-गुण । मिमेहिथ—compulsory इट् by क्रादिनियम । भारद्वाजनियम does not apply here for the root falls neither in 'अचस्तास्वत्' nor in 'उपदेशे—' (2294—95) मेढा—लुट् मिह् ता—मेह् ता—मेढ् ता (होढः—(324))—मेढ्धा ('भषस्तथो—' (2280)—मेढ्ढा (टुनाष्टु (113))—मे ० ढा (by टो ढे लोपः (2335)) । मेत्त्यति—मिह् स्यति—मेह् स्यति—मेढ् स्यति—मेक् स्यति ('षट्ठोः कः सि')—मेक्ष्यति (इण्कोः—'आदेश—') । Similarly—अमेत्त्यत् (लुङ्) । अमिचत्—अ मिह् चिल तिप्—अ मिह् क्तत् ('शल इगुप—' (2336)—अ मिढ् स त् (no guna for क्त is कित्) अमिक् मत् ('षट्ठोः कः—' अमिक् प्तत्—(by इण्कोः—' आदेश—') । कित्त—to live and to remove diseases. (Note other meanings

of the same under 'गुप्तिप् किदभ्यः सन् (2393)' चिकित्सति—
 'कित् कित् सन् शप्ति it not being आर्द्धधातुक no इट् or गुण—किकित्स
 'अति—चिकित्सति by कुट्टोयुः and अतो गुणे (161). It is often
 preceded by the उपसर्ग वि in the sense of doubt. Thus Amara
 says 'विचिकित्सा (वि-चिकित्स + अ (by 'अप्रत्ययात्) + टाप् क्रियाम्) is the
 synonym of सशय—'. Some one has read it under अनुदात्त
 roots and instanced as चिकित्सते etc. But in the sense of
 living the form is कृत्यति (चुरादि). In a sense other than
 the five under—'कित्त्व्याधिप्रतीकारे, निषङ्गे, अपनयने, नाशने, सशये च'
 .वा—1689), the root is चुरादि and hence कृत्यति by लघूपधगुण ।

मित—। 'प्लि' सिच्' (३।१।४४) इत्यतश्चेति, 'शल इगुपघादनिटः क्सः' (३।४।४५) इत्यतः क्स इति चानुवर्तते। तदाह—दृश, प्लिः क्सी नेति। किन्तु सिजिषेति भावः। अत उदाहरति—अद्राक्षीत् इति—अ दृश् सिच् ईट्, त् इति स्थिति 'सृजिह्वीरिति' अमागमे, अ दृ अम् श् स् ईत् इति जाते—यथादिगे 'वदत्रजेति' हलन्तलक्षणाया ह्रस्वौ च अद्राश् स् ईत् इति सम्पठमाने 'द्राश्' अकारान्तत्वाद् 'ब्रह्मभस्जृष्टजसृजेति पत्वे' तस्य 'षटी.क. सौति' कर्त्वे 'इणको; आदिशप्रत्ययायस्येति' सिचः पत्वे च—अद्राक्षीत् इति ततो रूपम्। अमागमस्येह नित्यत्वात् अद्राक्षीत् इति पाल्बिकरूपं न। नापि अदृक्षत इति; क्सस्याप्यभावात् इति ज्ञेयम्। एवम् अद्राष्टाम्—(तस्यस्त्रादिगे तस्य ह्रस्वे च)। अद्राक्षु—सिजिभ्यस्तुविभ्यश्चेति क्तेर्जुसादिगे पत्वकत्वपत्वाणि प्राग्वत्। दंश् दशने इति। अयमप्यनिट् दृष्टाणा व्यापारः (कर्म) इति विग्रहः यदा दृष्टानिष्ठव्यापारः। अथास्य दशनद्वयस्य व्युत्पत्तिं दशयति पृथोदरेति—'पृथोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (१०३४—३।३।१०८) इति न्यायेन अनुनासिकलोपः—नकारलोप इत्यर्थः। अथवा हि दन्श् + लुट्, इति दंशनमित्येवस्यात्, लुट् प्रत्ययस्य कित्वाभावात्—'अनिदिता' हल उपधायाः कित् इति (४१५ इत्यप्राप्तेः)। 'दशसंज्ञ' इत्यस्य तु शदप्रत्ययमात्र—

विषयत्वात् । अत एव इति अस्मादेव पाणिनेः प्रयोगादेव निपातनात् निपातनम्
 आश्रित्य शब्दोऽयं साधुरिति केचित् मन्यन्ते । अतैव तात्पर्यमिति—तैरपि पृषोदर-
 दिरेव द्रष्टव्यः । कृत इत्यत्राह—अर्धनिर्द्देश्येति । यद्यपि पाणिनापि कृञ्चित् कृञ्चित्
 धातुपाठे अर्धनिर्द्देशः कृतः तथापि आधुनिकैरेव प्रायशो धातूनामर्थानि निर्दिष्टाः ।
 टशति इति 'नञापदान्तस्य—' (८२।२४) इति नलोपस्य असिद्धत्वादिति भावः ।
 यलि तु ददंश् इति—तस्याहं धातु कत्वेन 'दंश् सञ्जज्ञां शपि—' इत्यस्याप्राप्तेः
 संयोगपरत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च 'अनिदितामित्यस्य' प्राप्त्यभावात् नलोपो न ।
 अथ यलि भारद्वाजनियमात् इडविकल्पाद्रूपद्वयं दर्शयति—ददंश्चिथ ददंश्च इति ।
 तत्र ददंश्चिथेति स्पष्टम् । ददंश्च इत्यत्र तु ददनश्च इति स्थिते 'नञापदान्तस्य—'
 इति नस्य अनुस्वारः—'ब्रश्चभ्रसृजति' शस्य षत्वे तत्साहचर्यात् यस्य ण्यत्वेन ठत्वे
 च रूपम् । एवं दष्टा (दनश् + ता) इत्यत्र । दड्यति दनश्च्यति इति स्थिते
 नखानुस्वारः । शस्य ब्रश्चेति षत्वम् । तस्य 'षट्ठीः कः सि' इति कत्वम् । ततोऽ-
 नुस्वारस्य परसवर्णो ङः । ततः 'स्य'—स्य षत्वे रूपम् । दष्टात्—यासुटः कित्वात्
 'अनिदितामिति' (४१५) नलोपे रूपम् । अदाङ्चीत् इति—अ दनश्चिथ सिच
 ईट् त इति स्थिते हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नश्चेति अनुस्वारः । ब्रश्चेति शस्य षः ।
 तस्य षट्ठोरिति कः । ततः अनुस्वारस्य परसवर्णो ङः । सिचः षत्वम् । एवम—
 अदाङ्छिष्ठम् । अदाङ्छिषुः—सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति स्तेजुस् । कृष विलिखने इति ।
 अनिट्—कर्षति (लघूपधगुणः) । चकर्ष—अत्रापि 'अचो जिति—' (२५४ 'अत
 उपधायाः' (२२८२) , इत्यनयोरप्राप्तयोः पुगन्तेति (२१८९) गुणः । एवं 'अचस्ता-
 खत्—' (२२९४) , 'उपदेशेऽल्लतः (२२९५) इत्यनयोश्चाप्राप्तयोः, 'ऋतो भार-
 द्वाजस्येति' (२२९६) नियमे अप्राप्ते क्रादिनियमात् यलि वमयोश्च नित्यमिट्—
 चकर्षिथ । चकर्षिव । चकर्षिम । कृष्टा—कर्ष्टा इति 'अनुदात्तस्य चेति'—
 (२४०२) अमागमविमल्यात् तासिरूपद्वयम् । कृषता—कृ अम ष् ता—कृ अष्
 ता—कृ ष् ता इति । अन्यत्र कृ ष् ता—कर्ष् ता—कर्ष्टा—लघूपधगुणेन रूपम् ।
 कर्क्षति—कर्क्षति—कृ ष् + स्यति—अमि—कृ ष् स्यति, षस्य कत्वे कृ ष् स्यति षत्वम्

कृत्यति । अन्यत्र कृष्यति—कर्ष्यति (अमभावे गुणः) कर्कष्यति कर्ष्यति ।
अथ लुङि—‘श्लक्ष्णपधादिति’ (२२३६) इति क्तप्रत्ययमात्रे प्राप्ते वार्तिकमुप-
न्यस्यति—‘स्पृगृष्टशेति’ एभ्यः परस्य च्लिः स्थाने सिजादेशोवेति तदर्थः ।
तदेवं कृष्यलुङि सिज्ज्विकल्पात् क्तप्राप्तेऽयं रूपवयम्—अकाचीत् (सिजमागमात्)
अकाचीत् (षिच्यमभावे) अकृषत् (क्तादेशे) ।

(१) अकाचीत्—अ कृ ष् सिच् ईत्—अकृप् सीत्—अकाप् सीत्
(वदन्नजिति—(२२६७) वृद्धिः)—अकाक्षीत् (पूर्ववत् कत्ववत्) ।

(२) अकाचीत्—अ कृ ष् सिच् ईत्—अकाप् सीत् (वदन्नजिति वृद्धिः)
अकाक्षीत्—(पूर्ववत्पदोरिति यस्य कत्वम्, इण्कोरादेश—इति पत्वम्) ।

(३) अकृषत्—अकृप् क्स तिप् (अत्र प्रपृक्तत्वेऽपि सिचोऽविद्यमानत्वात्—
‘अस्तिमिचोऽपृक्ते’ इति इडागमो न) अकृप् सत् (कस्य कित्त्वेन गुणमागमौ न)—
अकृषत् (पूर्ववत् कत्ववत्) । एवम् (१) अकाक्षिष्टम् अकाक्षिषुः (२) अका-
क्षिष्टम् अकाक्षिषुः (३) अकृषताम्—अकृषन् । अकालिपुर्व्यादिषु ‘सिजभ्यस्त
विदिभ्यश्चेतिभेजम् । अकृषत्—इत्यत्र तु सिजभावात्—‘भेऽन्तः’, ‘इतश्’, ‘संयोगान्तस्य
लोपः’ (५४) इति, अभवन्नितिवत् प्रक्रिया बोध्या— । दह भस्मीकरणे इति । अयमप्य-
नित् । दहति । ददाह । देहिष्य—ददृष्य इति भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । तत्र इट्
पञ्चे—यलि च् सेटि (२२६१) इति एत्वाभ्यासलोपौ । अन्यम्—ददह्य इति स्थिते
‘दादिधातोर्ध’ (३२५) इति हस्य घत्वम् । ‘भक्षस्तयोर्वोऽध’ (३२८०) इति घस्य
धत्वम् । ‘भक्षा जश् भक्षि’ इति घस्य गत्वम् । एवम् दह्य-ता=दग्धा । धत्स्यति—
ददह्यस्यति इति स्थिते दादिरिति घ । ‘एकाचो वयो भय् भवन्तस्य मध्यो’ (३२६) इति
दस्य भवभावो धः । घस्य जश्त्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । तत्र ‘इण्को रादेश-
प्रत्यययोश्चेति’ ‘स्य’—स्यपत्वम्=धक् प्यति—इति । एवमधत्स्यत् । अधाचीत्—
इति अदह्य सिच ईट् न इति स्थिते हलान्तलक्षणायां वृद्धौ हस्य घः । दस्य
भवभावो धः । घस्य जश्त्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । ततः पूर्ववत् पत्वम् ।
अदाग्धा इति । अ—दहसिच् तम्=अ दाह्य-म् ताम्=अदाह्य-म् ताम् अदाह्य-

सूधाम् = अदाग् । धाम्—भली भलीति सलोपः । अधाज्—अ दाह् सिच् भि =
 अदाह् स जुस् = अदाघ् स उस् = अधाग् सुस् ('एकाचो वशो—', 'भलां जस्—')
 = अधाक् पुस्—(पूर्ववत् कत्वपत्तेः) । मिह सेचने इति । अत्र सेचनस्य चरणे
 तात्पर्यम् । मेहति । मिमेह—'अचो जिणिति—', 'अत उपधाया' इत्यनयोरप्राप्तयोः
 पुगन्तीति लघूपधगुणः । मिमेहिध—क्तादिनियमान्नित्यमिद् । 'यलि च सेटीति' एत्व-
 मभ्यासलोपश्च । मेढा—मिह ता इति स्थिते लघूपधगुणे हीढः, 'भक्षस्तयोः—', 'ष्टु नाष्टः'
 'ढी ढे लोपः—' इति ढत्वधत्वढत्वढलोपाः । मिद्व्यति = मिह् प्यति मेह—स्यति—मेढ् स्यति
 मेक् स्यति—मेक् प्यति इति । एवम् अमेद्व्यत् इति । अमिचत् इति—अ मिह् क्सत्
 इति स्थिते क्सस्य कित्त्वेन किङ्तीति गुणनिषेधः । ढत्वकत्वपत्वाणि । अमिचाताम्—
 'क्सस्याचोति अलोपेन—' आतो ङिति इत्यस्याप्रवृत्त्या एयादेशो न । एवम् अमिच-
 न्नित्यादि । कित् निवासे रोगापनयने वेति । तत्र रोगापनयनादर्थपञ्चकेष्वेव 'गुप्तिज-
 किद्वय—' इति सन्प्रत्ययः । चिकित्सति—कित् कित् सन्—चिकित्स इति सनाद्य-
 न्ता इति धातुसंज्ञायाम् शप्तिपौ चिकित्स अति 'अतो गुणे' (१६१) इति पररूपेका-
 देशे चिकित्सति । संशये इति स्पष्टम् । मतान्तरमाह—अस्येति । अनुदात्तत्वम्
 इति अतएव तङ् । निवासे तु चुराद्यन्तर्गतत्वात् गुणः । शतु चिकित्सति—
 निगृह्णातीत्यर्थः । चेत्वे ढणं चिकित्सते अपनयतीत्यर्थः ।

दी— । दान् ८८४ खण्डने । शान् ८८५ तेजने ॥ इतो
 वहत्यन्ताः स्वरितेतः ।—दीदांसति—दीदांसते । शीशांसति—
 शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति ।
 डु पचष् ८८६ पाके । पचति—पचते । पेचिथ—पपक्थ । पेचे ।
 पक्ता । पक्षोष्ट । षच ८८७ समवाये । सचति—सचते ।
 भज ८८८ सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ—
 वभक्थ । भक्ता । भक्षति—भक्षते । अभक्षीत् । अभक्त ।
 रज्ज् ८८९ रागे । नलोपः । रजति—रजते । रज्यात् ।

रङ्चोष्ट । अराङ्चोत् । अराङ्क्ताम् । अरङ्क्त । शप् १०००
 आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप—शेषे । अशा-
 षोत्—अश्म । त्विष १००१ दीप्तौ । त्वेषति—त्वेषते । तित्विषे ।
 त्वेषा । त्वेषति—त्वेषते । त्विष्यात्—त्विष्येष्ट । अत्विष्यत्—
 अत्विष्यत । अत्विष्यताम् । अत्विष्यत । यज १००२ देवपूजा-
 सङ्गतिकरणदानेषु । यजति—यजते ।

दान् to cut शान् to sharpen Roots, beginning from here and
 ending in वङ् (1004) प्रापणे are स्वरितेत्—). e. उभयपदी । Thus दीदा
 सति—दीदां सते—दान दान् सन्=दादान स=दि दास (b) —सन्वत' (2317)
 and 'नयापदानस्य')=दीदास (by 'मानवधदानशान्भ्यो दीर्घाभ्यामस्य'
 (2394) . Then दीदास + शप् + तिप् = दीदासति = दीदासति (b) अतो गुणे
 (191)). Similarly दीदासते and शीशासति—शीशा सते । सन् is enjoined
 here in a particular sense i. e. in the sense of 'दानेराज्ज'वे (वा—
 1595) and शानेर्निशाने (वा—1695) under 'मानवध—'(2494) Hence in
 a sense other than straight forwardness (आजैव) and whetting
 the roots (दान शान्) will fall under चुरादि class and will give दानयति
 —शानयति etc. डु पष्—to cook अनिट् । रु for 'डित् क्ति' 'क्लृभेप्'—पक्लिमम्
 and ष् for 'विदभिदादिभ्योङ्' = पचा । उभयपदी—प्रचति—पचते । पपाच—पेचि
 एत्वाभ्यासलोप by 'पत एकहल्मध्ये' (226e)) पेचिथ—पपक्ष—option of
 इट्—by भारद्वाजनिघम . एत्वाभ्यासलोप by थलि च सेटि (2261). पपक्ष्य then
 by 'चोः कु. (378) च changes into क. Similarly पक्ता । पच्येष्ट (आशीः)
 —पच सीयुट् सुट् त—पचसीर्थ् स् त—पक्षीय स्त—पक्षीयत् (यलोप by 'लोपो
 व्योर्धलि') । Then प्ल of both the सs and त changes into ट by
 'ष्टुना—' thus पच्येष्ट । परस्मै—पच्यात् । पच् to collect or accumulate

अनिट्, षोपदेश—like डुपप्—। भज to serve भजति भजते । वभाज भेज् ।
 भज् भज गल्—वभाज् अ—वभाज । भज् भज् ए—० भेज् ए (by—अत एकहल्
 2260). Similarly—भेजतुः भेजुः । भेजिय—वभक्थ option of इट् by
 भारद्वाजनिग्रम । भेजिथ by थलि च सेट—and in वभक्थ the process
 is—वभक्थ—वभज्थ—by (चोः कुः)—वभक् थ (‘खरि च’ । भेजिव भेजिम
 like पेचिव पेचिम—by क्तिनिग्रम and ‘अत एकहल्’ । भत्यति—भत्यते—
 भज्स्वति भग्स्वति—भकष्यति so भत्यते । अभाचीत्—अभज् सिच् इट् त् अभाज्
 स, इत् = अभाग्—क—स—प ईत् । अभक्त—अभज् सिच् त् (आत्मने—)—अभग् स
 त—अभग् ० त by ‘कनो कलि’ (2281)—अभक्त (खरि च) । So also
 पत्यति पत्यते । अपाचीत्—अपक्त । रज्ज् to dye, to colour etc. नलोप
 i.e. the elision of न is effected by the rule ‘रज्जे च’ 2397). रजति—
 रजते ; in गल् = ररज्ज्, —ररज्जे (रराज्—रेज् are from राज् दीप्ती (822) see
 under—फणं च सतनाम’ (2354)) । रज्यात्—रङ्चीट्—(आर्शाः) । The
 former drops न by ‘अनिदिताम्—’ (415) and the latter is thus—
 रज्ज् सीयुट् सुट् त—रङ्ज् सीय् स् त—रन्ग् सी स् त (by—चोः कुः—ज changes
 into ग and ज to its former position नत्वं and स elides by ‘लोपो
 व्योर्वलि’ (872)) = रङ्क् षीष्ट (न first changes to अनुस्वार by नथापदान्तस्य
 —then to ङ् by ‘अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः’ । ग changed to क by—‘खरि
 च (121) and स to ष by इणकोः and आदेशप्रत्यययोः—and finally त
 to ट । Thus रङ्चीट् । अराङ्चीत्—अरङ्क्त (लुङ् forms). अराङ्चीत्
 —अ रङ्ज् सिच् इट् त—अराज्ज् सिच् ईत् (द्विज् by वदन्नज्—(2267), though
 there are more than one consonant viz ज् ज् between the अच् (अ)
 and the सिच्; for it is sanctioned by भाष्य—see ante. under अखङ्क्त,
 असाङ्चीत्—अरान्ग् स् इत्—अरां ग् स् इत्—अराङ्क् स् ईत्—अराङ्क्
 चीत्—अराङ्चीः (rules as before). अरज्ज्—अरज्ज् सिच् त—अ रन्ग् स् त

-(want of हृदि etc by 'निङ्सिच्चावाकमेपदीय' (2300)) अरङ्क्त ० त—अरङ्क्तम्
 -(सन्धीय by भक्तो भक्ति) । Similarly अराडताम्—अराडाताम् अराङ्क्ष—
 अरडक्षत etc शप् to be angry with, to curse etc आक्रोश मारुण
 to think ill (of another) It also is अमिन् । शपति शपते, शशाप
 (णम्)—शपे (by अत एकच् २२'०) । शेषिष (यलि च सीटि) शशप्थ—
 शेषिषे (आत्मने—) । शेषिव—शपिम (इट् by प्रादिनियम) । Similarly शपे शेषिषे
 शेषिमिष्टे । अशाप्यते—अशप्त (लुङ्)—अ श प् मिष् इत् त—अशाप्यते (शप् by
 'यदत्रञ्—') । In the आत्मने—अ शप मिच् त—अ शप् श् त—अ शप् ० त (सन्धीय
 by 'भक्तो भक्ति,' (2381) want of हृदि by निङ्सिच्चावाकमेपदीय (2300) । नन्
 'किङ्कति च'—अशप्त । Similarly—अशाप्यताम्—अशप् शताम् and अशाप्य
 —अशप्तत etc लिष—to look bright or effuse light etc अमिट्
 त्वेति—त्वेषे by लघुपधगुण । तिल्विष—तिलिष (लिट्—णम् and उम्)
 the former is gunnated by 'पुगल— and the latter is prohibi-
 bited to have guna on account of its being कित् by किरुति
 च' and किरुति is by 'अमयोगाङिङ् कित्' । लीटा (लृट्) । लिह्यति—
 त्वेत्यते (लृट्), लिप्यति—त्वेष्यति (गुण by पुगल—, लिह्यति by
 —'यदा क मि', similarly त्वेष्यते । अल्लेह्यत्—अल्लेह्यत etc लिप्यात्—लि-
 प्योष्ट (the former is कित् by किरुतिगिति' and the latter by
 'निङ्सिच्चावाकमेपदीय' (2300) hence no guna in both the cases
 by 'किङ्कति च')—see also त्वेष्यति etc. अविषत्—अविषत
 (लृङ्), 'गल इगुपधादमिट् वन' (2336)—thus वन comes in place of
 चित् and वन being कित् both are not gunnated च becomes
 क् by 'यदो क मि' and च of क्त becomes च by 'इणको and
 आदिशप्रत्यया' (211 12) Similarly अविषाताम् (रम्—ताम्), अविषन्
 by 'कम्याचि' (2337) 'अतो गुणे' etc (191) यज—to worship etc —अमिन्

मित—। दानशान् इति (नामवधेतिमुतोपात्तो धातुः) । इत इति दान् इत्यारभ्य
 वृह प्रापणे (१००४) इत्यन्ता उभयपदिनः 'स्तरितजित्—' इति सूत्रात् । दीदांस-
 रीत्यादि—दान दान् सन् इति स्थिते हलादिजिषे इत्स्वे, ददान्म् इति भवति । ततः
 'नन्यतः' (२२७) इत्यभ्यासस्य इत्वे 'नयापदान्तयेति'—नस्यानुस्वारः च कृते
 —दिदांस इति । ततः 'मानवधेति' (२३२४) दीव् दीदांस इति । तस्य
 च 'सनायन्ता धातवः' इति धातुत्वे प्राप्ते शप्तिषादयः । तदे दीदांस शप्
 नि इति स्थिते = दीदांस अति इति जाने 'अतो गुणे' (१२१) इति पररूपेण
 दादांसति एवमन्यत प्रक्रिया । अर्थविशिषे इति । स चार्थविशिषः—पूर्वं वार्त्तिक
 मते 'दानेराज्ज्वे' 'गाननिगाने' इत्यस्योक्तम् । अन्यत्वेति । एतदभिप्राये तु चुराद्य-
 र्गतेतत्वाद् दानयति—दानयते इत्यादि । लु पचप् इति । धित्करणं 'डितः क्तिः'
 'क्तेर्मप् नित्यम्' = पक्तिमम् इत्यर्थम् । तथा च प्रयोगः—'विपक्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी'
 भट्टिः १म सर्गः । पित्करणमडश्चम् 'पिट्भिदादिडोऽड्—' इति सूत्रात् = पचा
 इनादाहरणम् । तस्याः पाकोऽर्थः । लिटि—पपाच—पेच । 'एकत णित्वाद् 'अत'
 उपधाया' इति वृद्धिः । अन्यत 'अत एकहल्—' (२२६०) इत्येत्वमभ्यास—
 णोपय । पेचिथ—(यलि च सेटि (२२६१)) पपक्ष (प पच् य—पपक्ष
 'चोः कु'रिति कत्वम्)—भारद्वाजनिग्रमाद् इडविकल्पः । वमथोस्तु—पेचिव—पेचिम
 इति । पक्ता (लुट्—चोःकुरिति कुत्वम्) । पचीष्ट—(आशिपि—पच्, सीयुट्
 सुट्, त इति स्थिते यलोपात् पच्, सी स् त इति जाते कत्वपत्वष्टत्वानि)
 लटि पत्यति...पत्यते । लुङि—अपत्यत्—अपत्यत । लुङि—अपाचीत्—अपक्त
 (परस्मैपदपच्—हलन्तलक्षणा (वदन्नजेति—) वृद्धिः । कत्वपत्वे । आत्मनेपद
 पच्—अ पच्, स् त इति स्थिते 'भलो भलि' (२२८१) इति सलोपे चस्य कत्वे रूपम्)
 पच समवाये । अयं षोपदेशोऽनिट् च । समवाय एकव्रीकरणम् एकव्रीभवनं
 सेवनमित्यादि । ससाच—सेच । असाचीत्—अडचोत् ('अतो हलादीर्घचोः' इति वृद्धि—
 विकल्पः)—असचिष्ट (आत्मने—) इत्यादि । भज्धातुरप्यनिट्—भजति—भजते ।
 'भजान्—भेजि' एकव एलि वृद्धिः (अत उपधायाः २२८२), अन्यत 'अत एकहल्—

(२२६०) इत्येताभ्यामभोपो । एवं भेजतुरित्यादि । भेजिद—बभञ्च पुर्वत
 'यन्ति च सेटि' (२२६१) इति एताभ्यामभोपो, अन्यत बभञ्च इति स्थिते चोः
 कुरिति—जस्य गः तस्य 'सुरि चति' चत्वेन कः । एवं भज्ज इति । भत्यति—
 भत्यने—भञ्जति इति स्थिते गत्वकत्वपदानि पूर्ववत् । एवं भत्यने । अभ-
 चोत्—(अभञ्च सिच् ईट् त इति स्थिते ह्रस्वत्वपदानि)—अभञ्ज
 (अभञ्ज—सिच् त—अभञ्च भ् त इति स्थिते गत्वकत्वमभोपा.) ; भेजिद—
 भेजिद (भिटि) ; भज्यात्—भजोष्ट (चागिषि) । रज्जरागे इति । चण्टि ।
 नलोपः—'रञ्जयति' सूतात्—इति भावः । रजति—रजने ; नोपधत्वेन लघूपधत्वा-
 भावात् गुणो नः । संयोगपरत्वेन लिटः क्त्वि न । तेन अमिदितामिदमप्यप्रत्य-
 नलोपाभावः—ररञ्ज—ररञ्जे । ररञ्जतुः—ररञ्जाते । ररञ्जुः—ररञ्जरे
 इत्यादि ; रराजे—रजे—रराज इत्यादि तु राज् दीप्तादित्य इति 'फलां च भता-
 नाम्' इत्यमोक्तम् । रज्यात्—रङ्घोष्ट—चागिषि वपदयम्—पूर्वत किदागिषि
 इति क्त्विन गुणमाव.—नलोपय । परत इक्ष्मभोपत्वाभावात्—'लिङ्गिषावा-
 क्तनेपदेषु' (२३००) इत्यस्याप्रभृत्या अक्त्विनेन मलोपाभावः । तदेवं रन्ज
 सोयुट् सुट् त इति स्थिते मस्य अनुसार. तस्य परसुवर्णेनङः । अस्य तुल्येन
 गः । तस्य चत्वेन कः । सोयुट्सुटो—इक्ष्को.—आदिशप्रत्ययधोरिति पत्वे, भोपो
 व्यावर्त्तनि (८०३) इति यमोपः । तस्य टुल्येन टत्वम् । अराङ्घोत्—अरङ्क्त । पूर्वत
 —अरन्ज सिच् ईट् त् इति स्थिते अनेककृत्यवधानेऽपि वदमधीति हलन्तलघयाद्यं
 ह्रस्वो अरान् ज् स् ईत् इति क्रमेण अनुसारपरसुवर्गेणत्वकत्वपदानि । अन्यत
 —अरन्ज+सिच् त इति स्थिते 'लिङ्गिषावाक्तनेपदेषु (२३००) इति सिचः
 क्त्विनेन 'किञ्चति चेति' निषेधाद् ह्रस्वभावे 'भलो भलीति' सलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ।
 अटि—रङ्घ्यति—रङ्घ्यते । छडि—अरङ्घ्यत—अरङ्घ्यत । छडि—अरजत्
 विधिलिङि—रजेत् इत्यादि । शप चाक्रोशे इति । आक्रोशपदस्यायमाह—
 आक्रोश इति—विद्वत्स्य अनिष्टस्य अनुष्ठानम् चिन्तनमिति यावत् । शपति—शपते ।
 अनिष्टयं धातुः । शशाप—उपे । पूर्वत 'अत उपधाया' (२३८२) इति कलि ह्रिः

अन्यत् 'अतएकहल्' (२२६०) इति, एत्वाभ्यासलोपी ; 'यलि च सेटि'—शेषिष—
 शशप्थ (भारद्वाजनियमाद् वेट्) ; वमयोस्तु—शेषिव । शेषिस । क्रादिनियमान्नित्य-
 मिट्) । अशाप्सीत,—अशप्त—पूर्ववत् वदन्नजेति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अन्यत्—
 'लिङ्सिचावि'ति कित्त्वेन गुणवृद्धिविरहः । 'भलो भलीति' सलोपश्च । शप्ताति—
 शप्ताते । शप्तात्—शप्सीट् इत्यादीनादाहार्याणि । लिष इति—अथमप्यनिट् ।
 ल्वेपति—ल्वेपते—लघूपधगुणः । पचति इत्यादावपि लघूपधगुण एव । तव अकारस्य
 गुणेनापि अकारत्वम् 'अदेङ् गुणः' इति नियमात् । तिल्वेप—तिल्विषे—णलि पुगन्तेति
 गुणः—एशि तु कित्त्वाद् गुणाभावः । ल्वेष्टा (लुट्) । ल्वेच्यति—तेच्यते—ल्विष् स्यति इति
 स्थिते गुणे ल्वेष् स्यति इति जाते 'षट्ठीः कः सि' इति षस्य कत्वे स्वस्य प्लत्वम् । लिष्यात्
 —ल्विचीट्—'किदाशिषि', 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (२३००) इत्यभयोः कित्त्वात्
 'किङ्ति' इति गुणनिषेधः । ल्विचीट्—इत्यव प्लत्वकत्वप्लत्वानि । अल्विचत्—अल्वि-
 चत् । उभयत्रापि 'शल इगुपधादनिटः क्तः' (२३३६) इति क्तः । तस्य कित्त्वात् प्राग्वद्
 गुणाभावः । प्लत्वकत्वप्लत्वानि । एवम्—अल्विचताम्—अल्विचाताम् । अल्विचन्—
 अल्विचन्त इत्यादि । अल्विचन्त इत्यव 'भोऽन्त' इत्यन्तादेशे—कृते 'क्स्स्याचि'
 (२३३७) इति क्तप्रत्ययान्तस्य अलोपे रूपम् । यद्वा—'अतो गुणे' (१८१) इति पर-
 रूपम् । यज इति । अनिट्—पूजेति—'इह देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः पूजे'ति' नागेशः ।
 अस्य लिटि सम्प्रसारणं स्यादित्याह—

२४०८ । लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम् ॥६१॥१७॥

दी— । वच्चादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं
 स्याल्लिटि । इयाज ।

The samprasarana occurs in the reduplicate (अभ्यास) of वच्चि-
 स्वपि and यज्, etc and also of ग्रहि, व्या, वधि, च्यधि and वृश्, etc, in
 लिट् । The वच्चादि class is under (rule 2409) and the ग्रह्यादि class is
 under (rule 2412). Thus यज् यज् णल् = य याज् अ = इ याज् अ = इयाज ।

मित— । लिटि अभ्यासस्य च भयेषाम्—इति च्छेदः । 'वचिस्वपियजा—
दीना किति' (६।१।१५) इति, 'यद्विज्यावयिष्यधिवाष्टविचतिवृत्तिपृच्छति—
भञ्जतोनाम् डिति च' (६।१।१६) इति च पूर्वसूतद्वयम् । तेन उभयेषामित्यनेन
एते एव गृह्यन्ते तदाह—वच्चादीनां यच्चादीनां च । 'यञ सम्प्रसारणम्—'
(६।१।१७) इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते, तदाह—सम्प्रसारणं स्यादिति । वचि
स्वपि इत्यत्र यज (१००२) इत्यारभ्य टु ओश्चि (१०१०) गतिवृद्धौ इत्यन्ता नव
यञादयः । तथाचोक्तम्—

“यजिष्विपिर्विहित्यैव वसिर्विज्ज्वेज इत्यपि ।

ह्वेज्वादि अथतिथेव यञाद्याः सारिणी नव ॥” इति—

यच्चादय इत्यनेन तु 'यद्विज्या—' इति सूत्रोपात्ता नव विवचिताः । इयजि—इति—य
यज शब्द इति जाते अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अङ्गस्य—'यत उपधया' (२२८२)
इति वृद्धिः ।

२४०८ । वचिस्वपियजादीनां किति ॥६।१।१५॥

दी— । वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्
किति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः ।
इयजिय—इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्षति—यक्षते । इज्यात्—
यक्षोष्ट । अयाक्षीत्—अयष्ट । डु वप् १००३ वीजसन्ताने ।
वोजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं क्षेत्रेनेऽपि ।
केशान् वपति । उवाप—ऊपे । वप्ता । उष्यात्—वप्सीष्ट ।
प्रणवाप्सीत्—अवप्ता । वह १००४ प्रापणे । उवाह । उपहित्य—
सहिवहोरोदवर्णस्य—' (२३५७)—उवोढ । ऊहे । वोढा ।
वक्षति—वक्षते । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ ।
अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढ्वम् । वस १००५
निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ।

The roots वच्, खप्, and यञ् वप् वह, वम्, वेज्, व्येज्, ह्वेज्, वद and ह्रि are 'samprasaranated' when a कित् affix follows. Now this rule (6.1.15) being subsequent to 'लिटि धातोर्नभ्यासस्य' (2177—6.1.8.), the latter will not apply 'after the former has taken effect according to 'विप्रतिषेधे प' कार्यम्' for there runs the परिभाषा—'सङ्गदगती विप्रतिषेधे—यद् वाधितं तद् वाधितमेव' 'when (two rules), while they apply (simultaneously), mutually prohibit each other, that (rule of the two)' which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect). But the latter (लिटि धातोः etc.) must need apply by another परिभाषा—'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्'—'(occasionally the formation of a particular form) is accounted for by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again (after it had previously been superseded by a subsequent rule²). Thus Bhattoji says that the द्वित्व or duplication is to take effect by 'पुनःप्रसङ्गविज्ञान' or reapplication. Thus यञ् + अतुम् = इज्, अतुस्, then by duplication—इज् इज् अतुम् = इइज् अतुम् = ईजतुः by 'अकः सर्वेषु दीर्घ' । Similarly ईजुः । इयजिथ—इयह—option of इट् by भारद्वाजनियमः । यल् is not कित् (but पित्), hence the अभ्यास only gets samprasarana and not the verbal base (अङ्ग) also (by the rule 'लिट्याभ्यासस्योभयेषाम्' (2408)). In इयह the process is—इयज् य = ईयप् य (ज is changed to य by 'त्रयसम्प्लवजस्य वजराजभाजच्छसां यः' (294) and य to ठ by घुना घुः (113 इजिव इजिम् ।—(क्रादिनियम gives नित्य इट्) । इजे । (आत्मने—एष् is कित् hence

like ईजवुः) । यटा—by 'वदमृज्—' etc. यत्यने—यत्यने—यञ् + सति =
 =यञ् + सति = यक् ष्यति (by 'वटोः क. वि' and पत्व) इत्यात्—because
 यामुट् is कित् by 'किदागिषि' hence 'वचिस्त्रयि—' etc applies. यथोह—
 here 'निङ्—सिच्—' (2300) does not apply, so no Samprasarana
 by वचिस्त्रयि etc ; thus यञ् मीयुट् सुट् त = यञ् मीय् स् त then by 'पत्वकत्वक-
 त्वष्ट्वयलोप' we have यक्थोहट् = यथोह । यथाथीत्—अथट् the former
 has the वृद्धि substitute by 'वदप्रज् etc' (2267) then पत्वकत्वपत्व as
 before. The latter does not get वृद्धि owing to the prohibition
 'किडिति च' for the affix त is कित् । The स of सिच् elides by
 'भलो भलि' (2281) then पत्व and टुत्व as before. Similarly अयत्यत्—
 अयत्यतः । डु वप् बीजमुत्ताने । बीजमुत्तान means to sow seeds in
 the field and to emit semen to the uterus i. e., keep
 intercourse. This root also means to cut or shave thus
 'केशान् etc. वपति—वपते । उवाप—ऊपे—by (सम्प्रसारण and वृद्धि)
 and (सम्प्रसारण द्वित्व and सवर्णेदीर्घ) । उघ्यात्—like इज्यात् । वप्सीट
 (आमने—easy) प्रष्टवप्सीत्—अवप्त । In the former जि has got चत्व by
 —'निर्गदन्तद् etc' and वृद्धि by 'वदप्रज् etc' In the latter, want of गुण
 and वृद्धि due to कित् of the affix त and the स of सिच् disappears by
 'भलो भलि' (2281) वप्साति—वप्सते etc case. (N. B.—डु of वप्सते to
 give उद्दिमम् by 'द्वित् क्ति' and कर्मविलम्बम्). वह् to carry, to lead to
 etc वहति—वहते, उवाह—ऊहे—the former gets सम्प्र —by 'लिटाभ्यासस्यो-
 भयेषाम्' and वृद्धि by 'अत उपधाया.' (2282), the latter is first sampra-
 saranated by 'लिटाभ्यासम्—', then it is doubled and then becomes
 दीर्घ by 'अक. सवर्णे—' । अवहिय—उवोह—option of इट् by भारदाज-
 निवस । (want of एत्व and अभ्यासलोप in the former by the prohibi-

tion 'न शसदद्—' (2263). उवह्य—वह् इट् थ—ववह् इथ—उवह् इथ—उवोढ—
 —उवह् थ उवद् थ उवद् थ by 'हो ढः' ; (324) and 'भासस्थोः—' (2280) उवद् ढ
 by ढ्ना ढुः (1113)—उवो ढ (by 'दो ढे लोपः' and 'सहिवहो—') ; वोढा. (लुट् ता
 by ढल, धल, ढल, ढलोप and ओल as before). वल्यति—वल्यते—by ढल, कल
 and पल as before. अवाचीत्—अवोढ—the former = अवह् सिच् ईट् त् =
 अवाह् स् ईत् = अवाद् स् ईत् = अवाक् ष ईत् (षटोः कः) ; the latter = अ-वह्
 सिच् त् = अवह् स् त् = अवह् ंत (want of गुण and वृद्धि on account of
 कित्त्व ; and सलोप is effected by भलो भलि) = अवद् ष्—अवढ् अव०ढ् (दोढे—)
 etc. अवोढाम्—अवचताम्—the former = अवह् स् तस् = अवद् ं ताम् = अवद्
 धाम् अवढ्दाम् = अव०ढाम् = अवोढाम् (by सहिवहोरोदवर्णस्य) ; the latter =
 अवद् स् आताम् = अवद् स् आताम् = अवक् ष आताम् (by षटोः कः and पल).
 अवाचुः—अवचत ; the former = अवह् स् भि = अवाह् स् जुस् = अवाद् स् उस्
 = अवाक् सुस् = अवाक् पुस् (अवाचुः) ; the latter = अवह् स् भि = अवह् स्
 भि = अवक् ष् भि = अवच् अत (by आत्मनेपदेष्वनतः (2258)). Similarly
 अवाचीः (लुङ् सिच्)—अवोढाः (लुङ् थास्) ; अवोढम् (थस् = तस्) अवचा-
 धाम् (आथाम्) and अवोढ (थ = त)—अवोढम् (अवह् ध्वम् = अवद् ढम् =
 अव० ढम् = अवोढवम् by 'सहिवहो—') and so on. वस to live अनिट्
 परस्मै— ; because स्वरित् roots have ended with वह् ; cp. 'अध
 वह्यन्ताः स्वरितैः' । वसति उवास—as उवाप etc. Now to direct पल to
 वम् in अतुम् etc. he puts forth the rule :—

मित— । वचिस्वपीति—वचस्वपीरिका निद्देशः । "इक्षिपौ धातुनिद्देशे"
 (वार्तिक) । ननु तर्हि इकः कित्वाद् 'उचिः', 'सुपिः' इत्येव स्यादस्यादेव सूत्रादतु
 'वचिस्वपिरिति' चेत् । सत्यम् । सौतत्वात् सम्यसारणाभावः । वचिश्च स्वपिश्च
 यनादयश्चेति विग्रहः । न तु वचादयश्च स्वप्यादयश्चेत्यपि विग्रहीतव्यम् । आदिशब्दस्य
 यजिनैव योगात् । यदि ह्यादिशब्दस्य वचिस्वपिभ्यामपि अन्वयः स्यात्तर्हि वचिस्व-

श्रीरादादिकत्वात् वचिष्यणेनैव सिद्धः, स्वपिपहणस्य द्वैयर्थापत्तिः-स्यन्तेषु । अतः
 आह—वचिष्यण्योर्वादीनां चेति । सम्प्रसारणमिति—‘व्यञ्जः सम्प्रसारणं पुनपत्यो-
 म्भत्पुरुषे—’ (६।१।१२) इत्यतस्तदनुष्ठेपरिति भावः । अतु ‘मिष्टि धातोरन्ध्यामस्य’
 (६।१।८) इति द्वित्वविधायकं पूर्वमूत्रम् । एतच्च (वचिष्यणि—’ ६।१।१५ इति) सम्प्र-
 सारणपरं परमूत्रम् । तेन किमत्र विधेयमिति विप्रतिपत्तौ—विप्रतिपत्तौ पर काष्ठम्’
 इति सम्प्रसारणमेव प्राक्कार्यं परत्वात् । तथा सति ‘सकृदगतो—विप्रतिपत्तौ यद् बाधितं
 तद् बाधितमेव’ इति परिभाषया द्वित्वविधायकपूर्वमूत्रस्य बाधितत्वात् बाधितस्य च
 पुनरुक्त्यानामन्धवात्—इज्जतुरीजुरित्यादी कथं द्वित्वं सम्यतोति चेत् ? उच्यते । अस्ति
 हि परिभाषान्तरमपि ‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्—सिद्धम्’ इति । ‘कृतचित्तं पदविज्ञेय—
 मन्त्रये बाधितस्यापि (पूर्वमूत्रस्य) पुनरुपस्थितिरिष्यते’ इति तदर्थः । तेन चात्र
 सम्प्रसारणात् पर पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः । तदेतत् सर्वं मनसिष्ठस्य—समाधत्ते—पुनरिति ।
 एवम् यज् अतुम् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे कृते इज्ज् अतुम् इति । ततो द्वित्वम्—
 इज्ज् इज्ज् अतुम् इति । पथाद् हलादिशेषेण—इ इज्ज् अतुम् इति जाते—अकः
 सवर्णे दीर्घः’ इति सवर्णदीर्घेण—इज्जुतुरिति । एवम् इज्जुरिति । भारद्वाजनियमात्
 यन्त्य वेङित्याह—इयजिथ इयष्ठ—इति । अत्र सभयत् यलः पिप्वेनाकिच्चा’स्त्रिभ्य-
 भ्यामन्धोभयेयामि’ति सम्प्रसारणम् । इयष्ठ इत्यत्र ल्य ञिजिप—यत् यलो भूत्वर्थत्वेन
 ब्रथादिमुवात् (२८४—८ २।३६) जकारस्य यकारः, ण् न् ण् इति यस्य ण्त्वेन ठत्वमिति ;
 ईजे—आत्मनेपदे रूपनिदम् । प्राक्प्रसङ्गसम्प्रसारणद्वित्वसवर्णदीर्घा । यथा—अस्य ब्रथादिना
 यत्वे तत्प्रत्ययस्यटुत्वम् । यत्यति—यत्यति—यज् सति इति स्थिते ‘प्रथमसज्जसृजसृजयज-
 राजभाजच्छर्गा यः’ (२८४) इति यः । तस्य ‘पठो, कः, मीति कत्वम् । तस्माच्चर्चयात्
 परस्य यत्वम् । एव यत्यने । इज्यात्—यष्टी । पूर्व्वत् ‘किदागिवि’ इति यासुटः
 किच्चाद् सम्प्रसारणम् यकारस्य अभूत्वाद् ब्रथादिना—यत्वाभावश्च । परत्वं सीयुटः
 किच्चाभावात् सम्प्रसारणाभावः । किञ्च इक्ष्मसमीपत्वाभावात् ‘सिङ् सिच्चावात्मनेपदेभु—’
 (२३००) इत्यस्याप्यप्रवृत्तिः । सीयुटः सकारस्य भूत्वात्—ब्रथादिना अस्य यः । तस्य
 कः । तस्माच्चर्चयात्—‘इण्कोः’ ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति सीयुट्सुटोः यत्वम् । यलोपः ।

नप्रत्ययस्य ण्त्वेन टत्वञ्च । अयाचौत्—अयष्ट (लुङि रूपद्वयम्) । पूर्व्वत वदन्नजेति
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । षत्वकत्वषत्वानि प्राप्नुवत् । परत्वापि वृद्धिं विना षत्वादि, भली
भलीति सलोपश्च । लिटि वमयोः—क्तादिनियमात्—ईजिव—ईजिम इति । डुवप्—
वीजसन्ताने । विकिरणं निक्षेपः गर्भाधानं निषेकः । तथा च छन्दसि प्रयोगः—‘अग्रमत्ता
रचत तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परवीजानि वासुः’ इति । अयमपि धातुरनिट् ।
‘डित्करणम्’ ‘डित्तः क्तिः’ क्तिमन्वित्यम् इति उप्विमम् इत्यर्थम् । वपति क्तिन्तौत्यर्थः ।
वपति—वपते, उवाप—ऊपे । पूर्व्वत लिट्प्रभ्यासस्योभयेषामिति (२४०८) सम्प्रसारणम्
‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिश्च । परत्वं वप् एश् इति स्थिते एशः कित्त्वात् सम्प्रसारणे
उप् ए इति जाते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे च रूपम् ।
वप्ता—तासेः कित्त्वाभावात् सम्प्रसारणविरहः । उष्यात्—वप्सौष्ट । पूर्व्वत
किटाशिधीति कित्त्वात् सम्प्रसारणम् । अन्यत कित्त्वाभावान्न तथा । प्रणवाप्सीत्
अवत् । पूर्व्वत ‘नेर्गदनदे’ति णत्वम् । वदन्नजिति वृद्धिः । अन्यत—तप्रत्ययस्य
कित्त्वात् ‘किङ्ति चेति’ निषेधात् गुणवृद्धभावे ‘भली भलि’ इति सिचः सलोपः । वह
प्रापणे इति । प्रापणमुपस्थापनम् । वहति—वहते । उवाह—ऊहे । पूर्व्वत ‘लिट्प्रभ्यास-
स्येति’ सम्प्रसारणम्—अत उपधाया इति वृद्धिश्च । अन्यत ‘वचिस्वपीति’ सम्प्रसारणे कृते
पुनः—प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम्, हलादिः शेषः । सवर्णदीर्घः । अवहिथ—उवोढ ।
ऊहिषे इति । यलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । प्रथमे—लिट्प्रभ्यासस्येति सम्प्रसारण-
मिट् च । द्वितीये—वह् थल् इति स्थिते ‘लिटि धातोरिति (६।१।८)’ द्वित्वे ‘लिट्प्र-
भ्यासस्येति’ वकारस्य सम्प्रसारणत्वे (वह् वह् थ—ववह् थ)—उवह् थ इति जाते ‘हो
ढः’ इतिहस्य ढः । ‘भ्रपस्तधोरिति’ यस्य धः । यस्य ण्त्वेन ढः । ‘ढो ढे लोपः’ (२३३५)
इति पूर्व्वढस्य लोपः—उवढ् थ—उवढ् ध—उवढ् ढ—उव ० ढ । ततः ‘सहिवहो
रिति’ (२३५७) वकारादकारस्य ओत्वे उवोढ इति । ‘ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः’
(६।३।१११) इतीमं बाधित्वा ‘सहिवहोरित्यस्य’ (६।३।११५) प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् ।
अन्यथा उवाढ इति स्यात् । तृतीये—तु सम्प्रसारणद्वित्वसवर्णदीर्घेडागमाः पूर्व्ववत्
इति बोध्यम् । वोढा—ढत्वधत्वढत्वढलोपेभ्यः परमोच्चमिति प्रक्रिया । वक्ष्यति—

वत्यते इति । इत्य डः । तस्य 'वतीः कः—' इति कः । ततः वति, वत् ।
 अवाचीन्—अवोट इति । पूर्वत वदप्रति इति । ततो टमवस्यताम् । अत्य
 अवद्मिन् इति स्थिते 'तस्य कित्तेन गुणद्वयाभावात्—'अवद्मन् इति भाते
 भयो भयोति भयोपः । एवम् अवद् त इत्य 'हो टः' इति इत्य डः । 'भयवयो,
 इति तत्प्रत्ययस्य धः । तस्य टुणा दुरितिउत्त्वम् । ततः पूर्वतस्य 'दोटेभ्योप' इति भ्योपः ।
 'सद्विवहोदोदवर्द्धय' इति अवोट (अवद्मन्—अवद्, ध—अवद्, ट अव + ट—अवोट)
 इति । अवोट डाम्—अवद्यताम् इति । पूर्वत तस्यभावादेवो टमवस्यतात्त्विकोपसर्गोति
 प्राग्वत् । परत—अवद् मिष् चाताम् इति स्थिते अवद्म चाताम् इति टम
 कत्वपत्वानि । अवाचु,—अवद्यत इति । पूर्वत अवद् मिष् भि इति स्थिते
 हललालचया इतिः भिभुमादेमप—अवाद्म जुम् इति । ततः अवाद्म, जुम्—
 अवाट्, म्, उम्—अवाक्, प्, उम्—अवाच्, उम् इति । परत—अवद् मिष् भि इति
 स्थिते पूर्वत अवद् इति भवति । ततः 'आत्मनेपदेष्वनतः (२१४८) इति
 भ्रम्य 'अत्—भातः । अवच् अत्—अवद्यत इति । एवम् अवाची,—अवोटः
 अवोट—अवद्याताम् । अवोट—अवोटुम्, इत्यादि । इति वदव्यन्ताः स्वरितेति
 गताः । वनिष्यथ्योऽनुः ऊचुः—सुपुपतुः सुपुपुतिव्यादि वत्यते । अथ परयोपदी
 वस निवासि । अनिट् । उवाच इति । निटभ्यामधीति सामप्रसारणम् । अथ
 पत्वार्थमाह—

२४१० । शासिवसिघसोनाञ्च ॥८॥१६०॥

दी— । इणकुभ्यां परस्यैपां सस्य पः स्यात् । ऊपतुः ।
 ऊपुः । उवमिय—उवस्य । वस्ता । 'सः स्याद्विधातुर्के' (२३४२)
 वत्यति । उव्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् । विज् १००६
 तन्तुसन्तानि । वयति—वयते ।

The स of गाम्, वम् and उम् turns into पू when it (म्) comes
 after vowels except अ and after ह्यवरत्त and after कवर्गम् । Thus

ऊषतुः—ऊषुः etc (उउस् अतुस् + ऊष्अतुलु ऊष तुः) । (Thus शासि = शिष्यात्, जचतुः जचुरित्यादि) । उवसिथ—उवस्य option of इट् by भारद्वाजनियमः । In both the cases सम्प्रसारण takes effect by 'लिट्प्रभासस्' । In the former case षलि च सेटि does not apply owing to the prohibition न शसदवादिगुणानाम् (2263) । वस्ता—for ता is not कित् therefore no सम्प्रसारण । 'सः—'etc easy. वत्स्यति—वत्स्यते । उष्यात्—षत्व by this rule, सम्प्र—for कित्त्व of यासुट् । अवात्सीत्—वृद्धि by 'वदव्रज—' and त replaces स of वम् by 'सः स्या—' (2342). अवात्ताम् (तस्=ताम्) । वेज् to weave. अनिट् ; being जित्, it is उभयपदी । Thus वयति—वयते with लघूपधगुण—

मित— । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८३।५५) 'सहेः साडः सः' (८३।५६), 'इण्कोः' (८३।५७) इति पूर्वसूत्राणि । तेभ्यः—मूर्धन्यः, सः (सस्य), इण्कोः इति चानुवर्तते, तदाह—इण्कुभ्यामित्यादि । इण् इति अइउण् इत्यवस्य इकारस्य—लण्—सूतस्य—णकारेण प्रत्याहारः । 'अणुदित्सवर्णस्त्वितद्वि विहाय पूर्ववर्णण्यहणं...परेणेण ग्रहणमिति' भाष्योक्तेः । ऊषतुरित्यादि वस् अतुस् इति स्थिते । वचि स्वयीतिते—सम्प्रसारणं ततो द्वित्वे उस्-उस् अतुस् इति ततो हलादिशेष सवर्णदीर्घ—पत्वानि । एवमूषुरित्यादि । शासेस्तु शिष्यात्—शिष्टः इत्यादि । घसेस्तु—जचतुः—जचुरित्यादि । उवसिथ—उवस्य = भारद्वाजनियमान् इड् विकल्पः । लिट्प्रभासस्त्विति सम्प्रसारणम् । वस्ता = कित्त्वाभावात्-सम्प्रसारणाभावः । सः इति—एवम् वस् स्यति इति स्थिते वत्स्यति इत्यादि सुगमम् । उष्यात्—कित् । अवात्सीत् इति—हलन्तलक्षणा वृद्धिः सस्यतत्वम् । अन्यत् प्राग्वत् । अवात्ताम् इति—अवस् सिच् तस् इति स्थिते वृद्धौ अवास् स् ताम् इति जाते—भली भलीति सलोपे—अवास् ताम् इति । ततः 'सः सि आङ्धातुके' (२३५७) इति अवात्ताम् । एवम् अवात्सुरित्यादि । तन्तुसन्तानं सूतसमवायविशेषः । वेजः जित्त्वादुभयपदित्वम् । अनिट् । लघूपधगुणे वयति—वयते । अथास्य लिटि—'वयि' इत्यादेशः स्यादित्याह—

२४११ । वेजो वयिः ॥ २।४।४१॥

दी— । वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।

The root वेज् is optionally replaced by वयि or वय् in fi
The इकार in वयि is for the sake of pronunciation. Thus वे
णल् = वय् णल् = वयवणल् = वय् वट् अ = उय् वाय् अ = (उ by 'लिटिभ्य
—' (2408)) = उवाय ।

मित— । 'लिटिभ्यतरस्याम्' (२।४।४०) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते 'ति
इति च । तत् रेफपूर्णेन व्याचष्टे—वा स्याल्लिटौति = 'वेजो वयि वा' लिटौत्यं
इकार इति । वयि इत्यस्येति भावः । तेन 'वय्' इत्येवादेशः । एव वेज् + णल्
स्थिते अनेकाल्पनात् सर्व्वादेशे—वय् णल् इति जाति द्वित्वे 'अत उपाधाया' इति अ
हङ्गौ—वय् वाय् अ इति भवति । ततः 'लिटिभ्यासन्वेति' सम्प्रसारणं हलादिः ग्री
उय् वाय् अ—उवाय् अ—उवाय इति (अत्र विषयसप्तम्याययणात् द्वित्वमिदं
'दद्यतेर्दिगि लिटि' इत्यत्र भाष्यकैयट्स्वरसाद् बोध्यम्) ।

२४१२ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृथतिपृच्छति—भृ
तौनां ङिति च ॥ ६।१।१६॥

दी— । एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकार
प्राप्ते—

The सम्प्रसारण is directed to the roots ग्रह्, ज्या, वयि (वय्),
(व्यध्), वष्टि (वग्), विचति (व्यच्), वृथति (श्रीत्रय्—वृथ्), पृच्छ्,
भृञ् when a कित् or an ङित् affix follows. Thus सम्प्रसारण be
due to यकार (also of वय्) we look forward—

मित— । 'व्यञ्जः सम्प्रसारणम्' (६।१।१५) इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्त
'वविस्रपियजादीनां किति' (६।१।१५) इत्यतः कित्वीति च । तदाह—

किति ङितिच्त्यादि । यकारस्येति—वयो यकारस्येत्यर्थः । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (३६३—६।१।३७) इति तु सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य सम्प्रसारणनिषेधपरम् । तेन—परवर्त्तिनो यकारस्य—सम्प्रसारणं प्राप्नोत्येव । अतस्तस्य निषेधार्थ—सूत्रमवतारितम् (ग्रहण्यत्यादीनां—गृह्णाति (आ-ङित्) = गृहीतः । जीनः इत्यादि । ङिति वयेरुदाहरणं नास्ति । व्यधेर्विद्धः । वशेरुपन्ति—अन्ये तु सूत्रेणैवोदाहृताः ।) । स्थानिवद्भावाद् वेङ्गग्रहणेनैव वयिग्रहणे सिद्धे वयिग्रहणं व्यर्थमिति कृत्वा भाष्ये वयिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । एतच्चैतत्पूर्वभाष्यप्रदीपे स्पष्टमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति ।

२४१३ । लिटि वयो यः ॥६।१।३८॥

दी— । वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । जयतुः । जयुः ।

In लिट्, सम्प्रसारण is not directed to the य of वय् । Thus वय् + अतुस् = उय् अतुस् (by 'वचिस्वपी—') = उय् उय् अतुस् (by द्वित्व as in इजतुः) = उउय् अतुस् = जयतुः, similarly जयुः ।

मित— । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६।१।३७) इत्यतो—नेति सम्प्रसारणमिति चानुवर्त्तते । वयः इत्यवयवषष्ठी यः इति तु स्थानषष्ठी । तदाह—वयो यस्येत्यादि । जयतुः जयुरिति—वये अतुस् इति स्थिते 'वचिस्वपीति' (अतुसः कित्वात्) सम्प्रसारणे कृते—उय् अतुस् इति जाते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—इजतुरित्वाव द्वित्वम् हलादिशेषः सवर्णदीर्घश्च । एवम् जयुरिति ।

२४१४ । वञ्चान्यतरस्यां किति ॥६।१।३९॥

दी— । वयो यस्य वो वा स्यात् किति लिटि । जवतुः । जवुः । वयेस्तासावभावात्—यलि नित्यम् इट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन जित्वात्तङ् । जये । जवे । वयादेशाभावे—

In लिट्, the य् of वय् is optionally replaced by , when a किति affix follows. Thus जवतुः जवुः easy. It has been remarked

that 'अञ्जलीऽकारवान् वा यः स्यान्निट् घनिर्वेडयम्' under अतो भारद्वाजम् (2296), hence the author now says that वच् having no form in तास् etc.—for it is used in निट् only. Thus the above निधम does not apply and consequently it will have इट् compulsorily in घल् and give उवयिष्य (उवय इय—मय—by 'वचिस्त्वपि—'). वेञ् is स्यामी and वय is the आदेश or substitute. Hence by 'स्यानिवदादेशः—' (49), वय is to be treated like the retiring word (स्यामी)—वेञ्, which is जित् । Thus वच् also is जित्—hence उभयपदो, so in the आत्मनेपदो it will give ऊये—(वच्, एङ् = उय्, ए = उय् उय् = ए—उ उय्, ए—उय्) and उवे (य् being replaced by व). But when there is no वयादेश (by वेञ्चो वयिः 2411) we have—

नित—। व + च + अन्यतरस्याम् + किति इतिच्छेदः । 'निटि वयो यः' इति पूर्वमनुवर्त्तते । तदाह—वयो यस्य वो वेति । किमि इति निटि इत्यस्य विज्ञेयं तदाह—किति निटि इति । ऊवतुरित्यादि स्यात् ; ऊवतुरित्यादिर्यकारस्याने वकार-मातस्य पाठात् । वयिस्तामावेभावादिति—वेञ्चादेशस्य वयिस्तामिविभक्तौ प्रयोगा-भावादित्यर्थः । 'वेञ्चो वयिः' (२४११) इति लिप्येवास्य प्रवृत्तेः । ततश्च 'अञ्जलीऽकार तान् वा यस्याम्यनिट्घनिर्वेडयमिति नियमस्यासम्भक्तिः । अतः प्रादिनिधमादित्य-मिट् । तदुदाहरति उवयिष्य—इति घल्-पित्वेन किञ्चाभावान्—वयिर्ग्यकारस्य वकारादेशो न । वच् घल् इति स्थिति—वच् वच् इट् घल्—उय् वच् इ य—उवय इय उवयिष्य । वचिस्त्वपीति सम्प्रसारणम् । स्यानिवदभावेनेति । वेञ्च, स्याने हि वयिः आदिशब्दे । तेन वेञ्चः स्यामी वयिरादेशः । वेञ्च वयिजिह्व भवति । अतो वयिरपि 'स्यानिवदादेशः—' (४६) इति स्यानिवद भावेन जिह्व भवति । ततश्च स्योन्मिन्व जित्कार्यं लभते । जित्कार्यस्य 'स्वरित—' इत्याभयपदित्वविधानम् । परमोपदे रूपं दर्शितम् । इदानीं तडि—दर्शयति—ऊवे इति वय ए इति स्थिति एङः किञ्चात्—यकारस्य वकारे कृते वच् ए—इति । ततो 'वचिस्त्वपीति'—सम्प्रसारणे कृते उवच्

ए इति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—द्वित्वम् उव् उव् ए इति हलादिः—इति उउव् ए सवर्ण—
दीर्घः—उय् उय् ए—उ उ य् ए—ऊये इति । वयादेशस्य वैकल्पिकत्वादाह—
वयादेशाभावे इति—

२४१५ । वेजः ॥६॥१॥४०॥

दी— । वेजो न सम्प्रसारणं स्यात्सिटि । ववौ । ववतुः ।
ववुः । वविथ—ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट ।
अवासीत् । व्येज् १००७ संवरणे । व्ययति—व्ययते ।

The root वेज् does not get सम्प्रसारण in लिट् । Thus वेज्
+ णल् = वे णल् = वा णल् (by 'आदेचः—' (2370)) = वा वा औ (by
द्वित्व, and 'आत औ णल्ः') = ववौ (by 'ऋस्' and वृद्धिरेचि') । वेज् +
अतुस् = वा वा अतुस् व व् अतुस्—(by 'ऋस्' and 'आतो लोप इटि च'
(2372)) = ववतुः । Similarly ववुः । वविथ—ववाथ—option of इट्
(because it is अनिट् in तासि) । वविथ—वेज् इट् थल्—वा इथ
वा वा इथ—व वा इथ—ववंधथ—('आतो—') । ववाथ—व वा थ (here 'आतो
लोप' does not apply for थल् is neither कित् nor is preceded by
इट्) । ववे—वेज् + ए—वा ए—वा वा ए—व वा ए—व व् ए । वाता—वेज्
+ ता—वा + ता (आदेच—2370) । ऊयात्—वेज् + यासुट् + सुट् + तिप् = वा
यास् स् त ('लिङः सलोपः—') = वा यात् = उयात् (by वचिस्वपि—' (2409)
and 'यम्प्रसारणाच्च' (230)) = ऊयात् (by अकृतसार्वधातुकयोः (2298) ;
वासीष्ट—वेज् सीयुट् सुट् त = वा सीय् स् त = वा सी ० ष्ट (यलोप by
'लोपो व्योर्वलि'—(873) and षत्वष्टुत्व as before) = वासीष्ट । अवासीत्—
—वेज्—चिल + तिप् = अ वेज् सिच् तिप् = अ वा सिच् ईट् त (by
'आदेचः—') = अ वा सक् इट् सिच् ईत् (by 'शमररनमातां सक् च'
(2377)) = अवास् इस् ईत् = अवास्-इ ० ईत् (elision of स् of

सिच् by इट ईटि (2266) = अवास् ईत् । Similarly अवासिष्टाम्—
अवासिष्णुः etc. In the आत्मनेपद—अवास्त अवासाताम् etc. व्यञ्—जित्—
उभयपदौ—अनिट् to conceal etc. व्ययति—व्ययते—by लघुपधगुणः ।

मित—। 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३०) इत्यती नेति, संप्रसारण-
मिति चानुवर्तते । 'लिटि वयो यः' (६।१।३८) इत्यती—लिटि इति । यद्यपि
'वयान्तरस्यो किति' इत्यस्ति अन्यवहिते पूर्वम्, तथापि तस्मात्—किति इति
नानुवर्तते व्याख्यानात्—अतएव निष्ठायां सतम् सतवान् इत्यादि सिद्धम् । किञ्च
तथा सति षण्; अकिञ्चात् तत्र संप्रसार 'म्यादित्येतत् सर्वं विभाव्य फलितमाह—
'वेजो नेति' । ववौ—'आदिष' इति आत्वे कृते द्वित्वे अभ्यासङ्गस्य 'आतो लोपः'—इत्यालोपे
—'आत औ षल' इत्यौत्वे 'हृदिरेचो'ति हृदिः । ववतु—आत्वहित्वालोपाः ।
एव ववुः । वविथ—ववाथ, भारद्वाजनियमात्यलि इट् वा । उभयत्रैव आत्वम्, हित्वम्,
'ङ्सः' इत्यभ्यासङ्गस्य । पूर्वम् इट्ः सद्भावात्—'आतो लोपः' इत्यङ्गस्य
आकारलोपः । परत्र तु किङ्दिटोरभावात् आतो लोपो न । ववे—आत्वम्, हित्वम्,
अभ्यासङ्गस्य आतो लोपस्य । वाता—लुट् आत्वम् । जयात्—वे + यासुट् + सुट्
+ तिप्—वे यास् स्—वा यात् ('लिङ्ः सलोप' इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः
'आदिषः' (२२००) इत्यालक्ष) सवात् (वचिस्वपीति सम्प्रसारणम्), जयात्—
(अकृतसार्धधातुकयोरीति दीर्घः) । वासीष्ट—आदिष इत्यत्वेम् । अन्यत् प्राप्त्वं ।
अवासीत—अवेञ् सिच् ईट तिप् इति स्थिते 'आदिष' इत्यात्वे—अवा सिच् ईट् त् इति
जाते—'यमरमनमातां सक् च'ति सगागम इट् च—च वा सक् इट् सिच्, ईट् त्—
अवास् इस् ईत्—अवास् इ ० ईत् (इट् ईटोति सिचः सलोप) अवास्, ईत् इति ।
व्यञ् (व्ये) अयमप्यनिट् । जित्वाट् उभयपदौ । व्ययति—व्ययते—अस्य लिटि
'आदिष' इत्यात्वं नेत्याह—

२४१६ । न व्यो लिटि ३६।१।४६॥

दी—। व्येज आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि

हलादिशेषं वाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् । 'उभयेषां' ग्रहण—
सामर्थ्यात् । अन्यथा वचादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्तैव सिद्धे किं
तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । 'इड्यत्ति'— (२३८४)
इति नित्यम् इट् । विव्ययिथ । विव्याय—विव्यय । विव्ये ।
व्याता । वीयात् । व्यासौष्ट । अव्यासीत्—अव्यास्त । ह्यञ्
१००८ स्पर्धायां—शब्दे च । ह्वयति—ह्वयते ।

The root व्यञ् does not get आ for its ए in लिट् । The
अङ्ग (verbal base) will get the वृद्धि substitute (by 'अचो
जिति' (254)). Thus व्यञ्+णल् (=व्ये णल्)=व्यै णल्=व्यै व्यै
अ । Now though the rule 'हलादिः शेषः' (2179—7. 4. 60) is
subsequent to 'लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम्' (2408—6. 1. 17), yet the
latter (6. 1. 17) bars the former (7. 4. 60) and thus
effects the सम्प्रसारण of the यकार (of the अभ्यास) । For, what
is the force or importance of 'उभयेषाम्' in the rule 'लिट्प्र-
भ्यासस्योभयेषाम्' ? The force or importance of it is this :—
The rule 'लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम्' follows upon the rules 'वचिस्वपि—
यजादीनां किति' (8. 1. 15) and 'ग्रह्णिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतित्वशतिपृच्छति-
ञ्जतीनां डिति च' (6. 1. 16). Thus had Panini said 'लिट्प्रभ्यासस्य'
—only, we could have inferred from the consecutive position
of the above rules that the सम्प्रसारण of the अभ्यास of वचि etc
and ग्रहि etc is meant. Hence the addition of 'उभयेषाम्' to 'लिट्प्र-
भ्यासस्य' (again) suggests that the 'सम्प्रसारण' of the अभ्यास will have
precedence to any other operation viz.—हलादिशेषकायं । Thus
व्यै व्यै अ (=व्यु ऐ+व्यै अ=, इ ऐव्यै यु)=वि व्यै अ (by

‘न संप्रसारणे संप्रसारणम्’ (363) and ‘सम्प्रसारणाच्च’ (330)) = विव्याय्
 अ (by ‘एचोऽयवायवः’) = विव्याय । [N. B.—The rules न संप्रसारणे
 संप्रसारणम्’ (363) and ‘संप्रसारणाच्च’ (330) should be learnt
 by heart to understand सम्प्रसारण well.]—विव्यतुः etc. व्येञ् + अतुम्
 = व्ये व्ये अतुम् = वि वि अतुम् (by ‘लिट्यभ्यासस्य—’ and ‘वचिस्त्रयि—’
 (2408—09)) विव्यतुः (by इकी यणचि (47)) । Similarly—विदुस्
 —विवुः । In दल् the भारद्वाजनियम does not apply, for there
 is a special arrangement in इदृत्त्यसिन्धयतोनाम् (2384). Thus
 the इद् here is not optional but compulsory. विव्यधिष (व्येञ्
 इद् दल्—व्ये व्ये इय—वि व्ये इय (दल् is पित् and not कित् hence
 no sampra—of the verbal base (अद् by वचिस्त्रयि—’) = वि व्यय् इय (by
 (एचोऽय—’) विव्यधिष) । विव्याय—विव्यय (option of इडि by ‘यलुत्तमो वा’) ।
 विव्ये—(आत्मनेपद form)—व्येञ् + ए = व्ये व्ये ए = विव्ये ए = वि वि ए = विव्ये
 (by ‘लिट्यभ्यासस्य—’, ‘वचिस्त्रयि—’ and एचोऽय—’) व्याता—व्येञ्
 + लुट् ताच् = व्या ता by आदेश—2370—(Note in this connection
 that the prohibition of आल is in लिट् only and not in लुट् etc.)
 वीयात्—व्यासीष्ट—the former is the result of व्येञ् + यात् = वि +
 यात् (here there is no need of आल for सम्प्रसारण being नित्य
 must take effect whether change व्ये to व्या or not) = वीयात्—
 (by अङ्गत्सर्व—(2298)) ; the latter results from व्येञ् सीष्ठा सुद्—
 त (आत्मने—) व्या सीय् स् त (here आत्मने—लिङ् not being कित्, सम्प्र—
 does not come in hence आल by ‘आदेश—’) । अव्यसीत्—अव्यास—
 अव्येञ् सिच् तिप् = अव्या सिच् इ दत् = अव्यासक् इट्स् ईत् = अव्या स् इ ० ईत्—
 अव्यासीत्—(dy आदेश—’ यमरम—’ and ‘इटः—’ ; (अव्येञ्—सिच् त) त is
 not अप्रकृ hence ई does not come) = अव्या स् त = अव्यास (सक्, and इट्

do not come in the case of आत्मने, (cp—23/7) nor comes षत्—
for the स follows upon an आकारand hence no षत् of त)—
हेव्ज्—to challenge and to make sound—that is to call. It is
also अनिट् and being जित्—उभयपदौ :—

मित—। ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ (२३७०—६।१।४५) इति अव्यवहितं
पूर्वसुवम् । तत् आदित्यनुवर्त्तते । ‘न व्यो’ इत्यत्र ‘व्य’ इत्यस्य कृतात्वस्य षष्ठा
निर्देशः । तदाह व्यञ्ज आत्वं नेति । वृद्धिरिति । व्यञ्ज णल् इति स्थिते ‘अचो
जिति’ (२५४) इति वृद्धिरित्यर्थः । एवं व्यञ्जल् इति स्थितम् । ततो द्वित्वे व्यै
व्यै अ इति जाते परत्वात् ‘ह्लादिः शेषः’ (७।४।६०) इति प्राप्ते ‘लिट्प्रभ्यासस्य—’
(६।१।१७) इत्यस्य चानेन बाधे प्राप्ते आह—परमपीति । यद्यपि लिट्प्रभ्याससूत्रा-
पेक्षया (६।१।१७) ह्लादिः—सूत्रम् (७।४।६०) परं तथाप्यत्र पूर्वैव परस्य
बाधः । ततश्च यकारस्य सम्प्रसारणम् । नन्वेवंविधविधाने किं मानमिति चेदत्राह ।
—उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यादिति । अयं भावः—‘वचिस्वपियजादीनां किति’ (६।१।१५),
‘ग्रहिव्यावयिव्यधिवष्टिवचितिवृश्चतिपृच्छतिभजज्ज्तीनां जिति च’ (३।१।१६)
‘लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम्’ (६।१।१७) इति हि पाणिनेः सूत्रक्रमः । तत्र ‘लिट्प्रभ्यासस्य—’
इत्येतावदुक्तेऽपि अनुवृत्त्या ‘वच्चादेश्य’ ह्लादेश्च (उभयेषामेव) अभ्यासस्य लिटि
संप्रसारणं स्यादिति’ लभ्यते एव । ततः पुनरुभयेषाम् ग्रहणस्य किं फलम् ?
नियम एव तत्फलमित्याह । कश्चासी नियमः ? एषामभ्यासस्य सम्प्रसारणेनैवस्यात्
नान्यदित्येवंरूपः । तेन ह्लादिशेषरूपस्य कार्यान्तरस्य निवृत्तिः । न च ‘संप्रसारणं
तदाश्रयञ्च कार्यं बलवद्’ इति न्यायादुभयेषां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य (न्यायस्य)
भाष्ये प्रत्याख्यतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमिति दिक् । एवञ्च व्यै व्यै णल् इति
स्थिते (व्य ऐ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे कृते—व् इ ऐ व्यै अ इति जाते ‘न संप्रसारणे
संप्रसारणम्’ (२६३) इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । ततः ‘सम्प्रसारणाच्च’
(३३०) इति इकारैकारयोः इकाररूपः पूर्व्वरूपैकादेशः । एवम् विव्यै अ इति
स्थिते ‘एचोऽयवायावः’ इत्यायादेशे—विव्याय इति । विव्यतुरिति—व्यै व्यै

अतुस् इति स्थिते अतुस क्त्वात् वचिस्त्वपीति अङ्गस्य (द्वितीय 'व्यं' इत्यस्य)
 संप्रसारणम् । अभ्यासस्य तु लिट्प्रभासस्येति पूर्व्ववत् संप्रसारणम् । एवम् वि वि
 अतुस् इति ततो यथ विव्यतुरिति । एवं विव्यु रित्यम् । अथ मारुताग्नियमात्
 यलि इङ्—विकल्पे प्राप्ते आह—'इडाद्यणि—'(२३८४) इति । विव्ययिथ = अभ्यासस्य
 प्राप्त्वत् सम्प्र.—अङ्गस्य संप्र.—न । यत्नः पितृनाकिञ्चात् वचिस्त्वपीत्यस्याप्रवृत्तेः । ततो
 वि व्ये इय विव्यत् इय विव्ययिथ इत्ययादेशं रूपम् । 'अनुत्तमो वे'ति पितृ-
 विकल्पाद् ढहिविकल्पे दर्शयति—विव्याय—विव्यय इति । उभयदेव लिट्प्रभासस्येति
 संप्रसारणम् । एवमेकत्र विव्ये अ इति अन्यत्र तु विव्ये अ इति तत् आयायादेशौ ।
 विव्ये इति । व्यं अ + ए इति स्थिते हिले व्यं व्ये ए इति जाते पूर्व्ववत् पूर्व्वोत्तर—
 खण्डयोः संप्रसारणं यथादेश्यम् । म्याता इति । आत्वस्य लिटोव निषेधो नाप्यत्र । तेन
 लुटि 'आदेशे'—इत्यात्वम् । वीयात्—व्यासीष्ट इति । पूर्व्ववत् व्यं + यासुट् लुटितिप—व्ये
 यात्—व्या यात् (आले)—विद्यात्—(सम्प्र. किदादिपौलुत्तत्वात्)—वीयात् (अङ्गत्-
 सार्व्वं—(२२८८) इति दीर्घः) । उत्तरत्र—व्ये सौयुट् सु ट् त—व्ये सीष्ट इति स्थिते
 आत्वम् व्यासीष्ट इति । अव्यासीत्—अव्यास—पूर्व्वत्र अव्ये सिच् तिप् अव्ये स् ईत्
 इति स्थिते आले 'यमरमनमाता सकृ च' (२२७७) इति सकृ इति च अव्या स् ई स्
 ईत् इति स्थिते 'इटः ईटि' इति सिच्; सलीपः—अव्यास् ई ० ईत् = आव्यास् ईत्
 = अव्यासीत् । उत्तरत्र अव्ये सिच् त इति स्थिते आले अव्यास् त आकारात्-
 परत्वेन पलाभावः—अव्यास इति ॥ सृवल् इति लिट्—अनिट् । स्वर्धा—पुद्गार्यमा-
 कारणा, शब्दस्तु सामान्यत आकारणमिति बोध्यम् । ज्ञयति—ज्ञयते इति । जित्वा-
 दुभयपदौ । यलिचकिति अभ्यासस्यैव संप्रसारणे प्राप्ते आह ।

२४१७ । अभ्यस्तस्य च ॥६१॥३३॥

दौ—। अभ्यस्तीभविष्यती हेजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो
 द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोय—जुहविथ ।
 जुहुवे । ज्ञाता । ज्ञयात्—ज्ञासीष्ट ।

The root ह्रव् gets सम्प्रसारण ere it is to be duplicated (and not after it has been so done). Thus first comes सम्प्र.—and ह्रिक् comes later on. Hence ह्रव् + णल् = ह्रवा णल् by 'आदेच'—(2370) = ह्र + णल् by this = ह्र ह्र by duplication = जु ह्र च by 'कुहोचः' (2245) = जुहौ च by 'अचोञ्जिति' (254) = जु हाव् चो by 'एचोऽयवायावः' (61) = जुहाव । (Observe the term 'अभ्यस्तीभविष्यतः' 'to be doubled later on'. Without this statement, we should have, by the rule 'उभे अभ्यस्तम्'—(426—6. 1. 5.), the duplication first (because अभ्यस्त necessitates duplication), after the आत् by आदेचः (2370), in the form of हा हा च । Then by this rule—the second ह्र takes सम्प्र. first, for it is nearer to the affix. But after it has been सम्प्रसारणated, the prohibition 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (363) will bar the सम्प्र.—of the first ह्र. Thus the form will be जुहाव by ह्रलादि—शेषः and ङस् and not जुहाव which is sanctioned by usage. Hence Bhattoji has explained the term 'अभ्यस्तस्य'—as 'अभ्यस्तीभविष्यतः' and not as 'अभ्यस्तीभृतस्य' which is more natural than the former. Nor can you argue that if ह्रिक् is barred by 'अभ्यस्तस्य च', it (ह्रिक्) will no more appear here by the परिभाषा—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे—यद्वाधितं तद्वाधितमेव' (explained under—2409—and also ante); for ह्रिक् must operate again by the counter परिभाषा 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' (expld. under 2409) जुह्वतुः—ह्र ह्र अतुस्—जुह्वङ् अतुस्—जुह्व् अतुस्. (for the process shown by Nagesha—See the मित—below.); similarly—जुह्वुः with उङङ्—by 'अचिञ्जु'—(271).. जुहोय—जुह्विय—option of इट by भारद्वाजनियम—ह्र ह्र य—जुहोय (गुण.) । जुहो इय—

‘लुङ् इव—लुङ्विषय by इव) लुङ् इव—एम् is कित्—hence neither लुङ्
nor इङि comes but लुङ् does. दाता—दृक् + ताम्—दा + ता by
'बादेवः—' (२३७०). दयात्—दाभीष्ट—like बोधात्—भाभीष्ट—(ante)
(दृक् + यात्—दा + यात्—दयात्—दयात्) and (दृक् + भीष्ट—दाभीष्ट) ।

मित—। ‘इः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च’ इति सूत्रतः दृष्टमासीत् । तच्च भाष्य-
काः यैर्मिबिभाजेन व्याख्यातम् । अतस्तद्व्याख्यानमिच्छाम्यनुसृतम् । ‘यद्योत्तरं सुभोमा
प्रामाण्यम्, इति आख्यातम् । ‘अभ्यस्तस्य च’ इत्यत्र ‘अभ्यस्तस्य’ इति पदस्य यद्यपि
‘कृतद्वित्वस्य इत्येवापाततोऽयं: ‘उभेभ्यस्तम्’ (४२६—६।१।४) इति सूत्रात् तथापि
इष्टानुरोधेन व्याचष्टे—अभ्यस्तोभविष्यत इति । इहयात् कदाचित्वादिपदमाधनमिव ।
तथाहि—दृक् एव इति स्थिते आत्वे अभ्यस्तसंप्रसारणं द्वित्वकृतं च दा दा एव इति ।
अनेन सूत्रेणाह्वय—सम्प्रसारणे कृते ‘न संप्रसारणं संप्रसारणम्’ (२६३) इत्यभ्यासस्य
संप्रसारणं न भवति । ततश्च इत्यादिशेषे अभ्यासद्वयं अह्वय इहो—अह्वय इत्येव भवति
न लुङ्वाव इति । अत एतत्—अभ्यस्तोभविष्यत इति, न तु अभ्यस्तोभूतस्य इति ।
ननु यदि अभ्यस्तोभविष्यतः ह्ययं: प्राक् सम्प्रसारणं क्रियते तर्हि द्वित्वस्य—
वाचित्वात् पुनस्तस्याभ्यस्तोभवनं कथम्—‘सकृदयतिन्यायाद्’ पुनर्द्वित्वाप्रसक्तोरिति
चेत् ? न । पुनःप्रसक्तविज्ञानात्—द्वित्वस्य प्रकृतेः । अत आह—ततो द्वित्वमिति
सम्प्रसारणान्तरमित्यर्थः । लुङ्वाव इति । इह एव इति स्थिते आत्वम् । दा एव
इति । अभ्यस्तस्य धेत्यनेन सम्प्र.—दृक्—यात् इति । द्वित्वम्—दृक् दृक् एव—लु
(कृदीयुः—२२४५) इति (अथो द्विति (२५४)) च—लुङ् इव—अ—लुङ्वाव ।
लुङ्वावतुः—लुङ् अतुस् इत्यत्रापि समानम् । अतुसः किञ्चाद् गुणवद्गोरमादि ‘अचित्र—’
(२०१) इत्युवद्—लुङ्वावद् अतुस्—लुङ्वावद् अतुस्—लुङ्वावतुः इति । नागेश्वर—
‘मा अतुस् इत्यत्र आलोपापेक्षया अनैमिषिकत्वेन (नहि ‘अभ्यस्तस्य च’ इति सम्प्र-
सारणमपि निमित्तीकृत्य विधीयते) अन्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणे (कृते) वार्थपरिभाषाया
(‘वार्थादाह’ वलीयः’ इत्यस्याः) अनित्यत्वाग्रयणेन अन्तरङ्गत्वात् पूर्वकृते (सम्प्र-
सारणाच्च’ इति सूत्रात् (२२०)) ततो द्वित्वे लुङ्वाव इति । एवं लुङ्वावः (आत्वसम्प्र-

सारणद्वित्वचुलोवङादेशः) । अथ भारद्वाजनियमात् यलि इङ्विकल्पमाह—
 जुहोथ—जुह्विथ—आत्वसम्प्रसारण—द्वित्वचुत्वादि अङ्गस्य गुणश्च उभयतैव तुल्यः ।
 उत्तरत तु अवादेशमात्रं विशेषः । धलः पिच्चाट् गुण इति बोध्यम् । जुहुवे—पूर्ववत्
 आत्वसम्प्र—द्वित्वचुलोवङादेशः । एशः कित्तेन—गुणवृद्धिविरहः । ह्याता—आदेच
 इत्यात्वम् । अभ्यस्तोभवनस्याभावात्—सम्प्रसारणाभावः । ह्यात्—यासुट् कित् । आत्व-
 सम्प्रसारणे । ततः 'अहत्—' इति दीर्घः । अत वचिस्त्वपीति सम्प्रसारणं नतु
 अभ्यस्तस्य चेति । अताभ्यस्तोभावस्याभावात् । हासीष्ट—आत्वे सीष्ट इति ।

२४१८ । लिपिसिचिह्वश्च ॥३१॥५३॥

दी— । एभ्यश्चलेरङ् स्यात् ।

The affix अङ् replaces च्लि coming after the roots लिप्, सिच्,
 (सिप्) and हा (ह्वेज्). Thus अलिप्यत्—असिचत्—and अहत् (अ-
 ह्वे—अङ् त्—अह्वा अत् by—आदेचः—अह्त् अत् by—आतो लोप इटि च'
 (2372)).

मित— । लिपिश्च सिचिश्च ह—समाहारह्वः । तच्चात्—इति पञ्चम्यन्तम् ।
 लिपिरिति लिप उपदेहे इत्यस्यैका निर्द्देशः । सिचीति सिच् चरणे इत्यस्य—ह्वा-
 इतिह्वेजः कृतात्वस्य ग्रहणम् । च्लेः सिजित्येतच्चात् लेरिति 'अस्यति वक्ति स्यातिभ्योऽङ्'
 इत्यत अङिति चानुवर्त्तते । तदाह—एभ्य इति । अलिपत्—असिचत्—अहत्—
 इत्युदाहरणानि ।

२४१९ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥३१॥५४॥

दी— । 'आतो लोपः'—(२३२७) । अहत् । अह्वताम् ।

अह्वन् । अह्वत । अह्वास्त ।

अथ ह्यौ परस्मैपदिनौ । वद १००८ व्यक्तायां—वाचि ।
 अच्छ वदति । उवाद । जदतुः । उवदथ । वदिता ।

उद्यात् । 'वदव्रज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अवादीत् ।
टु ओश्चि १०१० गतिवृद्धयोः । श्रयति ।

अङ् replaces रिङ् optionally when an आत्मनेपद affix follows. Thus अङ्गत् (with अङ्) and अङ्गात् (without it). अङ्गत्—अङ्गे
स्त्रित—अङ्गा अङ् त—अङ् अ त (आतो लोपः—)—अङ्गत् । अङ्गात्—अङ्गे
स्त्रित त—अङ्गा सिङ्त्—अङ्गान् (Here आतो लोपः does not apply for सिङ्
is neither कित् nor डित् nor is it preceded by इट्) । Similarly—
अङ्गताम् (अङ्)—अङ्गेताम् (आत्म-अङ्) अङ्गाताम् (सिङ्) । अङ्गन् (अङ्)
अङ्गन् (आत्म. अङ्)—अङ्गासत् etc.

अथ हो etc—वद to speak clearly. It is सेट्. अच्च् is an
indeclinable meaning towards. Hence in अच्च् वदति, अच्च् is a
गतिसंज्ञक and goes before the root by 'ते प्राग्धातोः' । अच्च्वदति
means to speak face of face. उवाद—वद वद् शल्—व वाद अ—
by 'कृत्स्नः' and 'अत उपधायाः'—उवाद by 'लिट् आभासलोपयोग्याम्' (2409) ।
ऊदतुः—वद् + अतुस् = उद् अतुस् by 'वचिस्त्रयि—' (2408) = उद् उद् अतुस् (by
'पुन प्रसन्नविज्ञान')—उउद् अतु (ह्लादिः शेषः)—ऊदतुः—by 'अकः
सुबन्धे—' (85). So ऊदुः । 'उवदिथ—इट् want of एताभ्यासलोप by 'न.
मसददवादिगुणानाम्' (2263). वदिता (वदइट् ता) Note that the
root is सेट् in तासि and not अनिट् । Hence the भारद्वाजनियम, in
यल् does not apply. cp.—'अजन्तोऽकारवान् यक्षास्त्रिणित् यलि-
वैक्यम्—' । Hence that which is सेट् in तास् is also सेट् in यल् and
not वेट् । ऊद्यात्—थासुट्, is कित् hence 'वचिस्त्रयि' applies. अवादीत्—
explained. (Note that 'वदव्रजहलन्त्याचः' supersedes 'नेटि' and
'अतो ह्लादिलघोः' (2214). टु ओ चि—the root is त्रि । टु for—अथयु;

(elephantiasis—शोथ or गोद) by—‘टितोऽष्टुच्चं’ and ओ for उच्छूनः (उद्—शूनः) by—‘ओदितश्च’ (3019) ‘वचिस्वपि’, ‘सम्प्रसारणाच्च and ‘हलः’. It i.e. the root means movement and increment. च्चि + श्च् . तिप्—श्च अति = अयति ।

मित—। वृत्तौ ‘आतो लोप’ इति नैतत् सूत्रव्याख्यानं किन्तु तत्सूत्रप्रमाणम् । ‘लिपिसिचिह्नश्च’ इत्येतस्याव्यहितपरत्वादृतस्य च स्पष्टत्वादेतन्न व्याख्यातम् । अयमर्थः—‘आत्मनेपदेषु परेषु—चेल्लुङ् वा स्यादिति’ । तेन अह्वत—अह्वास्त । पूर्व्वव अङ्—तदेवम्—अ ह्वे अङ् त इति स्थिते—आत्वे अह्वा अत इति जाते—‘आतो लोपः—’ (2372). अह्व अत—अह्वत । परव सिच्—अह्वे सिच् त इति स्थिते—आत्वे अह्वास् त—अह्वास्त, अव किङ्दिटोरभावात्—आतो लोपो नैति बोध्यम्—। एवमत पक्षत्रयम्—अह्वत् अह्वताम् अह्वन् इत्येकः पक्षः (अङ् परस्मै.) अह्वत—अह्वेताम्—अह्वन् इति द्वितीयः (अङ् आत्मने.—) । अह्वास्त—अह्वासाताम्—अह्वासत इति तृतीयः (सिच् आत्मने.) लटि—ह्वास्यति—ह्वास्यते इत्यादि—

अथ ह्राविति—वदतिश्चयतीत्यर्थः । एतद्वातुद्वयन्तु भ्वादिगणः । वदेति सेट् । अच्चेति अव्ययं गतिसंज्ञकम्—आभिमुख्यार्थे वक्तते—। गतित्वाद धातोः प्राक् प्रयोगः । अच् वदति अभिसुखं वदतीत्यर्थः । उवाद् इति—लिट् अभ्यासस्येति सम्प्रसारणम् । अत उपधायाः (२२८२) इति अङ्गस्य वृद्धिः । ऊदतुः इति—। वद् अतुस् इति स्थिते ‘वचिस्वपौ’ति (२४०६) सम्प्रसारणम् । एवम् उद् अतुस् इति जाते—पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् हित्वम्—उद् उद् अतुस् इति । ततः—हलादिशेषः—सवर्णदीर्घश्च (अकः सवर्णे दीर्घः) इत्यनेन । उ उद् अतुस्—ऊदतुः । एवम् ऊदुः । उवदिथ इति । वदधातोः सेट्त्वात्—भारद्वाजनियमो निवर्तते तासावनिट्—के हि तस्य प्रवृत्तेः । वदिता—तास् इट्—। उवात्—आशीः—यासुट् । किन्तु वचिस्वपौति सम्प्रसारणम् । अवादीत्—दर्शितन् मूले । इट ईटीति (२२६६) इति सिज्लोपः । एतदर्थमेव नेटीति निषेधे प्राप्तं ‘अतो हलादेरिति विकल्पे च प्राप्तं ‘वदन्नज’सूत्रे वदन्नजो—विशिष्य ग्रहणमिति विभावनीयम् । अवादिष्टमित्यादि ।

दु भो वि इति—द्वित्करणमद्युजर्धम्—‘द्वितोऽद्युच्—’ श्रययुः (शीघः) । भोदित्करणं निष्ठानत्वायम् ‘भोदितय’ (३०१८)—शून—शूनवानिति । ‘हयोच्छूनैः किमेभिर्मुञ्जैः’ इत्यादि । पुगललघुपक्षचेति श्रयतेर्गुणः—श्रयति ।

२४२० । विभाषा श्वेः ॥६॥१॥३०॥

दो— । श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च ।
शुशाव । शुश्रुवतुः । “श्रयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः”
(वार्त्तिक ३४६२) । तेन ‘लिट्यभ्यासस्य—’ (२४०८) इति—
सम्प्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्रियतुः । श्रयिता । श्रयेत् ।
शूयात् । ‘जृस्तम्भु—’ (२२८१) इत्यङ् वा ।

The सम्प्रसारणं is optionally ordained for the root श्रि, in लिट् and in यङ् । Thus श्रि + णल् = श्रु ष्ट इ णल् = शु णल् (by ‘सम्प्रसारणाच्च’ (330) = शु शु च by ‘लिटिधातोः—’ (2117) = शु शौ च by ‘अचो ऽश्रिति’ (254) = शुशाव् च by एचोऽयवायव (61) = शुशाव । श्रि + अतुस् = शु अतुस् = शु शु अतुस् = शु श्रुवङ् अतुस् by ‘अचिश्च—’ (271) = शु श्रुव् अतुस् = शुश्रुवतुः । Similarly शुश्रुवः । Now, when there is no samprasāraṇa and the form stands thus, after duplication,—श्रि श्रि णल्, the rule ‘लिट्याभ्याससौमयेषाम्—’ (2408) comes in to operate on the duplicate (चभ्यास) of the above so as to give शु श्रि च when by ‘अचो ऽश्रिति’ (254) the resultant form will be शुश्रै च—शुश्राय च = शुश्राय and not शिश्राय which is the expected one. Thus Bhaṭṭoji brings forward the vartika ‘श्रयतेः etc’ (It has to be remarked that) the सम्प्रसारणं should be forbidden to the duplicate or चभ्यास of श्रि in लिट् । Thus the सम्प्रसारणं due to ‘लिट्याभ्यासस्य—’ (2408) is not to operate here so that we get शिश्राय (श्रि + अन् = श्रि श्रि णल् (here

'वचिस्वपि' does not apply for णल् is not कित्) = शिश्च अ (by 'ह्लादिः—' and अचो निष्पत्ति) = शिश्चाय् अ = शिश्चाय्) । In अतुस् शिश्च अतुस् = शिश्चियङ् अतुस् (by अचिश्चु—271) = शिश्चियतुः (here 'वचिस्वपि—' does not come in for it is the alternative पच्) । Similarly— शिश्चियुः etc with इयङ् । अयिता—गुण इट् ता । अयेत्—विधिलिङ् (गुण) शयात्—(आशौः)—It is कित् hence सम्प्रसारण by—'वचिस्वपि—' and दीर्घ by 'अकृत—' (2288) । शिश्च will have अङ् optionally in place of क्लि by 'जृस्तम्भु सवु ऋचु युचु ग्लुञ्च शिभ्यश्च' (2291) .—

मित— । 'प्यञः सम्प्रसारणम्—' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणमिति 'लिङ्यङो' (६।१।१६) इत्यसौ लिटि इति यङि इति चागुवर्त्तते ; तदाह—अयतेः सम्प्रसारणमिति— । 'वचिस्वपि—' इति किति सम्प्रसारणं विहितम् । 'ग्रहि-जिति—' इति ङिति च । एवमुभयद नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते इयं विभाषा— आरभ्यते । तत्र लिङ्यङे अतुसादौ नित्यं प्राप्ते—णलादावप्राप्ते—यङ्यङे तु अप्राप्ते विभाषा । शोभयते (शि + यङ्—सम्प्रसारणपच्) । शिञ्चयते (सम्प्रसारणा-भावपच्) । तत्रेवं प्रकृते सम्प्रसारणपच् णलि—शि णल् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे कृते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपे च प्राप्ते शू णल् इति स्थिते द्वित्वे शु शु णल् इति स्थिते 'अचो निष्पत्ति' (२५४) इति ऋद्धौ प्राप्तायाम् शु शौ अ इति तत्र आयादेशे शशाय इति । एवं शु शु अतुस् इति स्थिते 'अचिश्चु—' (२७१) इति उवङि प्राप्ते— शु श्वङ् अतुस् इति ततः शुश्वतुरिति । एवमेव शुश्वरित्यत्र । ननु सम्प्रसारण-पच् एव सिद्धम् । सम्प्रसारणाभाव—पच्चे तु कथम् । तत्र हि द्वित्योत्तरं 'लिट्-भ्यासस्य—' इत्यस्य प्राप्तेरभ्याससंप्रसारणात्—शुश्चाय इति स्यात्—न त्वपेक्षितं— शिश्चाय इति । न च 'विभाषा श्चः' (६।१।३०) इत्यस्य परत्वात् अनेन 'लिट्-भ्यासस्य—' (६।१।१७) इत्यस्य वाचो भविष्यतीति वाच्यम् । 'अस्य (६।१।३०)' परत्वात् द्विवचनात् पूर्वं प्राप्ता लिट्भ्यासस्य च द्वित्योत्तरं प्राप्ता युगपत्— प्राप्ताभावेन विप्रतिषेधस्याप्राप्तत्वेः' इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्— । अतएवात्र

कैयटः—‘निटः कित्वाकित्तिमेदेन द्वैविध्याद्भूयत विभाषेत् । तत्र सम्प्रसारण-
पक्षे हने सम्प्रसारणस्य (सम्प्रसारण + णच् + चं आदिभ्योऽजिह्व-) तत्र हत-
सम्प्रसारणस्य इत्यर्थः) द्विर्घनात् कालि वञ्च्यम् (कित्तिदयो’ति भावः) । सम्प्रसारण-
भावपक्षे तु अभ्यासस्य—‘निट्याभासशोभयैवामिति संप्रसारणं प्राप्नोति इति स्वरूप-
(भाष्यकार इति शेषः) चेतिटोति (‘त्रेः’ इति ‘प्रयतेः’ ण्यभि भाष्यममतः पाठः) ।
(‘अथोभयत वाचकम् दर्शयति) विह्वलं निम्नं सम्प्रसारणम् (०॥) परत्वादियं
विभाषा (५०॥) वाचते यथा, तथा अभ्यासस्य वचनमिति भावः’ इति सुब्रह्मणे । एवं
‘निट्याभासशोभेति इत्यस्य प्राप्त्यदवाहनी । अतश्चप्रतिभाषे चार्त्तिकमुपपद्यति—प्रयतेरिति ।
भाष्येण ‘त्रेनिटि—’ इति पठितम् । प्रयते, विधातोः निटि अभ्यासस्य वचन-
निट्याभासस्य प्राप्त्यस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधः—निषेधः वचन्य इति वाचकशेषः । तमेति
—अतएवानेन संप्रसारणं न । कथितमाह—मित्राय इति त्रि णच् इति प्रितो द्विती
त्रि त्रि णच् इति आते अभ्यासस्य वचनसंप्रसारणस्य बाधे—इत्यादिशेषः प्राप्नोति मिथोऽण्
इति । तत ‘अथो निपति—’ इति वदस्य इहो मित्रे च इति अयादिशेष—मित्राय
इति । अतुमि किञ्चदप्यस्य सम्प्रसारणस्य विभाषार्थेतित्यनेन बाधितत्वात्—त्रि त्रि
अनुम् इति प्रियते इत्यादिशेषोक्त—‘अभिन्त्र—’ (२०१) इतोऽण्—मित्रिय-
तुरिति । एवं मित्रियुतिर्यादिषु— । श्रयिता—गुण इट् ता— । श्रयत्—विधिमिड् ।
श्रूयात्—किदाशिवि इति कित्वात् वचिस्त्वपीति संप्रसारणम् ‘वज्रत्—’ (२१८८)
इति दोषंय । अथ श्रयते‘श्रू’सम्भू—(२१८८) इत्यादिना विकल्पादिति—इत्यस्मि
प्राप्ते णच् पक्षे विमेषमाह—

२४२१ । श्रयतेरः ॥७॥१८॥

दी— । श्रयतेरिक्कारस्य अकारः स्यादडि । पररूपम् ।
अश्रवत् । अश्रवताम् । अश्रवन् । ‘विभाषा घेटश्रवोः’ (२३७५)
इति चड् । इयङ्—अश्रिश्चियत् । ‘छान्त—’ (२२८८)
इति न वृद्धिः । अश्रव्योत् । वृत् । यजाटयो वृत्ताः ।

भादिस्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसङ्ग्रहः । इति
भवादयः ।

The इकार of श्वि is replaced by अकार when the affix अङ् follows (in लुङ्) । Thus अ श्वि अङ् तिप् = अ श्व अ त्. Now appear the rules अकः सवर्णे (6-1-101) and अतो गुणे (6. 1. 97) to operate simultaneously on अश्व अत्. But अतो गुणे is a पुरस्तादपवादः i. e. an अपवाद or forbidding rule which precedes that which is to be forbidden. Thus by the परिभाषा—‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ (explained before), अतो गुणे will bar अकः सवर्णे—(6. 1. 101) and not ‘प्रथमयो पूर्वसवर्णः’ (6. 1. 102) because अकः सवर्णे is nearer to it (अतो) than ‘प्रथमयोः’. Hence Bhottoji says पररूपम्—and we thus get—अश्वत्—(and not अश्वात्). Here you cannot apply the rule ‘अतो लोपः’ (6. 4. 48) inasmuch as it concerns roots which are taught as अकारान्त at the time of आहंघातुकीपदेश—। अश्वताम् (तस्=ताम्) अश्वन् (‘भोऽन्’,—‘इतश्’, संयोगान्तस्य लोपः’ and ‘अतो गुणे’) । Now चङ् comes in by ‘विभाषा—’ (2375) in place of चित् when अङ् is wanting. Thus by चङ् and इयङ् we get अश्विश्वियत् (अ श्वि चङ् तिप् = अ श्वि श्वि यत् by ‘चङि’ (2315) and want of हङ् by ‘ह्यान्तचण—’ (2299) = अ श्वि श्वि वङ् अत्, by ‘ह्लादिः—’ and ‘अचिञ्—’ (271) = अश्विश्वियत् । Similarly—अश्विश्वियताम्—अश्विश्वियन् etc. Now the root श्वि has directly been taken up in the rule ‘ह्यान्त चणश्चसनागृणिश्चदिताम्—’ (2299). Thus when there is neither अङ् nor चङ्, there will occur सिच् giving अश्वयीत् etc (अ श्वि सिच् तिप् = अ श्वि इट सिच् ईट् त् = अ श्वे इ ० ईत्, here हङ् cannot come in owing

to the prohibition 'ह्यल' (2299) and hence we have guna by 'नाभे' (2163) ; the affix निच् elides by—एट् ईटि (2266) = एच् ईच् by एचोऽपवादाः (61) = एच्योच्. Similarly एचदिशब्—एचदिशुः etc) Here you cannot argue that the taking up of च under 'ह्यल' is of no avail on the ground that the rule 'दे'टि—' is sufficient to serve the purpose (prohibition of गुच्) for मेटि—prohibits the इटि of those roots only which end in consonants. Nor can you rejoin that the existence or direct mention of the root चि is superfluous on another way viz 'नाभेधातुश्च' (7. 3. 81) being subsequent to 'निचि इटिः' (7 2.1) will bar the same and direct गुच्, whence by एचादेश—चि changes into च्य and thus being यान्त ending in य will have no इटि by 'च—म—यान्त' bereft of चि ; for the 'निचि इटि' according to the maxim of 'यन् नाभाभे' etc' i.e. having no scope elsewhere will bar the गुच् though the same is an अन्तरङ्गविधि or inherent injunction. Here ends the यञादि class. इच्दि class is inexhaustive so that roots like चुचुच् etc. also are included herein.

The भ्वादि class is also practically finished here.

नित्—। श्रयतेः + चः इति शब्देः । 'श्रद्धाशोडि' गुण' (०१४।१३) इत्यशोडि इत्यनुवर्ति । श्रयतेरिति शिधातोः क्षिपा निक्षेपः । 'अलोऽन्यस्य' इति परिभाषोपस्थितेरन्यस्य लकारस्य स्थान अकार इति विधायते । तत् फलित्वाप —श्रयतेरिकारस्य अकार इति । अतएव चि इत्यस्य श्रभाषे जाते इयङ् प्राप्तागडा नास्ते य । मन्मदि—अचचङ् त् = अच् अत् इति स्थिते श्रवणं देवपरस्परयोः भयोः

परत्वात् सवर्णदीर्घः (अकः—६।१।१०१) स्यात्—इति चेत् । न । पररूपस्य (अतो गुणे—६।१।१०७ इत्यस्य)—अपवादत्वेन ‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—’ इति वलीयस्त्वात् । न च तत् (पररूपम्) प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६।१।१०२) इत्यस्यैव बाधकम् न ‘अकः सवर्णे—’ इत्यस्येति वक्तुं शक्यम् । पररूपस्य हि पुरस्तादपवादत्वेन ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ती नोत्तरान्’ इति न्यायात्—सवर्ण-दीर्घस्यैव (६।१।१०१) बाधकत्वं न पूर्वसवर्णस्य (६।१।१०२) । न च ‘अतो लोप’ इत्यल्लोपशङ्का । आर्द्धधातुकोपदेशकाले अकारान्तत्वाभावादिति ज्ञेयम् । तथाचैवं पररूपे—अश्च अत् इति अश्चत् इति भवति । एवम् अश्चताम्—अश्चन् इत्याद्यङ् पक्षे रूपाणि । अङ्भावपक्षे त्वाह—विभाषोषेद् अशोरिति । अत्र अश्चि चङ्त् इति स्थिते चङि (२३।१५) इति द्वित्वम्—अश्चि श्चि अत् । ततश्चङः ङित्त्वात् गुणवृद्धयोः भावेन अचिञ्च—(२७।१) इति इयङ्—‘अभ्यासस्य हलादि शेषः—एवम् अशिञ्चिद्यत् अशिञ्चियताम् । अश्चिञ्चिद्यन् इत्यादि चङ्पक्षे । वैकल्पिकत्वात्तदभावे आह—‘छान्त्य—’ । वृद्धिनिषेधात् सिचि अश्चयीत् इति । अश्चि सिचि तिप्—अश्चि इट् सिच् ईट् त् इति स्थितेः इट् ईटि—इति सिञ्जलोपे ‘छान्त्य—(२२।२६) इति वृद्धिनिषेधात् गुणे अश्च इ ० ईत्—अश्चईत् इति जाते—अयादेशे अश्चयीत्—इति एवमश्चिष्टाम् अश्चयिषुरितिसिचपक्षे तदेवं अङ्चङ्सिच पक्षतः—अयतेर्लुङि रूपवैविध्यद्रष्टव्यम् । ननु ह्यन्तर्चणश्चसजागृणिश्चदितामि त्यत्र श्वग्रहणं व्यर्थम् ‘ने टीति’ निषेधादेव सिद्धेरिति चेत् । न । तस्य वदन्नजति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधमात्रविषयत्वात् । न च तर्हि ‘सिचिवृद्धिः परस्मैपदेषु—(७।२।१) इत्यपेक्षया ‘सार्व—’ (७।२।५४) इत्यस्य परत्वादन्तरङ्गत्वादपि गुणेन अश्चि ईत् इत्यत्र अश्च ईत् इत्यत्र अश्चि ईत् इति जाते अयादेशे अश्चय् ईत् इति स्थिते अश्च— इति यान्तत्वमादाय ‘छान्त्य—’ इति निषेधात्—शिव ग्रहणं व्यर्थमिषिवत्यपि वाच्यम् । सिचि वृद्धेन नामप्रेन्यायेन अन्तरङ्गगुणस्यापि अपवादत्वादिति शब्दन्तुशेखरस्यष्टम् । वृह—इति यजादयो गता इत्यर्थः । भ्वादिरिति । आकृतिगण इति धातुपाठे भ्वादौ अपाठिता अपि धातवः भ्वादिगतरूपाणि प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तेन

धुलम्यति (धुलुम्य्), लुम्यति (लुम्य्) इत्यादि मध्य भ्वाद्यन्तभाव इति भावः ।
इति शब्दविकरणाभ्यादयः । अथ मृदपठितम् ऋतिधातुमाह—^{२१} भ्वाद्यन्तित्वात्पृथङ्
निर्देशः) ।

२४२२ । ऋतेरीयङ् ॥३॥१२।२८॥

टो— । ऋतिः मौत्रस्तम्भादीयङ् स्यात्—स्वार्थे । धुगु-
प्सायमियं धातुरितिवद्भवः । कृपाया चित्येके । 'सनाद्यन्ता—'
(२३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयाच्चक्रे । आर्ह-
धातुकविवक्षाया तु 'आयादयः आर्हधातुके वा' (२३०५) इतीयङ्-
भावे 'शिपात् कर्त्तरि—' (२१५८) इति परस्मैपदम् । आनर्त्त ।
अर्त्तिष्यति । आर्त्तीत् ।

इति तिङन्तभ्वादिप्रकरणम् ।

The root ऋत, read in the सूत्र only, takes इयङ् after it in
the sense of स्वार्थे । Many hold that the root is used in the sense
of censure, while others take it to mean 'censure and kindness',
it is, having taken इयङ् is to be termed धातु by—सनाद्यन्ता etc
Thus ऋतीयते । (ऋत् इय् शप् ते (इयङ् being डित्, ऋत is आत्मने)—
ऋतीय् अते—ऋतीयते) । ऋतीयाच्चक्रे by 'कामप्रत्ययादाममन्त्र लिटि— । But
when there is आर्हधातुकविवक्षा, the root will be परस्मै—by 'शिपात्
कर्त्तरि—' when इयङ् is wanting by 'आयादयः—' । Thus आनर्त्त—ऋत् +
शल्=ऋत् ऋत् अ—अर्त्त अर्त्त अ=आनुट् अर्त्त अ by 'अतच्चादे (२२४८) and
तच्चाद्गुडिहल =आन् अर्त्त अ=आनर्त्त । अर्त्तिलुङिति (गुण इट इति) आर्त्तीत्—
(लुङ्) आट् ऋत् इट् सिच् ईट्=आ अर्त्त ई ० ईट्=आर्त्त ईट्—आर्त्तीत्— ।
Here ends the भ्वादिप्रकरणम् ।

Errata on Siddhanta Kaumudi—

I. Vol. I, Part I (Sandhi)—

(a) Pp. 46 line 8, for “कण्ठास्य ईकारस्य कण्ठो यकार” better read “तालव्यस्य ईकारस्य तालव्यो यकार” ।

(b) Pp 68, line 17 for “‘आउ’ इति सङ्घातस्य कण्ठतालुस्थानमस्यात्” read “‘आ उ’ इति सङ्घातस्य कण्ठोष्ठस्थानमस्यात्” ।

(c) Pp 171, line 25, for “प्रथमो खण्डः” read “प्रथम खण्डः” ।

II. Vol. I. Part II (Sabda)—

Preface line 12, for “uttararddha” read “Purvarddha.

Pp 18, line 16 for “an अकारान्न प्रातिपदिक” better read “an अकारान्न base (अङ्ग)” ।

Pp 52, line 22 for “having an affix” read “having a case-affix.”

[N. B —Also see our translation of this sutra in “Laghu-Kaumudi”.]

Pp. 55, line 22, for “an affix” better read “a case-affix ”

Pp. 68, line 14, for “परशब्दयोर्ने प्रथमा” read “‘परशब्दयोर्ने प्रथमी’ ।